Haridassanskritseries

1937

THE

HARIDAS SANSKRIT SERIES

67

THE

CHARAKASAMHITĀ

OF

AGNIVES'A

Revised by

CHARAKA AND DRIDHABALA

Edited

WITH THE BHĀGIRATHI NOTES

Introduction, Index etc.,

BY

SĀHITYA-ĀYURVEDĀCHĀRYA

Pandit Jaradatta Panta

VYĀKARAṆATIRTHA & DARSANA S'ĀSTRI

(PART I)

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARI DAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Se[ries Office]

Benares

1937.

—॥ हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला ॥—

अग्निवेशमहर्षिकृता

चरकप्रतिसंस्कृता दृढबलपूरिता

चरक-संहिता ।

साहित्यायुर्वेदाचार्य–व्याकरणतीर्थ–दर्शनशास्त्रिणा

पण्डित तारादत्तपन्तेन

भागीरथ्या टिप्पण्या विभूषिता संशोधिता च ।

(इन्द्रियस्थानपर्य्यन्तः प्रथमो भागः)

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास–हरिदास गुप्तः–

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।

१९९४

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,

बनारस सिटी ।

वाङ्मुखम् ।
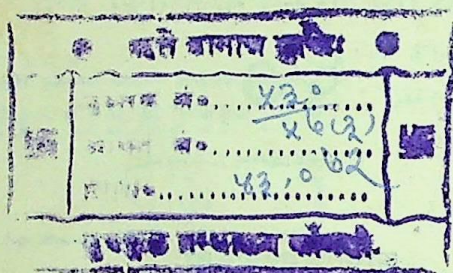
सिसृक्षतः परमात्मनो 'बहुस्याम्' इत्याकारिकायामिच्छायां किं किं विषयीभूतमिति कोऽनुमातुमपि शक्नोति । तथाऽपि त्रिकालवेदिभिः परमर्षिभिः रसानुगमेन पदार्थानां संकलनया षट्त्वमाश्रित्य वातपित्तकफजन्यानां रोगाणां प्रतीकारार्थमोषधीनामनुगमः कृतः ।

रोगाश्च भ्रश्यति कृतयुगे सञ्जाते पापाङ्कुरे प्रवृत्तेऽभिमानपूर्णे दक्षयज्ञे कृतायां महेश्वरावमाननायामुत्पन्नायां सतीमनोव्यथायां समाधिजानलसन्तापेन सद्यःप्रज्वलिते च शरीरे कुपितमहेश्वरललाटात्प्रथमं भीषणमूर्त्तिर्ज्वरः समभवत् । तदनु नानाविधानामपचाराणां सुलभतया, रक्तपित्तगुल्मप्रमेहकुष्ठशोषोन्मादापस्माराः समभवन् ।

ततश्च कालान्तरेणापचारप्रचारात्संख्यातीता रोगाः समभूवन् । तैश्च रोगैः पीडितान् जन्तून् निरीक्षमाणेन पितामहेन प्रेरितः स्वपुत्रो दक्षोऽनुतपन् दुहितॄणां षष्टिसहस्राणि जनयामास । आज्ञापयच्च ताः भवत जायुरूपातरुलतागुल्मक्षुपतृणजन्मधारिण्यो भवत्य इति, दक्षापचारादेव रोगा उत्पन्नाः, दक्षोपचारादेवौषधयः समभवन् । ततश्च ता अमृतमयीकर्त्तुं सुधांशवे समर्पितवान् । ततश्च "ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि" इति, अतः स एव दक्षो ब्रह्मणः सकाशादधीत्य वेदमायुषः, प्रयुक्तवान् यथातथन्ताः, ततश्च दस्रावध्यापयामास, तौ शक्रं, शक्रो भरद्वाजं, भरद्वाजः कृष्णात्रिजं पुनर्वसुं, सोऽग्निवेशप्रमुखान् शिष्यान् । तेष्वग्निवेशः संहितवान् सकलानध्यायान् । तांश्च प्रतिसञ्चस्कार भगवान् चरकः ।

ततः प्रसिद्धा चरकसंहिता कालान्तरेण खण्डिता जाता, तां पञ्चनदजन्मा दृढबलस्तन्त्रान्तरेभ्यः सारमादाय ससङ्गतिं पूरयामास। सेयं साङ्गोपाङ्गा कायचिकित्साया अपूर्वा संहिता बहुशो मुद्रिता तथाऽपि मूलत एव विद्यार्थिजनोपकारार्थं विषमस्थलार्थबोधिकया भागीरथ्या टिप्पण्या संयोजिता यथामति संशोधिता समर्पिता च—आयुर्वेदोपदेशिने जगदीशाय, त्र्यम्बकाय च।

सा चेयं चौखम्बा—संस्कृत—पुस्तकमालाप्रकाशकाय सर्वाधिकारपुरस्सरं प्रदत्ता, प्रकाशितश्च तेनायं तस्या इन्द्रियस्थानपर्यन्तोऽयं भागः, चिकित्सादिः सिद्धयन्तोऽपि भागः शीघ्रमेव भवतां दृग्गोचरीभविष्यति। आशासे चानया भागीरथ्या शुद्धान्तःकरणाश्छात्राः सफलीकुर्य्युर्मदीयं परिश्रममिति।

विदुषामनुचरः—
श्रीतारादत्तपन्तः।

चरक-विषयसूची।

२ अपामार्गतण्डुलीयोऽध्यायः ।

३ आरग्वधीयोऽध्यायः ।

४ षड्विरेचनशतीयोऽध्यायः ।

इति भेषजचतुष्कः ।

१२ वातकलाकलीयोऽध्यायः ।

इति निर्देशचतुष्कः ।

१३ स्नेहाध्यायः ।

१४ स्वेदाध्यायः ।

१९ अष्टोदरीयोऽध्यायः ।

इति शाकवर्गः ।

९ फलवर्गः ।

इति फलवर्गः।

६ हरितकवर्गः।

इति हरितवर्गः।

---

२८ विविधाशितपीतीयोऽध्यायः ।

इति सूत्रस्थानस्य विषयसूची ।

२ निदानस्थानम् ।

१ ज्वरनिदानम् ।

६ शोषनिदानम्।

७ उन्मादनिदानम्।

२ त्रिविधकुक्षीयविमानम् ।

३

---

३ जनपदोद्ध्वंसनीयविमानम्।

---

४ त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानम्।

९ स्रोतोविमानम् ।

६ रोगानीकं विमानम् ।

इति विमानस्थानस्य विषयसूची ।

---

४ शारीरस्थानम् ।

१ कतिधापुरुषीयं शारीरम् ।

५ पुरुषविचयशारीरम् ।

६ शरीरविचयशारीरम् ।

७ शरीरसंख्याशारीरम् ।

८ जातिसूत्रीयं शारीरम् ।

५ इन्द्रियस्थानम् ।

१ वर्णस्वरीयमिन्द्रियम् ।

१३ २ पुष्पितकमिन्द्रियम् ।

३ परिमर्शनीयमिन्द्रियम् ।

इतीन्द्रियस्थानस्य विषयसूची ।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,

बनारस सिटी ।

चरक-विषयसूची ।

विषयाः पृष्ठाङ्काः

६ चिकित्सास्थानम् ।

प्रथमो रसायनाध्यायः ।

१ रसायनपादः ।

२ प्राणकामीयो रसायनपादः ।

३ करप्रचितीयो रसायनपादः ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः

८ राजयक्ष्मचिकित्सितम् ।

१३ उदरचिकित्सितम् ।

१४ अर्शश्चिकित्सितम्।

१९ ग्रहणीचिकित्सितम्।

१८ कासचिकित्सितम् ।

२७ ऊरुस्तम्भचिकित्सितम् ।

६ कल्पस्थानम्।

१ मदनकल्पः।

८ सिद्धिस्थानम्।

१ कल्पनासिद्धिः।

२ पञ्चकर्मीयसिद्धिः।

७ बस्तिव्यापदिकी सिद्धिः।

प्रासृतयोगिका सिद्धिः।

१० बस्तिसिद्धिः।

११ फलमात्रासिद्धिः।

१२ उत्तरबस्तिसिद्धिः।

चरकेऽनन्ताविषयाः, संक्षिप्ताः सूरिभिस्त्वेते ।
दिग्दर्शनमिति विदुषां शाक्षादन्वेष शीलानाम् ॥

॥ श्रीः ॥

चरकसंहिता ।

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो[1] दीर्घञ्जीवितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति[2] ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
दीर्घं जीवितमन्विच्छन् भरद्वाज उपागमत् ।
इन्द्रमुग्रतपा बुद्ध्वा शरण्यममरेश्वरम् ॥ ३ ॥
ब्रह्मणा हि यथाप्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः ।
जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥ ४ ॥
अश्विभ्यां भगवाञ्छक्रः प्रतिपेदे ह केवलम्[3] ।
ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्मा[4]च्छक्रमुपागमत् ॥ ५ ॥

अथ चरकटिप्पणी प्रारभ्यते—

लोकेशकाऽश्विशक्रान् , भारद्वाजं पुनर्वसुं वह्निम् ।
चरकं दृढबलसहितं नमामि चरकार्थबोधाय ॥

१ अथाऽभीष्टदेवतानमस्कारानन्तरं यतो जगद्रोगैराक्रान्तमतो दीर्घजीवितमधिकृत्य कृतमध्यायं व्याख्यास्याम इत्यन्वयः । दीर्घं जीवितमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इति विग्रहे 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इति छः, अथवा दीर्घं जीवितशब्दोस्त्यत्र इति विग्रहे "अध्यायानुवाकयोर्लुक् च" इति मत्वर्थीयश्छः । २ इति भगवानात्रेयः=पुनर्वसुराह स्मेत्यन्वयः, इति वक्ष्यमाणं दीर्घंजीवितमित्यादि । ३ केवलं प्रतिपेदे अधीतवान् न तु अध्यापितवान् कमपि शिष्यम् , एतेन शक्रस्य शिष्यसाकाङ्क्षता दर्शिता । ४ तस्मात्=भरद्वाजस्य गुरुसापेक्षत्वादिन्द्रस्य शिष्यसापेक्षत्वेनोभयाकाङ्क्षा सत्वात् ।

विघ्नभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।
तपोपवासाध्ययनब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ॥ ६ ॥
तदा भूतेष्वनुक्रोशं पुरस्कृत्य महर्षयः ।
समेताः पुण्यकर्माणः पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥ ७ ॥
अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठः कश्यपो भृगुः ।
आत्रेयो गौतमः सांख्यः पुलस्त्यो नारदोऽसितः ॥ ८ ॥
अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्वलायनौ ।
पारिक्षिर्भिक्षुरात्रेयो भरद्वाजः कपिञ्जलः ॥ ९ ॥
विश्वामित्राश्वरथ्यौ च भार्गवश्च्यवनोऽभिजित् ।
गार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिन्यौ वार्क्षिर्देवलगालवौ ॥ १० ॥
सांकृत्यो वैजवापिश्च कुशिको बादरायणः ।
बडिशः शरलोमा च काप्यकात्यायनावुभौ ॥ ११ ॥
काङ्कायनः कैकशेयो धौम्यो मारीचकाश्यपौ ।
शर्कराक्षो हिरण्याक्षो लोकाक्षः पैङ्गिरेव च ॥ १२ ॥
शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः ।
वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥ १३ ॥
ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च ।
तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्नयः ॥ १४ ॥
सुखोपविष्टास्ते तत्र[२] पुण्यां चक्रुः कथामिमाम् ।
धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ॥ १५ ॥
रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ।
प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् ॥ १६ ॥
कः स्यात्तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः ।
अथ ते शरणं शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा ॥ १७ ॥

---

१ यदा विघ्नभूता रोगाः प्रादुर्भूतास्तदा भूतेषु=प्राणिषु अनुक्रोशं दयां पुरस्कृत्य उद्दिश्य पुण्यकर्माणो महर्षयः शुभे हिमवतः पार्श्वे समेताः समितिं कृतवन्तः । समितौ च एकपञ्चाशद्भ्योप्यधिकाः सम्मिलिता इत्याह अङ्गिरा इत्यारभ्य—तथा चान्ये महर्षय इत्यन्तेन । वैखानसाः वानप्रस्थाः, वालखिल्या दिव्याः सूर्यलोकस्थाः स्वल्पकायाः । २ तत्र हिमवतः शुभे पार्श्वे ।

स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः ।
कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम् ॥ १८ ॥
अहमर्थे[1] नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः ।
भरद्वाजोऽब्रवीत्तस्मादृषिभिः स नियोजितः ॥ १९ ॥
स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
ददर्श बलहन्तारं[2] दीप्यमानमिवानलम् ॥ २० ॥
सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् ।
प्रोवाच भगवान् धीमानृषीणां वाक्यमुत्तमम् ॥ २१ ॥
व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः ।
तद्ब्रूहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो ॥ २२ ॥
तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः ।
पदैरल्पैर्मतिं बुद्ध्वा[3] विपुलां परमर्षये ॥ २३ ॥
हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणम् ।
त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ॥ २४ ॥
सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः ।
यथावदचिरात् सर्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥ २५ ॥
तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम् ।
ऋषिभ्योऽनधिकं तं च शशंसानवशेषयन् ॥ २६ ॥
ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम् ।
दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्धनमायुषः ॥ २७ ॥
तेन[4] र्षयस्ते ददृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषा ।
सामान्यं च विशेषं च गुणान् द्रव्याणि कर्म च ॥ २८ ॥
समवायं च, तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः ।
लेभिरे परमं शर्म जीवितं चाप्यनित्वरम्[5] ॥ २९ ॥

---

१ अर्थे=कार्ये शक्र भवनगमनरूपे । २ बलस्याऽसुरस्य हन्तारं नाशकं 'बलारातिः शचीपति'रित्यमरः । ३ भगवान् शतक्रतुस्तस्यमहर्षेर्विपुलां ग्रहणधारणादिगुणवत्तया महतीं मतिं बुद्ध्वा ज्ञात्वा तस्मै परमर्षये आयुर्वेदं प्रोवाच—इत्यन्वयः । ४ तेनायुर्वेदज्ञानेन । ५ एति तच्छीलमित्वरं गत्वरमस्थिरमित्यर्थः 'इण्-गता'वित्यस्मात्करप् । अनश्वरामिति पाठान्तरम् ।

अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः ।
शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥ ३० ॥
अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः ।
हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः ॥ ३१ ॥
बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीदुपदेशान्तरं मुनेः ।
तन्त्रस्य कर्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥ ३२ ॥
अथ भेलादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं, कृतानि च ।
श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः ॥ ३३ ॥
श्रुत्वा सूत्रणमर्थानामृषयः पुण्यकर्मणाम् ।
यथावत्सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे ॥ ३४ ॥
सर्वे[1] एवास्तुवंस्तांश्च सर्वभूतहितैषिणः ।
साधु भूतेष्वनुक्रोश इत्युच्चैरब्रुवन् समम् ॥ ३५ ॥
तं पुण्यं शुश्रुवुः शब्दं दिवि देवर्षयः स्थिताः ।
सामराः परमर्षीणां श्रुत्वा मुमुदिरे परम् ॥ ३६ ॥
अहो साध्विति निर्घोषो लोकांस्त्रीनन्ववादयत् ।
नभसि स्निग्धगम्भीरो हर्षाद्भूतैरुदीरितः ॥ ३७ ॥
शिवो वायुर्ववौ सर्वा भाभिरुन्मीलिता दिशः ।
निपेतुः सजलाश्चैव दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ ३८ ॥
अथाग्निवेशप्रमुखान् विविशुर्ज्ञानदेवताः ।
बुद्धिः सिद्धिः स्मृतिर्मेधा धृतिः कीर्तिः क्षमा दया ॥ ३९ ॥
तानि चानुमतान्येषां तन्त्राणि परमर्षिभिः ।
भावाय भूतसङ्घानां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे ॥ ४० ॥
हिता[2]हितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥ ४१ ॥
शरीरे[3]न्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम् ।

---

१ सर्वभूतहितैषिणः सर्वे एव ऋषयः, तानग्निवेशादीन्, अस्तुवंश्च स्तुतवन्तश्च, किमस्तुवन् इत्याकाङ्क्षायामाह—साधु भूतेष्वनुक्रोशो (दया) इति, सममुच्चैरब्रुवन् इत्यन्वयः । सर्वभूतेष्वनुक्रोश इत्यपि पाठान्तरम् ।
२ आयुर्वेदलक्षणमिदम् । ३ आयुर्लक्षणमिदम्, आयुषः पर्यायाश्चात्र ।

नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्यायैरायुरुच्यते ॥ ४२ ॥
तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः।
वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः ॥ ४३ ॥
सत्त्वमात्मा शरीरं च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत्।
लोकस्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ४४ ॥
स पुमांश्चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं स्मृतम्।
वेद[1]स्यास्य, तदर्थं हि वेदोऽयं संप्रकाशितः ॥ ४५ ॥
[2]सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम्।
ह्रासहेतुर्विशेषश्च, प्रवृत्तिरुभयस्य तु ॥ ४६ ॥
सामान्यमेकत्वकरं, विशेषस्तु पृथक्त्वकृत्।
तुल्यार्थता हि सामान्यं, विशेषस्तु विपर्ययः ॥ ४७ ॥
खादी[3]न्यात्मा मनः कालो दिशश्च [4]द्रव्यसंग्रहः।
से[5]न्द्रियं चेतनं द्रव्यं, निरिन्द्रियमचेतनम् ॥ ४८ ॥
सार्था गुर्वादयो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः [6]परादयः।
गुणाः प्रोक्ताः, प्रयत्नादि कर्म चेष्टितमुच्यते ॥ ४९ ॥
समवायोऽपृथग्भावो भूम्यादीनां गुणैर्मतः।
स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ॥ ५० ॥
यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत्।
तद्द्रव्यं, समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणाः ॥ ५१ ॥

---

१ एतत्पर्य्यन्तमायुर्वेदाधिकरणप्रतिपादको ग्रन्थः। सत्त्वं मनः, पुमान् जीवः, शरीरं पाञ्चभौतिकः पिण्डः। एतत्त्रयमधिकृत्यायुर्वेदः प्रवर्त्तते इत्यधिकरणं पुरुषः। २ 'सामान्यञ्च विशेषश्चेत्यादिना पूर्वं पदार्थाः परिगणिताः, अथ तान् लक्षयति—'सर्वदा सर्वभावानामि'त्यादिना, अतएव 'वेदोऽयं संप्रकाशितः' इत्यनन्तरमेव 'सर्वदा' इत्यादिपाठः प्रकरणसङ्गततया समुचितः। ३ 'महाभूतानि खं वायुरग्निरापक्षितिस्तथा' इति पञ्च खादयः। ४ संक्षेपेण ग्रहो ज्ञानं संग्रहः कारणद्रव्याणां नवसंख्यावत्तया संक्षेपः, कार्यं द्रव्याणां विस्तरस्तु हरीतक्यादिवर्गकथनेन भविष्यति। ५ तच्च द्रव्यं द्विविधं चेतनमचेतनञ्चेति, सेन्द्रियं हरिणादि, निरिन्द्रियं हरीतक्यादि। ६ 'परापरत्वे युक्तिश्चे'त्यादिना परादय उक्ताः सूत्रस्थाने २६ अध्याये २७ श्लोके।

संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।
कर्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यदपेक्षते ॥ ५२ ॥
इत्युक्तं कारणं[1], कार्यं[2] धातुसाम्यमिहोच्यते ।
धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य[3] प्रयोजनम् ॥ ५३ ॥
कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति च ।
द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ॥ ५४ ॥
शरीरं[4] सत्त्वसंज्ञं च व्याधीनामाश्रयो मतः ।
तथा सुखानां, योगस्तु सुखानां कारणं समः ॥ ५५ ॥
निर्विकारः[5] परस्त्वात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः ।
चैतन्ये कारणं नित्यो द्रष्टा पश्यति हि क्रियाः ॥ ५६ ॥
वायुः[6] पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दोषसंग्रहः ।
मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ॥ ५७ ॥
प्रशाम्यत्यौषधैः[7] पूर्वो दैवयुक्तिव्यपाश्रयैः ।

---

१ पदार्थाः कारणानि चिकित्सायाम् । २ धातूनां वातपित्तकफानां, साम्यं समता शरीरधारणयोग्यता-प्रतिपादनं कार्य्यम् ।

३ अस्य तन्त्रस्य कायचिकित्साशास्त्रस्य धातुसाम्यक्रियाप्रयोजनम् ।

४ 'द्वयाश्रयत्वं रागाणा'मित्युक्तमाश्रयद्वयं दर्शयति शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्चेति।

५ 'सत्त्वमात्मा शरीरञ्च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत्' इत्यत्र त्रितयस्यायुर्वेदाधिकरणता उक्ता, अत्र तु शरीरमनसोरेव व्याध्याश्रयत्वमुक्तमतस्तत्परिहरन्नाह—निर्विकार इति । आत्मा विकाररहितत्वेन न व्याधीनामाधीनाञ्चाश्रयः किन्तु सत्त्वेन भूतगुणैरिन्द्रियैश्चकरणभूतैश्चैतन्ये व्याधिजन्यदुःखज्ञाने कारणं, यतो नित्यो द्रष्टा सन् स सर्वाः क्रियाः पश्यति, अतो दर्शनेनैव दुःखीभवति, न तु व्याध्याश्रयत्वेनेति भावः ।

६ ननु शरीरे मनसि च कथं विकार इत्यत आह 'वायुः पित्तमित्यादि'। वातीति वायुः प्राणाऽपानादिः । तपतीति पित्तं पाचकोऽग्निः । के जले फलतीति कफः श्लेष्मा एते त्रयः शरीराश्रिता दोषाः विकारहेतवः, विकृताः शरीरं दूषयन्ति । अविकृतास्तु धारयन्ति अतो धातव इत्युच्यन्ते, यथा एते विकृता न भवेयुः सा धातुसाम्यक्रिया ।

७ विकारप्रशमनोपायमाह—प्रशाम्यत्यौषधैरित्यादिना ।

मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ ५८ ॥
रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः ।
विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संप्रशाम्यति ॥ ५९ ॥
सस्नेहमुष्णं तीक्ष्णं च द्रवमम्लं सरं कटु ।
विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यति ॥ ६० ॥
गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥ ६१ ॥
विपरीतगुणैर्देशमात्राकालोपपादितैः ।
भेषजैर्विनिवर्तन्ते विकाराः साध्यसंमताः ॥ ६२ ॥
साधनं न त्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते ।
भूयश्चातो यथाद्रव्यं गुणकर्म प्रवक्ष्यते ॥ ६३ ॥
रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।
निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः ॥ ६४ ॥
स्वादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक्त एव च ।
कषायश्चेति षट्कोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥ ६५ ॥
स्वाद्वम्ललवणा वायुं, कषायस्वादुतिक्तकाः ।
जयन्ति पित्तं, श्लेष्माणं कषायकटुतिक्तकाः ॥ ६६ ॥
कट्वम्ललवणाः पित्तं स्वाद्वम्ललवणाः कफम् ।
कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ॥ ६७ ॥
किंचिद्दोषप्रशमनं किंचिद्धातुप्रदूषणम् ।
स्वस्थवृत्तौ मतं किंचित्त्रिविधं द्रव्यमुच्यते ॥ ६८ ॥
तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं जाङ्गमं भौममौद्भिदम् ।
मधूनि गोरसाः पित्तं वसा मज्जासृगामिषम् ॥ ६९ ॥
विण्मूत्रचर्मरेतोऽस्थिस्नायुशृङ्गनखाः खुराः ।
जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रोचनाः ॥ ७० ॥
सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः ससिकताः सुधा ।
मनःशिलाले मणयो लवणं गैरिकाञ्जने ॥ ७१ ॥
भौममौषधमुद्दिष्टमौद्भिदं तु चतुर्विधम् ।

वनस्पतिस्तथा वीरुद्वानस्पत्यस्तथौषधिः ॥ ७२ ॥
फलैर्वनस्पतिः, पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपि ।
ओषध्यः फलपाकान्ताः, प्रतानैर्वीरुधः स्मृताः ॥ ७३ ॥
मूलत्वक्सारनिर्यासनालस्वरसपल्लवाः ।
क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलानि कण्टकाः ॥ ७४ ॥
पत्राणि शुङ्गाः कन्दाश्च प्ररोहाश्चौद्भिदो गणः ॥
मूलिन्यः षोडशैकोना: फलिन्यो विंशतिः स्मृताः ॥ ७५ ॥
महास्नेहाश्च चत्वारः पञ्चैव लवणानि च ।
अष्टौ मूत्राणि सङ्ख्यातान्यष्टावेव पयांसि च ॥ ७६ ॥
शोधनार्थाश्च षड्वृक्षाः पुनर्वसुनिदर्शिताः ।
य एतान् वेत्ति संयोक्तुं विकारेषु स वेदवित् ॥ ७७ ॥
हस्तिदन्ती हैमवती श्यामा त्रिवृदधोगुडा ।
सप्तला श्वेतनामा च प्रत्यक्श्रेणी गवाक्ष्यपि ॥ ७८ ॥
ज्योतिष्मती च बिम्बी च शणपुष्पी विषाणिका ।
अजगन्धा द्रवन्ती च क्षीरिणी चात्र षोडशी ॥ ७९ ॥
शणपुष्पी च बिम्बी च छर्दने हैमवत्यपि ।
श्वेता ज्योतिष्मती चैव योज्या शीर्षविरेचने ॥ ८० ॥
एकादशावशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने ॥
इत्युक्ता नामकर्मभ्यां मूलिन्यः, फलिनीः शृणु ॥ ८१ ॥
शङ्खिन्यथ विडङ्गानि त्रपुषं मदनानि च ।
धामार्गवमथेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ॥ ८२ ॥
आनूपं स्थलजं चैव क्लीतकं[1] द्विविधं स्मृतम् ।
प्रकीर्या चोदकीर्या च प्रत्यक्पुष्पी[2] तथाऽभया ॥ ८३ ॥
अन्तःकोटरपुष्पी च हस्तिपर्ण्याश्च शारदम् ।
कम्पिल्लकारग्वधयोः फलं यत् कुटजस्य च ॥ ८४ ॥
धामार्गवमथेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ।
मदनं कुटजं चैव त्रपुषं हस्तिपर्णिनी ॥ ८५ ॥
एतानि वमने चैव योज्यान्यास्थापनेषु च ।
नस्तःप्रच्छर्दने चैव प्रत्यक्पुष्पी विधीयते ॥ ८६ ॥

१ क्लीतकं=यष्टीमधु ।   २ प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः ।

दश यान्यवशिष्टानि तान्युक्तानि विरेचने ।
नामकर्मभिरुक्तानि फलान्येकोनविंशतिः ॥ ८७ ॥
सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहो दृष्टश्चतुर्विधः ।
पानाभ्यञ्जनबस्त्यर्थं नस्यार्थं चैव योगतः ॥ ८८ ॥
स्नेहना जीवना वर्ण्या बलोपचयवर्धनाः ।
स्नेहा ह्येते च विहिता वातपित्तकफापहाः ॥ ८९ ॥
सौवर्चलं सैन्धवं च बिडमौद्भिदमेव च ।
सामुद्रेण सहैतानि पञ्च स्युर्लवणानि च ॥ ९० ॥
स्निग्धान्युष्णानि तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च ।
आलेपनार्थे युज्यन्ते स्नेहस्वेदविधौ तथा ॥ ९१ ॥
अधोभागोर्ध्वभागेषु निरूहेष्वनुवासने ।
अभ्यञ्जने भोजनार्थे शिरसश्च विरेचने ॥ ९२ ॥
शस्त्रकर्मणि वर्त्यर्थमञ्जनोत्सादनेषु च ।
अजीर्णानाहयोर्वाते गुल्मे शूले तथोदरे ॥ ९३ ॥
उक्तानि लवणान्यूर्ध्वं मूत्राण्यष्टौ निबोध मे ।
मुख्यानि यानि दिष्टानि सर्वाण्यात्रेयशासने ॥ ९४ ॥
अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषं तथा ।
हस्तिमूत्रमथोष्ट्रस्य हयस्य च खरस्य च ॥ ९५ ॥
उष्णं तीक्ष्णमथो रूक्षं कटुकं लवणान्वितम् ।
मूत्रमुत्सादने युक्तं युक्तमालेपनेषु च ॥ ९६ ॥
युक्तमास्थापने मूत्रं युक्तं चापि विरेचने ।
स्वेदेष्वपि च तद्युक्तमानाहेष्वगदेषु च ॥ ९७ ॥
उदरेष्वथचार्शःसु गुल्मकुष्ठकिलासिषु ।
तद्युक्तमुपनाहेषु परिषेके तथैव च ॥ ९८ ॥
दीपनीयं विषघ्नं च क्रिमिघ्नं चोपदिश्यते ।
पाण्डुरोगोपसृष्टानामुत्तमं शर्म चोच्यते ॥ ९९ ॥
श्लेष्माणं शमयेत्पीतं मारुतं चानुलोमयेत् ।
कर्षेत्पित्तमधोभागमित्यस्मिन् गुणसङ्ग्रहः ॥ १०० ॥
सामान्येन मयोक्तस्तु, पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते ।
अविमूत्रं सतिक्तं स्यात्स्निग्धं पित्ताविरोधि च ॥ १०१ ॥

आजं कषायमधुरं पथ्यं दोषान्निहन्ति च ।
गव्यं समधुरं किञ्चिद्दोषघ्नं क्रिमिकुष्ठनुत् ॥ १०२ ॥
कण्डूं च शमयेत् पीतं सम्यग्दोषोदरे हितम् ।
अर्शः शोफोदरघ्नं तु सक्षारं माहिषं सरम् ॥ १०३ ॥
हास्तिकं लवणं मूत्रं हितं तु क्रिमिकुष्ठिनाम् ।
प्रशस्तं बद्धविण्मूत्रविषश्लेष्मामयार्शसाम् ॥ १०४ ॥
सतिक्तं श्वासकासघ्नमर्शोघ्नं चौष्ट्रमुच्यते ।
वाजिनां तिक्तकटुकं कुष्ठव्रणविषापहम् ॥ १०५ ॥
खरमूत्रमपस्मारोन्मादग्रहविनाशनम् ।
इतीहोक्तानि मूत्राणि यथासामर्थ्ययोगतः ॥ १०६ ॥
अतः क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म चैषां गुणाश्च ये ।
अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषं च यत् ॥ १०७ ॥
उष्ट्रीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ।
प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ॥ १०८ ॥
प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ।
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिबर्हणम् ॥ १०९ ॥
हन्ति शोणितपित्तं च सन्धानं विहतस्य च ।
सर्वप्राणभृतां सात्म्यं शमनं शोधनं तथा ॥ ११० ॥
तृष्णाघ्नं दीपनीयं च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ।
पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ॥ १११ ॥
अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विशेषतः ।
योनिशुक्रप्रदोषेषु मूत्रेषु प्रदरेषु च ॥ ११२ ॥
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ।
नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ॥ ११३ ॥
विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते ।
यथाक्रमं क्षीरगुणानेकैकस्य पृथक्पृथक् ॥ ११४ ॥
अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ।
अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथग्ये फलमूलिभिः ॥ ११५ ॥
स्नुह्यर्काश्मन्तकास्तेषामिदं कर्म पृथक्पृथक् ।
वमनेऽश्मन्तकं विद्यात्स्नुहीक्षीरं विरेचने ॥ ११६ ॥

क्षीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने सविरेचने ।
इमांस्त्रीनपरान् वृक्षानाहुर्येषां हितास्त्वचः ॥ ११७ ॥
पूतीकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथा तरुः ।
विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतीकस्तिल्वकस्तथा ॥ ११८ ॥
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते ।
दद्रुविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वप्यलजीषु च ॥ ११९ ॥
षड्वृक्षाञ्छोधनानेतानपि विद्याद्विचक्षणः ।
इत्युक्ताः फलमूलिन्यः स्नेहाश्च लवणानि च ॥ १२० ॥
मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च षड्ये दिष्टाः पयस्त्वचः ।
[१]ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ॥ १२१ ॥
अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ।
न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ॥ १२२ ॥
ओषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति ।
योगविन्नामरूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ॥ १२३ ॥
किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्वथा भिषक् ।
योगमासां तु यो विद्याद्देशकालोपपादितम् ॥ १२४ ॥
पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स ज्ञेयो भिषगुत्तमः ।
यथा विषं यथा शस्त्रं यथाऽग्निरशनिर्यथा ॥ १२५ ॥
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ।
औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ॥ १२६ ॥
विज्ञातं चापि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यते ।
योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ॥ १२७ ॥
भेषजं चापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं संपद्यते विषम् ।
तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिबाह्येन भेषजम् ॥ १२८ ॥
धीमता किंचिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ।
कुर्यान्निपतितो मूर्ध्नि सशेषं वासवाशनिः ॥ १२९ ॥
सशेषमातुरं कुर्यान्न त्वज्ञमतमौषधम् ।
दुःखिताय शयानाय श्रद्दधानाय रोगिणे ॥ १३० ॥

---

१ ओषधितत्वज्ञानोपायानाह भिषजः प्रति 'ओषधीर्नामरूपाभ्या'मित्यादिना।

यो भेषजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ।
त्यक्तधर्मस्य पापस्य मृत्युभूतस्य दुर्मतेः ॥ १३१ ॥
नरो नरकपाती स्यात्तस्य संभाषणादपि ।
वरमाशीविषविषं क्वथितं ताम्रमेव वा ॥ १३२ ॥
पीतमत्यग्निसंतप्ता भक्षिता वाऽप्ययोगुडाः ।
न तु श्रुतवतां वेषं बिभ्रता शरणागतात् ॥ १३३ ॥
गृहीतमन्नं पानं वा वित्तं वा रोगपीडितात् ।
भिषग्बुभूषुर्मतिमानतः स्वगुणसंपदि ॥ १३४ ॥[1]
परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद्यथा नृणाम् ।
तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ॥ १३५ ॥
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ।
सम्यक्प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ॥ १३६ ॥
सिद्धिराख्याति सर्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ।

तत्र श्लोकाः ।

आयुर्वेदागमो हेतुरागमस्य[2] प्रवर्तनम् ॥ १३७ ॥
सूत्रणस्याभ्यनुज्ञानमायुर्वेदस्य निर्णयः ।
संपूर्णं कारणं कार्यमायुर्वेदप्रयोजनम् ॥ १३८ ॥
हेतवश्चैव दोषाश्च भेषजं संग्रहेण च ।
रसाः सप्रत्ययद्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ॥ १३९ ॥
मूलिन्यश्च फलिन्यश्च स्नेहाश्च लवणानि च ।
मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च षड्ये क्षीरत्वगाश्रयाः ॥ १४० ॥
कर्माणि चैषां सर्वेषां योगायोगगुणागुणाः ।
वैद्यापवादो यत्रस्थाः सर्वे च भिषजां गुणाः ।
सर्वमेतत्समाख्यातं पूर्वाध्याये महर्षिणा ॥ १४१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने दीर्घञ्जीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

१ सद्वैद्यमुपदिशति-भिषग्बुभूषुरित्यादिना ।
२ उक्तमर्थमुपसंहरति सङ्क्षेपेणाऽवधारणाद्यर्थम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
अपामार्गस्य बीजानि पिप्पलीर्मरिचानि च ।
विडङ्गान्यथ शिग्रूणि सर्षपांस्तुम्बुरूणि च ॥ ३ ॥
अजाजीं चाजगन्धां च पीलून्येलां हरेणुकाम् ।
पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुठेरकफणिज्जकौ ॥ ४ ॥
शिरीषबीजं लशुनं हरिद्रे लवणद्वयम् ।
ज्योतिष्मतीं नागरं च दद्याच्छीर्षविरेचने ॥ ५ ॥
गौरवे शिरसः शूले पीनसेऽर्धावभेदके ।
क्रिमिव्याधावपस्मारे घ्राणनाशे प्रमोहके ॥ ६ ॥
मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।
पिप्पलीकुटजेक्ष्वाकूण्येलां धामार्गवाणि च ॥ ७ ॥
उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधावामाशयाश्रये ।
वमनार्थं प्रयुञ्जीत भिषग्देहमदूषयन् ॥ ८ ॥
त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं नीलिनीं सप्तलां वचाम् ।
काम्पिल्लकं गवाक्षीं च क्षीरिणीमुदकीर्यकाम् ॥ ९ ॥
पीलून्यारग्वधं द्राक्षां द्रवन्तीं निचुलानि च ।
पक्वाशयगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ १० ॥
पाटलां चाग्निमन्थं च बिल्वं श्योनाकमेव च ।
काश्मर्यं शालपर्णीं च पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ॥ ११ ॥
बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीमेरण्डं सपुनर्नवम् ।
यवान् कुलत्थान् कोलानि गुडूचीं मदनानि च ॥ १२ ॥
पलाशं कत्तृणं चैव स्नेहांश्च लवणानि च ।
उदावर्तविबन्धेषु युञ्ज्यादास्थापनेषु च ॥ १३ ॥

---

१ फलवाचित्वान्नपुंसकत्वम् , 'इक्ष्वाकुः कटु तुम्ब्यां स्त्री, सूर्य्यवंशनृपे पुमानि'तिमेदिनी । एवं सर्वत्र मदनस्य फलं मदनं, पीलोः फलानि पीलूनि इत्यादि ।

अत एवौषधगणात् संकल्प्यमनुवासनम् ।
मारुतघ्नमिति प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकर्मिकः ॥ १४ ॥
तान्युपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः ।
पञ्च कर्माणि कुर्वीत मात्राकालौ विचारयन् ॥ १५ ॥
मात्राकालाश्रया युक्तिः सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता ।
तिष्ठत्युपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा ॥ १६ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागूर्विविधौषधाः ।
विविधानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥ १७ ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी चोपसाधिता ॥ १८ ॥
दधित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिकी ॥ १९ ॥
शालपर्णीबलाबिल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।
दाडिमाम्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २० ॥
पयस्यर्धोदके छागे ह्रीबेरोत्पलनागरैः ।
पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ २१ ॥
दद्यात्सातिविषां पेयां सामे साम्लां सनागराम् ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां मूत्रकृच्छ्रे सफाणिताम् ॥ २२ ॥
विडङ्गपिप्पलीमूलाशिग्रुभिर्मरिचेन च ।
तक्रसिद्धा यवागूः स्यात्क्रिमिघ्नी ससुवर्चिका ॥ २३ ॥
मृद्वीकासारिवालाजपिप्पलीमधुनागरैः ।
पिपासाघ्नी, विषघ्नी च सोमराजीविपाचिता ॥ २४ ॥
सिद्धा वराहनिर्यूहे यवागूर्बृंहणी मता ।
गवेधुकानां भृष्टानां कर्शनीया समाक्षिका ॥ २५ ॥
सर्पिष्मती बहुतिला स्नेहनी लवणान्विता ।
कुशामलकनिर्यूहे श्यामाकानां विरूक्षणी ॥ २६ ॥
दशमूलीश्रृता कासहिक्काश्वासकफापहा ।
यमके मदिरासिद्धा पक्वाशयरुजापहा ॥ २७ ॥
शाकैर्मांसैस्तिलैर्माषैः सिद्धा वर्चो निरस्यति ।

जम्ब्वाम्रास्थिदधित्थाम्लबिल्वैः सांग्राहिकी मता ॥ २८ ॥
क्षारचित्रकहिङ्ग्वम्लवेतसैर्भेदिनी मता ।
अभयापिप्पलीमूलविश्वैर्वातानुलोमनी ॥ २९ ॥
तक्रसिद्धा यवागूः स्याद्घृतव्यापत्तिनाशिनी ।
तैलव्यापदि शस्ता स्यात् तक्रपिण्याकसाधिता ॥ ३० ॥
गव्यमांसरसैः साम्ला विषमज्वरनाशिनी ।
कण्ठ्या यवानां यमके पिप्पल्यामलकैः शृता ॥ ३१ ॥
ताम्रचूडरसे सिद्धा रेतोमार्गरुजापहा ।
समाषविदला वृष्या घृतक्षीरोपसाधिता ॥ ३२ ॥
उपोदिकादधिभ्यां तु सिद्धा मदविनाशिनी ।
क्षुधं हन्यादपामार्गक्षीरगोधारसैः शृता ॥ ३३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अष्टाविंशतिरित्येता यवाग्वः परिकीर्तिताः ।
पञ्चकर्माणि चाश्रित्य प्रोक्तो भैषज्यसंग्रहः ॥ ३४ ॥
पूर्वं मूलफलज्ञानहेतोरुक्तं यदौषधम् ।
पञ्चकर्माश्रयज्ञानहेतोस्तत्कीर्तितं पुनः ॥ ३५ ॥
स्मृतिमान् हेतुयुक्तिज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।
भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ ३६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थानेऽपामार्गतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात आरग्वधीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
आरग्वधः सैडगजः करञ्जो वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ।

---

१ भेषजं द्विविधमन्तःशोधकं बहिःशोधकमिति, तत्र अपामार्गतण्डुलीये ऽध्याये पञ्चकर्मोपयोगीनि भेषजानि तदुपयोगिन्यो यवाग्वश्चान्तःपरिमार्जनार्थमुक्ता, आरग्वधीये तृतीयेऽध्याये तु बहिःशोधनार्थं प्रलेपा उच्यन्ते ।

श्याह्वः सुराह्वः खदिरो धवश्च निम्बो विडङ्गं करवीरकत्वक् ॥३॥
ग्रन्थिश्च भौर्जो लशुनः शिरीषः सलोमशो गुग्गुलुकृष्णगन्धे ।
फणिज्जको वत्सकसप्तपर्णौ पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥ ४ ॥
वचा हरेणुस्त्रिवृता निकुम्भो भल्लातकं गैरिकमञ्जनं च ।
मनःशिलाले गृहधूम एला काशीसलोध्रार्जुनमुस्तसर्जाः ॥ ५ ॥
इत्यर्धरूपैर्विहिताः षडेते गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाः ।
सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ताश्चूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥ ६ ॥
कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं सुरेन्द्रलुप्तं किटिभं सदद्रु ।
भगन्दरार्शांस्यपचीं सपामां हन्युः प्रयुक्तास्त्वचिरान्नराणाम् ॥७॥
कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू ।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं चण्डां च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥८॥
तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्वर्तयितुं यतेत ।
तेनास्य कण्डूः पिडकाः सकोठाः कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति॥९॥
कुष्ठामृतासङ्गकटङ्कटेरीकाशीसकाम्पिल्लकमुस्तलोध्रम् ।
सौगन्धिकं सर्जरसो विडङ्गं मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ १० ॥
तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णान्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।
दद्रुः सकण्डूः किटिभानि पामा विचर्चिका चैव तथैति शान्तिम् ११॥
मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।
तुत्थं विडङ्गं मरिचानि कुष्ठं लोध्रं च तद्वत्समनःशिलं स्यात् ॥१२॥
रसाञ्जनं सप्रपुनाडबीजं युक्तं कपित्थस्य रसेन लेपः ।
करञ्जबीजैडगजं सकुष्ठं गोमूत्रपिष्टं च परः प्रदेहः ॥ १३ ॥
उभे हरिद्रे कुटजस्य बीजं करञ्जबीजं सुमनःप्रवालान् ।
त्वचं समध्यां हयमारकस्य लेपं तिलक्षारयुतं विदध्यात् ॥ १४ ॥
मनःशिला त्वक्कुटजात् सकुष्ठात् सलोमशः सैडगजः करञ्जः ।
ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥१५॥

---

१ अर्धरूपैरुपजातिछन्दोन्दोंशैर्विहिताः षडेते चूर्णप्रदेहा गोपित्तपीताः पीतं भावनया शोषितं गोपित्तं गोरोचना यैस्ते इति बहुव्रीहौ 'वाहिताग्न्यादिषु' इति गोपित्तस्य पूर्वनिपातः पीतगोपित्ता इत्यर्थः ।

पलाशनिर्दाहरसेन वाऽपि कर्षोद्धृतान्याढकसम्मितेन ।
दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतं परं कुष्ठनिसूदनाय ॥ १६ ॥
पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्वर्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ १७ ॥
कोलं कुलत्थाः सुरदारुरास्नामाषातसीतैलफलानि कुष्ठम् ।
वचा शताह्वा यवचूर्णमम्लमुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥१८॥
आनूपमत्स्यामिषवेसवारैरुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ।
स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलमिश्रैर्गन्धौषधैश्चानिलहृत् प्रदेहः ॥ १९ ॥
तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सक्षारमार्तिं जठरे निहन्यात् ।
कुष्ठं शताह्वां सवचां यवानां चूर्णं सतैलाम्लमुशन्ति वाते ॥२०॥
उभे शताह्वे मधुकं मधूकं बलां प्रियालं च कशेरुकं च ।
घृतं विदारीं च सितोपलां च कुर्यात्प्रदेहं पवने सरक्ते ॥ २१ ॥
रास्ना गुडूची मधुकं बले द्वे सजीवकं सर्षभकं पयश्च ।
घृतं च सिद्धं मधुशेषयुक्तं रक्तानिलार्तिं प्रणुदेत् प्रदेहः ॥ २२ ॥
वाते सरक्ते सघृतः प्रदेहो गोधूमचूर्णं छगलीपयश्च ।
नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहः ॥ २३ ॥
प्रपौण्डरीकं सुरदारु कुष्ठं यष्ट्याह्वमेला कमलोत्पले च ।
शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहो लोहैरकापद्मक-चोरकैश्च ॥ २४ ॥
रास्ना हरिद्रे नलदं शताह्वे द्वे देवदारूणि सितोपला च ।
जीवन्तिमूलं सघृतं सतैलमालेपनं पार्श्वरुजासु कोष्णम् ॥ २५ ॥
शैवालपद्मोत्पलवेत्रतुङ्गप्रपौण्डरीकाण्यमृणाललोध्रम्[१] ।
प्रियङ्गुकालेयकचन्दनानि निर्वापणः स्यात्सघृतः प्रदेहः ॥२६॥
सितालतावेतसपद्मकानि यष्ट्याह्वमैन्द्री नलिनानि दूर्वा ।
यवासमूलं कुशकाशयोश्च निर्वापणः स्याज्जलमेरका च ॥२७॥
शैलेयमेलागुरुणी सकुष्ठे चण्डा नतं त्वक्सुरदारु रास्ना ।
शीतं निहन्यादचिरात् प्रदेहो विषं शिरीषस्तु ससिन्धुवारः ॥२८॥
शिरीषलामज्जकहेमलोध्रैस्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।
पत्राम्बुलोध्राभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ २९ ॥

---

१ अमृणालम्-उशीरम् , चक्रपाणिः ।

तत्र श्लोकः ।

इहात्रिजः सिद्धतमानुवाच द्वात्रिंशतं सिद्धमहर्षिपूज्यः ।
चूर्णप्रदेहान्विविधामयघ्नानारग्वधीये जगतो हितार्थम् ॥२०॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः षड्विरेचनशताश्रितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु षड्विरेचनशतानि भवन्ति, षड्विरेचनाश्रयाः, पञ्च कषाययोनयः, पञ्चविधं कषायकल्पनं, पञ्चाशन्महाकषायाः, पञ्च कषायशतानि, इति सङ्ग्रहः ॥ ३ ॥

षड्विरेचनशतानीति यदुक्तं, तदिह सङ्ग्रहेणोदाहृत्य विस्तरेण कल्पोपनिषद्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

तत्र त्रयस्त्रिंशद्योगशतं प्रणीतं फलेषु, एकोनचत्वारिंशज्जीमूतकेषु योगाः, पञ्चचत्वारिंशदिक्ष्वाकुषु, धामार्गवः षष्टिधा भवति योगयुक्तः, कुटजस्त्वष्टादशधा योगमेति, कृतवेधनं षष्टिधा भवति योगयुक्तं, श्यामात्रिवृद्योगशतं प्रणीतं दशापरे चात्र भवन्ति योगाः, चतुरङ्गुलो द्वादशधा योगमेति, लोध्रं विधौ षोडशयोगयुक्तं, महावृक्षो भवति विंशतियोगयुक्तः, एकोनचत्वारिंशत्सप्तलाशङ्खिन्योर्योगाः, अष्टचत्वारिंशदन्तीद्रवन्त्योः, इति षड्विरेचनशतानि ॥ ५ ॥

---

१ चूर्णपूर्वकाः प्रदेहाः = प्रलेपाः, चूर्णप्रदेहाः । दिह-उपचये, लिप-उपदेहे, इति धातुद्वयस्य समानार्थत्वात्प्रदेह-प्रलेपयोः समानार्थता । कषायपूर्वकश्च प्रदेहः सम्भवति तद्वारणाय चूर्णप्रदेहा इत्युक्तम् ।

२ अथ अन्तःपरिमार्जनबहिःपरिमार्जनानन्तरं यतस्तदुभयोपकारकं, विरेचनमतस्तद्भेषजमाभिधातुं षड्विरेचनशतानि षड्विरेचनाश्रितानि चाधिकृत्येमं चतुर्थमध्यायं विस्तरेण सर्वतोभावेन प्रकथिष्यामो यथा पूर्वाध्याययोरवशिष्टं भेषजं सूपदिष्टं भवेदित्यर्थः ।

३ कल्पः कल्पस्थानमेव उपनिषद्=रहस्यबोधिका विद्या, तत्रेत्यर्थः ।

षड्विरेचनाश्रया इति क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानीति ॥ ६ ॥

पञ्च कषाययोनय इति मधुरकषायोऽम्लकषायः कटुकषायस्तिक्तकषायः कषायकषायश्चेति तन्त्रे संज्ञा ॥ ७ ॥

पञ्चविधं कषायकल्पनमिति तद्यथा—स्वरसः, कल्कः, शृतः, शीतः, फाण्टः, कषाय इति ॥ ८ ॥

यन्त्रनिष्पीडिताद्द्रव्याद्रसः स्वरस उच्यते।
यः पिण्डो रसपिष्टानां स कल्कः परिकीर्तितः ॥ ९ ॥
वह्नौ तु क्वथितं द्रव्यं शृतमाहुश्चिकित्सकाः।
द्रव्यादापोथितात्तोये तत्पुनर्निशि संस्थितात् ॥ १० ॥
कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः।
क्षिप्त्वोष्णतोये मृदितं तत्फाण्टं परिकीर्तितम् ॥ ११ ॥

तेषां यथापूर्वं बलाधिक्यम्; अतः कषायकल्पना व्याध्यातुरबलापेक्षिणी; नत्वेवं खलु सर्वाणि सर्वत्रोपयोगीनि भवन्ति ॥ १२ ॥

पञ्चाशन्महाकषाया इति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—जीवनीयो बृंहणीयो लेखनीयो भेदनीयः सन्धानीयो दीपनीय इति-षट्कः कषायवर्गः; बल्यो वर्ण्यः कण्ठ्यो हृद्य इति-चतुष्कः कषायवर्गः; तृप्तिघ्नोऽर्शोघ्नः कुष्ठघ्नः कण्डूघ्नः क्रिमिघ्नो विषघ्न इति-षट्कः कषायवर्गः; स्तन्यजननः स्तन्यशोधनः शुक्रजननः शुक्रशोधन इति-चतुष्कः कषायवर्गः; स्नेहोपगः स्वेदोपगो वमनोपगो विरेचनोपग आस्थापनोपगोऽनुवासनोपगः शिरोविरेचनोपग इति-सप्तकः कषायवर्गः; छर्दिनिग्रहणस्तृष्णानिग्रहणो हिक्कानिग्रहण इति-त्रिकः कषायवर्गः; पुरीषसङ्ग्रहणीयः पुरीषविरजनीयो मूत्रसङ्ग्रहणीयो मूत्रविरजनीयो मूत्रविरेचनीय इति-पञ्चकः कषायवर्गः; कासहरः श्वासहरः शोथहरो ज्वरहरः श्रमहर इति पञ्चकः कषायवर्गः; दाहप्रशमनः शीतप्रशमन उदर्दप्रशमनोऽङ्गमर्दप्रशमनः शूलप्रशमन इति-पञ्चकः कषायवर्गः;

---

१ इदं पद्यत्रयं चक्रपाणिना न व्याख्यातम्।

२ अन्यत्राप्युक्तम्—'अथातः स्वरसः कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ। ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥'—इति। शृतः=क्वाथः, शीतः=हिमः।

३ तृप्तिः श्लेष्मविकारः, येनात्मानं तृप्तमिव मन्यते तन्नाशक इत्यर्थः।

शोणितस्थापनो वेदनास्थापनः संज्ञास्थापनः प्रजास्थापनो वयःस्थापन इति-पञ्चकः कषायवर्गः; इति-पञ्चाशन्महाकषाया महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति ॥ १३ ॥

तेषामेकैकस्मिन् महाकषाये दश दशावयविकान् कषायाननुव्याख्यास्यामः; तान्येव पञ्च कषायशतानि भवन्ति ॥ १४ ॥

१ तद्यथा—जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यौ जीवन्ती मधुकमिति दशेमानि जीवनीयानि भवन्ति।

२ क्षीरिणीराजक्षवकाश्वगन्धाकाकोलीक्षीरकाकोलीवाट्यायनीभद्रौदनीभारद्वाजीपयस्यर्ष्यगन्धा इति दशेमानि बृंहणीयानि भवन्ति।

३ मुस्तकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचातिविषाकटुरोहिणीचित्रकचिरबिल्वहैमवत्य इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति।

४ सुवहार्कोरुबूकाग्निमुखीचित्राचित्रकचिरबिल्वशङ्खिनीशकुलादनीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनीयानि भवन्ति।

५ मधुकमधुपर्णीपृश्निपर्ण्यम्बष्ठकीसमङ्गामोचरसधातकीलोध्रप्रियङ्गुकट्फलानीति दशेमानि सन्धानीयानि भवन्ति।

६ पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेराम्लवेतसमरिचाजमोदाभल्लातकास्थिहिङ्गुनिर्यासा इति दशेमानि दीपनीयानि भवन्ति।

इति षट्कः कषायवर्गः ॥ १५ ॥

७ ऐन्द्र्यृषभ्यतिरसर्ष्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धास्थिरारोहिणीबलातिबला इति दशेमानि बल्यानि भवन्ति।

८ चन्दनतुङ्गपद्मकोशीरमधुकमञ्जिष्ठासारिवापयस्यासितालता इति दशेमानि वर्ण्यानि भवन्ति।

९ सारिवेक्षुमूलमधुकापिप्पलीद्राक्षाविदारीकैटर्यहंसपादीबृहतीकण्टकारिका इति दशेमानि कण्ठ्यानि भवन्ति।

१० आम्राम्रातकलिकुचकरमर्दवृक्षाम्लाम्लवेतसकुवलबदरदाडिममातुलुङ्गानीति दशेमानि हृद्यानि भवन्ति।

इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥ १६ ॥

११ नागरचव्यचित्रकविडङ्गमूर्वागुडूचीवचामुस्तपिप्पलीपटोलानीति दशेमानि तृप्तिघ्नानि भवन्ति।

१२ कुटजबिल्वचित्रकनागरातिविषाभयाधन्वयासकदारुहरिद्रावचाचव्यानीति दशेमान्यर्शोघ्नानि भवन्ति।

१३ खदिराभयामलकहरिद्रारुष्करसप्तपर्णारग्वधकरवीरविडङ्गजातीप्रवाला इति दशेमानि कुष्ठघ्नानि भवन्ति।

१४ चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बकुटजसर्षपमधुकदारुहरिद्रामुस्तानीति दशेमानि कण्डूघ्नानि भवन्ति।

१५ अक्षीवमरिचगण्डीरकेबुकविडङ्गनिर्गुण्डीकिणिहीश्वदंष्ट्रावृषपर्णिकाखुपर्णिका इति दशेमानि क्रिमिघ्नानि भवन्ति।

१६ हरिद्रामञ्जिष्ठासुवहासूक्ष्मैलापालिन्दीचन्दनकतकशिरीषसिन्धुवारश्लेष्मातका इति दशेमानि विषघ्नानि भवन्ति।

इति षट्कः कषायवर्गः॥ १७॥

१७ वीरणशालिषष्टिकेक्षुवालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटकत्तृणमूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भवन्ति।

१८ पाठामहौषधसुरदारुमुस्तमूर्वागुडूचीवत्सकफलकिराततिक्तकटुरोहिणीसारिवा चेति दशेमानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति।

१९ जीवकर्षभककाकोलीक्षीरकाकोलीमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदावृक्षरुहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवान्ति।

२० कुष्ठैलवालुककट्फलसमुद्रफेनकदम्बनिर्यासेक्षुकाण्डेक्ष्विक्षुरकवसुकोशीराणीति दशेमानि शुक्रशोधनानि भवान्ति।

इति चतुष्कः कषायवर्गः॥ १८॥

२१ मृद्वीकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीरकाकोलीजीवकजीवन्तीशालपर्ण्य इति दशेमानि स्नेहोपगानि भवन्ति।

२२ शोभाञ्जनकैरण्डार्कवृश्चीरपुनर्नवायवतिलकुलत्थमाषबदराणीति दशेमानि स्वेदोपगानि भवन्ति।

२३ मधुमधुककोविदारकर्बुदारनीपविदुलबिम्बीशणपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्पुष्प्य इति दशेमानि वमनोपगानि भवन्ति।

२४ द्राक्षाकाश्मर्यपरुषकाभयामलकाबिभीतककुवलबदरकर्कन्धुपीलूनीति दशेमानि विरेचनोपगानि भवन्ति।

२५ त्रिवृद्बिल्वपिप्पलीकुष्ठसर्षपवचावत्सकफलशतपुष्पामधुकमदनफलानीति दशेमान्यास्थापनोपगानि भवन्ति।

२६ रास्नासुरदारुबिल्वमदनशतपुष्पावृश्चीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राग्निमन्थश्योनाका इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति।

२७ ज्योतिष्मतीक्षवकमरिचपिप्पलीविडङ्गशिग्रुसर्षपापामार्गतण्डुलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरेचनोपगानि भवन्ति।

इति सप्तकः कषायवर्गः ॥ १९ ॥

२८ जम्ब्वाम्रपल्लवमातुलुङ्गाम्लबदरदाडिमयवयष्टिकोशीरमृल्लाजा इति दशेमानि छर्दिनिग्रहणानि भवन्ति।

२९ नागरधन्वयवासकमुस्तपर्पटकचन्दनकिराततिक्तकगुडूचीह्रीवेरधान्यकपटोलानीति दशेमानि तृष्णानिग्रहणानि भवन्ति।

३० शटीपुष्करमूलबदरबीजकण्टकारिकाबृहतीवृक्षरुहाभयापिप्पलीदुरालभाकुलीरश्रृङ्ग्य इति दशेमानि हिक्कानिग्रहणानि भवन्ति।

इति त्रिकः कषायवर्गः ॥ २० ॥

३१ प्रियङ्ग्वनन्ताम्रास्थिकट्वङ्गलोध्रमोचरससमङ्गाधातकीपुष्पपद्मापद्मकेशराणीति दशेमानि पुरीषसङ्ग्रहणीयानि भवन्ति।

३२ जम्बुशल्लकीत्वक्कच्छुरामधुकशाल्मलीश्रीवेष्टकभृष्टमृत्पयस्योत्पलतिलकणा इति दशेमानि पुरीषविरजनीयानि भवन्ति।

३३ जम्ब्वाम्रप्लक्षवटकपीतनोदुम्बराश्वत्थभल्लातकाश्मन्तकसोमवल्का इति दशेमानि मूत्रसङ्ग्रहणीयानि भवन्ति।

३४ पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रमधुकप्रियङ्गुधातकीपुष्पाणीति दशेमानि मूत्रविरजनीयानि भवन्ति।

३५ वृक्षादनीश्वदंष्ट्रावसुकवशिरपाषाणभेददर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटमूलानीति दशेमानि मूत्रविरेचनीयानि भवन्ति।

इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ २१ ॥

३६ द्राक्षाभयामलकपिप्पलीदुरालभाश्रृङ्गीकण्टकारिकावृश्चीरपुनर्नवातामलक्य इति दशेमानि कासहराणि भवन्ति।

३७ शटीपुष्करमूलाम्लवेतसैलाहिङ्ग्वगुरुसुरसातामलकीजीवन्तीचण्डा इति दशेमानि श्वासहराणि भवन्ति।

३८ पाटलाग्निमन्थश्योनाकबिल्वकाश्मर्यकण्टकारिकाबृहतीशालपर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरका इति दशेमानि श्वयथुहराणि भवन्ति।

३९ सारिवाशर्करापाठामञ्जिष्ठाद्राक्षापीलुपरूषकाभयामलकविभीतकानीति दशेमानि ज्वरहराणि भवन्ति ।

४० द्राक्षाखर्जूरप्रियालबदरदाडिमफल्गुपरूषकेक्षुयवषष्टिका इति दशेमानि श्रमहराणि भवन्ति ।

इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ २२ ॥

४१ लाजाचन्दनकाश्मर्यफलमधुकशर्करानीलोत्पलोशीरसारिवागुडूचीह्रीबेराणीति दशेमानि दाहप्रशमनानि भवन्ति ।

४२ तगरागुरुधान्यकशृङ्गवेरभूतीकवचाकण्टकार्यग्निमन्थश्योनाकपिप्पल्य इति दशेमानि शीतप्रशमनानि भवन्ति ।

४३ तिन्दुकप्रियालबदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकर्णार्जुनासनारिमेद इति दशेमान्युदर्दप्रशमनानि भवन्ति ।

४४ विदारीगन्धापृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारिकैरण्डकाकोलीचन्दनोशीरैलामधुकानीति दशेमान्यङ्गमर्दप्रशमनानि भवन्ति ।

४५ पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचाजमोदाजगन्धाजाजीगण्डीराणीति दशेमानि शूलप्रशमनानि भवन्ति ।

इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ २३ ॥

४६ मधुमधुकरुधिरमोचरसमृत्कपाललोध्रगैरिकप्रियङ्गुशर्करालाजा इति दशेमानि शोणितस्थापनानि भवन्ति ।

४७ शालकट्फलकदम्बपद्मकतुम्बमोचरसशिरीषवञ्जुलैलवालुकाशोका इति दशेमानि वेदनास्थापनानि भवन्ति ।

४८ हिङ्गुकैटर्यारिमेदावचाचोरकवयस्थागोलोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिण्य इति दशेमानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति ।

४९ ऐन्द्रीब्राह्मीशतवीर्यासहस्रवीर्याऽमोघाऽव्यथाशिवाऽरिष्टावाट्यपुष्पीविष्वक्सेनकान्ता इति दशेमानि प्रजास्थापनानि भवन्ति ।

५० अमृताऽभयाधात्रीयुक्ताश्वेताजीवन्त्यतिरसामण्डूकपर्णीस्थिरापुनर्नवा इति दशेमानि वयःस्थापनानि भवन्ति ।

इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ २४ ॥

इति पञ्चकषायशतान्यभिसमस्य पञ्चाशन्महाकषाया महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति ॥ २५ ॥

नहि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति, न चाप्यतिसङ्क्षेपोऽल्पबुद्धानां सामर्थ्यायोपकल्प्यते, तस्मादनतिसङ्क्षेपेणानतिविस्तरेण चोपदिष्टाः । एतावन्तो ह्यलमल्पबुद्धीनां व्यवहाराय, बुद्धिमतां च स्वालक्षण्यानुमानयुक्तिकुशलानामनुक्तार्थज्ञानायेति ॥ २६ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—नैतानि भगवन् ! पञ्चकषायशतानि पूर्यन्ते, तानि तानि ह्येवाङ्गान्युपप्लवन्ते तेषु तेषु महाकषायेष्विति ॥ २७ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—नैतदेवं बुद्धिमता द्रष्टव्यमग्निवेश । एकोऽपि ह्यनेकां संज्ञां लभते कार्यान्तराणि कुर्वन्; तद्यथा—पुरुषो बहूनां कर्मणां करणे समर्थो भवन्ति, स यद्यत्कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्तृकरणकार्यसम्प्रयुक्तं तं तं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति, तद्वदौषधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम् । यदि त्वेकमेव किञ्चिद्द्रव्यमासादयामस्तथागुणयुक्तं यत्सर्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, कस्ततोऽन्यदिच्छेदुपधारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्य इति ॥ २८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

यतो यावन्ति यैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानि षट् ।
उक्तानि सङ्ग्रहेणेह तथैवैषां षडाश्रयाः ॥ २९ ॥
रसा लवणवर्ज्याश्च कषाया इति संज्ञिताः ।
तस्मात् पञ्चविधा योनिः कषायाणामुदाहृता ॥ ३० ॥
तथा कल्पनमप्येषामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।
महतां च कषायाणां पञ्चाशत् परिकीर्तिता ॥ ३१ ॥
पञ्च चापि कषायाणां शतान्युक्तानि भागशः ।
लक्षणार्थं प्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते ॥ ३२ ॥
न चालमतिसङ्क्षेपः सामर्थ्यायोपकल्पते ।
अल्पबुद्धेरयं तस्मान्नातिसंक्षेपविस्तरः ॥ ३३ ॥
मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिवृद्धये ।
पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः ॥ ३४ ॥

तेषां कर्मसु बाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।
संयोगं च प्रयोगं च यो वेद स भिषग्वरः ॥ ३५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने भेषजचतुष्के षड्विरेचनशताश्रितीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति भेषजचतुष्कः ॥ १ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मात्राशी स्यात् । आहारमात्रा पुनरग्निबलापेक्षिणी ॥ ३ ॥

यावद्ध्यस्याशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं, यथाकालं जरां गच्छति तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति ॥ ४ ॥

तत्र शालिषष्टिकमुद्गलावकपिञ्जलैणशशशरभशम्बरादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिलघून्यपि मात्रापेक्षीणि भवन्ति; तथा पिष्टेक्षुक्षीरविकृतितिलमाषानूपौदकपिशितादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिगुरूण्यपि मात्रामेवापेक्षन्ते ॥ ५ ॥

न चैवमुक्ते द्रव्ये गुरुलाघवमकारणं मन्येत; लघूनि हि द्रव्याणि वाय्वग्निगुणबहुलानि भवन्ति, पृथ्वीसोमगुणबहुलानीतराणि; तस्मात्

---

१ तेषां कषायाणां बाह्येषु कर्मसु प्रलेपादिषु, आभ्यन्तरेषु वमनविरेचनादिषु संयोगं मेलनं प्रयोगं देशकालप्रकृत्यपेक्षया विनियोगं यो वेद स भिषजां वरः ।

२ धातुसाम्यक्रिया आयुर्वेदस्य प्रथमं प्रयोजनम्, तच्चतुर्थाध्यायपर्यन्तं सूत्रितम् । स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणम्, आतुरस्य व्याधिहरणञ्च द्वितीयं प्रयोजनम्, तच्च मात्राशितेन भवति । मात्रया प्रमाणेनाऽशितं=भोजनं, मात्राशितं, तदधिकृत्य कृतमध्यायं व्याख्यास्याम इति पूर्वाध्यायसङ्गतिः ।

अथ पञ्चकर्मानन्तरं यतो मात्राशितमपेक्षितमतो मात्राशितीयं व्याख्यास्याम इति वाक्यार्थः । अन्यथा स्वस्थवृत्तपालनं, व्याधिहरणञ्च न स्यादिति भावः । अशनमशितं भावे क्तप्रत्ययः ।

स्वगुणादपि लघून्यग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यल्पदोषाणि चोच्यन्तेऽपि सौहित्योपयुक्तानि, गुरूणि पुनर्नाग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यसामान्यात्, अतश्चातिमात्रं दोषवन्ति सौहित्योपयुक्तान्यन्यत्र व्यायामाग्निबलात्; सैषा भवत्यग्निबलापेक्षिणी मात्रा ॥ ६ ॥

न च नापेक्षते द्रव्यं; द्रव्यापेक्षया च त्रिभागसौहित्यमर्धसौहित्यं वा गुरूणामुपदिश्यते, लघूनामपि च नातिसौहित्यमग्नेर्युक्त्यर्थम् ॥ ७ ॥

मात्रावद्ध्यशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बलसुवर्णसुखायुषा योजयत्युपयोक्तारमवश्यमिति ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र—

गुरु पिष्टमयं तस्मात्तण्डुलान् पृथुकानपि ।
न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः ॥ ९ ॥
वल्लूरं शुष्कशाकानि शालूकानि बिसानि च ।
नाभ्यसेद्गौरवान्मांसं कृशं नैवोपयोजयेत् ॥ १० ॥
कूर्चिकांश्च किलाटांश्च शौकरं गव्यमाहिषे ।
मत्स्यान् दधि च माषांश्च यावकांश्च न शीलयेत् ॥ ११ ॥
षष्टिकाञ्छालिमुद्गांश्च सैन्धवामलके यवान् ।
आन्तरीक्षं पयः सर्पिर्जाङ्गलं मधु चाभ्यसेत् ॥ १२ ॥
तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।
अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं च यत् ॥ १३ ॥
अत ऊर्ध्वं शरीरस्य कार्यमक्ष्यञ्जनादिकम् ।
स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य गुणतः सम्प्रवक्ष्यते ॥ १४ ॥
सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोः प्रयोजयेत् ।
पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्रावणार्थे रसाञ्जनम् ॥ १५ ॥
चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाच्छ्लेष्मतो भयम् ।
ततः श्लेष्महरं कर्म हितं दृष्टेः प्रसादनम् ॥ १६ ॥
विरेकदुर्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ।
दिवा तन्न प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ॥ १७ ॥
तस्मात् स्राव्यं निशायां तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ।

---

१ तस्माच्छ्राव्यमञ्जनं=रसाञ्जनं ध्रुवमवश्यं निशायामिष्यते, न तु दिवा ।

यथा हि कनकादीनां मलिनां विविधात्मनाम् ॥ १८ ॥
धौतानां निर्मला शुद्धिस्तैलचेलकचादिभिः ।
एवं नेत्रेषु मर्त्यानामञ्जनाश्च्योतनादिभिः ॥ १९ ॥
दृष्टिर्निराकुला भाति निर्मले नभसीन्दुवत् ।
हरेणुकां प्रियङ्गुं च पृथ्वीकां केशरं नखम् ॥ २० ॥
ह्रीवेरं चन्दनं पत्रं त्वगेलोशीरपद्मकम् ।
ध्यामकं मधुकं मांसीं गुग्गुल्वगुरुशर्करम् ॥ २१ ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वचः शुभाः ।
वन्यं सर्जरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ॥ २२ ॥
श्रीवेष्टकं शल्लकीं च शुकबर्हमथापि च ।
पिष्ट्वा लिम्पेच्छरेषीकां तां वर्तिं यवसन्निभाम् ॥ २३ ॥
अङ्गुष्ठसम्मितां कुर्यादष्टाङ्गुलसमां भिषक् ।
शुष्कां विगर्भां तां वर्तिं धूमनेत्रार्पितां नरः ॥ २४ ॥
स्नेहाक्तामग्निसंप्लुष्टां पिबेत्प्रायोगिकीं सुखाम् ।
वसाघृतमधूच्छिष्टैर्युक्तियुक्तैर्वरौषधैः ॥ २५ ॥
वर्तिं मधुरकैः कृत्वा स्नैहिकीं धूममाचरेत् ।
श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ॥ २६ ॥
गन्धाश्चागुरुपत्राद्या धूमो मूर्धविरेचने ।
गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्धावभेदकौ ॥ २७ ॥
कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्काश्वासौ गलग्रहः ।
दन्तदौर्बल्यमास्रावः श्रोत्रघ्राणाक्षिदोषजः ॥ २८ ॥
पूतिर्घ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ।
हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ॥ २९ ॥
श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्यं गलशुण्ड्युपजिह्विका ।
पालित्यं[१] पिञ्जरत्वं च केशानां पतनं तथा ॥ ३० ॥
क्षवथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ।
धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ॥ ३१ ॥

---

१ पलितस्य भावः पालित्यं जराभवं शौक्ल्यम् ।

शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ।
न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्यूर्ध्वजत्रुजाः ॥ ३२ ॥
[1]धूमवक्त्रकपानस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ।
प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः संपरिकीर्तिताः ॥ ३३ ॥
वातश्लेष्मसमुत्क्लेशः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते ।
स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य क्षुत्वा दन्तान्निघृष्य च ॥ ३४ ॥
नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ।
तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्ध्वजत्रुजाः[2] ॥ ३५ ॥
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिस्त्रयस्त्रयः[3] ।
परं द्विकालपायी स्यादह्नः कालेषु बुद्धिमान् ॥ ३६ ॥
प्रयोगे स्नैहिके त्वेकं वैरेच्यं त्रिचतुः पिबेत् ।
हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लघुत्वं शिरसः शमः ॥ ३७ ॥
यथेरितानां दोषाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ।
[4]बाधिर्यमान्ध्यं मूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ॥ ३८ ॥
अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ।
तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ॥ ३९ ॥
स्नैहिकं धूमजे दोषे वायुः पित्तानुगो यदि ।
शीतं तु रक्तपित्ते स्याच्छ्लेष्मपित्ते विरूक्षणम् ॥ ४० ॥
परं त्वतः प्रवक्ष्यामि धूमो येषां विगर्हितः ।
न विरिक्तः पिबेद्धूमं न कृते बस्तिकर्मणि ॥ ४१ ॥

---

१ धूमः वक्त्रगोमुखगोपानं यस्येति बहुव्रीहौ धूमवक्त्रगपानस्तस्य इति साधुः पाठः ।

२ वातात्मानः कफात्मानः, वातकफात्मानः ऊर्ध्वजत्रुजा रोगा न भवन्ति ।

३ त्रिः त्रिवारं त्रयः त्रयः आपाना धूमाऽभ्यवहाराः पेयाः पातव्याः स्युरित्यन्वयः । तथा च नवसंख्यका आपानाः भवन्ति त्रिषु त्रिषु आपानेषु विश्रामः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।

४ अतिपीतस्याऽकालपीतस्य च धूमस्योपद्रवजनकत्वमाह—बाधिर्य्यमित्यादिना ।

न रक्ती न विषेणार्तो न शोचन्न च गर्भिणी ।
न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ॥ ४२ ॥
न मूर्च्छाभ्रमतृष्णासु न क्षीणे चापि च क्षते ।
न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्नेहं न च माक्षिकम् ॥ ४३ ॥
धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रूक्षः क्रुद्ध एव च ।
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहते न च ॥ ४४ ॥
न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ।
एषु धूममकालेषु मोहात्पिबति यो नरः ॥ ४५ ॥
रोगास्तस्य प्रजायन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ।
धूमयोग्यः पिबेद्दोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ॥ ४६ ॥
घ्राणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन घ्राणपो वमेत् ।
आस्येन धूमकवलान् पिबन् घ्राणेन नोद्वमेत् ॥ ४७ ॥
प्रतिलोमं गतो ह्याशु धूमो हिंस्याद्धि चक्षुषी ।
ऋज्वङ्गचक्षुस्तच्चेताः सूपविष्टस्त्रिपर्ययम् ॥ ४८ ॥
पिबेच्छिद्रं पिधायैकं नासया धूममात्मवान् ।
चतुर्विंशतिकं नेत्रं स्वाङ्गुलीभिर्विरेचने ॥ ४९ ॥
द्वात्रिंशदङ्गुलं स्नेहे प्रयोगेऽध्यर्धमिष्यते ।
ऋजुत्रिकोषा फलितं कोलास्थ्यग्रप्रमाणितम् ॥ ५० ॥
बस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ।
दूराद्विनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाडीतनूकृतः ॥ ५१ ॥
नेन्द्रियं बाधते धूमो मात्राकालनिषेवितः ।
यदा चोरश्च[1] कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत् ॥ ५२ ॥
कफश्च तनुतां प्राप्तः सुपीतं धूममादिशेत् ।
अविशुद्धः स्वरो यस्य कण्ठश्च सकफो भवेत् ॥ ५३ ॥
स्तिमितो मस्तकश्चैवमपीतं धूममादिशेत् ।
तालु मूर्धा च कण्ठश्च शुष्यते परितप्यते ॥ ५४ ॥
तृष्यते मुह्यते जन्तू रक्तं च स्रवतेऽधिकम् ।
शिरश्च भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्च्छा चास्योपजायते ॥ ५५ ॥

---

१ च उरश्च-इति छेदः ।

इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निषेविते ।
वर्षे वर्षेऽणुतैलं च कालेषु त्रिषु ना चरेत् ॥ ५६ ॥
प्रावृट्शरद्वसन्तेषु गतमेघे नभस्तले ।
नस्यकर्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ॥ ५७ ॥
न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ।
न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ॥ ५८ ॥
न च केशाः प्रमुच्यन्ते वर्धन्ते च विशेषतः ।
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितं हनुसङ्ग्रहः ॥ ५९ ॥
पीनसार्धावभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ।
सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ॥ ६० ॥
नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ।
मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान् ॥ ६१ ॥
सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ।
न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्ध्वजत्रुजाः ॥ ६२ ॥
जीर्यतश्चोत्तमाङ्गेषु जरा न लभते बलम् ।
चन्दनागुरुणी पत्रं दार्वीत्वङ्मधुकं बलाम् ॥ ६३ ॥
प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैलां विडङ्गं बिल्वमुत्पलम् ।
ह्रीवेरमभयं वन्यं त्वङ्मुस्तं सारिवां स्थिराम् ॥ ६४ ॥
जीवन्तीं पृश्निपर्णीं च सुरदारु शतावरीम् ।
हरेणुं बृहतीं व्याघ्रीं सुरभीं पद्मकेशरम् ॥ ६५ ॥
विपाचयेच्छतगुणे माहेन्द्रे विमलेऽम्भसि ।
तैलाद्दशगुणं शेषं कषायमवतारयेत् ॥ ६६ ॥
तेन तैलं कषायेण दशकृत्वो विपाचयेत् ।
अथास्य दशमे पाके समांशं छागलं पयः ॥ ६७ ॥
दद्यादेषोऽणुतैलस्य नावनीयस्य संविधिः ।

---

१ ना वर्षे वर्षे प्रतिवर्षं प्रावृट्शरद्वसन्तेषु त्रिषु कालेषु नभस्तले आकाशे गतमेघे मेघरहिते सति अणु स्वल्पं यथा स्यात्तथा तैलं चरेत् नावनकर्मणा प्रयुञ्जीतेत्यर्थः, अणु तैलं सूक्ष्म तैलं, स्रोतोहितत्वाऽग्रे वक्ष्यति ।

अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत तैलस्यार्धपलोन्मिताम् ॥ ६८ ॥
स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य पिचुना नावनैस्त्रिभिः।
त्र्यहात्त्र्यहाच्च सप्ताहमेतत्कर्म समाचरेत् ॥ ६९ ॥
निवातोष्णसमाचारी हिताशी नियतेन्द्रियः।
तैलमेतत्त्रिदोषघ्नमिन्द्रियाणां बलप्रदम् ॥ ७० ॥
प्रयुञ्जानो यथाकालं यथोक्तानश्नुते गुणान्।
आपोथिताग्रं द्वौ कालौ कषायकटुतिक्तकम् ॥ ७१ ॥
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन्।
निहन्ति गन्धं वैरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम् ॥ ७२ ॥
निष्कृष्य रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम्।
करञ्जकरवीरार्कमालतीककुभासनाः ॥ ७३ ॥
शस्यन्ते दन्तपवने ये चाप्येवंविधा द्रुमाः।
सुवर्णरूप्यताम्राणि त्रपुरीतिमयानि च ॥ ७४ ॥
जिह्वानिर्लेखनानि स्युरतीक्ष्णान्यनृजूनि च।
जिह्वामूलगतं यच्च मलमुच्छ्वासरोधि च ॥ ७५ ॥
दौर्गन्ध्यं भजते तेन तस्माज्जिह्वां विनिर्लिखेत्।
धार्याण्यास्येन वैशद्यरुचिसौगन्ध्यमिच्छता ॥ ७६ ॥
जातीकटुकपूगानां लवङ्गस्य फलानि च।
कक्कोलस्य फलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा ॥
तथा कर्पूरनिर्यासः सूक्ष्मैलायाः फलानि च ॥ ७७ ॥
हन्वोर्बलं स्वरबलं वदनोपचयः परः।
स्यात् परं च रसज्ञानमन्ने च रुचिरुत्तमा ॥ ७८ ॥
न चास्य कण्ठशोषः स्यान्नौष्ठयोः स्फुटनाद्भयम्।
न च दन्ताः क्षयं यान्ति दृढमूला भवन्ति च ॥ ७९ ॥
न शूल्यन्ते न चाम्लेन हृष्यन्ते भक्षयन्ति च।
परानपि खरान् भक्ष्यांस्तैलगण्डूषधारणात् ॥ ८० ॥
नित्यं स्नेहार्द्रशिरसः शिरःशूलं न जायते।

---

१ आ ईषत् पोथितं हतं कूर्चीकृतमग्रं यस्य तद्दन्तपवनं दन्तधावनं भक्षयेदिति।

न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च ॥ ८१ ॥
बलं शिरःकपालानां विशेषेणाभिवर्धते ।
दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशा भवन्ति च ॥ ८२ ॥
इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वग्भवति चाननम् ।
निद्रालाभः सुखं च स्यान्मूर्ध्नि तैलनिषेवणात् ॥ ८३ ॥
न कर्णरोगा वातोत्था न मन्याहनुसङ्ग्रहः ।
नोच्चैःश्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णतर्पणात् ॥ ८४ ॥
स्नेहाभ्यङ्गाद्यथा कुम्भश्चर्म स्नेहविमर्दनात् ।
भवत्युपाङ्गादक्षश्च दृढः क्लेशसहो यथा ॥ ८५ ॥
तथा शरीरमभ्यङ्गाद्दृढं सुत्वक् च जायते ।
प्रशान्तमारुताबाधं क्लेशव्यायामसंसहम् ॥ ८६ ॥
स्पर्शनेऽभ्यधिको वायुः स्पर्शनं च त्वगाश्रितम् ।
त्वच्यश्च परमभ्यङ्गस्तस्मात्तं शीलयेन्नरः ॥ ८७ ॥
न चाभिघाताभिहतं गात्रमभ्यङ्गसेविनः ।
विकारं भजतेऽत्यर्थं बलकर्मणि वा क्वचित् ॥ ८८ ॥
सुस्पर्शोपचिताङ्गश्च बलवान् प्रियदर्शनः ।
भवत्यभ्यङ्गनित्यत्वान्नरोऽल्पजर एव च ॥ ८९ ॥
खरत्वं स्तब्धता रौक्ष्यं श्रमः सुप्तिश्च पादयोः ।
सद्य एवोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिषेवणात् ॥ ९० ॥
जायते सौकुमार्यं च बलं स्थैर्यं च पादयोः ।
दृष्टिः प्रसादं लभते मारुतश्चोपशाम्यति ॥ ९१ ॥
न च स्याद्गृध्रसीवातः पादयोः स्फुटनं न च ।
न सिरास्नायुसङ्कोचः पादाभ्यङ्गेन पादयोः ॥ ९२ ॥
दौर्गन्ध्यं गौरवं तन्द्रां कण्डूमलमरोचकम् ।
स्वेदबीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥ ९३ ॥
पवित्रं वृष्यमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम् ।
शरीरबलसन्धानं स्नानमोजस्करं परम् ॥ ९४ ॥
काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहर्षणम् ।
श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥ ९५ ॥
वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ।

सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥ ९६ ॥
धन्यं मङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्व्यसनसूदनम्।
हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥ ९७ ॥
मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम्।
पादयोर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्ष्णशः ॥ ९८ ॥
पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचि रूपविराजनम्।
केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं सम्प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥
चक्षुष्यं स्पर्शनहितं पादयोर्व्यसनापहम्।
बल्यं पराक्रमसुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥ १०० ॥
ईतेः प्रशमनं बल्यं गुप्त्यावरणशङ्करम्।
घर्मानिलरजोम्बुघ्नं छत्रधारणमुच्यते ॥ १०१ ॥
स्खलतः सम्प्रतिष्ठानं शत्रूणां च निसूदनम्।
अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ १०२ ॥
नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा।
स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ १०३ ॥

भवंति चात्र—

वृत्त्युपायान्निषेवेत ये स्युर्धर्माविरोधिनः।
शममध्ययनं चैव सुखमेवं समश्नुते ॥ १०४ ॥

तत्र श्लोकाः—

मात्रा द्रव्याणि मात्रां च संश्रित्य गुरुलाघवम्।
द्रव्याणां गर्हितोऽभ्यासो येषां येषां च शस्यते ॥ १०५ ॥
अञ्जनं धूमवर्तिश्च त्रिविधा वर्तिकल्पना।
धूमपानगुणाः कालाः पानमानं च यस्य यत् ॥ १०६ ॥
व्यापत्तिचिह्नं भैषज्यं धूमो येषां विगर्हितः।
पेयो यथा यन्मयं च नेत्रं यस्य च यद्विधम् ॥ १०७ ॥
नस्यकर्मगुणा नस्तः कार्यं यच्च यथा यदा।
भक्षयेद्दन्तपवनं यथा यद्यद्गुणं च यत् ॥ १०८ ॥
यदर्थं यानि चास्येन धार्याणि कवलग्रहे।
तैलस्य ये गुणा दिष्टाः शिरस्तैलगुणाश्च ये ॥ १०९ ॥

कर्णतैले तथाऽभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गेऽङ्गमार्जने ।
स्नाने वाससि शुद्धे च सौगन्ध्ये रत्नधारणे ॥ ११० ॥
शौचे संहरणे लोम्नां पादत्रच्छत्रधारणे ।
गुणा मात्राशितीयेऽस्मिंस्तथोक्ता दण्डधारणे ॥ १११ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने स्वस्थवृत्तचतुष्के मात्राशितीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातस्तस्याशितीयमध्यायं[1] व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

तस्याशिताद्यादाहाराद्बलं वर्णश्च वर्धते ।
यस्यर्तुसात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ॥ ३ ॥

इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात् । तत्रादित्यस्योदगयनमादानं च त्रीनृतूञ्छिशिरादीन् ग्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्, वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तान् दक्षिणायनं विसर्गं च ॥ ४ ॥

विसर्गे पुनर्वायवो नातिरूक्षाः प्रवान्ति, इतरे पुनरादाने; सोमश्चाव्याहतबलः शिशिराभिर्भाभिरापूरयञ्जगदाप्याययति शश्वत्, अतो विसर्गः सौम्यः । आदानं पुनराग्नेयं; तावेतावर्कवायू सोमश्च कालस्वभावमार्गपरिगृहीताः कालर्तुरसदोषदेहबलनिर्वृत्तिप्रत्ययभूताः समुपदिश्यन्ते ॥ ५ ॥

तत्र रविर्भाभिराददानो जगतः स्नेहं वायवस्तीव्ररूक्षाश्चोपशोषयन्तः शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु यथाक्रमं रौक्ष्यमुत्पादयन्तो रूक्षान् रसांस्तिक्तकषायकटुकांश्चाभिवर्धयन्तो नृणां दौर्बल्यमावहन्ति ॥ ६ ॥

वर्षाशरद्धेमन्तेषु तु दक्षिणाभिमुखेऽर्के कालमार्गमेघवातवर्षाभिहतप्रतापे, शशिनि चाव्याहतबले, माहेन्द्रसलिलप्रशान्तसन्तापे जगति, अरूक्षा रसाः प्रवर्धन्तेऽम्ललवणमधुरा यथाक्रमं तत्र बलमुपचीयते नृणामिति ॥ ७ ॥

---

१ पूर्वोक्तस्याऽशितपानादेः फलं कालाधीनमिति संवत्सरात्मकं कालं सात्म्यज्ञानाय षोढा विभजतेऽस्मिन्नध्याये ।

भवन्ति चात्र—

आदावन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम् ।
मध्ये मध्यं बलं त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्दिशेत् ॥ ८ ॥
शीते शीतानिलस्पर्शसंरुद्धो बलिनां बली ।
पक्ता[1] भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः ॥ ९ ॥
स यदा नेन्धनं युक्तं लभते देहजं तदा ।
रसं हिनस्त्यतो वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति ॥ १० ॥
तस्मात्तुषारसमये स्निग्धाम्ललवणान् रसान् ।
औदकानूपमांसानां मेध्यानामुपयोजयेत् ॥ ११ ॥
बिलेशयानां मांसानि प्रसहानां भृतानि च ।
भक्षयेन्मदिरां शीधुं मधु चानुपिबेन्नरः ॥ १२ ॥
गोरसानिक्षुविकृतीर्वसां तैलं नवौदनम् ।
हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तोयमुष्णं चायुर्न हीयते ॥ १३ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनं मूर्ध्नि तैलं जेन्ताक[2]मातपम् ।
भजेद्भूमिगृहं चोष्णमुष्णं गर्भगृहं तथा ॥ १४ ॥
शीतेषु संवृतं सेव्यं यानं शयनमासनम् ।
प्रावाराजिनकौषेयप्रवेणीकुथकास्तृतम् ॥ १५ ॥
गुरूष्णवासा दिग्धाङ्गो गुरुणाऽगुरुणा सदा ।
शयने प्रमदां पीनां विशालोपचितस्तनीम् ॥ १६ ॥
आलिङ्ग्यागुरुदिग्धाङ्गीं सुप्यात् समदमन्मथः ।
प्रकामं च निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥ १७ ॥
वर्जयेदन्नपानानि वातलानि लघूनि च ।
प्रवातं प्रमिताहारमुदमन्थं हिमागमे ॥ १८ ॥
हेमन्तशिशिरौ तुल्यौ शिशिरेऽल्पं विशेषणम् ।
रौक्ष्यमादानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ॥ १९ ॥
तस्माद्धैमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ।
निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ॥ २० ॥

---

१ पक्ता जाठराग्निः । २ जेन्ताकः स्वेदसदनम्, १५ शेऽध्याये विधीयते ।

कटुतिक्तकषायाणि वातलानि लघूनि च ।
वर्जयेदन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ २१ ॥
वसन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ।
कायाग्निं बाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून् ॥ २२ ॥
तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् ।
गुर्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २३ ॥
व्यायामोद्वर्तनं धूमं कवलग्रहमञ्जनम् ।
सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत्कुसुमागमे ॥ २४ ॥
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ।
शारभं शाशमैणेयं मांसं लाव-कपिञ्जलम् ॥ २५ ॥
भक्षयेन्निर्गदं सीधुं पिबेन्माध्वीकमेव वा ।
वसन्तेऽनुभवेत्स्त्रीणां काननानां च यौवनम् ॥ २६ ॥
मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेपीयते रविः ।
स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ २७ ॥
शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः ।
घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥ २८ ॥
मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम् ।
लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामं चात्र वर्जयेत् ॥ २९ ॥
दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले ।
भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके ॥ ३० ॥
व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः ।
सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥ ३१ ॥
काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥ ३२ ॥
आदानदुर्बले देहे पक्ता भवति दुर्बलः ।
स वर्षास्वनिलादीनां दूषणैर्बाध्यते पुनः ॥ ३३ ॥

---

१ ग्रीष्मे मद्यं न पेयम् इति सामान्यतो निषेधः, वा सात्म्यं चेत् अल्पं पेयम्, अथवा सुशीतलं बहु मद्याधिकमात्रमुदकं निर्मलजलं यस्मिन्तत्तादृशं कृत्वा पेयम् । २ आसनमास्या उपवेशनम्, मध्याह्ने भजेत् ।

भूबाष्पान्मेघनिस्यन्दात् पाकादम्लाज्जलस्य च ।
वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥ ३४ ॥
तस्मात् साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु शस्यते ।
उदमन्थं दिवास्वप्नमवश्यायं नदीजलम् ॥ ३५ ॥
व्यायाममातपं चैव व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।
पानभोजनसंस्कारान् प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत् ॥ ३६ ॥
व्यक्ताम्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि ।
विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये ॥ ३७ ॥
अग्निसंरक्षणवता यवगोधूमशालयः ।
पुराणा जाङ्गलैर्मांसैर्भोज्या यूषैश्च संस्कृतैः ॥ ३८ ॥
पिबेत् क्षौद्रान्वितं चाल्पं माध्वीकारिष्टमम्बु वा ।
माहेन्द्रं[1] तप्तशीतं[2] वा कौपं सारसमेव वा ॥ ३९ ॥
प्रघर्षोद्वर्तनस्नानगन्धमाल्यपरो भवेत् ।
लघुशुद्धाम्बरः स्थानं भजेदक्लेदि वार्षिकम् ॥ ४० ॥
वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः ।
तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥ ४१ ॥
तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं सतिक्तकम् ।
पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकाङ्क्षितैः ॥ ४२ ॥
लावान् कपिञ्जलानेणानुरभ्राञ्छरभाञ्छशान् ।
शालीन् सयवगोधूमान् सेव्यानाहुर्घनात्यये ॥ ४३ ॥
तिक्तस्य सर्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणम् ।
धाराधरात्यये कार्यमातपस्य च वर्जनम् ॥ ४४ ॥
वसां तैलमवश्यायमौदकानूपमामिषम् ।
क्षारं दधि दिवास्वप्नं प्राग्वातं चात्र वर्जयेत् ॥ ४५ ॥
दिवा सूर्यांशुसंतप्तं निशि चन्द्रांशुशीतलम् ।
कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् ॥ ४६ ॥

---

१ माहेन्द्रं=मघावर्षोदकम् । २ पूर्वं तप्तं पश्चाच्छीतं तप्तशीतम्, 'दिवासूर्यकरैस्तप्तं रात्रौ चन्द्रांशुशीतलम्', अथवा वह्नौ तप्तं पुनः शीतलं सत्पेयम्, तच्च कौपं सारसं वा नादेयम्।

हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि ।
स्नानपानावगाहेषु शस्यते तद्यथाऽमृतम् ॥ ४७ ॥
शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च ।
शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥ ४८ ॥
इत्युक्तमृतुसात्म्यं यच्चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ।
उपशेते यदौचित्यादोकसात्म्यं तदुच्यते ॥ ४९ ॥
देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः ।
सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च ॥ ५० ॥

तत्र श्लोकः—

ऋतावृतौ नृभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किंचन ।
तस्याशितीये निर्दिष्टं हेतुमत्सात्म्यमेव च ॥ ५१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने स्वस्थवृत्तचतुष्के तस्याशितीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो न वेगान्धारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
न वेगान् धारयेद्धीमाञ्जातान् मूत्रपुरीषयोः ।
न रेतसो न वातस्य न छर्द्याः क्षवथोर्न च ॥ ३ ॥
नोद्गारस्य न जृम्भाया न वेगान् क्षुत्पिपासयोः ।
न बाष्पस्य न निद्राया निःश्वासस्य श्रमेण च ॥ ४ ॥
एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये ।
पृथक् पृथक् चिकित्सार्थं तान्मे निगदतः शृणु ॥ ५ ॥
बस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।

---

१ अथ पञ्चमषष्ठाभ्यामध्यायाभ्यां स्वस्थहिताऽऽहारविहारज्ञानानन्तरं यतः, आहारपाकजनितमलानां बहिर्निस्सरणे स्वास्थ्यं भवति तदभावेऽस्वास्थ्यम्, अतो मलनिर्गमवेगाः तदवरोधजनितरोगाश्च ज्ञातव्या इत्यतो न वेगान्धारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं[1] मूत्रनिग्रहे ॥ ६ ॥
स्वेदावगाहनाभ्यङ्गान् सर्पिषश्चावपीडकम् ।
मूत्रे प्रतिहते कुर्यात्त्रिविधं बस्तिकर्म च ॥ ७ ॥
पक्वाशयशिरःशूलं वातवर्चोऽप्रवर्तनम् ।
पिण्डिकोद्वेष्टनाध्मानं पुरीषे स्याद्विधारिते ॥ ८ ॥
स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च वर्तयो बस्तिकर्म च ।
हितं प्रतिहते वर्चस्यन्नपानं प्रमाथि[2] च ॥ ९ ॥
मेढ्रे वृषणयोः शूलमङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।
भवेत् प्रतिहते शुक्रे विबद्धं मूत्रमेव च ॥ १० ॥
तत्राभ्यङ्गोऽवगाहश्च मदिरा चरणायुधः ।
शालिः पयो निरूहश्च शस्तं मैथुनमेव च ॥ ११ ॥
सङ्गो विण्मूत्रवातानामाध्मानं वेदना क्लमः ।
जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ १२ ॥
स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।
पानानि बस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ॥ १३ ॥
कण्डूकोठारुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वराः ।
कुष्ठहृल्लासवीसर्पाश्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥ १४ ॥
भुक्त्वा प्रच्छर्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।
रूक्षान्नपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ १५ ॥
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्धावभेदकौ ।
इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥ १६ ॥
तत्रोर्ध्वजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनावनः ।
हितं वातघ्नमाद्यं च घृतं चौत्तरभक्तिकम् ॥ १७ ॥
हिक्का श्वासोऽरुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ।
उद्गारनिग्रहात्तत्र हिक्कायास्तुल्यमौषधम् ॥ १८ ॥
विनामाक्षेपसङ्कोचाः सुप्तिः कम्पः प्रवेपनम् ।
जृम्भाया निग्रहात्तत्र सर्वं वातघ्नमौषधम् ॥ १९ ॥
कार्श्यदौर्बल्यवैवर्ण्यमङ्गमर्दोऽरुचिर्भ्रमः ।

---

१ लिङ्गं चिह्नम् । २ प्रकर्षेण मथ्नाति=अनुलोमयति प्रमाथि=अनुलोमकम् ।

क्षुद्वेगनिग्रहात्तत्र स्निग्धोष्णं लघु भोजनम् ॥ २० ॥
कण्ठास्यशोषो बाधिर्यं श्रमः सादो हृदि व्यथा।
पिपासानिग्रहात्तत्र शीतं तर्पणमिष्यते ॥ २१ ॥
प्रतिश्यायोऽक्षिरोगश्च हृद्रोगश्चारुचिर्भ्रमः।
बाष्पनिग्रहणात्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ २२ ॥
जृम्भाऽङ्गमर्दस्तन्द्रा च शिरोरोगोऽक्षिगौरवम्।
निद्राविधारणात्तत्र स्वप्नः संवाहनानि च ॥ २३ ॥
गुल्महृद्रोगसंमोहाः श्रमनिःश्वासधारणात्।
जायन्ते तत्र विश्रामो वातघ्न्यश्च क्रिया हिताः ॥ २४ ॥
वेगनिग्रहजा रोगा य एते परिकीर्तिताः।
इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं वेगानेतान्न धारयेत् ॥ २५ ॥
इमांस्तु धारयेद्वेगान् हितार्थी प्रेत्य चेह च।
साहसानामशस्तानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥ २६ ॥
लोभशोकभयक्रोधमानवेगान् विधारयेत्।
नैर्लज्ज्येर्ष्यातिरागाणामभिध्यायाश्च[1] बुद्धिमान् ॥ २७ ॥
परुषस्यातिमात्रस्य सूचकस्यानृतस्य च।
वाक्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद्वेगमुत्थितम् ॥ २८ ॥
देहप्रवृत्तिर्या काचिद्विद्यते परपीडया।
स्त्रीभोगस्तेयहिंसाद्या तस्या वेगान्विधारयेत् ॥ २९ ॥
पुण्यशब्दो विपापत्वान्मनोवाक्कायकर्मणाम्।
धर्मार्थकामान् पुरुषः सुखी भुङ्क्ते चिनोति च ॥ ३० ॥
शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था बलवर्धनी।
देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥ ३१ ॥
स्वेदागमः श्वासवृद्धिर्गात्राणां लाघवं तथा।
हृदयाद्युपरोधश्च इति व्यायामलक्षणम् ॥ ३२ ॥*
लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेशसहिष्णुता।
दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥ ३३ ॥
श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः[2]।

---

१ अभिध्यानमभिध्या परकीयवस्तुजिघृक्षा। २ प्रतामकः=श्वासभेदः।

अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ ३४ ॥
व्यायामहास्यभाष्याध्वग्राम्यधर्मप्रजागरान् ।
नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानातिमात्रया ॥ ३५ ॥
एतानेवंविधांश्चान्यान् योऽतिमात्रं निषेवते ।
गजं सिंह इवाकर्षन् सहसा स विनश्यति ॥ ३६ ॥
अतिव्यवायभाराध्वकर्मभिश्चातिकर्शिताः ।
क्रोधशोकभयायासैः क्रान्ता ये चापि मानवाः ॥ ३७ ॥
बालवृद्धप्रवाताश्च ये चोच्चैर्बहुभाषकाः ।
ते वर्जयेयुर्व्यायामं क्षुधितास्तृषिताश्च ये ॥ ३८ ॥
* उचितादहिताद्धीमान् क्रमशो विरमेन्नरः ।
हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥ ३९ ॥
प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत् ।
एकान्तरं ततश्चोर्ध्वं द्व्यन्तरं त्र्यन्तरं तथा ॥ ४० ॥
क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।
सन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति च ॥ ४ ॥
समपित्तानिलकफाः केचिद्गर्भादि मानवाः ।
दृश्यन्ते वातलाः केचित् पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ॥ ४२ ॥
तेषामनातुराः पूर्वे वातलाद्याः सदाऽऽतुराः ।

---

* उचितादभ्यस्तादहितादपथ्यात् क्रमशो विरमेत् । अनभ्यस्तं हितं क्रमेण सेवेत । प्रक्षेपः स्वीकारः, अपचयस्त्यागः, ताभ्यां हिताऽहितयोः प्रक्षेपापचयाभ्यां कृते क्रमः पादांशिकः पादरूपोंऽशः पादांशः, तत्र भवः पादांशिकः स च क्रमः–एकान्तरमित्यादिरीत्या प्रथमं सदाऽभ्यस्तस्याऽपथ्यस्य चतुर्थांशत्यागः अनभ्यस्तस्य पथ्यचतुर्थांशग्रहणं भोजनादिमात्रायाः, तस्य परिपाके द्व्यन्तरं पादद्वयस्य त्र्यन्तरं पादत्रयस्य चतुरन्तरं सर्वस्य पथ्यस्य ग्रहणमपथ्यस्य त्यागः ।

१ वातलाद्याः कथं सदाऽऽतुराः इत्याकाङ्क्षायामाह–हि एषां देहस्य प्रकृतिः दोषं वातादिकं पैतृकमन्वशायि—इति अनुशयिता अनुगता सम्बद्धा औत्पत्तिकदोषसात्म्यवतीत्यर्थः । अतः कुपितदोषवद्बीजजत्वेन सदा कुपितदोषवत्त्वेन सदाऽऽतुरत्वं तेषाम्, जीवनन्तु भवत्येवातुराणामपि ।

दोषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते ॥ ४३ ॥
विपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्तेर्विधिर्हितः ।
समसर्वरसं सात्म्यं समधातोः प्रशस्यते ॥ ४४ ॥
द्वे अधः सप्त शिरसि खानि स्वेदमुखानि च ।
मलायनानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः ॥ ४५ ॥
मलवृद्धिं गुरुतया लाघवान्मलसंक्षयम् ।
मलायनानां बुध्येत सङ्गोत्सर्गादतीव च ॥ ४६ ॥
तान् दोषलिङ्गैरादिश्य व्याधीन् साध्यानुपाचरेत् ।
व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वैर्मात्राकालौ विचारयन् ॥ ४७ ॥
विषमस्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथाऽपरे ।
जायन्तेऽनातुरस्तस्मात् स्वस्थवृत्तपरो भवेत् ॥ ४८ ॥
माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ।
सहस्यप्रथमे चैव हारयेद्दोषसंचयम् ॥ ४९ ॥
स्निग्धस्विन्नशरीराणामूर्ध्वं चाधश्च नित्यशः ।
बस्तिकर्म ततः कुर्यान्नस्यकर्म च बुद्धिमान् ॥ ५० ॥
यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥ ५१ ॥
रोगास्तथा न जायन्ते प्रकृतिस्थेषु धातुषु ।
धातवश्चाभिवर्धन्ते जरा मान्द्यमुपैति च ॥ ५२ ॥
विधिरेष विकाराणामनुत्पत्तौ निदर्शितः ।
निजानामितरेषां तु पृथगेवोपदेक्ष्यते ॥ ५३ ॥
ये[1] भूतविषवाय्वग्निसंप्रहारादिसंभवाः ।
नृणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेष्वपराध्यति ॥ ५४ ॥
ईर्ष्याशोकभयक्रोधमानद्वेषादयश्च ये ।
मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्वे प्रज्ञाऽपराधजाः ॥ ५५ ॥
त्यागः प्रज्ञाऽपराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।
देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्तनम् ॥ ५६ ॥
आगन्तूनामनुत्पत्तावेष मार्गो निदर्शितः ।
प्राज्ञः प्रागेव तत् कुर्याद्धितं विद्याद्यदात्मनः ॥ ५७ ॥

---

१ दोषजान् विकारान् निर्दिश्य प्रज्ञाऽपराधजानाह—य इति ।

आप्तोपदेशप्रज्ञानं, प्रतिपत्तिश्च कारणम्।[1]
विकाराणामनुत्पत्तावुत्पन्नानां च शान्तये ॥ ५८ ॥
पापवृत्तवचःसत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः।[2]
मर्मोपहासिनो लुब्धाः परवृद्धिद्विषः शठाः ॥ ५९ ॥
परापवादरतयश्चपला रिपुसेविनः।
निर्घृणास्त्यक्तधर्माणः परिवर्ज्या नराधमाः ॥ ६० ॥
बुद्धिविद्यावयःशीलधैर्यस्मृतिसमाधिभिः।[3]
वृद्धोपसेविनो वृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्यथाः ॥ ६१ ॥
सुमुखाः सर्वभूतानां प्रशान्ताः शंसितव्रताः।
सेव्याः सन्मार्गवक्तारः पुण्यश्रवणदर्शनाः ॥ ६२ ॥
आहाराचारचेष्टासु सुखार्थी प्रेत्य चेह च।
परं प्रयत्नमातिष्ठेद्बुद्धिमान् हितसेवने ॥ ६३ ॥
न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम्।
नामुद्गयूषं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ ६४ ॥
अलक्ष्मीदोषयुक्तत्वान्नक्तं तु दधि वर्जितम्।
श्लेष्मलं स्यात् ससर्पिष्कं दधि मारुतसूदनम् ॥ ६५ ॥
न च संधुक्षयेत् पित्तमाहारं च विपाचयेत्।
शर्करासंयुतं दद्यात्तृष्णादाहनिवारणम् ॥ ६६ ॥
मुद्गयूषेण संयुक्तं दद्याद्रक्तानिलापहम्।
सुरसं चाल्पदोषं च क्षौद्रयुक्तं भवेद्दधि ॥ ६७ ॥
उष्णं पित्तास्रकृद्दोषान् धात्रीयुक्तं तु निर्हरेत्।
ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्ड्वामयभ्रमान्।
प्राप्नुयात् कामलां चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ ६८ ॥

---

१ आप्तानां यथार्थवादिनामुपदेशस्य शिक्षणस्य प्रकर्षेण ज्ञानम्, उपदिष्टार्थस्य प्रतिपदं स्मरणं प्रतिपत्तिरेतदुभयमागन्तुकरोगनिवारणे कारणम्।

२ दुष्टसङ्गत्या प्रज्ञाऽपराधो भवतीत्याह—पापवृत्तवचः सत्त्वाः, नराधमा वर्ज्या इति। ३ प्रज्ञाविवृद्धये सतः सेव्या इत्याह—बुद्धिविद्या इत्यारभ्य पुण्यश्रवणदर्शना इत्यन्तेन।

तत्र श्लोकाः ।

वेगा वेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषां च भेषजम् ।
येषां वेगा विधार्याश्च यदर्थं यद्धिताहितम् ॥ ६९ ॥
उचिते चाहिते वर्ज्ये सेव्ये चानुचिते क्रमः ।
यथाप्रकृति चाहारो मलायनगदौषधम् ॥ ७० ॥
भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधं च यत् ।
वर्ज्याः सेव्याश्च पुरुषा धीमताऽऽत्मसुखार्थिना ॥ ७१ ॥
विधिना दधि सेव्यं च येन यस्मात्तदत्रिजः ।
न वेगान्धारणेऽध्याये सर्वमेवावदन्मुनिः ॥ ७२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने स्वस्थवृत्तचतुष्के नवेगान्धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि, पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि, पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि, पञ्चेन्द्रियार्थाः, पञ्चेन्द्रियबुद्धयो भवन्तीत्युक्तमिन्द्रियाधिकारे ॥ ३ ॥

---

१ अथ वेगावरोधप्रज्ञापराधादिजन्यरोगज्ञानानन्तरं यतः=हिताऽऽहाराऽऽचार-चेष्टासिद्धये इन्द्रियाणां विजयोऽपेक्षितः, अतः जेतव्यानामिन्द्रियाणामुपक्रमणं व्याकरणं (विवरणम्) अधिकृत्य कृतमध्यायं विशिष्य तेषां लक्षणादि विजय-सद्वृत्तपालनादिनिरूपणेन व्याख्यास्यामः कथयिष्यामः । इन्द्रियशब्देन चात्र ज्ञानेन्द्रियाणि बोध्यानि, अतो न पूर्वापरविरोधः, मनोनिरूपणन्तु तस्योभयेन्द्रियत्वेन तदधीनत्वेन चान्येषाम् । २ भगवान् त्रिकालज्ञः अत्रिब्रह्मर्षिसुतः पुनर्वसुः, इति वक्ष्यमाणं ग्रन्थमाहस्म इन्द्रियोपक्रमणीये, यदहं ब्रवीमीत्यर्थः, एवं सर्वत्रोहनीयम् । ३ इन्द्रियादीनि स्वयमेव व्याकरिष्यति तत्र चक्षु रित्यादिना ।

[1]अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं चेत इत्याहुरेके, तदर्थात्मसंपदायत्तचेष्टं चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणाम् ॥ ४ ॥

[3]स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्चानेकमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्वं, रजस्तमः सत्त्वगुणयोगाच्च; [4]न चानेकत्वं, नह्येकं ह्येककालमनेकेषु प्रवर्तते; तस्मान्नैककाला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिः ॥ ५ ॥

---

१ मनः पुनः मनस्तु इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, अतिशयितमन्तःकरणत्वेन, पुरःसरत्वेन, चान्येषाम् इति हेतोरतीन्द्रियम्, सत्त्वमिति संज्ञा यस्य सत्त्वसंज्ञकं चेत् इति एके आचार्य्या आहुस्तदपि पर्य्यायतया शास्त्रव्यवहारसाधकमेव। २ तस्य मनसोऽर्थस्तदर्थो मनोग्राह्यो विषयः सुखादिश्चिन्त्यश्च मनसस्तु चिन्त्यमर्थ इति वक्ष्यमाणत्वात्, आत्मा चैतन्यकारणं तयोः सम्पत् विषयेण सन्निकर्षादिस्तदायत्ता तदधीना चेष्टा यस्य तत्, अर्थसम्पत् सन्निकर्षवत्त्वम्, आत्मसम्पदर्थग्रहणे प्रयत्नवत्त्वम्, इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां या चेष्टा स्वस्वविषयरूपादिग्रहणं तत्र प्रत्ययभूतं करणभूतं मनः। ३ अथ मनसः प्रतिपुपमनेकत्वं दृश्यते इत्याह–स्वार्थ इत्यादिना। अत्राऽयं प्रयोगः–सत्वं=मनः एकस्मिन्पुरुषेऽनेकं स्वार्थव्यभिचरणात्, संकल्पव्यभिचरणात्, इन्द्रियार्थव्यभिचरणाच्च, रजस्तमःसत्त्वगुणयोगाच्च, अनेकं मनः प्रतीयते। स्वार्थव्याभिचरणञ्च चिन्त्यधर्मार्थकामादिचिन्तनव्यभिचरणं यथा कदाचिद्धर्मं चिन्तयन्नेव कामं चिन्तयति तत्परित्यज्यार्थं चिन्तयति। अतो भिन्नं मनो धर्मचिन्तकं भिन्नं कामादिचिन्तकमिति ज्ञायते। एवं यदा रूपं गृह्णाति तदा रूपग्राहकं यदा रसं गृह्णाति तदा रसग्राहकमित्यादिभेदेन भिन्नं मनः। एवमनेकविषयाणां संकल्पनभेदादेकस्मिन् पुरुषेऽनेकानि मनांसि। एवं पूर्वपक्षरूपेण मनसोऽनेकत्वं प्रसाध्य निरस्यति–न चानेकत्वमिति।

४ पूर्वोक्तैर्हेत्वाभासैर्मनसोऽनेकत्वं साध्यते न चास्ति प्रतिपुरुषं मनसोऽनेकत्वं हि यतः अणु=निरवयवं द्रव्यमेकं सत्, एककालमेकस्मिन् क्षणेऽनेकेषु रूपादिबुद्धिषु न प्रवर्त्तते, 'अणु च मनः' 'अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ'—इत्युक्तेः।

५ तस्मान्मनसोऽणुत्वात्सर्वेषां चक्षुरादीनां प्रवृत्तिः स्वविषयग्रहणम्, एकः कालः क्षणो यस्याः तादृशी न भवति, यत एककालावच्छेदेन सर्वेन्द्रियव्यापारो न भवति, अतः प्रतिपुरुषं नाऽनेकं मनः किन्त्वेकमेव, अतश्च यदा येन-

यद्गुणं[1] चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं, तत्सत्त्वमेवोपादिशन्ति मुनयो बाहुल्यानुशयात् ॥ ६ ॥

मनः[2]पुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति ॥ ७ ॥

तत्र[3] चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनमिति पञ्चेन्द्रियाणि ॥ ८ ॥

पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि—खं वायुर्ज्योतिरापो भूरिति ॥ ९ ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि—अक्षिणी कर्णौ नासिके जिह्वा त्वक् चेति ॥ १० ॥

पञ्चेन्द्रियार्थाः—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥ ११ ॥

पञ्चेन्द्रियबुद्धयः—चक्षुर्बुद्ध्यादिकाः[4], ताः पुनरिन्द्रियेन्द्रियार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजाः, क्षणिका, निश्चयात्मिकाश्च । इत्येतत् पञ्चपञ्चकम् ॥ १२ ॥

न्द्रियेण मनसो योगः तदा तदिन्द्रियस्य विषयग्रहणे प्रवृत्तिः, मनोऽधिष्ठितानामेवेन्द्रियाणां स्वविषयग्रहणात् ।

१ ननु यदि प्रतिपुरुषमेकमेव सत्त्वं तत्कथं सात्त्विकराजसतामसभेदेन मनोव्यपदेश इत्याह—यद्गुणमित्यादि । 'यदा यद्गुणबहुलानि कार्य्याणि दृश्यन्ते तदा तद्व्यपदेशं लभते इत्यर्थः ।

२ मनश्चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणामिति यदुक्तं, तद्विवृणुते–मनःपुरःसराणीति । 'आत्मा मनसा युज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं विषयेण, ततः प्रत्यक्षमि'ति नियमात् ।

३ प्रत्यक्षप्रमाणजनकेषु चक्षुषः प्रधानत्वात् प्रथमं तस्य ग्रहणम् । एतेषामिन्द्रियाणामिन्द्रियाधिष्ठानैरक्षिप्रभृतिभिर्यथासङ्ख्यमन्वयः, इन्द्रियद्रव्यादिभिस्तु यथायोग्यमन्वयः ।

४ चक्षुर्बुद्धिः=चाक्षुषप्रत्यक्षम्, एवं श्रोत्रबुद्धिः=श्रावणप्रत्यक्षम्, रसनबुद्धिः=रासनप्रत्यक्षम्, स्पर्शनबुद्धिः=स्पार्शनप्रत्यक्षम्, एता आदिशब्दग्राह्या बुद्धयः । ताः पुनः तास्तु–इन्द्रियं चक्षुरादिकम्, इन्द्रियार्थो रूपादिः सत्त्वं मनः, आत्मा चैतन्यप्रतिसन्धाता, एतेषां सन्निकर्षः सम्बन्धः संयोगसमवायादिरूपः तदुत्पन्नाः, तज्जा इत्यर्थः । क्षणिका आशुविनाशिन्यः, निश्चयात्मिका वस्तुतत्त्वाऽवधारिण्यः । पञ्चपञ्चकं, पञ्चविंशतिः ।

मनो मनोऽर्थो बुद्धिरात्मा चेत्यध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः शुभाशुभ-प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुः, द्रव्याश्रितं च कर्म यदुच्यते क्रियेति ॥ १३ ॥

तत्रानुमानगम्यानां पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकानामपि सतामिन्द्रियाणां तेजश्चक्षुषि, खं श्रोत्रे, घ्राणे क्षितिः, आपो रसने, स्पर्शनेऽनिलो विशेषेणोपपद्यते; तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियं विशेषात्त-त्तदात्मकमेवार्थमनुगृह्णाति, तत्स्वभावाद्विभुत्वाच्च ॥ १४ ॥

तदर्थातियोगायोगमिथ्यायोगात् समनस्कमिन्द्रियं विकृतिमाप-द्यमानं यथास्वं बुद्ध्युपघाताय संपद्यते, समयोगात् पुनः प्रकृतिमाप-द्यमानं यथास्वं बुद्धिमाप्याययति ॥ १५ ॥

मनसस्तु चिन्त्यमर्थः। तत्र मनसो मनोबुद्धेश्च त एव समाना-तिहीनमिथ्यायोगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्ति ॥ १६ ॥

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपतप्तानामनुपतापाय प्रकृतिभावे प्रयतितव्यमेभिर्हेतुभिः; तद्यथा—सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेन बुद्ध्या सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य कर्मणां सम्यक् प्रतिपादनेन देशकालात्मगुणविप-रीतोपासनेनं चेति ॥ १७ ॥

तस्मादात्महितं चिकीर्षता सर्वेण सर्वं सर्वदा स्मृतिमास्थाय सद्वृ-त्तमनुष्ठेयम्। तद्ध्यनुतिष्ठन् युगपत्संपादयत्यर्थद्वयमारोग्यमिन्द्रिय-विजयं चेति ॥ १८ ॥

---

१ मनः सत्वं, मनोऽर्थो चिन्त्यम्, बुद्धिरत्रमानसप्रत्यक्षम्, आत्मा-चेतनः एषः, आत्मानमधिकृत्य अध्यात्मं यानि द्रव्याणि ये च गुणास्तेषां संग्रहः सम्यक्-ज्ञानं सदुपयोगश्च, शुभे सुखजनके धर्मादौ प्रवृत्तिहेतुर्भवति। अशुभे दुःखजनकेऽधर्मादौ निवृत्तिर्हेतुर्भवति।

२ द्रव्यगुणाभ्यामातिरिक्तञ्चास्ति हेतुरित्याह-द्रव्याश्रितञ्चेति। कर्म-शब्दवाच्यं किमत्राऽभिप्रेतमित्याह-यदुच्यते क्रियेति, वैशेषिकाभिमतस्तृतीयः पदार्थ इत्यर्थः।

३ तस्मादिति यस्मात्पूर्वोक्तानामिन्द्रियाणां प्रकृतिभावे हितं विकृति-भावेऽहितम्, तस्मादात्महितं कर्त्तुमिच्छता सर्वेण (जनेन) सर्वदा स्मृति-मास्थाय सर्वं सद्वृत्तमनुष्ठेयम्। सद्वृत्ताऽननुष्ठाने च, इन्द्रियाणामजयः, तेषामजये, प्रज्ञाक्षरणं, ततः प्रज्ञापराधः ततः प्रज्ञापराधजाव्याधय आधयश्च भवन्तीत्यनर्थपरम्परा, अतः सद्वृत्तमनुष्ठेयम्।

तत्सद्वृत्तमखिलेनोपदेक्ष्यामः । तद्यथा—देवगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्यानर्चयेत्, अग्निमुपचरेत्, ओषधीः प्रशस्ता धारयेत्, द्वौ कालावुपस्पृशेत्, मलायनेष्वभीक्ष्णं पादयोश्च वैमल्यमादध्यात्, त्रिः पक्षस्य केशश्मश्रुलोमनखान् संहारयेत्, नित्यमनुपहतवासाः सुमनाः सुगन्धिः स्यात्; साधुवेशः, प्रसाधितकेशः, मूर्धश्रोत्रघ्राणपादतैलनित्यः, धूमपः, पूर्वाभिभाषी, सुमुखः, दुर्गेष्वभ्युपपत्ता, होता, यष्टा, दाता, चतुष्पथानां नमस्कर्ता, बलीनामुपहर्ता, अतिथीनां पूजकः, पितृभ्यः पिण्डदः, काले हितमितमधुरार्थवादी, वश्यात्मा, धर्मात्मा, हेतावीर्ष्युः, फले नेर्ष्युः, निश्चिन्तः, निर्भीकः, ह्रीमान्, धीमान्, महोत्साहः, दक्षः, क्षमावान्, धार्मिकः, आस्तिकः, विनयबुद्धिविद्याभिजनवयोवृद्धसिद्धाचार्याणामुपासिता; छत्री दण्डी मौली सोपानत्को युगमात्रदृग्विचरेत्; मङ्गलाचारशीलः, कुचेलास्थिकण्टकामेध्यकेशतुषोत्करभस्मकपालस्नानबलिभूमीनां परिहर्ता, प्राक् श्रमाद् व्यायामवर्जी च स्यात्; सर्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात्, क्रुद्धानामनुनेता, भीतानामाश्वासयिता, दीनानामभ्युपपत्ता, सत्यसंधः, सामप्रधानः, परपरुषवचनसहिष्णुः, अमर्षघ्नः, प्रशमगुणदर्शी, रागद्वेषहेतूनां हन्ता च ॥ १९ ॥

नानृतं[1] ब्रूयात्, नान्यस्वमाददीत, नान्यस्त्रियमभिलषेत् नान्यश्रियं, न वैरं रोचयेत्, न कुर्यात् पापं, न पापेऽपि पापी स्यात्, नान्यदोषान् ब्रूयात्, नान्यरहस्यमागमयेत्, नाधार्मिकैर्न नरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत, नोन्मत्तैर्न पतितैर्न भ्रूणहन्तृभिर्न क्षुद्रैर्न दुष्टैः[2], न दुष्टयानान्यारोहेत्, नाजानुसमं कठिनमासनमध्यासीत, नानास्तीर्णमनुपहितमविशालमसमं वा शयनं प्रपद्येत, न गिरिविषममस्तकेष्वनुचरेत्, न द्रुममारोहेत्, न जलोग्रवेगमवगाहेत्, न कूलच्छायामुपासीत, नाग्न्युत्पातमभितश्चरेत्, नोच्चैर्हसेत्, न शब्दवन्तं मारुतं मुञ्चेत्, नानावृतमुखो जम्भां क्षवथुं हास्यं वा प्रवर्तयेत्, न नासिकां कुष्णीयात्, न दन्तान् विघट्टयेत्, न नखान् वादयेत्, नास्थीन्यभिह-

---

१ अनुष्ठेयान् धर्मान् प्रतिपाद्य वर्जनीयानाह—नाऽनृतं ब्रूयादित्यादिना।

२ न सहाऽऽसीत—इत्यनेनान्वयः।

न्यात्, न भूमिं विलिखेत्, न छिन्द्यात् तृणं, न लोष्टं मृद्नीयात्, न विगुणमङ्गैश्चेष्टेत, ज्योतींष्यनिष्टममेध्यमशस्तं च नाभिवीक्षेत, न हुंकुर्याच्छवं, न चैत्यध्वजगुरुपूज्याशस्तच्छायामाक्रामेत्, न क्षपास्वमरसदनचैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानाघातनान्यासेवेत, नैकः शून्यगृहं न चाटवीमनुप्रविशेत्, न पापवृत्तान् स्त्रीमित्रभृत्यान् भजेत, नोत्तमैर्विरुध्येत, नावरानुपासीत, न जिह्मं रोचयेत्, नाऽनार्यमाश्रयेत्, न भयमुत्पादयेत्, न साहसातिस्वप्नप्रजागरस्नानपानाशनान्यासेवेत, नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेत्, न व्यालानुपसर्पेन्न दंष्ट्रिणो न विषाणिनः, पुरोवातातपावश्यायातिप्रवाताञ्जह्यात्, कलिं नारभेत, नासुनिभृतोऽग्निमुपासीत, नोच्छिष्टो नाधः कृत्वा प्रतापयेत्, नाविगतक्लमो नानाप्लुतवदनो न नग्न उपस्पृशेत्, न स्नानशाट्या स्पृशेदुत्तमाङ्गं, न केशाग्राण्यभिहन्यात्, नोपस्पृश्य ते एव वाससी बिभृयात्, नास्पृष्ट्वा रत्नाज्यपूज्यमङ्गलसुमनसोऽभिनिष्क्रामेत्, न पूज्यमङ्गलान्यपसव्यं गच्छेन्नेतराण्यनुदक्षिणम् ॥ २० ॥

नारत्नपाणिर्नास्नातो नोपहतवासा नाजपित्वा नाहुत्वा देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादत्त्वा गुरुभ्यो नातिथिभ्यो नोपाश्रितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामाली नाप्रक्षालितपाणिपादवदनो नाशुद्धमुखो नोदङ्मुखो न विमना नाभक्ताशिष्टाशुचिक्षुधितपरिचरो न पात्रीष्वमेध्यासु नादेशे नाकाले नाकीर्णे नादत्त्वाऽग्रमग्नये नाप्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैर्न मन्त्रैरनभिमन्त्रितं न कुत्सयन्न कुत्सितं न प्रतिकूलोपहितमन्नमाददीत, न पर्युषितमन्यत्र मांसहरितकशुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः, नाशेषभुक् स्यादन्यत्र दधिमधुलवणसक्तुसर्पिर्भ्यः, न नक्तं दधि भुञ्जीत, न सक्तूनेकानश्नीयान्न निशि न भुक्त्वा न बहून्न द्विर्नोदकान्तरितान्न छित्त्वा द्विजैर्भक्षयेत् ॥ २१ ॥

नानृजुः क्षुयान्नाद्यान्न शयीत, न वेगितोऽन्यकार्यः स्यात्, न वाय्वग्निसलिलसोमार्कद्विजगुरुप्रतिमुखं निष्ठीविकावातवर्चोमूत्राण्युत्सृजेत्, न पन्थानमवमूत्रयेन्न जनवति नान्नकाले, न जपहोमाध्ययनबलिमङ्गलक्रियासु श्लेष्मसिङ्घाणकं मुञ्चेत् ॥ २२ ॥

न स्त्रियमवजानीत, नातिविश्रम्भयेत्, न गुह्यमनुश्रावयेत्, नाधिकुर्यात्। न रजस्वलां नातुरां नामेध्यां नाशस्तां नानिष्टरूपाचा-

रोपचारां नादक्षां नादक्षिणां नाकामां नान्यकामां नान्यस्त्रियं नान्ययोनिं नायोनौ न चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानाघातनसलिलौषधिद्विजगुरुसुरालयेषु न सन्ध्ययोर्न निषिद्धतिथिषु नाशुचिर्नाजग्धभेषजो नाप्रणीतसङ्कल्पो नानुप्रास्थितप्रहर्षो नाभुक्तवान्नात्यशितो न विषमस्थो न मूत्रोच्चारपीडितो न श्रमव्यायामोपवासक्लमाभिहतो नारहसि व्यवायं गच्छेत् ॥ २३ ॥

न सतो न गुरून् परिवदेत्, नाशुचिभिरभिचारकर्मचैत्यपूज्यपूजाध्ययनमभिनिर्वर्तयेत् ॥ २४ ॥

न विद्युत्स्वनार्तवीषु नाभ्युदितासु दिक्षु नाग्निसंप्लवे न भूमिकम्पे न महोत्सवे नोल्कापाते न महाग्रहोपगमने न नष्टचन्द्रायां तिथौ न सन्ध्ययोर्नामुखाद्गुरोर्नावपतितं नातिमात्रं न तान्तं न विस्वरं नानावस्थितपदं नातिद्रुतं न विलम्बितं नातिक्लीबं नात्युच्चैर्नातिनीचैः स्वरैरध्ययनमभ्यस्येत् ॥ २५ ॥

नातिसमयं जह्यात्, न नियमं भिन्द्यात्, न नक्तं नादेशे चरेत्, न सन्ध्यास्वभ्यवहाराध्ययनस्त्रीस्वप्नसेवी स्यात्, न बालवृद्धलुब्धमूर्खक्लिष्टक्लीबैः सह सख्यं कुर्यात्, न मद्यद्यूतवेश्याप्रसङ्गरुचिः स्यात्, न गुह्यं विवृणुयात्, न कञ्चिदवजानीयात्, नाहंमानी स्यान्नादक्षो नादक्षिणो नासूयकः, न ब्राह्मणान् परिवदेत्, न गवां दण्डमुद्यच्छेत्, न वृद्धान्न गुरून्न गणान्न नृपान् वाऽधिक्षिपेत्, न चातिब्रूयात्, न बान्धवानुरक्तकृच्छ्रद्वितीयगुह्यज्ञान् बहिष्कुर्यात् ॥ २६ ॥

नाधीरो नात्युच्छ्रितसत्त्वः स्यात्, नाभृतभृत्यः नाविश्रब्धस्वजनः, नैकः सुखी, न दुःखशीलाचारोपचारः, न सर्वविश्रम्भी, न सर्वाभिशङ्की न सर्वकालविचारी ॥ २७ ॥

न कार्यकालमतिपातयेत्, नापरीक्षितमभिनिविशेत्, नेन्द्रियवशगः स्यात्, न चञ्चलं मनोऽनुभ्रामयेत्, न बुद्धीन्द्रियाणामतिभारमादध्यात्, न चातिदीर्घसूत्री स्यात्, न क्रोधहर्षावनुविदध्यात्, न शोकमनुवसेत्, न सिद्धावुत्सेकं[१] यच्छेन्नासिद्धौ दैन्यं, प्रकृतिस-

---

१ उत्सेकम्=औन्नत्यम्, दैन्यप्रतिद्वन्द्वोऽयं शब्दः, स्मय परपर्यायः, औत्सुक्यन्तु नाऽस्यार्थः ।

भीक्ष्णं स्मरेत्, हेतुप्रभावविनिश्चितः स्याद्धेत्वारम्भनित्यश्च, न कृतमित्याश्वसेत्, न वीर्यं जह्यात्, नापवादमनुस्मरेत् ॥ २८ ॥

नाशुचिरुत्तमाज्याक्षततिलकुशसर्षपैरग्निं जुहुयादात्मनमाशीर्भिराशासानः, अग्निर्मे नापगच्छेच्छरीराद्वायुर्मे प्राणानादधातु विष्णुर्मे बलमादधातु इन्द्रो मे वीर्यं शिवा मां प्रविशन्त्वाप आपोहिष्ठेत्यपः स्पृशेत्, द्विः परिमृज्योष्ठौ पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्धनि खानि चोपस्पृशेदद्भिरात्मानं हृदयं शिरश्च ॥ २९ ॥

ब्रह्मचर्यज्ञानदानमैत्रीकारुण्यहर्षोपेक्षाप्रशमपरश्च स्यादिति ॥३०॥

तत्र श्लोकाः ।

पञ्चपञ्चकमुद्दिष्टं मनो हेतुचतुष्टयम् ।
इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये सद्वृत्तमखिलेन च ॥ ३१ ॥
स्वस्थवृत्तं यथोद्दिष्टं यः सम्यगनुतिष्ठति ।
स समाः शतमव्याधिरायुषा न वियुज्यते ॥ ३२ ॥
नृलोकमापूरयते यशसा साधुसम्मतः ।
धर्मार्थाविति भूतानां बन्धुतामुपगच्छति ॥ ३३ ॥
परान् सुकृतिनो लोकान् पुण्यकर्मा प्रपद्यते ।
तस्माद्वृत्तमनुष्ठेयमिदं सर्वेण सर्वदा ॥ ३४ ॥
यच्चान्यदपि किञ्चित्स्यादनुक्तमिह पूजितम् ।
वृत्तं तदपि चात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते ॥ ३५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने स्वस्थवृत्तचतुष्के इन्द्रियोपक्रमणीयो नामाऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति स्वस्थवृत्तचतुष्कः ॥ २ ॥

---

१ हेतुप्रभावयोः शुभाऽशुभहेतूनां शुभाऽशुभफलसम्बन्धयोर्विनिश्चितः निश्चयवान् स्यात्, न सन्दिहानः स्यात्—इत्यर्थः ।

२ सर्वस्य सद्वृत्तस्य फलमिन्द्रियवशीकारः, तस्य फलं ब्रह्मचर्य्यरक्षणं ततः सर्वसिद्धिः, अत आह—ब्रह्मचर्यज्ञानदानेति ।

३ पञ्चमाध्यायो मात्राशितीयो भोजननियमविषयः, षष्ठः परिपाकविषयः, सप्तमो वेगविचारपरः, अष्टम इन्द्रियविजयपर इति स्वस्थवृत्तचतुष्कम् ।

नवमोऽध्यायः ।

अथातः खुड्डाकचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारव्युपशान्तये ॥ ३ ॥
विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।
सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ॥ ४ ॥
चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते ।
प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते ॥ ५ ॥
श्रुते पर्यवदातत्वं बहुशो दृष्टकर्मता ।
दाक्ष्यं शौचमिति ज्ञेयं वैद्ये गुणचतुष्टयम् ॥ ६ ॥
बहुता तत्र योग्यत्वमनेकविधकल्पना ।
संपच्चेति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ७ ॥
उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्तरि ।
शौचं चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥ ८ ॥
स्मृतिर्निर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि च ।
ज्ञापकत्वं च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ॥ ९ ॥
कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।
विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगत्र तु ॥ १० ॥

---

१ नवमाध्यायादारभ्य निर्देशचतुष्क इत्युच्यते, स्वस्थातुरहितं वैद्यभेषजादिं निर्दिशतीति निर्देशः, तस्य चतुष्कमिति ।

२ भिषक्=वैद्यः, द्रव्याणि=भेषजानि, उपस्थाता=परिचारकः, रोगी=आतुरः, इति पादचतुष्टयम् । प्रशस्तगुणैर्युक्तश्चेत् तर्हि विकाराणां रोगाणां विशेषेण शमनाय कारणं ज्ञेयम् इत्यन्वयः ।

३ विकार (रोग) लक्षणमिदम् । ४ चिकित्सालक्षणमिदम् ।

५ पूर्वं पादचतुष्कस्य गुणवत्—इति विशेषणं दत्तमधुना प्रत्येकं तेषां, गुणान् क्रमेण निर्दिशति—श्रुत इत्यादिपद्यचतुष्केण । पर्यवदातत्वं विशुद्धबोधवत्वम् ।

६ अतः प्रभृति कारणसामग्रीं निर्दिशन् चिकित्सायां वैद्यस्य प्राधान्यं पादत्रयस्य तदधीनत्वञ्च दर्शयति ।

पक्तौ हि कारणं पक्तुर्यथा पात्रेन्धनानलाः ।
विजेतुर्विजये भूमिश्चमूः प्रहरणानि च ॥ ११ ॥
आतुराद्यास्तथा सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः ।
वैद्यस्यातश्चिकित्सायां प्रधानं कारणं भिषक् ॥ १२ ॥
मृद्दण्डचक्रसूत्राद्याः कुम्भकारादृते यथा ।
नावहन्ति गुणं वैद्यादृते पादत्रयं तथा ॥ १३ ॥
गन्धर्वपुरवन्नाशं यद्विकाराः सुदारुणाः ।
यान्ति यच्चेतरे वृद्धिमाशूपायप्रतीक्षिणः ॥ १४ ॥
सति पादत्रये ज्ञाऽज्ञौ भिषजावत्र कारणम् ।
वरमात्मा हुतोऽज्ञेन न चिकित्सा प्रवर्तिता ॥ १५ ॥
पाणिचाराद्यथाऽचक्षुरज्ञानाद्भीतभीतवत् ।
नौर्मारुतवशेवाज्ञो भिषक् चरति कर्मसु ॥ १६ ॥
यदृच्छया समापन्नमुत्तार्य नियतायुषम् ।
भिषङ्मानी निहन्त्याशु शतान्यनियतायुषाम् ॥ १७ ॥
तस्माच्छास्त्रेऽर्थविज्ञाने प्रवृत्तौ कर्मदर्शने ।
भिषक् चतुष्टये युक्तः प्राणाभिसर उच्यते ॥ १८ ॥
हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः ॥ १९ ॥
शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ।
पात्रापेक्षीण्यतः प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोधयेत् ॥ २० ॥
विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।
यस्यैते षड्गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्तते ॥ २१ ॥
विद्या मतिः कर्मदृष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।
वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तावलमेकैकमप्यतः ॥ २२ ॥
यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।
स वैद्यशब्दं सद्भूतमर्हन् प्राणिसुखप्रदः ॥ २३ ॥
शास्त्रं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।
ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥ २४ ॥
चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद्वैद्यव्यपाश्रयाः ।
तस्मात् प्रयत्नमातिष्ठेद्भिषक् स्वगुणसंपदि ॥ २५ ॥

मैत्री कारुण्यमार्तेषु शक्ये प्रीतिरुपेक्षणम्।
प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधा ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकौ।

भिषग्जितं चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः।
भिषक् प्रधानं पादेभ्यो यस्माद्वैद्यस्तु यद्गुणः ॥ २७ ॥
ज्ञानानि बुद्धिर्ब्राह्मी च भिषजां या चतुर्विधा।
सर्वमेतच्चतुष्पादे खुड्डाके संप्रकाशितम् ॥ २८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने निर्देशचतुष्के खुड्डाक[1]चतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः।

अथातो महा[2]चतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चतुष्पादं षोडश[3]कलं भेषजमिति भिषजो भाषन्ते, यदुक्तं पूर्वाध्याये षोडशगुणमिति, तद्भेषजं युक्तियुक्तमलमारोग्यायेति भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः ॥ ३ ॥

नेति मैत्रेयः, किं कारणं? दृश्यन्ते ह्यातुराः केचिदुपकरणवन्तश्च परिचारकसम्पन्नाश्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरुपक्रान्ताः समुत्तिष्ठमानाः, तथा-युक्ताश्चापरे म्रियमाणाः, तस्माद्भेषजमकिञ्चित्[4]करं भव-

---

१ खुड्डाकः स्वल्पः, महच्छब्दप्रतिपक्षयं शब्दः। खुड्डाके पादचतुष्टयनिर्देशः, महाचतुष्पादे तत्सिद्धिः शास्त्रार्थद्वारा इति भेदः।

२ महत्वञ्चाऽस्याऽध्यायस्य, साध्याऽसाध्यरोगविभागेन पूर्वाऽध्यायोक्तपादचतुष्टयविशिष्टायाश्चिकित्सायाः, सार्थक्य-साधनम्।

३ षोडशकलं, षोडश कला गुणाः पूर्वोक्तपादचतुष्टयस्य यस्मिन्तत्।

४ अत्राऽयं प्रयोगः-भेषजमकिञ्चित्करम्, उपकरणादिमतां रोगिणां केषाञ्चित्समुत्तिष्ठमानत्वेऽपि परेषां म्रियमाणत्वात्। अयं भावः—पादचतुष्टययुक्ताः सम्यक् चिकित्स्यमाना अपि केचन नीरोगा भवन्ति, केचन म्रियन्ते। अतो भेषजं न आरोग्ये कारणम्, व्यभिचरितत्वात्।

ति; तद्यथा—श्वभ्रे[1] सरसि वा प्रसिक्तमल्पमुदकं, नद्यां वा स्यन्दमानायां पांसुधाने वा पांसुमुष्टिः प्रकीर्ण इति । तथाऽपरे[2] दृश्यन्तेऽनुपकरणाश्चापरिचारकाश्चानात्मवन्तश्चाकुशलैश्च भिषग्भिरुपक्रान्ताः समुत्तिष्ठमानाः, तथा-युक्ता म्रियमाणाश्चापरे । यतश्च प्रतिकुर्वन् सिध्यति, प्रतिकुर्वन् म्रियते; अप्रतिकुर्वन् सिध्यति, अप्रतिकुर्वन् म्रियते; ततश्चिन्त्यते भेषजमभेषजेनाविशिष्टमिति[3] ॥ ४ ॥

मैत्रेय ! मिथ्या[4] चिन्त्यत इत्यात्रेयः; किं कारणं, ये ह्यातुराः षोडशगुणसमुदितेनानेन भेषजेनोपपद्यमाना म्रियन्त इत्युक्तं तदनुपपन्नं, न हि भेषजसाध्यानां व्याधीनां भेषजमकारणं भवति; ये पुनरातुराः केवलाद्भेषजादृते समुत्तिष्ठन्ते, न तेषां सम्पूर्णभेषजोपपादनाय समुत्थानविशेषो नास्ति; यथा हि पतितं पुरुषं समर्थमुत्थानायोत्थापयन् पुरुषो बलमस्योपादध्यात्, स क्षिप्रतरमपरिक्लिष्ट एवोत्तिष्ठेत्, तद्वत् सम्पूर्णभेषजोपलम्भादातुराः; ये चातुराः केवलाद्भेषजादपि म्रियन्ते, न च सर्व एव ते भेषजोपपन्नाः समुत्तिष्ठेरन्, न हि सर्वे व्याधयो भवन्त्युपायसाध्याः, न चोपायसाध्यानां व्याधीनामनुपायेन सिद्धिरस्ति, न चासाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायोऽयमस्ति, न ह्यलं ज्ञानवान् भिषङ्मुमूर्षुमातुरमुत्थापयितुं, परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति, यथा हि योगज्ञोऽभ्यासनित्य इष्वासो धनुरादायेषुमस्यन्नातिविप्रकृष्टे महति काये नापराधवान् भवति, सम्पादयति चेष्टकार्यं, तथा भिषक् स्वगुणसम्पन्न उपकरणवान् वीक्ष्य कर्मारभमाणः

---

१ श्वभ्रेऽवटे, 'गर्त्ताऽवटौ भुवि श्वभ्रे' इत्यमरः ।

२ पादचतुष्टयवत्सु व्यभिचारं प्रतिपाद्य तदभावत्सु दीनेषु व्यभिचारं दर्शयति—तथाऽपरे इति ।

३ भेषजं भेषजप्रयोगः, चिकित्सेत्यर्थः । अभेषजेन चिकित्साऽभावेन अविशिष्टं समानं पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकाभावादित्यर्थः । एवं मैत्रेयस्य पूर्वपक्षः ।

४ "साधनं न त्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते" इति दीर्घंजीविते ६१ श्लोके प्रथममेव प्रतिपादितत्वात्—साध्येषु रोगेषु भेषजं कारणं नत्वसाध्येषु । अतो न व्यभिचार इत्याह—मिथ्या चिन्त्यते इत्यादिना ।

साध्यरोगमनपराधः सम्पादयत्येवातुरमारोग्येण; तस्मान्न[1] भेषजमभेषजेनाविशिष्टं भवति ॥ ५ ॥

इदं[2] चेदं च नः प्रत्यक्षं यत्—अनातुरेण भेषजेनातुरमुपचरामः, क्षाममक्षामेण, कृशं च दुर्बलमाप्याययामः, स्थूलं मेदस्विनमपतर्पयामः, शीतेनोष्णाभिभूतमुपचरामः, शीताभिभूतमुष्णेन, न्यूनान् धातून् पूरयामः, व्यतिरिक्तान् ह्रासयामः, व्याधीन् मूलविपर्ययेणोपचरन्तः सम्यक् प्रकृतौ स्थापयामः; तेषां नस्तथा कुर्वतामयं भेषजसमुदायः कान्ततमो भवति ॥ ६ ॥

भवन्ति[3] चात्र ।

साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः ।
काले चारभते कर्म यत्तत् साधयति ध्रुवम् ॥ ७ ॥
अर्थविद्यायशोहानिमुपक्रोशमसंग्रहम् ।
प्राप्नुयान्नियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥ ८ ॥
सुखसाध्यं मतं साध्यं कृच्छ्रसाध्यमथापि च ।
द्विविधं चाप्यसाध्यं स्याद्याप्यं यच्चानुपक्रमम् ॥ ९ ॥
साध्यानां त्रिविधश्चाल्पमध्यमोत्कृष्टतां प्रति ।
विकल्पो, न त्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥ १० ॥
हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य च ।
न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ११ ॥
न च कालगुणस्तुल्यो न देशो[4] दुरुपक्रमः ।
गतिरेका[5] नवत्वं च रोगस्योपद्रवो न च ॥ १२ ॥

---

१ सिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मादिति ।

२ अस्मिन्विषये स्वानुभवं प्रत्यक्षं प्रमाणयति—इदमिति ।

३ पूर्वोक्ते स्वसिद्धान्ते प्राचीनाचार्यसम्मतिं दर्शयति—भवन्ति चात्र इति । अत्राऽस्मिन्विषये भवन्ति सन्ति, प्रमाणवाक्यानीति शेषः ।

४ देशश्चिकित्सास्थानं, भूमिरातुरश्चेत्यर्थः ।

५ रोगस्य नवत्वमेकाऽद्वितीया गतिः चिकित्सामार्गः, रोगस्योपद्रवराहित्यञ्चैका गतिरित्यन्वयः ।

दोषश्चैकः समुत्पत्तौ देहः सर्वौषधक्षमः ।
चतुष्पादोपपत्तिश्च सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ १३ ॥
निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले ।
कालप्रकृतिदूष्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च ॥ १४ ॥
गर्भिणीवृद्धबालानां नात्युपद्रवपीडितम् ।
शस्त्रक्षाराग्निकृत्यानामनवं कृच्छ्रदेशजम् ॥ १५ ॥
विद्यादेकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् ।
द्विपथं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदोषजम् ॥ १६ ॥
शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया ।
लब्धाल्पसुखमल्पेन हेतुनाऽऽशुप्रवर्तकम् ॥ १७ ॥
गम्भीरं बहुधातुस्थं मर्मसन्धिसमाश्रितम् ।
नित्यानुशायिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ॥ १८ ॥
विद्याद्द्विदोषजं तद्वत् प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम् ।
क्रियापथमतिक्रान्तं सर्वमार्गानुसारिणम् ॥ १९ ॥
औत्सुक्यारतिसम्मोहकरमिन्द्रियनाशनम् ।
दुर्बलस्य सुसंवृद्धं व्याधिं सारिष्टमेव च ॥ २० ॥
भिषजा प्राक् परीक्ष्यैवं विकाराणां स्वलक्षणम् ।
पश्चात् कर्मसमारम्भः कार्यः साध्येषु धीमता ॥ २१ ॥
साध्यासाध्यविभागज्ञो यः सम्यक्प्रतिपत्तिमान् ।
न स मैत्रेय ! तुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

तत्र[१] श्लोकौ ।

इहौषधं पादगुणाः प्रभावो भेषजाश्रयः ।
आत्रेयमैत्रेयमती मतिद्वैविध्यनिश्चयः[२] ॥ २३ ॥

---

१ तत्र=पूर्वोक्तार्थे, श्लोकौ मदीयावुपसंहारार्थकावित्यर्थः । अयमाचार्य्यः स्वकृतोपसंहारे तत्र श्लोकौ, श्लोका इत्यादि निर्दिशति । पूर्वाचार्यवाक्येषु तु भवन्ति चात्र इत्यादि ।

२ मतिद्वैविध्येन पूर्वपक्षोत्तरपक्षनिर्वचनेन निश्चयः सिद्धान्तः ।

चतुर्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वस्वलक्षणाः ।
उक्ता महाचतुष्पादे येष्वायत्तं भिषग्जितम्[1] ॥ २४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने निर्देशचतुष्के
महाचतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातस्तिस्त्रैषणीयमध्यायं[2] व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु पुरुषेणानुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमेण हितमिह चामुष्मिंश्च लोके समनुपश्यता तिस्र एषणाः[3] पर्येष्टव्या भवन्ति । तद्यथा—प्राणैषणा, धनैषणा, परलोकैषणेति ॥ ३ ॥

आसां तु खल्वेषणानां प्राणैषणां तावत्पूर्वतरमापद्येत । कस्मात् ? प्राणपरित्यागे हि सर्वत्यागः । तस्यानुपालनं—स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तानुवृत्तिः, आतुरस्य विकारप्रशमनेऽप्रमादः, तदुभयमेतदुक्तं वक्ष्यते च; तद्यथोक्तमनुवर्तमानः प्राणानुपालनाद्दीर्घमायुरवाप्नोतीति प्रथमैषणा व्याख्याता भवति ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयां धनैषणामापद्येत; प्राणेभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव पर्ये-

---

१ भिषग्जितं चिकित्सितम्, भिषजामुत्कर्षप्राप्तिश्चिकित्सासिध्यधीना, अतः चिकित्सासाफल्यं भिषग्जितमित्युच्यते । बाहुलकात्करणे क्तः, भावे वा क्ते षष्ठीसमासः ।

२ तिस्रैषणाशब्दोऽस्मिन्नस्तीति मत्वर्थीयश्छप्रत्ययः । पूर्वाध्याये पादचतुष्टयस्याऽऽरोग्यकारकत्वं व्यवस्थापितं, नीरोगेण च एषणा एष्टव्या इति पूर्वापरसङ्गतिः ।

३ इष इच्छायामित्यस्मात्, 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचि अनादेशे टाप् इच्छाविषयीभूतानि प्राणधनादीनि तत्साधनानि, तत्फलानि चेति—एषणाशब्देन गृह्यन्ते, कृतो वहुलमिति भाष्यात् । अन्यासामेषणानां तिसृषु अन्तर्भावः । मोक्षेषणाऽपि परलोकैषणैवेति मन्तव्यम् ।

ष्टव्यं भवति, न ह्यतः पापात् पापीयोऽस्ति यदनुपकरणस्य[1] दीर्घमायुः, तस्मादुपकरणानि पर्येष्टुं यतेत। तत्रोपकरणोपायाननुव्याख्यास्यामः तद्यथा—कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यराजोपसेवादीनि, यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि कर्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात्तान्यारभेत कर्तुं; तथा कुर्वन् दीर्घजीवितं जीवत्यनवमतः पुरुषो भवति; इति द्वितीया धनैषणा व्याख्याता भवति ॥ ५ ॥

अथ तृतीयां परलोकैषणामापद्येत। संशयश्चात्र—कथं? भविष्याम इतश्च्युता नवेति; कुतः पुनः संशय इति, उच्यते—सन्ति ह्येके प्रत्यक्षपराः[2] परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य नास्तिक्यमाश्रिताः, सन्ति चागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छान्ति; श्रुतिभेदाच्च[3]—

'मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम्।

स्वभावं परनिर्माणं यदृच्छां चापरे जनाः॥' इति।

अतः संशयः—किं नु खल्वस्ति पुनर्भवो न वेति ॥ ६ ॥

तत्र बुद्धिमान्नास्तिक्यबुद्धिं जह्याद्विचिकित्सां च। कस्मात्? प्रत्यक्षं ह्यल्पम्; अनल्पमप्रत्यक्षमस्ति, यदागमानुमानयुक्तिभिरुपलभ्यते; यैरेव तावदिन्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते, तान्येव सन्ति चाप्रत्यक्षाणि ॥ ७ ॥

सतां च रूपाणामतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षादावरणात् करणदौर्बल्यान्मनोनवस्थानात् समानाभिहारादभिभवादतिसौक्ष्म्याच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिः; तस्मादपरीक्षितमेतदुच्यते—प्रत्यक्षमेवास्ति नान्यदस्तीति ॥ ८ ॥

---

१ अनुपकरणस्य-धनसामग्रीरहितस्य।

२ प्रत्यक्षं परं केवलं प्रमाणत्वेनाऽभिमतं येषामिति प्रत्यक्षप्रमाणपराश्चार्वाकादयः। पुनर्भवस्य जन्मान्तरस्य परोक्षत्वादप्रत्यक्षत्वात्, नास्ति परलोकमिति मतिर्यस्य स नास्तिकस्तस्य भावो नास्तिक्यम्, परलोको नास्तीति मतम्—तदाश्रिताः सन्ति। आगमप्रत्ययादेव ये पुनर्भवमिच्छन्ति तेऽपि सन्ति, अतः संशयः।

३ श्रुतिः प्रतिवादिवचनं 'मातरं पितरम्' इत्यादि चक्रः। तस्यार्थः—एके मातरं पितरं जन्मकारणं मन्यन्ते, एके स्वभावमेके परनिर्माणमपरे यदृच्छां मन्यन्ते इति।

[1]श्रुतयश्चैता न कारणं, युक्तिविरोधात्;—
आत्मा मातुः पितुर्वा यः सोऽपत्यं यदि संचरेत्।
द्विविधं संचरेदात्मा सर्वोऽवावयवेन वा ॥ ९ ॥
सर्वश्चेत् सञ्चरेन्मातुः पितुर्वा मरणं भवेत्।
नि[2]रन्तरं, नावयवः कश्चित् सूक्ष्मस्य चात्मनः ॥ १० ॥
[3]बुद्धिर्मनश्च निर्णीते यथैवात्मा तथैव ते ।
येषां चैषा मतिस्तेषां योनि[4]र्नास्ति चतुर्विधा ॥ ११ ॥
वि[5]द्यात् स्वाभाविकं षण्णां धातूनां यत् स्वलक्षणम्।
संयोगे च वियोगे च तेषां कर्मैव कारणम् ॥ १२ ॥

---

१ श्रूयन्ते इति श्रुतय आत्मा, मातुः पितुश्चायमित्यादिभिः खण्ड्यमानानि नास्तिकोक्तानि पूर्वोक्तानि चत्वारि मतानि, न तु वेदवचनानि ।

२ मातापित्रोरात्मनोऽपत्ये सञ्चरणपक्षे—पक्षद्वयम् ,सर्वो वा अवयवेन वा इति। तयोराद्यं दूषयति—निरन्तरं मातृपित्रात्मनोऽपत्ये सञ्चरणसमकालमेव तयोः शरीरमात्मा त्यजेदित्यर्थः। अवयवतः सन्चारे दोषमाह—सूक्ष्मस्याऽमूर्त्तस्य व्यापकस्याऽऽत्मनः पृथिव्यादेरिव नाऽवयवाऽवयविभावः। अतोऽनावयवोऽपत्ये सन्चरेत्।

३ बुद्धिर्मनश्च यथाऽऽत्मा निरवयवो निर्णीतः, तथा ते बुद्धिमनसी अपि निरवयवे निर्णीते। अतो निरवयवत्वात् ते अपि अंशतः सञ्चरितुमक्षमे, सर्वात्मना सन्चरणे च मातापित्रोर्बुद्धिराहित्यममनस्कत्वञ्च स्यादित्यर्थः।

४ जरायुजाऽण्डजस्वेदजोद्भिजाश्चतुर्विधा योनिः संसारे प्रसिद्धा। क्रमशः—मनुष्यादयः, पक्षि[2]णः, सर्पाः, मश[3]काः, गण्डूप[4]दाः, एते सर्वे चेतनाः, तत्र मशक—गण्डूपदयोश्चेतनजन्याभावात्कस्याऽऽत्मा सन्चरेत्। ततस्तयोरचेतनत्वापत्तिर्दूषणान्तरं नास्तिकस्येति संक्षेपः।

५ स्वाभाविकवादिनो भूतचैतन्यपक्षं।निरस्यति–विद्यादित्यादिना। षण्णां पृथिवीजलतेजोवाताऽऽकाशाऽऽत्मनां यत् स्वस्य लक्षणमसाधारणो धर्मः, तत् स्वाभाविकं विद्यात्। यथा पृथिव्या गन्धः काठिन्यादि च, जलस्य द्रवत्वादिकं, तेजस उष्णत्वादि, वातस्य तिर्य्यगमनप्रभृति, आकाशस्यावकाशदानादि, आत्मनस्तु चैतन्यं, यत् यस्य स्वलक्षणं तत्तस्य स्वाभाविकम्, नाऽन्यत्किञ्चनस्वाभाविकं वस्तु कुत्रापि विद्यते। अत आत्मरहितानामेषां

अनादेश्चेतनाधातोर्नेष्यते परनिर्मितिः[1]।
पर आत्मा स चेद्धेतुरिष्टोऽस्तु परनिर्मितिः ॥ १३ ॥
न[2] परीक्षा न परीक्ष्यं न कर्ता कारणं न च।
न देवा नर्षयः सिद्धाः कर्म कर्मफलं न च ॥ १४ ॥
नास्तिकस्यास्ति नैवात्मा यदृच्छोपहतात्मनः।
पातकेभ्यः परं चैतत् पातकं नास्तिकग्रहः ॥ १५ ॥
तस्मान्मतिं विमुच्यैताममार्गप्रसृतां बुधः।
सतां बुद्धिप्रदीपेन पश्येत् सर्वं यथातथम् ॥ १६ ॥

द्विविधमेव खलु सर्वं सच्चासच्च; तस्य चतुर्विधा परीक्षा—आप्तोपदेशः, प्रत्यक्षम्, अनुमानं, युक्तिश्चेति ॥ १७ ॥

आप्तास्तावत्—
रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये।
येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ॥ १८ ॥
आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम्।
सत्यं, वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः ॥ १९ ॥
आत्मेन्द्रियमनोर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते।
व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥ २० ॥
प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालं चानुमीयते।
वह्निर्निगूढो धूमेन मैथुनं गर्भदर्शनात् ॥ २१ ॥
एवं व्यवस्यन्त्यतीतं बीजात् फलमनागतम्।
दृष्ट्वा बीजात् फलं जातमिहैव सदृशं बुधाः ॥ २२ ॥
जलकर्षणबीजर्तुसंयोगात् सस्यसम्भवः।
युक्तिः षड्धातुसंयोगाद्गर्भाणां सम्भवस्तथा ॥ २३ ॥

चैतन्यमपि स्वाभाविकं नास्तीति, यत्प्रत्येकं भूतानां नास्ति चेच्चैतन्यं मिलितानामपि तन्नास्ति। अतः आत्मसम्बन्धादेव चैतन्यं सर्वसिद्धान्तसम्मतम्। तेषां पञ्चभूतानामात्मसंयोगे (जन्मानि) वियोगे (मरणे) च कर्मैव जन्मान्तरकृतं दैवसञ्ज्ञं कारणं=जनकम्, नान्यत्। अतः कर्मस्वीकारे सति सिद्धं जन्मान्तरमित्यर्थः।

१ परनिर्मितिपक्षं दूषयति—अनादेरिति, चेतनाधातुरात्मा।

२ यदृच्छावादिमतं दूषयति—न परीक्षेत्यादिना।

मथ्यमन्थनमन्थानसंयोगादग्निसम्भवः ।
युक्तियुक्ता चतुष्पादसम्पद्व्याधिनिबर्हणी ॥ २४ ॥
बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।
युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥ २५ ॥
एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्यं सदसच्चैवं तया चास्ति पुनर्भवः ॥ २६ ॥

तत्राप्तागमस्तावद्वेदः, यश्चान्योऽपि कश्चिद्वेदार्थादविपरीतः परीक्षकैः प्रणीतः शिष्टानुमतो लोकानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः स चाप्तागमः; आप्तागमादुपलभ्यते—दानतपोयज्ञसत्याहिंसाब्रह्मचर्याण्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति ॥ २७ ॥

न चानतिवृत्तसत्त्वदोषाणामदोषैरपुनर्भवो धर्मद्वारेषूपदिश्यते ॥ २८ ॥

धर्मद्वारावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोहमानैर्ब्रह्मपरैराप्तैः कर्मविद्भिरनुपहतसत्त्वबुद्धिप्रचारैः पूर्वैः पूर्वतरैर्महर्षिभिर्दिव्यचक्षुभिर्दृष्ट्वोपदिष्टः पुनर्भव इति व्यवस्येदेवम् ॥ २९ ॥

प्रत्यक्षमपि चोपलभ्यते-मातापित्रोर्विसदृशान्यपत्यानि, तुल्यसम्भवानां वर्णस्वराकृतिसत्त्वबुद्धिभाग्यविशेषाः, प्रवरावरकुलजन्म, दास्यैश्वर्यं, सुखासुखमायुः, आयुषो वैषम्यम्, इहाकृतस्यावाप्तिः, अशिक्षितानां च रुदितस्तनपानहासत्रासादीनां प्रवृत्तिः, लक्षणोत्पत्तिः, कर्मसादृश्ये फलविशेषः, मेधा क्वचित् क्वचित् कर्मण्यमेधा, जातिस्मरणम्, इहागमनमितश्च्युतानां च भूतानां, समदर्शने प्रियाप्रियत्वम् ॥ ३० ॥

अत एवानुमीयते—यत् स्वकृतमपरिहार्यमविनाशि पौर्वदेहिकं दैवसंज्ञकमानुबन्धिकं कर्म, तस्यैतत् फलम्, इतश्चान्यद्भविष्यतीति, फलाद्बीजमनुमीयते फलं च बीजात् ॥ ३१ ॥

युक्तिश्चैषा-षड्धातुसमुदयाद्गर्भजन्म, कर्तृकरणसंयोगात् क्रिया; कृतस्य कर्मणः फलं नाकृतस्य, नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात्; कर्मसदृशं फलं; नान्यस्माद्बीजादन्यस्योत्पत्तिः; इति युक्तिः ॥ ३२ ॥

एवं प्रमाणैश्चतुर्भिरुपदिष्टे पुनर्भवे धर्मद्वारेष्ववधीयेत; तद्यथा—गुरुशुश्रूषायामध्ययने व्रतचर्यायां दारक्रियायामपत्योत्पादने भृत्यभर-

णेऽतिथिपूजायां दानेऽनभिध्यायां तपस्यनसूयायां देहवाङ्मानसे कर्मण्यक्लिष्टे देहेन्द्रियमनोऽर्थबुद्ध्यात्मपरीक्षायां मनःसमाधाविति; यानि चान्यान्यप्येवंविधानि कर्माणि सतामविगर्हितानि स्वर्ग्याणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात्तान्यारभेत कर्तुं; तथा कुर्वन्निह चैव यशो लभते प्रेत्य च स्वर्गम्; इति तृतीया परलोकैषणा व्याख्याता भवति ॥ ३३ ॥

अथ खलु त्रय उपस्तम्भाः, त्रिविधं बलं, त्रीण्यायतनानि, त्रयो रोगाः, त्रयो रोगमार्गाः, त्रिविधा भिषजः, त्रिविधमौषधमिति ॥३४॥

त्रय उपस्तम्भा[1] इत्याहारः स्वप्नो ब्रह्मचर्यमिति, एभिस्त्रिभिर्युक्तियुक्तैरुपस्तब्धमुपस्तम्भैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्तते यावदायुःसंस्कारात् संस्कारमहितमनुपसेवमानस्य, य इहैवोपदेक्ष्यते ॥ ३५ ॥

त्रिविधं बलमिति—सहजं, कालजं, युक्तिकृतं च, सहजं यच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतं, कालकृतमृतुविभागजं वयःकृतं च, युक्तिकृतं पुनस्तद्यदाहारचेष्टायोगजम् ॥ ३६ ॥

त्रीण्यायतनानीति—अर्थानां कर्मणः कालस्य चातियोगाऽयोगमिथ्यायोगाः। तत्रातिप्रभावतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमतियोगः, सर्वशोऽदर्शनमयोगः, अतिश्लिष्टातिविप्रकृष्टरौद्रभैरवाद्भुतद्विष्टबीभत्सविकृतवित्रासनादिरूपदर्शनं मिथ्यायोगः; तथाऽतिमात्रस्तनितपटहोत्क्रुष्टादीनां शब्दानामतिमात्रं श्रवणमतियोगः, सर्वशोऽश्रवणमयोगः, परुषेष्टविनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादिशब्दश्रवणं मिथ्यायोगः; तथाऽतितीक्ष्णोग्राभिष्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रं घ्राणमतियोगः[2], सर्वशोऽघ्राणमयोगः, पूतिद्विष्टामेध्यक्लिन्नविषपवनकुणपगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः; तथा रसानामत्यादानमतियोगः, सर्वशोऽनादानमयोगः, मिथ्यायोगो राशिवर्ज्येष्वाहारविधिविशेषायतनेषूपदेक्ष्यते[3]; तथाऽतिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादना-

---

१ शरीरस्य धारकं प्रारब्धं प्रधानस्तम्भः, तस्य सहायका आहारादय उपस्तम्भाः।

२ घ्राणनं घ्राणं भावे क्तः, 'नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्यामि'ति नत्वविकल्पः। ३ रसविमाने, विमानस्थानस्य प्रथमेऽध्याये—इत्यर्थः।

दीनां चात्युपसेवनमतियोगः, सर्वशोऽनुपसेवनमयोगः, स्नानादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानामनानुपूर्व्योपसेवनं विषमस्थानाभिघाताशुचिभूतसंस्पर्शादयश्चेति मिथ्यायोगः ॥ ३७ ॥

तत्रैकं स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियाणामिन्द्रियव्यापकं, चेतः समवायि, स्पर्शनव्याप्तेर्व्यापकमपि च चेतः, तस्मात् सर्वेन्द्रियाणां व्यापकस्पर्शकृतो यो भावविशेषः सोऽयमनुपशयात् पञ्चविधस्त्रिविधविकल्पो भवत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः ॥ ३८ ॥

कर्म-वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः । तत्र वाङ्मनःशरीरातिप्रवृत्तिरतियोगः, सर्वशोऽप्रवृत्तिरयोगः; वेगधारणोदीरणविषमस्खलनगमनपतनाङ्गप्रणिधानाङ्गप्रदूषणप्रहारावमर्दनप्राणोपरोधसंक्लेशनादिः शारीरो मिथ्यायोगः, सूचकानृताकालकलहाप्रियाबद्धानुपचारपरुषवचनादिर्वाङ्मिथ्यायोगः, भयशोकक्रोधलोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादिर्मानसो मिथ्यायोगः; संग्रहेण चातियोगायोगवर्जं कर्म वाङ्मनःशरीरजमहितमनुपदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विद्यात्, इति त्रिविधविकल्पं त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञाऽपराध इति व्यवस्येत् ॥ ३९ ॥

शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः, स कालः; तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालः कालातियोगः,हीनस्वलक्षणः कालः कालायोगः, यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु कालः कालामिथ्यायोगः। कालः पुनः परिणाम उच्यते ॥ ४० ॥

इत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञाऽपराधः परिणामश्चेति त्रयस्त्रिविधविकल्पा हेतवो विकाराणां; समयोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति ॥ ४१ ॥

सर्वेषामेव भावानां भावाभावौ नान्तरेण योगायोगातियोगमिथ्यायोगान् समुपलभ्येते; यथास्वयुक्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावौ ॥४२॥

त्रयो रोगा इति-निजागन्तुमानसाः; तत्र निजः शारीरदोषसमुत्थः, आगन्तुर्भूतविषवाय्वग्निसंप्रहारादिसमुत्थः, मानसः पुनरिष्टस्यालाभाल्लाभाच्चानिष्टस्योपजायते ॥ ४३ ॥

तत्र बुद्धिमता मानसव्याधिपरीतेनापि सता बुद्ध्या हिताहितमवेक्ष्यावेक्ष्य धर्मार्थकामानामहितानामनुपसेवने हितानां चोपसेवने प्रयतितव्यं न ह्यन्तरेण लोके त्रयमेतन्मानसं किंचिन्निष्पद्यते सुखं

वा दुःखं वा; तस्मादेतच्चानुष्ठेयं—तद्विद्यावृद्धानां चोपसेवने प्रयतितव्यम्, आत्मदेशकालबलशक्तिज्ञाने यथावच्चेति ॥ ४४ ॥

भवति चात्र ।

मानसं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्यान्ववेक्षणम् ।
तद्विद्यसेवा विज्ञानमात्मादीनां च सर्वशः ॥ ४५ ॥

त्रयो रोगमार्गा इति—शाखा, मर्मास्थिसन्धयः, कोष्ठश्च । तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च, स बाह्यो रोगमार्गः; मर्माणि पुनर्बस्तिहृदयमूर्धादीनि, अस्थिसन्धयोऽस्थिसंयोगास्तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुकण्डराः, स मध्यमो रोगमार्गः; कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमामपक्वाशयश्चेति पर्यायशब्दैस्तन्त्रे, स रोगमार्ग आभ्यन्तरः ॥ ४६ ॥

तत्र, गण्डपिडकालज्यपचीचर्मकीलाधिमांसमषककुष्ठव्यङ्गादयो विकारा बहिर्मार्गजाश्च विसर्पश्वयथुगुल्मार्शोविद्रध्यादयः शाखानुसारिणो भवन्ति रोगाः; पक्षवधग्रहापतानकार्दितशोषराजयक्ष्मास्थिसन्धिशूलगुदभ्रंशादयः शिरोहृद्बस्तिरोगादयश्च मध्यममार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः; ज्वरातीसारच्छर्द्यलसकविसूचिकाकासश्वासहिक्कानाहोदरप्लीहादयोऽन्तर्मार्गजाश्च विसर्पश्वयथुगुल्मार्शोविद्रध्यादयः कोष्ठानुसारिणो भवन्ति रोगाः ॥ ४७ ॥

त्रिविधा भिषज इति—

भिषक्छद्मचराः सन्ति सन्त्येके सिद्धसाधिताः ।
सन्ति वैद्यगुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥ ४८ ॥
वैद्यभाण्डौषधैः पुस्तैः पल्लवैरवलोकनैः ।
लभन्ते ये भिषक्शब्दमज्ञास्ते प्रतिरूपकाः ॥ ४९ ॥
श्रीयशोज्ञानसिद्धानां व्यपदेशादतद्विधाः ।
वैद्यशब्दं लभन्ते ये ज्ञेयास्ते सिद्धसाधिताः ॥ ५० ॥
प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः ।
जीविताभिसरास्ते स्युर्वैद्यत्वं तेष्ववस्थितम् ॥ ५१ ॥

---

१ विसर्पादयः–अन्तर्मार्गजा बहिर्मार्गजाश्च भवन्ति, अत उभयत्र निर्देशः।

२ भिषजां छद्म वैद्याऽऽडम्बरं, वैद्यभाण्डौषधादि, तेन चरन्तीति भिषक्छद्मचराः । ३ जीविताऽभिसराः प्राणाऽभिसराः, प्राणाचार्याः ।

त्रिविधमौषधमिति—दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं, सत्त्वावजयश्च। तत्र दैवव्यपाश्रयं—मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि, युक्तिव्यपाश्रयं—पुनराहारविहारौषधद्रव्याणां योजना, सत्त्वावजयः-पुनरहितेभ्योऽर्थेभ्यो मनोनिग्रहः ॥ ५२ ॥

शरीरदोषप्रकोपे खलु शरीरमेवाश्रित्य प्रायशस्त्रिविधमौषधमिच्छन्ति—अन्तःपरिमार्जनं, बहिःपरिमार्जनं, शस्त्रप्रणिधानं चेति। तत्रान्तःपरिमार्जनं यदन्तःशरीरमनुप्रविश्यौषधमाहारजात-व्याधीन् प्रमार्ष्टि, यत्पुनर्बहिःस्पर्शमाश्रित्याभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्दनाद्यैरामयान् प्रमार्ष्टि तद्बहिःपरिमार्जनं, शस्त्रप्रणिधानं पुनश्छेदनभेदनव्यधनदारणलेखनोत्पाटनप्रच्छनसीवनैषणक्षाराग्निजलौकसश्चेति ॥ ५३ ॥

भवन्ति चात्र।

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने बाह्येनाभ्यन्तरेण वा।
कर्मणा लभते शर्म शस्त्रोपक्रमणेन वा ॥ ५४ ॥
बालस्तु[1] खलु मोहाद्वा प्रमादाद्वा न बुध्यते।
उत्पद्यमानं प्रथमं रोगं शत्रुमिवाबुधः ॥ ५५ ॥
अणुर्हि प्रथमं भूत्वा रोगः पश्चाद्विवर्धते।
स जातमूलो मुष्णाति बलमायुश्च दुर्मतेः ॥ ५६ ॥
न मूढो लभते संज्ञां तावद्यावन्न पीड्यते।
पीडितस्तु मतिं पश्चात् कुरुते व्याधिनिग्रहे ॥ ५७ ॥
अथ पुत्रांश्च दारांश्च ज्ञातींश्चाहूय भाषते।
सर्वस्वेनापि मे कश्चिद्भिषगानीयतामिति ॥ ५८ ॥
तथाविधं च कः शक्तो दुर्बलं व्याधिपीडितम्।
कृशं क्षीणेन्द्रियं दीनं परित्रातुं गतायुषम् ॥ ५९ ॥
स त्रातारमनासाद्य बालस्त्यजति जीवितम्।
गोधा लाङ्गुलबद्धेवाकृष्यमाणा बलीयसा ॥ ६० ॥
तस्मात् प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा।
भेषजैः प्रतिकुर्वीत य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥ ६१ ॥

---

१ बालोऽत्रायुर्वेदतत्त्वाऽनभिज्ञः—वैद्यपक्षे, पूर्वरूपाद्यनभिज्ञ-आतुरपक्षे।

तत्र श्लोकौ ।

एषणाः समुपस्तम्भा बलं कारणमामयाः ।
तिस्रैषणीये मार्गाश्च भिषजो भेषजानि च ॥ ६२ ॥
त्रित्वेनाष्टौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण[१] धीमता ।
भावा भावेष्वसक्तेन येषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ६३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने निर्देशचतुष्के तिस्रैषणीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो वातकलाकलीयमध्यायं[२] व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वातकलाकलाज्ञानमधिकृत्य परस्परमतानि जिज्ञासमानाः समुपविश्य महर्षयः पप्रच्छुरन्योन्यं—किंगुणो[३] वायुः, किमस्य प्रकोपणम्, उपशमनानि वाऽस्य कानि, कथं चैनमसङ्घातमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा, कानि चास्य कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य[४] शरीरेषु चरतः कर्माणि बहिः शरीरेभ्यो वेति ॥ ३ ॥

अत्रोवाच कुशः सांकृत्यायनः—रूक्षलघुशीतदारुणखरविशदाः षडिमे वातगुणा[५] भवन्ति ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं कुमारशिरा भरद्वाज उवाच-एवमेतद्यथा भग-

---

१ कृष्णात्रिगोत्रोत्पन्नेन पुनर्वसुना, अनेनैव विशेषणेनैतज्ज्ञायते ।

२ वातस्य कलाऽकले गुणदोषावधिकृत्य कृतोऽध्यायो वातकलाकलीयः । कला गुणः, अकला दोषः, चक्रदत्तः, 'षोडशकलं भेषज'मित्यत्र तथा दर्शनात् ।

३ के गुणा अस्य किं गुणः, बहुव्रीहिसमासः, असङ्घातमपिण्डीभूतम्, अनवस्थितं चलम् ।

४ शरीराऽशरीरचरस्येति वायोः स्वरूपकथनम्, अतः शरीरेषु चरत इत्यादिना न पुनरुक्तिः, दत्तः ।

५ वातकारका (प्रकोपका) गुणा वातगुणाः, रूक्षादिगुणवतां द्रव्याणां वातप्रकोपकत्वादुपचारात्तद्गुणाः, वातगुणाः, दत्तः ।

वानाह, एत एव वातगुणा भवन्ति; स त्वेवंगुणैर्द्रव्यैरेवंप्रभावैश्च कर्मभिरभ्यस्यमानैर्वायुः प्रकोपमापद्यते, समानगुणाभ्यासो हि धातूनां वृद्धिकारणमिति ॥ ५ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं काङ्कायनो बाह्लीकभिषगुवाच-एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपणानि भवन्ति, अतो विपरीतानि वातस्य प्रशमनानि भवन्ति, प्रकोपणविपर्ययो हि धातूनां प्रशमकारणमिति ॥ ६ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं बडिशो धामार्गव उवाच—एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपणप्रशमनानि भवन्ति। यथा ह्येनमसङ्घातमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा, तथाऽनुव्याख्यास्यामः—वातप्रकोपणानि खलु रूक्षलघुशीतदारुणखरविशदाः शुषिरकराणि शरीराणां[1], तथाविधेषु[2] शरीरेषु वायुराश्रयं गत्वाऽऽप्यायमानः प्रकोपमापद्यते; वातप्रशमनानि पुनः स्निग्धगुरूष्णश्लक्ष्णमृदुपिच्छिलाः घनकराणि शरीराणां, तथाविधेषु[3] शरीरेषु वायुरसज्यमानश्चरन्[4] प्रशान्तिमापद्यते ॥ ७ ॥

तच्छ्रुत्वा बडिशवचनमवितथमृषिगणैरनुमतमुवाच वार्योविदो राजर्षिः—एवमेतत् सर्वमनपवादं यथा भगवानाह। यानि तु खलु वायोः कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्माणि बहिः शरीरेभ्यो वा भवन्ति, तेषामवयवान्[5] प्रत्यक्षानुमानोपदेशैः साधयित्वा नमस्कृत्य वायवे यथाशक्ति प्रवक्ष्यामः—वायुस्तन्त्र[6]

१ सर्वत्रशरीरशब्दः शरीरावयववाची। २ तथाविधेषु=सरन्ध्रेषु।

३ तथाविधेषु=घनीकृतेषु।

४ असज्यमान आसक्तिमवस्थितिमलभमानः, सुषिराणां घनीभूतत्वेन स्थानाऽभावात् क्षीयमाणगतिरिति भावः। अत एव क्षीयमाणाऽव्यय इति चक्रदत्तः।

५ तेषां वायुकर्मणामवयवानतिप्रसिद्धान्विभागान्, वायुगतीनामनन्तत्वात् साकल्येन निरूपणमशक्यमित्यर्थः।

६ तनु विस्तारे धातोः ष्ट्रन् प्रत्यये, तन्त्रं विस्तीर्णं ब्रह्माण्डं तस्य यन्त्राणि सङ्कुचिता अवयवा भूरादयः, तेषां धरः धारणकर्त्ता, जगत्प्राणत्वा-

यन्त्रधरः प्राणोदानसमानव्यानापानात्मा, प्रवर्तकचेष्टानामुच्चावचानां, नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणामुद्योजकः, सर्वेन्द्रियार्थानामाभिवोढा, सर्वशरीरधातुव्यूहकरः, सन्धानकरः शरीरस्य, प्रवर्तको वाचः, प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं, हर्षोत्साहयोर्योनिः, समीरणोऽग्नेः, संशोषणो दोषाणां, क्षेप्ता बहिर्मलानां, स्थूलाणुस्रोतसां भेत्ता, कर्ता गर्भाकृतीनां, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः । कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय[1], मनो व्याहर्षयति, सर्वेन्द्रियाण्युपहन्ति, विनिहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयत्यतिकालं वा धारयति, भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापाञ्जनयति, प्राणांश्चोपरुणद्धि । प्रकृतिभूतस्य खल्वस्य लोके चरतः कर्माणीमानि भवन्ति; तद्यथा—धरणीधारणं, ज्वलनोज्ज्वालनम्, आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहगणानां सन्तान[2]गतिविधानं, सृष्टिश्च मेघानाम्[3], अपां विसर्गः, प्रवर्तनं स्रोतसां, पुष्पफलानां चाभिनिर्वर्तनम्, उद्भेदनं चौद्भिदानाम्, ऋतूनां प्रविभागः, विभागो धातूनां, धातुमानसं[4]स्थानव्यक्तिः, बीजाभिसंस्कारः, शस्याभिवर्धनमविक्लेदोपशोषणे, अवैकारिकविकाराश्चेति । प्रकुपितस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्माणी-

---

त्समीरणत्वाच्च, एवं प्रतिपदार्थं सङ्गमयितव्यम्, प्रकृते तु—तन्त्रं प्रधानं शरीरं, तस्य यन्त्राणि=सङ्कोचकाः सन्धयः तेषां धरः धारकः ।

तन्त्रि धारणे, यन्त्रि सङ्कोचे, चुरादौ पठितौ । तस्य शरीरस्य करचरणादिसन्धिसङ्कोचको वायुरेव सन्धिस्थितः ।

१ उपघाताय 'उपतपति'—इत्यनेन सम्बन्धः ।

२ सन्तानेन सातत्येन गतेर्गमनस्य विधानं रचनम्, अयं भावः-सूर्य्यादयः स्वगत्या पूर्वाऽभिमुखं गच्छन्तोऽपि या पश्चिमाचलसंयोगानुकूला गतिरुदयलग्नात्सप्तमे लग्ने दृश्यते तस्य विधानं प्रवहनामा वायुः स्वगत्या करोति-सङ्क्षेपः (दत्तः) ।

३ मेघानां सेचनसमर्थानामभ्राणां सर्जनं सृष्टिः पवनस्य कर्म ।

४ धातूनां सुवर्णादीनां मानञ्च संस्थानञ्च, मान-संस्थाने तयोर्व्यक्तिर्विवेकः, गुरुत्वभेदः, सारभेदश्चेत्यर्थः ।

मानि भवन्ति; तद्यथा—शिखरिशिखरावमथनम् , उन्मथनमनोकहानाम् , उत्पीडनं सागराणाम् , उद्वर्तनं सरसां, प्रतिसरणमापगानाम् , आकम्पनं च भूमेः, आधमनमम्बुदानां, नीहारनिर्हादपांशुसिकतामत्स्यभेकोरगक्षाररुधिराश्माशनिविसर्गः, व्यापादनं च षण्णामृतूनां, शस्यानामसङ्घातः, भूतानां चोपसर्गः, भावानामभावकरणं, चतुर्युगान्तकराणां मेघसूर्यानलानिलानां च विसर्गः; स हि भगवान् प्रभवश्चाव्ययश्च, भूतानां भावाभावकरः, सुखासुखयोर्विधाता, मृत्युः, यमः, नियन्ता, प्रजापतिः, अदितिः, विश्वकर्मा, विश्वरूपः, सर्वगः, सर्वतन्त्राणां विधाता, भावानामणुः, विभुः, विष्णुः[१], क्रान्ता[२] लोकानां, वायुरेव भगवानिति ॥ ८ ॥

तच्छ्रुत्वा वार्योविदवचो मरीचिरुवाच—यद्यप्येवमेतत् , किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति भिषग्विद्यायां; भिषग्विद्यामधिकृत्येयं कथा प्रवृत्तेति ॥ ९ ॥

वार्योविद उवाच—भिषक् पवनमतिबलमतिपरुषमतिशीघ्रकारिणमात्ययिकं चेन्नानुनिशम्येत् , सहसा प्रकुपितमतिप्रयतः कथमग्रेऽभिरक्षितुमभिधास्यति प्रागेवैनमत्ययभयात् ; वायोर्यथार्था स्तुतिरपि भवत्यारोग्याय बलवर्णविवृद्धये वर्चस्वित्वायोपचयाय ज्ञानोपपत्तये परमायुःप्रकर्षाय चेति ॥ १० ॥

मरीचिरुवाच—अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः[३] शुभाशुभानि करोति; तद्यथा—पक्तिमपक्तिं दर्शनमदर्शनं मात्रामात्रत्वमूष्मणः प्रकृतिविकृतिवर्णौ शौर्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्रसादमित्येवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति ॥ ११ ॥

तच्छ्रुत्वा मरीचिवचः काप्य उवाच—सोम एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति; तद्यथा—दार्ढ्यं शैथिल्यमुपचयं कार्श्यमुत्साहमालस्यं वृषतां क्लीबतां ज्ञानमज्ञानं बुद्धिं मोहमित्येवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति ॥ १२ ॥

---

१ पृथिवीजलतेजसामपेक्षया व्यापकत्वाद्विष्णुः ।

२ सप्तस्कन्धवत्तया भूरादीनामाक्रान्ता ।

३ कुपिताऽकुपितः शुभाऽशुभानि, इत्यादौ वैपरीत्येन यथासङ्ख्यम् ।

तच्छ्रुत्वा काप्यवचो भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उवाच—सर्व एव भवन्तः सम्यगाहुरन्यत्रैकान्तिकवचनात्; सर्व एव खलु वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतिभूताः पुरुषमव्यापन्नेन्द्रियं बलवर्णसुखोपपन्नमायुषा महतोपपादयन्ति सम्यगेवाचरिता धर्मार्थकामा इव निःश्रेयसेन महता पुरुषमिह चामुष्मिंश्च लोके; विकृतास्त्वेनं महता विपर्ययेणोपपादयन्ति ऋतवस्त्रय इव विकृतिमापन्ना लोकमशुभेनोपघातकाल इति ॥ १३ ॥

तदृषयः सर्व एवानुमेनिरे वचनमात्रेयस्य भगवतः, अभिननन्दुश्चेति ॥ १४ ॥

भवति चात्र ।

तदात्रेयवचः श्रुत्वा सर्व एवानुमेनिरे ।
ऋषयोऽभिननन्दुश्च यथेन्द्रवचनं सुराः ॥ १५ ॥

तत्र श्लोकौ ।

गुणाः षड् द्विविधो हेतुर्विविधं कर्म यत् पुनः ।
वायोश्चतुर्विधं कर्म पृथक् च कफपित्तयोः ॥ १६ ॥
महर्षीणां मतिर्या च पुनर्वसुमतिश्च या ।
कलाकलीये वातस्य तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥ १७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने निर्देशचतुष्के वातकलाकलीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति निर्देशचतुष्कस्तृतीयः ॥ ३ ॥

---

१ एकान्तिकवचनानि वायुरेव, अग्निरेव, सोम एव, नान्य इत्यर्थप्रतिपादकानि वचनानि परित्यज्य, अन्यत्सर्वं सर्व एव भवन्तः सम्यगाहुः ब्रुवन्ति इत्यन्वयः । वायुरेवेत्याद्यवधारणन्तु न कर्त्तव्यमित्याह, सर्व एव खलुवातपित्तश्लेष्माण इत्यादिना ।

२ षड् गुणा रूक्षादयः, प्रकोपनशमनभेदेन द्विविधो हेतुः, वायोर्यत्कर्म विविधं सत् पुनः सङ्कलनेन, कुपिताऽकुपित–शरीराऽशरीरचरभेदेन चतुर्विधं भवति, तत्सर्वमुक्तमित्यर्थः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सांख्यैः[1] संख्यातसंख्येयैः सहासीनं पुनर्वसुम् ।
जगद्धितार्थं पप्रच्छ वह्निवेशः स्वसंशयम् ॥ ३ ॥
किंयोनयः[2] कति[3] स्नेहाः के च स्नेहगुणाः पृथक् ।
कालानुपाने[4] के कस्य कति काश्च विचारणाः ॥ ४ ॥
कति मात्राः कथंमानाः का च केषूपदिश्यते ।
कश्च केभ्यो हितः स्नेहः प्रकर्षः स्नेहने च कः ॥ ५ ॥
स्नेह्याः के के न च स्निग्धास्निग्धातिस्निग्धलक्षणम् ।
किं पानात् प्रथमं पीते जीर्णे किं च हिताहितम् ॥ ६ ॥
के मृदुक्रूरकोष्ठाः का व्यापदः सिद्धयश्च काः ।
अच्छे संशोधने चैव स्नेहे का वृत्तिरिष्यते ॥ ७ ॥
विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत् प्रभो ! ।
स्नेहस्यामितविज्ञान ! ज्ञानमिच्छामि वेदितुम् ॥ ८ ॥
अथ तत्संशयच्छेत्ता प्रत्युवाच पुनर्वसुः ।
स्नेहानां द्विविधा[5] सौम्य योनिः स्थावरजङ्गमा ॥ ९ ॥
तिलः प्रियालाभिषुकौ बिभीतकश्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः[6] ।

---

१ सांख्यैः सम्यग्ज्ञानवद्भिः, सङ्ख्यातसङ्ख्येयैः=ज्ञातज्ञातव्यैः, महर्षिभिः सहासीनम् ।

२ काः–योनयो मूलकारणानि येषां ते किंयोनयः, स्नेहानामाधारद्रव्याणि कानि सन्ति–इत्यर्थः ।

३ कतिस्नेहा इति स्नेहत्वव्याप्यजातिविशिष्टानां, कति भेदा इत्यर्थः ।

४ कालश्चानुपानञ्च कालानुपाने, इतरेतर द्वन्द्वसमासः ।

५ अनुगतधर्माऽवच्छिन्नतया, स्थावरजत्वजङ्गमजत्वभेदेनेत्यर्थः, व्यक्तिभेदन्तु प्रतिपादयति–तिलःप्रियाल इत्यादिना । प्रियालो=राजादनम्, चित्रा=लोहितैरण्डः ।

६ अभया त्वव्यथा पथ्या, अङ्कोटे तु निकोचकः, अक्षोट-कर्परालौ द्वौ, इत्यादावमरः ।

कुसुम्भबिल्वाऽऽरुकमूलकातसीनिकोचकाक्षोटकरञ्जशिग्रुकाः[1] ॥ १० ॥
स्नेहाशयाः[2] स्थावरसंज्ञितास्तथा स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ।
तेषां दधिक्षीरघृतामिषं वसा स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते ॥ ११ ॥

सर्वेषां तैलजातानां तिलतैलं विशिष्यते ।
बलार्थे स्नेहने चाग्र्यमैरण्डं तु विरेचने ॥ १२ ॥
कटूष्णं तैलमैरण्डं वातश्लेष्महरं गुरु ।
कषायस्वादुतिक्तैश्च योजितं पित्तहन्त्रपि ॥ १३ ॥
सर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मताः ।
एषु चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ १४ ॥
घृतं पित्तानिलहरं रसशुक्रौजसां हितम् ।
निर्वापणं मृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ १५ ॥
मारुतघ्नं न च श्लेष्मवर्धनं बलवर्धनम् ।
त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥ १६ ॥
विद्धभग्नाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ।
पौरुषोपचये स्नेहे व्यायामे चेष्यते वसा ॥ १७ ॥
बलशुक्ररसश्लेष्ममेदोमज्जविवर्धनः ।
मज्जा विशेषतोऽस्थ्नां च बलकृत् स्नेहने हितः ॥ १८ ॥
सर्पिः शरदि पातव्यं, वसा मज्जा च माधवे ।
तैलं प्रावृषि, नात्युष्णशीते स्नेहं पिबेन्नरः ॥ १९ ॥
वातपित्ताधिको रात्रावुष्णे चापि पिबेन्नरः ।
श्लेष्माधिको दिवा शीते पिबेच्चामलभास्करे ॥ २० ॥

---

१ शिग्रुरेव शिग्रुकः=शोभाञ्जनः, आरुकः 'आड्' इति प्रसिद्धः, सर्वेशब्दा वृक्षवाचिनः पुंसि फले क्लीबे ।

२ स्नेहाशयाः, स्नेहश्चिक्कणता आशेते-एषां बीजेषु-इति स्नेहाशयाः, 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण' इति घः प्रायेण सञ्ज्ञायामित्यन्वयः सूत्रे ।

एते च स्नेहाशया उदाहृता न तु परिगणिताः, तेन निम्बःकलिङ्गःककर्टी-त्रपुस-चन्द्रशूर-प्रभृतीनां स्नेहा बोद्धव्या, असङ्ख्यास्नेहयोनयस्थावराः, परमुपयोगः शास्त्रोक्तानामेव कर्त्तव्यः । एवं जङ्गमा स्नेहा अपि सङ्ख्यातीताः, वपावसयोः प्राणिषु विद्यमानत्वात् ।

अत्युष्णे वा दिवा पीतो वातपित्ताधिकेन वा ।
मूर्च्छां पिपासामुन्मादं कामलां वा समीरयेत् ॥ २१ ॥
शीते रात्रौ पिबन् स्नेहं नरः श्लेष्माधिकोऽपि वा ।
आनाहमरुचिं शूलं पाण्डुतां वा समृच्छति ॥ २२ ॥
जलमुष्णं घृते पेयं यूषस्तैलेऽनु शस्यते ।
वसामज्ज्ञोस्तु मण्डः स्यात् सर्वेषूष्णमथाम्बु वा ॥ २३ ॥
ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि ।
यवागूः सूपशाकौ च यूषः काम्बलिकः खडः ॥ २४ ॥
सक्तवस्तिलपिष्टं च मद्यं लेहास्तथैव च ।
भक्ष्यमभ्यञ्जनं बस्तिस्तथा चोत्तरबस्तयः ॥ २५ ॥
गण्डूषः कर्णतैलं च नस्तःकर्माऽक्षितर्पणम् ।
चतुर्विंशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः[२] ॥ २६ ॥
अच्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।
स्नेहस्य स भिषग्दिष्टः कल्पः प्राथमकल्पिकः ॥ २७ ॥
रसैश्चोपहितः स्नेहः समासव्यासयोगिभिः ।
षड्भिस्त्रिषष्टिधा संख्यां प्राप्नोत्येकश्च केवलः ॥ २८ ॥

एवमेताश्चतुःषष्टिः स्नेहानां प्रविचारणाः ।
ओकर्तुव्याधिपुरुषान् प्रयोज्या जानता भवेत् ॥ २९ ॥
अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्धाहं च प्रतीक्षते ।
प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥ ३० ॥
इति तिस्रः समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य मानतः ।
तासां प्रयोगान् वक्ष्यामि पुरुषं पुरुषं प्रति ॥ ३१ ॥
प्रभूतस्नेहनित्या ये क्षुत्पिपासासहा नराः ।
पावकश्चोत्तमबलो येषां ये चोत्तमा बले ॥ ३२ ॥
गुल्मिनः सर्पदष्टाश्च विसर्पोपहताश्च ये ।
उन्मत्ताः कृच्छ्रमूत्राश्च गाढवर्चस एव च ॥ ३३ ॥
पिबेयुरुत्तमां मात्रां तस्याः पाने गुणाञ्छृणु ।
विकाराञ्छमयत्येषा शीघ्रं सम्यक् प्रयोजिता ॥ ३४ ॥

---

२ प्रविचारणाः=उपयोगभेदाः ।

दोषानुकर्षिणी मात्रा सर्वमार्गानुसारिणी ।
बल्या पुनर्नवकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥ ३५ ॥
अरुष्कस्फोटपिडकाकण्डूपामाभिरर्दिताः ।
कुष्ठिनश्च प्रमीढाश्च[1] वातशोणितिकाश्च ये ॥ ३६ ॥
नातिबह्वाशिनश्चैव मृदुकोष्ठास्तथैव च ।
पिबेयुर्मध्यमां मात्रां मध्यमाश्चापि ये बले ॥ ३७ ॥
मात्रैषा मन्दविभ्रंशा[2] न चातिबलहारिणी ।
सुखेन च स्नेहयति शोधनार्थे च युज्यते ॥ ३८ ॥
ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।
रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्नयश्च ये ॥ ३९ ॥
ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।
स्नेहमात्रां पिबेयुस्ते ह्रस्वां ये चावरा बले ॥ ४० ॥
परिहारे सुखा चैषा मात्रा स्नेहनबृंहणी ।
वृष्या बल्या निराबाधा चिरं चाप्यनुवर्तते ॥ ४१ ॥
वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः ।
चक्षुःकामाः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ॥ ४२ ॥
आयुःप्रकर्षकामाश्च बलवर्णस्वरार्थिनः ।
पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्यार्थिनश्च ये ॥ ४३ ॥
दीप्त्योजःस्मृतिमेधाग्निबुद्धीन्द्रियबलार्थिनः ।
पिबेयुः सर्पिरार्ताश्च दाहशस्त्रविषाग्निभिः ॥ ४४ ॥
प्रवृद्धश्लेष्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः ।
वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये ॥ ४५ ॥
बलं तनुत्वं लघुतां दृढतां स्थिरगात्रताम् ।
स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वक्तां ये च काङ्क्षन्ति देहिनः ॥ ४६ ॥
कृमिकोष्ठाः क्रूरकोष्ठास्तथा नाडीभिरर्दिताः ।

---

१ प्रपूर्वाद्-मिह सेचने इत्यस्माद् , आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तप्रत्यये प्रमीढाः, प्रमेहं कर्त्तुमारब्धाः, आरब्धप्रमेहरोगा इत्यर्थः। आरम्भे चिकित्सायाः साफल्यात् ।

२ मन्दं स्वल्पं विभ्रंशो न्यूनता यस्यां सा मन्दविभ्रंशा=मध्यमा मात्रा ।

पिबेयुः शीतले काले तैलं तैलोचिताश्च ये ॥ ४७ ॥
वातातपसहा ये च रूक्षा भाराध्वकर्शिताः ।
संशुष्करेतोरुधिरा निष्पीतकफमेदसः ॥ ४८ ॥
अस्थिसन्धिसिरास्नायुमर्मकोष्ठमहारुजः ।
बलवान्मारुतो येषां खानि चावृत्य तिष्ठति ॥ ४९ ॥
महच्चाग्निबलं येषां वसासात्म्याश्च ये नराः ।
तेषां स्नेहयितव्यानां वसापानं विधीयते ॥ ५० ॥
दीप्ताग्नयः क्लेशसहा घस्मराः स्नेहसेविनः ।
वातार्ताः क्रूरकोष्ठाश्च स्नेह्या मज्जानमाप्नुयुः[1] ॥ ५१ ॥
येभ्यो येभ्यो हितो यो यः स्नेहः स परिकीर्तितः ।
स्नेहनस्य प्रकर्षौ तु सप्तरात्रत्रिरात्रकौ ॥ ५२ ॥
स्वेद्याः शोधयितव्याश्च रूक्षावातविकारिणः ।
व्यायाममद्यस्त्रीनित्याः स्नेह्याः स्युर्ये च चिन्तकाः ॥ ५३ ॥
संशोधनादृते येषां रूक्षणं सम्प्रवक्ष्यते ।
न तेषां स्नेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् ॥ ५४ ॥
अभिष्यण्णाननगुदा नित्यं मन्दाग्नयश्च ये ।
तृष्णामूर्च्छापरीताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः ॥ ५५ ॥
अन्नद्विषश्छर्दयन्तो जठरामगरार्दिताः ।
दुर्बलाश्च प्रतान्ताश्च[2] स्नेहग्लाना मदातुराः ॥ ५६ ॥
न स्नेह्या, वर्तमानेषु न नस्तोबस्तिकर्मसु[3] ।
स्नेहपानात् प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥ ५७ ॥
पुरीषं ग्रथितं रूक्षं वायुरप्रगुणो मृदुः ।
पक्ता खरत्वं रौक्ष्यं च गात्रस्यास्निग्धलक्षणम् ॥ ५८ ॥
वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।
मार्दवं स्निग्धता चाङ्गे स्निग्धानामुपजायते ॥ ५९ ॥

---

१ मज्जन्-प्रातिपदिकं राजन् प्रातिपदिकवन्नान्तं पुँल्लिङ्गम्-मज्जा मज्जानौ इत्यादि ।

२ प्रकर्षेण तान्तो ग्लानः प्रतान्तः, तमु ग्लानौ इत्यस्मात् क्ते दीर्घेऽनुनासिकलोपः ।

३ नस्तोबस्तिकर्मसु वर्तमानेषु-क्रियमाणेषु च न स्नेह्या इत्यर्थः ।

पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्कता ।
तन्द्रीररुचिरुत्क्लेशः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥ ६० ॥
द्रवोष्णमनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः ।
नातिस्निग्धमसङ्कीर्णं श्वः स्नेहं पातुमिच्छता ॥ ६१ ॥
पिबेत् संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकांक्षितः ।
शुद्ध्यर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिबेन्नरः ॥ ६२ ॥
स्नेहं पीत्वा नरः स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च ।
उष्णोदकोपचारी स्याद् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ ६३ ॥
शकृन्मूत्रानिलोद्गारानुदीर्णांश्च न धारयेत् ।
व्यायाममुच्चैर्वचनं क्रोधशोकौ हिमातपौ ॥ ६४ ॥
वर्जयेदप्रवातं च सेवेत शयनासनम् ।
स्नेहमिथ्योपचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ ६५ ॥
मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोपसेवया ।
स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ ६६ ॥
गुडमिक्षुरसं मस्तु क्षीरमुल्लोडितं दधि ।
पायसं कृशरां सर्पिः काश्मर्यत्रिफलारसम् ॥ ६७ ॥
द्राक्षारसं पीलुरसं जलमुष्णमथापि वा ।
मद्यं वा तरुणं पीत्वा मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ ६८ ॥
विरेचयन्ति नैतानि क्रूरकोष्ठं कदाचन ।
भवति क्रूरकोष्ठस्य ग्रहण्यत्युल्बणानिला ॥ ६९ ॥
उदीर्णपित्ताऽल्पकफा ग्रहणी मन्दमारुता ।
मृदुकोष्ठस्य तस्मात् स सुविरेच्यो नरः स्मृतः ॥ ७० ॥
उदीर्णपित्ता ग्रहणी यस्य चाग्निबलं महत् ।
भस्मीभवति तस्याशु स्नेहः पीतोऽग्नितेजसा ॥ ७१ ॥
स जग्ध्वा स्नेहमात्रां तामोजः प्रक्षारयन् बली ।
स्नेहाग्निरुत्तमां तृष्णां सोपसर्गामुदीरयेत् ॥ ७२ ॥
नालं स्नेहसमृद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
स चेत् सुशीतं सलिलं नासादयति दह्यते ॥ ७३ ॥
यथैवाशीविषः कक्षमध्यगः स्वविषाग्निना ।

अजीर्णे यदि तु स्नेहे तृष्णा स्याच्छर्दयेद्भिषक् ॥ ७४ ॥

शीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रूक्षान्नमुल्लिखेत् ।
न[1] सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषतः ॥ ७५ ॥
सर्वं ह्यनुरंजे[2]द्देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ।
तन्द्रा सोत्क्लेश आनाहो ज्वरः स्तम्भो विसंज्ञता ॥ ७६ ॥
कुष्ठानि कण्डूः पाण्डुत्वं शोफाशांस्यरुचिस्तृषा ।
जठरं ग्रहणीदोषः स्तैमित्यं वाक्यनिग्रहः ॥ ७७ ॥
शूलमाम[3]प्रदोषाश्च जायन्ते स्नेह[4]विभ्रमात् ।
तत्राप्युल्लेखनं शस्तं स्वेदः कालप्रतीक्षणम् ॥ ७८ ॥
प्रति प्रति व्याधिबलं बुद्ध्वा स्रंसनमेव च ।

तक्रारिष्टप्रयोगश्च रूक्षपानान्नसेवनम् ॥ ७९ ॥
मूत्राणां त्रिफलायाश्च स्नेहव्यापत्तिभेषजम् ।
अकाले चाहितश्चैव मात्रया न च योजितः ॥ ८० ॥
स्नेहो मिथ्योपचाराच्च व्यापद्येतातिसेवितः ।
स्नेहात् प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ॥ ८१ ॥
स्नेहवद्द्रवमुष्णं च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम् ।
एकाहोपरतस्तद्वद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ॥ ८२ ॥

स्यात्त्वसंशोधनार्थीये वृत्तिः स्नेहे विरिक्तवत् ।
स्नेहद्विषः स्नेहनित्या मृदुकोष्ठाश्च ये नराः ॥ ८३ ॥
क्लेशासहा मद्यनित्यास्तेषामिष्टा विचारणाः ।
लावतैत्तिरमायूरहांसवाराहकौक्कुटाः ॥ ८४ ॥
गव्याजौरभ्रमात्स्याश्च रसाः स्युः स्नेहने हिताः ।
यवकोलकुलत्थाश्च स्नेहाः सगुडशर्कराः ॥ ८५ ॥
दाडिमं दधि सव्योषं रससंयोगसंग्रहः ।

---

१ सामे पित्ते सर्पिर्घृतं न पेयम्, केवलमसंस्कृतन्तु विशेषतो न पेयम् ।
२ अनुरजेत्=पित्तवर्णं कुर्य्यात्, रञ्जनं पित्तस्य स्वभावः कर्म च ।
३ आमप्रदोषाः=अलसक-विषूचिका-प्रभृतयः ।
४ स्नेहस्य दुरुपयोगाद्, विशिष्टो भ्रमोऽव्यवस्था विभ्रमस्तस्मात्=मिथ्यायोगात् ।

स्नेहयन्ति तिलाः पूर्वं जग्धाः सस्नेहफाणिताः ॥ ८६ ॥
कृशराश्च बहुस्नेहास्तिलकाम्बलिकास्तथा ।
फाणितं शृङ्गवेरं च तैलं च सुरया सह ॥ ८७ ॥
पिबेद्रूक्षो भृतैर्मांसैर्जीर्णेऽश्नीयाच्च भोजनम् ।
तैलं सुराया मण्डेन वसां मज्जानमेव वा ॥ ८८ ॥
पिबन् सफाणितं क्षीरं नरः स्निह्यति वातिकः ।
धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सशर्करं पयः ॥ ८९ ॥
नरः स्निह्यति पीत्वा वा सरं दध्नः सफाणितम् ।
पाञ्चप्रसृतिकी पेया पायसो माषमिश्रकः ॥ ९० ॥
क्षीरसिद्धो बहुस्नेहः स्नेहयेदचिरान्नरम् ।
सर्पिस्तैलवसामज्जातण्डुलप्रसृतैः शृता ॥ ९१ ॥
पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ।
"शौकरो वा रसः स्निग्धः सर्पिर्लवणसंयुतः ।
पीतो द्विर्वासरे यत्नात् स्नेहयेदचिरान्नरम् ।"
ग्राम्यानूपौदकं मांसं गुडं दधि पयस्तिलान् ॥ ९२ ॥
कुष्ठी शोथी प्रमेही च स्नेहने न प्रयोजयेत् ।
स्नेहैर्यथास्वं तान् सिद्धैः स्नेहयेदविकारिभिः ॥ ९३ ॥
पिप्पलीभिर्हरीतक्या सिद्धैस्त्रिफलयाऽपि वा ।
द्राक्षामलकयूषाभ्यां दध्ना चाम्लेन साधयेत् ॥ ९४ ॥
व्योषगर्भं भिषक्[1] स्नेहं, पीत्वा स्निह्यति तं नरः ।
यवकोलकुलत्थानां रसाः क्षारः सुरा दधि ॥ ९५ ॥
क्षीरं सर्पिश्च तत्सिद्धं स्नेहनीयं घृतोत्तमम् ।
तैलमज्जावसासर्पिर्बदरत्रिफलारसैः ॥ ९६ ॥
योनिशुक्रप्रदोषेषु साधयित्वा प्रयोजयेत् ।
गृह्णात्यम्बु यथा वस्त्रं प्रस्रवत्याधिकं यथा ॥ ९७ ॥
यथाग्नि[2] जीर्यति स्नेहस्तथा स्रवति चाधिकः ।

---

१ भिषक् द्राक्षा-इत्यादिविधिना, व्योषगर्भ=त्रिकटुकषायसाधितं स्नेहं साधयेत् , तं स्नेहं पीत्वा नरः स्निह्यति ।

२ यथाऽग्नि-अग्निमनतिक्रम्य यथापदार्थाऽनतिवृत्तावव्ययीभावः, जाठरानलाऽनुसारमित्यर्थः ।

यथा चाक्लेद्य मृत्पिण्डमासिक्तं त्वरया जलम् ॥ ९८ ॥
स्रवति संस्रते स्नेहस्तथा त्वरितसेवितः ।
लवणोपहिताः स्नेहाः स्नेहयन्त्यचिरान्नरम् ॥ ९९ ॥
तद्धयभिष्यन्द्यरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।
स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमथेतरत्[1] ॥ १०० ॥

तत्र श्लोकः ।

स्नेहाः स्नेहविधिः कृत्स्नो व्यापत् सिद्धिः सभेषजा ।
यथाप्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना ॥ १०१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने स्नेहाध्यायो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः स्वेदाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत्प्रयोजितैः ।
स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥ ३ ॥
स्नेहपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनाऽवजितेऽनिले ।
पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथंचन ॥ ४ ॥
शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ।
नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान् ॥ ५ ॥
रोगर्तुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान् कल्पितो देशे स्वेदः कार्यकरो मतः ॥ ६ ॥
व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ।
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ ७ ॥
वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।
स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाप्युपकल्पितः ॥ ८ ॥
आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते ।

१ इतरद्=व्यापत्तिशमनाऽऽदिकम् ।

रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥ ९ ॥
वृषणौ हृदयं दृष्टी[1] स्वेदयेन्मृदु नैव वा ।
मध्यमं वङ्क्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥ १० ॥
सुशुद्धैर्नक्तकैः[2] पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा ।
पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी ॥ ११ ॥
मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि ।
जलार्द्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥ १२ ॥
शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
सञ्जाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ १३ ॥
पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरसदनं तृषा ।
दाहः स्वेदाङ्गदौर्बल्यमतिस्विन्नस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥
उक्तस्तस्याशितीये यो ग्रैष्मिकः सर्वशो विधिः ।
सोऽतिस्विन्नस्य कर्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः ॥ १५ ॥
(कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।
पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनाम् ॥ १६ ॥
विदग्धभ्रष्टब्रध्नानां[3] विषमद्यविकारिणाम् ।
श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ॥ १७ ॥
तृष्यतां क्षुधितानां च क्रुद्धानां शोचतामपि ।
कामल्युदरिणां[4] चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम्[5] ॥ १८ ॥
दुर्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसां[6] तथा ।
भिषक् तैमिरिकाणां च न स्वेदमवतारयेत् ॥ १९ ॥)

---

१ दृष्टी इति द्वितीया द्विवचनान्तम् । २ नक्तकैः पटाऽवयवैः ।

३ विदग्धं=पक्वं, भ्रष्टं=बहिर्निर्गतं ब्रध्नो=गुदं येषाम् । गुदन्त्वपानं पायुर्ना-इत्यमरः, बध्नातिशरीरं चर्मवेष्टनग्रन्थ्या-इति, बन्धेर्नक्-प्रत्यये धातोर्ब्रधादेशे ब्रध्न शब्द-सिद्धिः । उ० ३.५ । ४ कामलिनश्चोदरिणश्च तेषाम् ।

५ आढ्योरक्तविकारयुक्तो रोगो वातरोगो येषां तेषाम्=वातरक्तिनामित्यर्थः ।

६ अतिविशुष्काः=शोषेणाऽतिपीडिताः । अतिविशुद्धानामिति पाठे वमनादिनाऽतिशुद्धानामित्यर्थः ।

(प्रतिश्याये च कासे च हिक्काश्वासेष्वलाघवे।
कर्णमन्याशिरःशूले स्वरभेदे गलग्रहे ॥ २० ॥
अर्दितैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके।
कोष्ठानाहविबन्धेषु शुक्राघाते विजृम्भके ॥ २१ ॥
पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे गृध्रसीषु च।
मूत्रकृच्छ्रे महत्वे च मुष्कयोरङ्गमर्दके ॥ २२ ॥
पादोरुजानुजङ्घार्तिसंग्रहे श्वयथावपि।
खल्लीष्वामेषु शीते च वेपथौ वातकण्टके ॥ २३ ॥
संकोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु।
सर्वाङ्गेषु[1] विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥ २४ ॥)
तिल[2]माषकुलत्थाम्लघृततैलामिषौदनैः।
पायसैः कृशरैर्मांसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥
गोखरोष्ट्रवराहाश्वशकृद्भिः सतुषैर्यवैः।
सि[3]कतापांशुपाषाणकरीषायसपूटकैः ॥ २६ ॥
श्लैष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्वैर्वातिकान् समुपाचरेत्।
द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं 'प्रस्तरेष्वपि ॥ २७ ॥
भूगृहेषु च जेन्ताकेपूष्णगर्भगृहेषु च'।
विधूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥ २८ ॥
ग्राम्यानूपौदकं मांसं पयो बस्ताशिरस्तथा।
[4]वराहमध्यपित्तासृक् स्नेहवत्तिलतण्डुलाः ॥ २९ ॥
इत्येतानि समुत्क्वाथ्य 'नाडीस्वेदं प्रयोजयेत्।
देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो' भिषक्तमः ॥ ३० ॥
वरुणामृतकैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः।

---

१ ज्वरादिषु सर्वाङ्गव्यापकेषु वातिकश्लैष्मिकादिषु।

२ स्वेदद्रव्याण्याह-तिलेत्यादिना। तत्राऽपि तिलेत्यारभ्य-वाते, गोखरोष्ट्रेत्यारभ्य-कफे, इति दत्तः।

३ पोटलिकानिर्माणयोग्यैर्लौहचूर्णैरिति-दत्ताऽभिप्रायः।

४ 'वराह मेदः पित्ताऽसृक्, स्नेहवद्बीजतण्डुलाः' इत्यपि पाठः प्रतीयते टीकाभ्यः।

वासा-वंश-करञ्जार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च ॥ ३१ ॥
शोभाञ्जनक-सैरेय[1]मालतीसुरसार्जकैः ।
पत्रैरुत्क्वाथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥
भूतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना ।
मूत्रैरम्लैश्च सस्नेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥
एत एव च निर्यूहाः प्रयोज्या 'जलकोष्ठके'[2] ।
स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत् ॥ ३४ ॥
गोधूमशकलैश्चूर्णैर्यवानामम्लसंयुतैः ।
सस्नेहकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते ॥ ३५ ॥
गन्धैः सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या शतपुष्पया ।
उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् ॥ ३६ ॥
चर्मभिश्चोपनद्धव्यः सलोमभिरपूतिभिः ।
उष्णवीर्यैरलाभे तु कौशेयाविकशाटकैः ॥ ३७ ॥
रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् ।
विदाहपरिहारार्थं, स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले ॥ ३८ ॥
"संकरः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनम् ।
जेन्ताकोऽश्मघनः कर्षूः कुटी भूः कुम्भिकैव च ॥ ३९ ॥
कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ।
तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्वानेवानुपूर्वशः ॥ ४० ॥"

तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं सङ्करस्वेद इति विद्यात् ॥ ४१ ॥

शूक-शमी-धान्यपुलाकानां वेसवारायसकृशरोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्चाङ्गुलो[3]रुबूकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्वगात्रस्य शयानस्योपरि स्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति विद्यात् ॥ ४२ ॥

स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुङ्गादीनां मृगशकुनिपिशिताशिरस्पदादीनामुष्णस्वभावानां वा यथार्हमम्ललवणस्नेहोपसंहितानां

---

१ सैरेयकस्तु झिण्टीस्यादित्यमरः। स च-नीलपुष्पः, पीतपुष्पः, रक्तपुष्पश्च

२ जलकोष्ठकः जलाऽवगाहार्थं रचितं बृहत्पात्रम्। एवं तैलकोष्ठक-घृतकोष्ठकावपि (टप्)। ३ पञ्चाङ्गुल—एरण्डभेद—इति दत्तः।

मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां बाष्पमनुद्वमन्त्यामुत्क्वथितानां नाड्या शरेषीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया व्यामार्धदीर्घया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विनामितया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रो बाष्पमुपहरेत्; बाष्पो ह्यनूर्ध्वगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ॥ ४३ ॥

वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्क्वाथैः सुखोष्णैः कुम्भीर्वर्षाणिकाः प्रनाडीर्वा पूरयित्वा यथार्हसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचयेदिति परिषेकः ॥ ४४ ॥

वातहरोत्क्वाथक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ॥ ४५ ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत—तत्र पूर्वस्यां दिश्युत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा परीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे, सप्ताष्टौ वाऽरत्नीः सूपक्रम्योदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वाऽभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेदुत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोडश समन्तात्सुवृत्तं मृत्कर्मसम्पन्नमनेकवातायनम्, अस्य कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेदाकपाटात्, मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणं मृन्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत्, तं च खादिराणामाश्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत्; स यदा जानीयात् साधु

१ 'व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्य्यगन्तरम्' इत्यमरः।

२ वातिकानि=वातहराणि, उत्तरवातिकानि=वातश्लेष्महितानि, तेषामित्युत्तरेणाऽन्वयः।

३ वार्षुलिकाः स्वल्पघटीः-इति दत्तटीकातः। वार्षुलिका इति पाठः। वायुलिका इति क्वचित्।

४ काष्ठानामिति पूलिकाभिरिति शेषः। नाग्निस्तृप्यति काष्ठानामितिवत्करणे वा षष्ठी।

दग्धानि काष्ठानि विगतधूमान्यवतप्तं च केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति, तत्रैनं पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत्, प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात्—सौम्य ! प्रविश कल्याणायाऽऽरोग्याय चेति, प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः, न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा विमोक्तव्या, आप्राणोच्छ्वासात्, भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशाद्द्वारमनधिगच्छन्[1] स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः, तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथञ्चन मुञ्चेथाः, त्वं यदा जानीया विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक् प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिवेदनागौरवमिति, ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येथाः, निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः, अपगतसन्तापक्लमस्तु मुहूर्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयाः, इति जेन्ताकस्वेदः ॥ ४६ ॥

शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम् ।
तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः सम्प्रदीपितैः ॥ ४७ ॥
व्यपोह्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।
तां शिलामथ कुर्वीत कौशेयाविकसंस्तराम् ॥ ४८ ॥
तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ।
कौरवाजिनकौशेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः ॥ ४९ ॥
इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः, कर्षूस्वेदः प्रवक्ष्यते ।
खानयेच्छयनस्याधः कर्षूं स्थानविभागवित् ॥ ५० ॥
दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्षूं पूरयेत्ततः ।
तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥ ५१ ॥
अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम् ।
घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः सम्प्रलेपयेत् ॥ ५२ ॥
कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णामुपकल्पयेत् ।
प्रावाराजिनकौशेयकुथकम्बलगोलकैः ॥ ५३ ॥

---

१ अनधिगच्छन्=अप्राप्नुवन् सन् ।

हसन्तिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्तां च सर्वशः ।
परिवार्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ॥ ५४ ॥
य एवाश्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु ।
प्रशस्तायां निवातायां समायामुपादिश्यते ॥ ५५ ॥
कुम्भीं वातहरक्वाथपूर्णां भूमौ निखानयेत् ।
अर्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि ॥ ५६ ॥
स्थापयेदासनं वाऽपि नातिसान्द्रपरिच्छदम् ।
अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुडान् ॥ ५७ ॥
पाषाणान् वोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम् ।
सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः ॥ ५८ ॥
कूपं शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेधतः ।
देशे निवाते शस्ते च कुर्यादन्तः सुमार्जितम् ॥ ५९ ॥
हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपूरिते ।
स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णेऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥ ६० ॥
धीतिकां तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।
शयनान्तः प्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ॥ ६१ ॥
सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत् ।
स्ववच्छन्नः स्वपंस्तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥ ६२ ॥
होलाकस्वेद इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणा ।
इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥ ६३ ॥
व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा ।
बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाऽऽहवाऽऽतपाः ॥ ६४ ॥
स्वेदयन्ति दशैतानि नरमाग्निगुणादृते ।
इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ॥ ६५ ॥
एकाङ्गसर्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च ।
इत्येतत्त्रिविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्तितम् ॥ ६६ ॥
स्निग्धः स्वेदैरुपक्रम्यः स्विन्नः पथ्याशनो भवेत् ।
तदहः स्विन्नगात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥ ६७ ॥

तत्र श्लोकाः ।

स्वेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।

यत्र देशे यथा योग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥ ६८ ॥
स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथाऽतिस्विन्नभेषजम् ।
अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥ ६९ ॥
[1]त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।
संग्रहेण च षट् स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः ॥ ७० ॥
स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।
शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्वसुः ॥ ७१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने स्वेदाध्यायो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथात उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु राजानं राजमात्रमन्यं वा विपुलद्रव्यं सम्भृतसम्भारं वमनं विरेचनं वा पाययितुकामेन भिषजा प्रागेवौषधपानात् सम्भारा उपकल्पनीया भवन्ति, सम्यक्चैव हि गच्छत्यौषधे प्रतिभोगार्थाः, व्यापन्ने चौषधे व्यापदः परिसंख्याय प्रतीकारार्थाः; न हि सन्निकृष्टे काले प्रादुर्भूतायामापदि सत्यपि क्रयाक्रये सुकरमाशु सम्भरणमौषधानां यथावदिति ॥ ३ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—ननु, भगवन्नादावेव ज्ञानवता तथा प्रतिविधातव्यं यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन, सम्यक्प्रयोगनिमित्ता हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा, व्यापच्चासम्यक्प्रयोगनिमित्ता; अथ सम्यगसम्यक् च समारब्धं कर्म सिध्यति व्यापद्यते वाऽनियमेन, तुल्यं भवति ज्ञानमज्ञानेनेति ॥ ४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—[2]शक्यं तथा प्रतिविधातुमस्माभिरस्म-

---

१ त्रयोदशविधः स्वेदः । अग्निना विना दशविधः । तत्रापि—उष्णसदनाऽऽतपौ वह्निसूर्यजन्यत्वेन द्विविधौ सम्भवतः ।

२ अस्माभिर्मननशीलैरन्यैश्च तथा प्रतिविधातुं शक्यं यथा सिद्ध्येदेवेत्यादि ।

द्भिर्धैर्वाऽप्यग्निवेश ! यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन, तच्च प्रयोगसौष्ठवमुपदेष्टुं यथावत्[1]; न हि कश्चिदस्ति य एतदेवमुपदिष्टमुपधारयितुमुत्सहेत, उपधार्य वा तथा प्रतिपत्तुं प्रयोक्तुं वा; सूक्ष्माणि हि दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि, यान्यनुचिन्त्यमानानि विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुलीकुर्युः किं पुनरल्पबुद्धेः; तस्मादुभयमेतद्यथावदुपदेक्ष्यामः--सम्यक्प्रयोगं चौषधानां व्यापन्नानां च व्यापत्साधनानि सिद्धिषूत्तरकालम् ॥ ५ ॥

इदानीं तावत्सम्भारान्विविधानपि समासेनोपदेक्ष्यामः। तद्यथा-दृढं निवातं प्रवातैकदेशं सुखप्रविचारमनुपत्यकं धूमातपजलरजसामनभिगमनीयमनिष्टानां च शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां, सोदपानोलूखल-मुसल-वर्चःस्थान-स्नानभूमि-महानसं वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत् पूर्वमुपकल्पयेत् ॥ ६ ॥

ततः शीलशौचाचाराऽनुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्योपपन्नानुपचारकुशलान् सर्वकर्मसु पर्यवदातान् सूपौदनपाचकस्नापकसंवाहकोत्थापकसंवेशकौषधपेषकांश्च परिचारकान् सर्वकर्मस्वप्रतिकूलान् , तथा गीतवादित्रोल्लापकश्लोकगाथाख्यायिकेतिहासपुराणकुशलानाभिप्रायज्ञाननुमतांश्च देशकालविदः पारिषद्यांश्च, तथा लावकपिञ्जलशशहरिणैणकालपुच्छकमृगमातृकोरभ्रान् , गां दोग्ध्रीं[2] शीलवतीमनातुरां जीवद्वत्सां सुप्रतिविहिततृणशरणपानीयां, पात्र्याचमनीयोदकोष्ठमणिकघटपिठरपर्योगकुम्भीकुम्भकुण्डशरावदर्वीकटोदञ्चनपरिपचनमन्थानचर्मचेलसूत्रकार्पासोर्णादीनि च, शयनासनादीनि चोपन्यस्तभृङ्गारप्रतिग्रहाणि सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानानि स्वापाश्रयाणि संवेशनोपवेशनस्नेहस्वेदाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकानुलेपनवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनमूत्रोच्चारकर्मणामुपचारसुखानि, सुप्रक्षालितोपधानाश्च सुश्लक्ष्णखरमध्यमा दृषदः, शस्त्राणि चोपकर-

१ प्रयोगसौष्ठवञ्च यथावदुपदेष्टुं शक्यमित्यन्वयः ।

२ दोग्धि ददाति स्वान्तस्थ पय इति दोग्ध्री=पयस्विनी ।

णार्थानि, धूमनेत्रं च, बस्तिनेत्रं च, उत्तरबास्तिकं च, कुशहस्तकं च, तुलां च, मानभाण्डं च, घृततैलवसामज्जक्षौद्रफाणितलवणेन्धनोदकमधुसीधुसुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकदधिमण्डोदश्विद्धान्याम्लमूत्राणि च, तथा शालिषष्टिकमुद्गमाषयवतिलकुलत्थबदरमृद्वीकाकाश्मर्यपरूषकाभयामलकबिभीतकानि, नानाविधानि च स्नेहस्वेदोपकरणानि द्रव्याणि, तथैवोर्ध्वहरानुलोमिकोभयभागिक[1]सङ्ग्रहणीयदीपनीयपाचनीयोपशमनीयवातहराणि समाख्यातानि चौषधानि; यच्चान्यदपि किञ्चिद्व्यापदः परिसंख्याय प्रतीकारार्थमुपकरणं विद्यात्, यच्च प्रतिभोगार्थं, तत्तदुपकल्पयेत् ॥ ७ ॥

ततस्तं पुरुषं यथोक्ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां यथार्हमुपपादयेत् । तं चेदस्मिन्नन्तरे मानसः शारीरो वा व्याधिः कश्चित्तीव्रतरः सहसाऽभ्यागच्छेत्तमेव तावदस्योपावर्तयितुं यतेत । ततस्तमुपावर्त्य तावन्तमेवैनं कालं तथाविधेनैव कर्मणोपाचरेत् ॥ ८ ॥

ततस्तं पुरुषं स्नेहस्वेदोपपन्नमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं प्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतं देवताऽग्निद्विजगुरुवृद्धवैद्यानर्चितवन्तं, इष्टे नक्षत्रतिथिकरणमुहूर्ते—कारयित्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचन-प्रयुक्ताभिराशीर्भिरभिमन्त्रितां, मधुमधुकसैन्धवफाणितोपहितां, मदनफलकषायमात्रां पाययेत् ॥९॥

मदनफलकषायमात्राप्रमाणं तु खलु सर्वसंशोधनमात्राप्रमाणानि च प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानि भवन्ति; यावद्धि यस्य संशोधनं पीतं वैकारिकदोषहरणायोपपद्यते न चातियोगायोगाय, तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति ॥ १० ॥

पीतवन्तं तु खल्वेनं मुहूर्तमनुकाङ्क्षेत् । तस्य यदा जानीयात् स्वेदप्रादुर्भावेण दोषं प्रविलयनमापद्यमानं, लोमहर्षेण च स्थानेभ्यः प्रचलितं, कुक्षिसमाध्मापनेन च कुक्षिमनुगतं, हृल्लासास्यस्रवणाभ्यामपि चोर्ध्वमुखीभूतं, अथास्मै जानुसममसम्बाधं सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानं सोपाश्रयमासनमुपवेष्टुं प्रयच्छेत् ॥ ११ ॥

---

१ कोभयभाञ्जि—पाठः ।

प्रतिग्रहांश्चोपचारयेत्—ललाटप्रतिग्रहे पार्श्वोपग्रहणे नाभिप्रपीडने पृष्ठोन्मर्दने च अनपत्रपणीयाः सुहृदोऽनुमताश्च प्रयतेरन् ॥१२॥

अथैनमनुशिष्यात्—विवृतोष्ठतालुकण्ठो नातिमहता व्यायामेन वेगानुदीर्णानुदीरयन् किंचिदवनम्य ग्रीवामूर्ध्वशरीरं चोपवेगमप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् सुपरिलिखितनखाभ्यामङ्गुलीभ्यामुत्पलकुसुदसौगन्धिकनालैर्वा कण्ठमनभिस्पृशन् सुखं प्रवर्तयस्वेति स तथा कुर्यात् ॥१३॥

ततोऽस्य वेगान् प्रतिग्रहगतानवेक्षेत वैद्यः वेगविशेषदर्शनाद्धि कुशलो योगायोगातियोगविशेषानुपलभते, वेगविशेषदर्शी पुनः कृत्यं यथार्हमवबुध्येत लक्षणेन; तस्माद्वेगानवेक्षेतावहितः ॥ १४ ॥

तत्रामून्ययोगयोगातियोगविशेषज्ञानानि भवन्ति; तद्यथा—अप्रवृत्तिः कुतश्चित्, केवलस्य वाऽप्यौषधस्य विभ्रंशो, विबन्धो वा वेगानामयोगलक्षणानि भवन्ति; काले प्रवृत्तिरनतिमहती व्यथा यथाक्रमं दोषहरणं स्वयं चावस्थानमिति योगलक्षणानि भवन्ति, योगेन तु दोषप्रमाणविशेषेण तीक्ष्णमृदुमध्यविभागो ज्ञेयः; योगाधिक्येन तु फेनिलरक्तचन्द्रिकोपगमनमित्यतियोगलक्षणानि भवन्ति।

तत्रातियोगायोगनिमित्तान्-इमानुपद्रवान्-विद्यात्—आध्मानं, परिकर्तिका, परिस्रावो हृदयोपसरणमङ्गग्रहो, जीवादानं, विभ्रंशः, स्तम्भः, क्लम, इति उपद्रवाः ॥ १५ ॥

योगेन तु खल्वेनं छर्दितवन्तमभिसमीक्ष्य सुप्रक्षालितपाणिपादास्यं मुहूर्तमाश्वास्य, स्नैहिकवैरेचनिकोपशमनीयानां धूमानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा; पुनरेवोदकमुपस्पर्शयेत्। उपस्पृष्टोदकं चैनं निवातमागारमनुप्रवेश्य संवेश्य चानुशिष्यात्—सौम्य! उच्चैर्भाष्यमत्यासनमतिस्थानमतिचङ्क्रमणं क्रोधशोकहिमातपावश्यायातिप्रवातान् यानयानं, ग्राम्यधर्ममस्वपनं निशि, दिवा स्वप्नं, विरुद्धाजीर्णासात्म्याकालप्रमितातिहीनगुरुविषमभोजनं वेगसंधारणोदीरणमिति भावानेतान् मनसाऽप्यसेवमानः सर्वमहो गमयस्वेति। स तथा कुर्यात् ॥ १६ ॥

---

१ प्रति प्रत्यङ्गं गृह्णन्ति ते प्रतिग्रहाः प्रत्यङ्गधारकाः सुहृदोऽनुमताश्च।

२ ललाटाऽऽदि-प्रतिग्रहेऽनपत्रपणीयाः, लज्जारहिताः।

अथैनं सायाह्ने परे वाऽह्नि सुखोदकपरिषिक्तं पुराणानां लोहितशालितण्डुलानां स्ववक्लिन्नानां मण्डपूर्वां सुखोष्णां यवागूं पाययेदग्निबलमभिसमीक्ष्य, एवं द्वितीये तृतीये चान्नकाले; चतुर्थे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालितण्डुलानामुत्स्विन्नां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामस्नेहलवणामल्पस्नेहलवणां वा भोजयेत्, एवं पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले; सप्तमे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालीनां द्विप्रसृतं सुस्विन्नमोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोपपन्नेन मुद्गयूषेण भोजयेत्, एवमष्टमे नवमे चान्नकाले; दशमे त्वन्नकाले लावकपिञ्जलादीनामन्यतमस्य मांसरसेनौदकलावणिकेन नातिसारवता भोजयेदुष्णोदकानुपानं, एवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले; अत ऊर्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपभुञ्जानः सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनमागच्छेत् ॥ १७ ॥

अथैनं पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्यानुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं कृतहोमबलिमङ्गलजपप्रायश्चित्तमिष्टे तिथिनक्षत्रकरणमुहूर्ते ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा त्रिवृत्कल्कमक्षमात्रं यथार्हालोडनप्रतिविनीतं पाययेत् प्रसमीक्ष्य दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च। सम्यग्विरिक्तं चैनं वमनान्तरोक्तेन धूमवर्जेन विधिनोपपादयेदाबलवर्णप्रतिलाभात्। बलवर्णोपपन्नं चैनमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतमनुरूपालङ्कारालङ्कृतं सुहृदां दर्शयित्वा ज्ञातीनां दर्शयेत्, अथैनं कामेष्ववसृजेत् ॥ १८ ॥

भवन्ति चात्र।

अनेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुनः।
यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमर्हति ॥ १९ ॥
दरिद्रस्त्वापदं प्राप्य प्राप्तकालं विरेचनम्।
पिबेत् काममसंभृत्य सम्भारानपि दुर्लभान् ॥ २० ॥
न हि सर्वमनुष्याणां सन्ति सर्वे परिच्छदाः।
न च रोगा न बाधन्ते दरिद्रानपि दारुणाः ॥ २१ ॥
यद्यच्छक्यं मनुष्येण कर्तुमौषधमापदि।
तत्तत् सेव्यं यथाशक्ति वसनान्यशनानि च ॥ २२ ॥

मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।
पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषा युज्यते चिरम् ॥ २३ ॥
तत्र श्लोकाः ।
ईश्वराणां वसुमतां वमनं सविरेचनम् ।
सम्भारा ये यदर्थं च समानीय प्रयोजयेत् ॥ २४ ॥
यथा प्रयोज्या या मात्रा यदयोगस्य लक्षणम् ।
योगातियोगयोर्यच्च दोषा ये चाप्युपद्रवाः ॥ २५ ॥
यदसेव्यं विशुद्धेन यश्च संसर्जनक्रमः ।
तत् सर्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्वसुः ॥ २६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने उपकल्पनीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातश्चिकित्साप्राभृतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
चिकित्साप्राभृतो धीमाञ्छास्त्रवान् कर्मतत्परः ।
नरं विरेचयति यं स योगात् सुखमश्नुते ॥ ३ ॥
यं वैद्यमानी त्वबुधो विरेचयति मानवम् ।
सोऽतियोगादयोगाद्वा मानवो दुःखमश्नुते ॥ ४ ॥
दौर्बल्यं लाघवं ग्लानिर्व्याधीनामणुता[1] रुचिः ।
हृद्वर्णशुद्धिः क्षुत्तृष्णा काले वेगप्रवर्तनम् ॥ ५ ॥
बुद्धीन्द्रियमनःशुद्धिर्मारुतस्यानुलोमता ।
सम्यग्विरिक्तलिङ्गानि कायाग्नेश्चानुवर्तनम्[2] ॥ ६ ॥
ष्ठीवनं हृदयाशुद्धिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ।
आध्मानमरुचिश्छर्दिरदौर्बल्यमलाघवम् ॥ ७ ॥
जङ्घोरुसदनं तन्द्रा स्तैमित्यं पीनसागमः ।
लक्षणान्यविरिक्तानां मारुतस्य च निग्रहः ॥ ८ ॥

---

१ अल्पता इति पाठान्तरम् । २ अनुवृत्तिरनुवर्त्तनं क्रमशो वर्द्धनमित्यर्थः ।

विट्पित्तश्लेष्मवातानामागतानां यथाक्रमम् ।
परं स्रवति यद्रक्तं मेदोमांसोदकोपमम् ॥ ९ ॥
निःश्लेष्मापित्तमुदकं शोणितं कृष्णमेव वा ।
तृष्यतो मारुतार्तस्य सोऽतियोगः प्रमुह्यतः ॥ १० ॥
वमनेऽतिकृते लिङ्गान्येतान्येव भवन्ति हि ।
ऊर्ध्वगा वातरोगाश्च वाग्ग्रहश्चाधिको भवेत् ॥ ११ ॥
चिकित्साप्राभृतं[1] तस्मादुपेयाच्छरणं नरः ।
युञ्ज्याद्य एनमत्यन्तमायुषा च सुखेन च ॥ १२ ॥
अविपाकोऽरुचिः स्थौल्यं पाण्डुता गौरवं क्लमः ।
पिडकाकोठकण्डूनां सम्भवोऽरतिरेव च ॥ १३ ॥
आलस्यश्रमदौर्बल्यं दौर्गन्ध्यमवसादकः ।
श्लेष्मपित्तसमुत्क्लेशो निद्रानाशोऽतिनिद्रता ॥ १४ ॥
तन्द्रा क्लैब्यमबुद्धित्वमशस्तस्वप्नदर्शनम् ।
बलवर्णप्रणाशश्च तृष्यतो बृंहणैरपि ॥ १५ ॥
बहुदोषस्य लिङ्गानि, तस्मै संशोधनं हितम् ।
ऊर्ध्वं चैवानुलोम्यं च यथादोषं यथाबलम् ॥ १६ ॥
एवं विशुद्धकोष्ठस्य कायाग्निरभिवर्धते ।
व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिश्चानुवर्तते ॥ १७ ॥
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिर्वर्णश्चास्य प्रसीदति ।
बलं पुष्टिरपत्यं च वृषता चास्य जायते ॥ १८ ॥
जरां कृच्छ्रेण लभते चिरं जीवत्यनामयः ।
तस्मात् संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिबेन्नरः ॥ १९ ॥
"दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
जिताः संशोधनैर्ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥ २० ॥
दोषाणां[2] च द्रुमाणां च मूलेऽनुपहते सति ।

---

१ चिकित्सार्थं प्रकृष्टसंभरण(सामग्री)संपन्नं, विशिष्ट-चिकित्सकमित्यर्थः।

२ दोषाणां वातपित्तकफानां विकृतानां मूले विकारहेतौ विकारे वाऽनुपहते विकृतिविपर्ययस्तौषधान्नविहारैरनाशिते सति समूलघातमनुपहते सतीत्यर्थः ।

रोगाणां प्रसवानां च गतानामागतिर्ध्रुवा[1] ॥ २१ ॥
भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैरेव बृंहणम् ।
घृतमांसरसक्षीरहृद्ययूषोपसंहितैः ॥ २२ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
तथा स लभते शर्म युज्यते चायुषा चिरम् ॥ २३ ॥
अतियोगानुबद्धानां सर्पिःपानं प्रशस्यते ।
तैलं मधुरकैः सिद्धमथवाऽप्यनुवासनम् ॥ २४ ॥
यस्य त्वयोगस्तं स्निग्धं पुनः संशोधयेन्नरम् ।
मात्राकालबलापेक्षी स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥ २५ ॥
स्नेहने स्वेदने शुद्धौ रोगाः संसर्जने च ये ।
जायन्तेऽमार्गविहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥ २६ ॥
जायन्ते हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवः ।
हेतुसाम्यात् समास्तेषां स्वभावोपरमः सदा ॥ २७ ॥
प्रवृत्तिहेतुर्भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।
केचित्तत्रापि मन्यन्ते हेतुं हेतोरवर्तनम् ॥ २८ ॥
एवमुक्तार्थमाचार्यमग्निवेशोऽभ्यभाषत ।
स्वभावोपरमे कर्म चिकित्साप्राभृतस्य किम् ॥ २९ ॥
भेषजैर्विषमान् धातून् कान् समीकुरुते भिषक् ।
का वा चिकित्सा भगवन् किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥ ३० ॥
तच्छिष्यवचनं श्रुत्वा व्याजहार पुनर्वसुः ।
श्रूयतामत्र या सौम्य युक्तिर्दृष्टा महर्षिभिः ॥ ३१ ॥
न नाशकारणाऽभावाद्भावानां नाशकारणम् ।
ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम् ॥ ३२ ॥
शीघ्रगत्वाद्यथाभूतस्तथा भावो विपद्यते ।
निरोधे कारणं तस्य नास्ति नैवान्यथाक्रिया ॥ ३३ ॥
याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां स्मृतम् ॥ ३४ ॥

---

१ गतानामापाततस्तिरोहितानां रोगाणामागतिरागमनं ध्रुवा निश्चिता । अत्र दृष्टान्तः—द्रुमाणां महीरुहाणां मूले बुध्नेऽनुपहतेऽनुत्पाटिते प्रसवानामङ्कुराणामागतिर्ध्रुवा, गतानां छिन्नानाम् ।

कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।
समानां चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया ॥ ३५ ॥
त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात् ।
विषमा नानुबध्नन्ति जायन्ते धातवः समाः ॥ ३६ ॥
समैस्तु हेतुभिर्यस्माद्धातून् सञ्जनयेत् समान् ।
चिकित्साप्राभृतस्तस्माद्दाता देहसुखायुषाम् ॥ ३७ ॥
धर्मस्यार्थस्य कामस्य नृलोकस्योभयस्य च ।
दाता सम्पद्यते वैद्यो दानाद्देहसुखायुषाम् ॥ ३८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

चिकित्साप्राभृतगुणो दोषो यश्चेतराश्रयः ।
योगायोगातियोगानां लक्षणं शुद्धिसंश्रयम् ॥ ३९ ॥
बहुदोषस्य लिङ्गानि संशोधनगुणाश्च ये ।
चिकित्सासूत्रमात्रं च सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयम् ॥ ४० ॥
या च युक्तिश्चिकित्सायां यं चार्थं कुरुते भिषक् ।
चिकित्साप्राभृतेऽध्याये तत् सर्वमवदन्मुनिः ॥ ४१ ॥

इत्याग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने चिकित्साप्राभृतीयो नाम षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

इति कल्पनाचतुष्कश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथ[1] रोगचतुष्कः ।

अथातः कियन्तःशिरसीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।
कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा हृदि च देहिनाम् ॥ २ ॥

---

१ पूर्वं चतुष्कचतुष्टयेन भेषजमभिहितम्, तस्य चोपयोगो रोगेषु—अतो रोगचतुष्कोऽभिधीयते ।

कति चाप्यनिलादीनां[1] रोगा मानविकल्पजाः ।
क्षयाः कति समाख्याताः पिडकाः कति चानघ ॥ ४ ॥
गतिः कतिविधा चोक्ता दोषाणां दोषसूदन ! ।
हुताशवेशस्य वचस्तच्छ्रुत्वा गुरुरब्रवीत् ॥ ५ ॥
पृष्टवानसि यत् सौम्य तन्मे शृणु सुविस्तरम् ।
दिष्टाः पञ्च शिरोरोगाः पञ्चैव हृदयामयाः ॥ ६ ॥
व्याधीनां द्व्यधिका षष्टिर्दोषमानविकल्पजाः ।
दशाष्टौ च क्षयाः सप्त पिडका माधुमेहिकाः ॥ ७ ॥
दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिर्विस्तरतः शृणु ।
सन्धारणाद्दिवास्वप्नाद्रात्रौ जागरणान्मदात् ॥ ८ ॥
उच्चैर्भाष्यादवश्यायात्[2] प्राग्वातादतिमैथुनात् ।
गन्धादसात्म्यादाघाताद्रजोधूमहिमातपात् ॥ ९ ॥
गुर्वम्लहरितादानादतिशीताम्बुसेवनात् ।
शिरोभितापाद्दुष्टामाद्रोदनाद्बाष्पनिग्रहात् ॥ १० ॥
मेघागमान्मनस्तापाद्देशकालविपर्ययात् ।
वातादयः प्रकुप्यन्ति शिरस्यस्रं[3] च दुष्यति ॥ ११ ॥
ततः शिरसि जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः ।
"प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च ॥ १२ ॥
यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते ।"
अर्धावभेदको वा स्यात् सर्वं वा रुज्यते शिरः ॥ १३ ॥
प्रतिश्यामुखनासाक्षिकर्णरोगशिरोभ्रमाः ।
अर्दितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ॥ १४ ॥
विविधाश्चापरे रोगा वातादिक्रिमिसम्भवाः ।
पृथग्दिष्टास्तु ये पञ्च सङ्ग्रहे परमर्षिभिः ॥ १५ ॥
शिरोगदांस्ताञ्छृणु मे यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ।
उच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां तीक्ष्णपानात् प्रजागरात् ॥ १६ ॥
शीतमारुतसंस्पर्शाद्व्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।

---

१ अनिलादीनां वातपित्तकफानां, मानविकल्पजाः वृद्धिक्षयविकल्पजा रोगाः कति ? इति प्रश्नः । २ अवश्यायस्तु पीनस इत्यमरः ।
३ अस्रं रुधिरं, शिरोरोगाणां रुधिरविकारजन्यत्वं दर्शितमिति दत्तः ।

उपवासादभीघाताद्विरेकाद्वमनादति ॥ १७ ॥
बाष्पशोकभयत्रासाद्भारमार्गातिकर्शनात्।
शिरोगताः सिरा वृद्धो वायुराविश्य कुप्यति ॥ १८ ॥
ततः शूलं महत्तस्य वातात् समुपजायते।
निस्तुद्येते भृशं शङ्खौ घाटा सम्भिद्यते तथा ॥ १९ ॥
सभ्रूमध्यं ललाटं च तपतीवातिवेदनम्।
वध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येते इवाक्षिणी ॥ २० ॥
घूर्णतीव शिरः सर्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते।
स्फुरत्यातिसिराजालं स्तभ्यते च शिरोधरा ॥ २१ ॥
स्निग्धोष्णमुपशेते च शिरोरोगेऽनिलात्मके।
कट्वम्ललवणक्षारमद्यक्रोधातपानलैः ॥ २२ ॥
पित्तं शिरसि सन्दुष्टं शिरोरोगाय कल्पते।
दह्यते रुज्यते तेन शिरः शीतं सुपूयते ॥ २३ ॥
दह्येते चक्षुषी तृष्णा भ्रमः स्वेदश्च जायते।
आस्यासुखैः स्वप्नसुखैर्गुरुस्निग्धातिभोजनैः ॥ २४ ॥
श्लेष्मा शिरसि संदुष्टः शिरोरोगाय कल्पते।
शिरो मन्दरुजं तेन सुप्तस्तिमितभारिकम् ॥ २५ ॥
भवत्युत्पद्यते तन्द्रा तथाऽऽलस्यमरोचकः।
वाताच्छूलं भ्रमः कम्पः पित्ताद्दाहो मदस्तृषा ॥ २६ ॥
कफाद् गुरुत्वं तन्द्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे।
तिलक्षीरगुडाजीर्णपूतिसंकीर्णभोजनात् ॥ २७ ॥
क्लेदोऽसृक्कफमांसानां दोषलस्योपजायते।
ततः शिरसि संक्लेदात् क्रिमयः पापकर्मणः ॥ २८ ॥
जनयन्ति शिरोरोगं जाता बीभत्सलक्षणम्।
व्यधच्छेदरुजाकण्डूशोफदौर्गन्ध्यदुःखितम् ॥ २९ ॥
क्रिमिरोगातुरं विद्यात् क्रिमीणां लक्षणेन च।
शोकोपवासव्यायामशुष्करूक्षाल्पभोजनैः ॥ ३० ॥
वायुराविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजम्।
वेपथुर्वेष्टनं स्तम्भः प्रमोहः शून्यता दरः ॥ ३१ ॥
हृदि वातातुरे रूपं जीर्णे चात्यर्थवेदना।

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनैः ॥ ३२ ॥
मद्यक्रोधातपैश्चाशु हृदि पित्तं प्रकुप्यति ।
हृद्दाहस्तिक्तता वक्त्रे तिक्ताम्लोद्गिरणं क्लमः ॥ ३३ ॥
तृष्णा मूर्छा भ्रमः स्वेदः पित्तहृद्रोगलक्षणम् ।
अत्यादानं गुरु स्निग्धमचिन्तनमचेष्टनम् ॥ ३४ ॥
निद्रासुखं चाप्यधिकं कफहृद्रोगकारणम् ।
हृदयं कफहृद्रोगे सुप्तं स्तिमितभारिकम् ॥ ३५ ॥
तन्द्राऽरुचिपरीतस्य भवत्यश्मावृतं यथा ।
हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते सान्निपातिकः ॥ ३६ ॥
हृद्रोगः कष्टदः कष्टसाध्य उक्तो महर्षिभिः ।
त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ॥ ३७ ॥
तिलक्षीरगुडादीनि ग्रन्थिस्तस्योपजायते ।
मर्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चास्योपगच्छति ॥ ३८ ॥
संक्लेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः ।
मर्मैकदेशे संजाताः सर्पन्तो भक्षयन्ति च ॥ ३९ ॥
तुद्यमानं स हृदयं सूचीभिरिव मन्यते ।
छिद्यमानं यथा शस्त्रैर्जातकण्डूं महारुजम् ॥ ४० ॥
हृद्रोगं क्रिमिजं त्वेतैर्लिङ्गैर्बुद्ध्वा सुदारुणम् ।
त्वरेत जेतुं तं विद्वान् विकारं शीघ्रकारिणम् ॥ ४१ ॥
द्व्युल्बणैकोल्बणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट् ।
समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश ॥ ४२ ॥
संसर्गे नव षट् तेभ्य एकवृद्ध्या समैस्त्रयः ।
पृथक् त्रयश्च तैर्वृद्धैर्व्याधयः पञ्चविंशतिः ॥ ४३ ॥
यथा वृद्धैस्तथा क्षीणैर्दोषैः स्युः पञ्चविंशतिः ।
वृद्धिक्षयकृतश्चान्यो विकल्प उपदेक्ष्यते ॥ ४४ ॥
वृद्धिरेकस्य समता चैकस्यैकस्य संक्षयः ।
द्वन्द्ववृद्धिः क्षयश्चैकस्यैकवृद्धिर्द्वयोः क्षयः ॥ ४५ ॥
प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षये ।
स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥ ४६ ॥
तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः ।

गात्रदेशे भवत्यस्य श्रमो दौर्बल्यमेव च ॥ ४७ ॥
साम्ये स्थितं कफं वायुः क्षीणे पित्ते यदा बली।
कर्षेत् कुर्यात्तदा शूलं सशैत्यस्तम्भगौरवम् ॥ ४८ ॥
यदाऽनिलं प्रकृतिगं पित्तं कफपरिक्षये।
संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते ॥ ४९ ॥
श्लेष्माणं हि समं पित्तं यदा वातपरिक्षये।
निपीडयेत्तदा कुर्यात् सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥ ५० ॥
प्रवृद्धो हि यदा श्लेष्मा पित्ते क्षीणे समीरणम्।
रुन्ध्यात्तदा प्रकुर्वीत शीतकं गौरवं रुजम् ॥ ५१ ॥
समीरणे परिक्षीणे कफं पित्तं समत्वगम्।
कुर्वीत सन्निरुन्धानो मृद्वग्नित्वं शिरोग्रहम् ॥ ५२ ॥
निद्रां तन्द्रां प्रलापं च हृद्रोगं गात्रगौरवम्।
नखादीनां च पीतत्वं ष्ठीवनं कफपित्तयोः ॥ ५३ ॥
हीनवातस्य तु श्लेष्मा पित्तेन सहितश्चरन्।
करोत्यरोचकापाकौ सदनं गौरवं तथा ॥ ५४ ॥
हृल्लासमास्यस्रवणं दूयनं पाण्डुतां मदम्।
विरेकस्य च वैषम्यं वैषम्यमनलस्य च ॥ ५५ ॥
क्षीणपित्तस्य तु श्लेष्मा मारुतेनोपसंहितः।
स्तम्भं शैत्यं च तोदं च जनयत्यनवस्थितम् ॥ ५६ ॥
गौरवं मृदुतामग्नेर्भक्ताश्रद्धां च वेपनम्।
नखादीनां च शुक्लत्वं गात्रपारुष्यमेव च ॥ ५७ ॥
मारुतस्तु कफे हीने पित्तं च कुपितं द्वयम्।
करोति यानि लिङ्गानि शृणु तानि समासतः ॥ ५८ ॥
भ्रममुद्वेष्टनं तोदं दाहं स्फुटनवेपने।
अङ्गमर्दं परीशोषं दूयनं धूपनं तथा ॥ ५९ ॥
वातपित्तक्षये श्लेष्मा स्रोतांस्यपिदधद्भृशम्।
चेष्टाप्रणाशं मूर्च्छां च वाक्सङ्गं च करोति हि ॥ ६० ॥
वातश्लेष्मक्षये पित्तं देहौजः स्रंसयेच्चरत्।
ग्लानिमिन्द्रियदौर्बल्यं तृष्णां मूर्च्छां क्रियाक्षयम् ॥ ६१ ॥
पित्तश्लेष्मक्षये वायुर्मर्माण्यभिनिपीडयन्।

प्रणाशयति संज्ञां च वेपयत्यथवा नरम् ॥ ६२ ॥
दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् ।
क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं, समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ ६३ ॥
वातादीनां रसादीनां मलानामोजसस्तथा ।
क्षयास्तत्रानिलादीनामुक्तं संक्षीणलक्षणम् ॥ ६४ ॥
घट्टते सहते शब्दं नोच्चैर्द्रवति दूयते ।
हृदयं ताम्यति स्वल्पचेष्टस्यापि रसक्षये ॥ ६५ ॥
परुषा स्फुटिता म्लाना त्वग्रूक्षा रक्तसंक्षये ।
मांसक्षये विशेषेण स्फिग्ग्रीवोदरशुष्कता ॥ ६६ ॥
संधीनां स्फुटनं ग्लानिरक्ष्णोरायास एव च ।
लक्षणं मेदसि क्षीणे तनुत्वं चोदरस्य च ॥ ६७ ॥
केशलोमनखश्मश्रुद्विजप्रपतनं श्रमः ।
ज्ञेयमस्थिक्षये रूपं संधिशैथिल्यमेव च ॥ ६८ ॥
शीर्यन्त इव चास्थीनि दुर्बलानि लघूनि च ।
प्रततं वातरोगीणि क्षीणे मज्जनि देहिनाम् ॥ ६९ ॥
दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं श्रमः ।
क्लैब्यं शुक्राविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥ ७० ॥
क्षीणे शकृति चान्त्राणि पीडयन्निव मारुतः ।
रूक्षस्योन्नमयन् कुक्षिं तिर्यगूर्ध्वं च गच्छति ॥ ७१ ॥
मूत्रक्षये मूत्रकृच्छ्रं मूत्रवैवर्ण्यमेव च ।
पिपासा बाधते चास्य मुखं च परिशुष्यति ॥ ७२ ॥
मलायनानि चान्यानि शून्यानि च लघूनि च ।
विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते यथास्वं मलसंक्षये ॥ ७३ ॥
बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।
दुश्छायो दुर्मना रूक्षः क्षामश्चैवौजसः क्षये ॥ ७४ ॥
हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम् ।
ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति ॥ ७५ ॥
प्रथमे जायते ह्योजः शरीरेऽस्मिञ्छरीरिणाम् ।
सर्पिर्वर्णं मधुरसं लाजगन्धि प्रजायते ॥ ७६ ॥
भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संभ्रियते मधु ।

एवमोजः स्वकर्मभ्यो गुणैः संश्रियते नृणाम् ॥ ७७ ॥
व्यायामोऽनशनं चिन्ता रूक्षाल्पप्रमिताशनम् ।
वातातपौ भयं शोको रूक्षपानं प्रजागरः ॥ ७८ ॥
कफशोणितशुक्राणां मलानां चातिवर्तनम् ।
कालो भूतोपघातश्च ज्ञातव्याः क्षयहेतवः ॥ ७९ ॥
गुरुस्निग्धाम्ललवणं भजतामतिमात्रशः ।
नवमन्नं च पानं च निद्रामास्यासुखानि च ॥ ८० ॥
त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्वताम् ।
श्लेष्मा पित्तं च मेदश्च मांसं चातिप्रवर्धते ॥ ८१ ॥
तैरावृतगतिर्वायुरोज[१] आदाय गच्छति ।
यदा बस्तिं तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते ॥ ८२ ॥
समारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः ।
दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्याययते पुनः ॥ ८३ ॥
उपेक्षयाऽस्य जायन्ते पिडकाः सप्त दारुणाः ।
मांसलेष्ववकाशेषु मर्मस्वपि च संधिषु ॥ ८४ ॥
शराविका कच्छपिका जालिनी सर्षपी तथा ।
अलजी विनताख्या च विद्रधी चेति सप्तमी ॥ ८५ ॥
अन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यावा क्लेदरुगान्विता ।
शराविका स्यात् पिडका शरावाकृतिसंस्थिता ॥ ८६ ॥
अवगाढार्तिनिस्तोदा महावास्तुपरिग्रहा ।
श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिडका कच्छपी मता ॥ ८७ ॥
स्तब्धा सिरा[२]जालवती स्निग्धस्रावा महाशया ।
रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ ८८ ॥
पिडका नातिमहती क्षिप्रपाका महारुजा ।
सर्षपी सर्षपाभाभिः पिडकाभिश्चिता भवेत् ॥ ८९ ॥
दहति त्वचमुत्थाने तृष्णामोहज्वरप्रदा ।
विसर्पत्यनिशं दुःखाद्दहत्यग्निरिवालजी ॥ ९० ॥

---

१ ओजोऽष्टमो धातुरयञ्च जातमात्रस्याऽपि बालकस्य भवति मासत्रयस्य बालस्य पतन्साक्षाद् दृष्टोऽस्माभिः (चर्मसारः)। २ सिराशब्दः शकारादिरपि।

अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा ।
महती विनता नीला पिडका विनता मता ॥ ९१ ॥
विद्रधिं द्विविधामाहुर्बाह्यामाभ्यन्तरीं तथा ।
बाह्या त्वक्स्नायुमांसोत्था कण्डराभा महारुजा ॥ ९२ ॥
शीतकान्नविदाह्युष्णरूक्षशुष्कातिभोजनात् ।
विरुद्धाजीर्णसंक्लिष्टविषमाऽसात्म्यभोजनात् ॥ ९३ ॥
व्यापन्नबहुमद्यत्वाद्वेगसंधारणाच्छ्रमात् ।
जिह्मव्यायामशयनादतिभाराध्वमैथुनात् ॥ ९४ ॥
अन्तःशरीरे मांसासृग् प्रविशन्ति यदा मलाः ।
तदा संजायते ग्रन्थिर्गम्भीरस्थः सुदारुणः ॥ ९५ ॥
हृदये क्लोम्नि यकृति प्लीह्नि कुक्षौ च वृक्कयोः ।
नाभ्यां वङ्क्षणयोर्वाऽपि बस्तौ वा तीव्रवेदनः ॥ ९६ ॥
दुष्टरक्तातिमात्रत्वात् स वै शीघ्रं विदह्यते ।
ततः शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीत्यभिधीयते ॥ ९७ ॥
व्यधच्छेदभ्रमानाहशब्दस्फुरणसर्पणैः ।
वातिकीं, पैत्तिकीं तृष्णादाहमोहमदज्वरैः ॥ ९८ ॥
जृम्भोत्क्लेशारुचिस्तम्भशीतकैः श्लैष्मिकीं विदुः ।
सर्वास्वासु महच्छूलं विद्रधीषूपजायते ॥ ९९ ॥
शस्त्रास्त्रैर्भिद्यत इव चोल्मुकैरिव दह्यते ।
विद्रधी व्यम्लतां याता वृश्चिकैरिव दश्यते ॥ १०० ॥
तनु रूक्षारुणं श्यावं फेनिलं वातविद्रधी ।
तिलमाषकुलत्थोदसंनिभं पित्तविद्रधी ॥ १०१ ॥
श्लैष्मिकी स्रवति श्वेतं बहलं पिच्छिलं बहु ।
लक्षणं सर्वमेवैतद्भजते सान्निपातिकी ॥ १०२ ॥

अथासां विद्रधीनां साध्यासाध्यत्वविशेषज्ञानार्थं स्थानकृतं लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः—तत्र प्रधानमर्मजायां विद्रध्यां हृद्घट्टनतमकप्रमोहकासाः, क्लोमजायां पिपासामुखशोषगलग्रहाः, यकृज्जायां श्वासः, प्लीहजायामुच्छ्वासोपरोधः, कुक्षिजायां कुक्षिपार्श्वान्तरांसशूलं,

१ विशेषेण दह्यते रोगी—अनया–इति 'विद्रधी' पृषोदरादित्वात् साधुः ।

वृक्कजायां पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः, नाभिजायां हिक्का, वङ्क्षणजायां सक्थिसादः, बस्तिजायां कृच्छ्रपूतिमूत्रवर्चस्त्वं चेति ॥ १०३ ॥

पक्वप्रभिन्नासूर्ध्वजासु मुखात् स्रावः स्रवति, अधोजासु गुदात्, उभयतस्तु नाभिजासु ॥ १०४ ॥

आसां हृन्नाभिबस्तिजाः परिपक्वाः सान्निपातिकी च मरणाय, शेषाः पुनः कुशलमाशुप्रतिकारिणं चिकित्सकमासाद्योपशाम्यन्ति; तस्मादचिरोत्थितां विद्रधिं शस्त्रसर्पविद्युदग्नितुल्यां स्नेहस्वेदविरेचनैराश्वेवोपक्रमेत सर्वशो गुल्मवच्चेति ॥ १०५ ॥

भवन्ति चात्र ।

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।
तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ १०६ ॥
शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहाः ।
जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लेष्ममेदसाम् ॥ १०७ ॥
सर्षपी चालजी चैव विनता विद्रधी च याः ।
साध्याः पित्तोल्बणस्ता हि सम्भवन्त्यल्पमेदसाम् ॥ १०८ ॥
मर्मस्वंसे गुदे पाण्योः स्तने संधिषु पादयोः ।
जायन्ते यस्य पिडकाः स प्रमेही न जीवति ॥ १०९ ॥
तथाऽन्याः पिडकाः सन्ति रक्तपीतासितारुणाः ।
पाण्डुराः पाण्डुवर्णाश्च भस्माभामेचकप्रभाः ॥ ११० ॥
मृद्व्यश्च कठिनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथाऽपराः ।
मन्दवेगा महावेगाः स्वल्पशूला महारुजाः ॥ १११ ॥
ता बुद्ध्वा मारुतादीनां यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ।
ब्रूयादुपाचरेच्चाशु प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥ ११२ ॥
तृट्श्वासमांससंकोथमोहहिक्कामदज्वराः ।
वीसर्पमर्मसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः ॥ ११३ ॥
क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः ।
ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक् च विज्ञेया त्रिविधाऽपरा ॥ ११४ ॥
त्रिविधा चापरा कोष्ठशाखामर्मास्थिसंधिषु ।
इत्युक्ता विधिभेदेन दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ ११५ ॥
चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् ।

भवन्त्येकैकशः षट्सु कालेष्वयनआगमादिषु ॥ ११६ ॥
गतिः कालकृता चैषा चयाद्या पुनरुच्यते ।
गतिश्च द्विविधा दृष्टा प्राकृती वैकृती च या ॥ ११७ ॥
पित्तादेवोष्मणः पक्तिर्नराणामुपजायते ।
तच्च पित्तं प्रकुपितं विकारान् कुरुते बहून् ॥ ११८ ॥
प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते ।
स चैवौजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते ॥ ११९ ॥
सर्वा हि चेष्टा वातेन स प्राणः प्राणिनां स्मृतः ।
तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवोपरुध्यते ॥ १२० ॥
नित्यं संनिहितामित्रं समीक्ष्याऽऽत्मानमात्मवान् ।
नित्यं युक्तः परिचरेदिच्छन्नायुरनित्वरम् ॥ १२१ ॥

तत्र श्लोकौ ।

शिरोरोगाः सहृद्रोगा रोगा मानविकल्पजाः ।
क्षयाः सपिडकाश्चोक्ता दोषाणां गतिरेव च ॥ १२२ ॥
कियन्तःशिरसीयेऽस्मिन्नध्याये तत्त्वदर्शिना ।
ज्ञानार्थं भिषजां चैव प्रजानां च हितैषिणा ॥ १२३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने
कियन्तःशिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिशोथीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रयः शोथा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, ते पुनर्द्विविधा निजागन्तुभेदेन ॥ ३ ॥

तत्राऽऽगन्तवः—छेदनभेदनक्षणनभञ्जनपिच्छनोत्पेषणवेष्टनप्रहारवधबन्धनव्यधनपीडनादिभिर्वा, भल्लातकपुष्पफलरसात्मगुप्ताशूकक्रिमिशूकाहितपत्रलतागुल्मसंस्पर्शनैर्वा, स्वेदनपरिसर्पणावमूत्रणैर्वा विषिणां, सविषाविषप्राणिदंष्ट्रादन्तविषाणनखनिपातैर्वा, सागरविषवातहिमदहनसंस्पर्शनैर्वा, शोथाः समुपजायन्ते । ते पुनर्यथा-

स्वं हेतुजैर्व्यञ्जनैरादावुपलभ्यन्ते निजव्यञ्जनैकदेशविपरीतैः, बन्धमन्त्रागदप्रलेपप्रतापनिर्वापणादिभिश्चोपक्रमैरुपक्रम्यमाणाः प्रशान्तिमाद्यपन्ते ॥ ४ ॥

निजाः पुनः स्नेहस्वेदनवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामयथावत्प्रयोगान्मिथ्यासंसर्जनाद्वा छर्द्यलसकविसूचिकाश्वासकासातीसारशोषपाण्डुरोगोदरज्वरप्रदरभगन्दरार्शोविकारातिकर्शनैर्वा कुष्ठकण्डूपिडकादिभिर्वा छर्दिक्षवथूद्गारशुक्रवातमूत्रपुरीषवेगविधारणैर्वा कर्मरोगोपवासातिकर्शितस्य वा सहसाऽतिगुर्वम्ललवणपिष्टान्नफलशाकरागदधिहरीतिकमद्यमन्दकविरूढनवशूकशमीधान्यानूपौदकपिशितोपयोगान्मृत्पङ्कलोष्टभक्षणाल्लवणातिभक्षणाद्गर्भसंपीडनादामगर्भप्रपतनात् प्रजातानां च मिथ्योपचारादुदीर्णदोषत्वाच्च शोथाः प्रादुर्भवन्ति; इत्युक्तः सामान्यो हेतुः ॥ ५ ॥

अयं त्वत्र विशेषः—शीतरूक्षलघुविशदश्रमोपवासातिकर्शनक्षपणादिभिर्वायुः प्रकुपितस्त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं जनयति। स क्षिप्रोत्थापनप्रशमो भवति, तथा श्यावारुणवर्णः प्रकृतिवर्णो वा, चलः स्पन्दनः खरपरुषभिन्नत्वग्लोमा छिद्यत इव भिद्यत इव पीड्यत इव सूचिभिरिव तुद्यते पिपीलिकाभिरिव संसृप्यते सर्षपकल्कावलिप्त इव चिमिचिमायते संकुच्यत आयम्यत इति यातशोथः ॥ ६ ॥

उष्णतीक्ष्णकटुकक्षारलवणाम्लाजीर्णभोजनैरग्न्यातपप्रतापैश्च पित्तं प्रकुपितं त्वङ्मांसशोणितान्याभिभूय शोथं जनयति। स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति, कृष्णपीतनीलताम्रावभास उष्णो मृदुः कपिलताम्रलोमा, स उष्यते दह्यते दूयते धूप्यते ऊष्मायते स्विद्यति क्लिद्यते, न च स्पर्शमुष्णं वा सुपूयत इति पित्तशोथः ॥ ७ ॥

गुरुमधुरशीतस्निग्धोपयोगैरतिस्वप्नाऽव्यायामादिभिश्च श्लेष्मा प्रकुपितस्त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं जनयति। स कृच्छ्रोत्थानप्रशमो भवति, पाण्डुश्वेतावभासो गुरुः स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानः शुक्लाग्ररोमा स्पर्शोष्णसहश्चेति श्लेष्मशोथः ॥ ८ ॥

यथास्वकारणाऽऽकृतिसंसर्गाद्द्विदोषजास्त्रयः शोथा भवन्ति ॥९॥

यथास्वकारणाऽऽकृतिसन्निपातात् सान्निपातिक एकः ॥ १० ॥

एवं भेदप्रकृतिभिस्ताभिस्ताभिर्भिद्यमानो द्विविधस्त्रिविधश्चतुर्विधः सप्तविधश्च शोथ उपलभ्यते; पुनश्चैक एव, उत्सेधसामान्यादिति ॥ ११ ॥

भवन्ति चात्र ।

श्वयन्ते यस्य गात्राणि स्वपन्तीव रुजन्ति च ।
पीडितान्युन्नमन्त्याशु वातशोथं तमादिशेत् ॥ १२ ॥
यश्चाप्यरुणवर्णाभः शोथो नक्तं प्रणश्यति ।
स्नेहोष्णमर्दनाभ्यां च प्रणश्येत् स च वातिकः ॥ १३ ॥
यः पिपासाज्वरार्तस्य दूयतेऽथ विदह्यते ।
क्लिद्यति स्विद्यते गन्धी स पैत्तः श्वयथुः स्मृतः ॥ १४ ॥
यः पीतनेत्रवक्त्रत्वक् पूर्वं मध्यात् प्रसूयते ।
तनुत्वक् चातिसारी च पित्तशोथः स उच्यते ॥ १५ ॥
यः शीतलः सक्तगतिः कण्डूमान् पाण्डुरेव च ।
निर्पीडितो नोन्नमति श्वयथुः स कफात्मकः ॥ १६ ॥
यस्य शस्त्रकुशच्छेदाच्छोणितं न प्रवर्तते ।
कृच्छ्रेण पिच्छा स्रवति स चापि कफसम्भवः ॥ १७ ॥
निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्याद् द्विदोषजः ।
सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रहेतुजः ॥ १८ ॥
यस्तु पादाभिनिर्वृत्तः शोथः सर्वाङ्गगो भवेत् ।

---

१ पीडितानि–कराग्रेण पिच्चितानि ।

२ आर्षमात्मनेपदम्, ञिविदा, क्लिदूः, दि० प० ।

३ अयं भावः—वातशोथः पीडितमात्र उन्नमति, श्लैष्मिकस्तु नोन्नमति, किन्तु–चिरमुन्नमति । अतिपैत्तस्तु शनैरुन्नमति मध्यवृत्तित्वात् ।

४ शाल्मलिनिर्यास–सदृशो लसीकाविकारः पिच्छा ।

५ सन्निपातात्–व्यामिश्रहेतुजः सर्वाकृतिः शोथ इत्यन्वयः ।

६ यस्तु–शोथः, जन्तोः पुंसः पादाभ्यामभिनिवृत्त उत्पन्नः सन् सर्वेषु अङ्गेषु गच्छतीति सर्वाङ्गगः ऊर्ध्वप्रसारी भवेत्, स तु अति कष्टसाध्यः, यश्च स्त्रियाः मुखादारभ्य उत्पन्नः सर्वाङ्गगो भवेत्स च कष्टसाध्यः, अयं भावः–

जन्तोः स च सुकष्टः स्यात् प्रसृतः स्त्रीमुखाच्च यः ॥ १९ ॥
यश्चापि गुह्यप्रभवः स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ २० ॥
छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च ।
सप्तकोऽयं सदौर्बल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः ॥ २१ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते ।
आशु सञ्जनयेच्छोथं जायतेऽस्योपजिह्विका ॥ २२ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले व्यवतिष्ठते ।
आशु सञ्जनयेच्छोथं करोति गलशुण्डिकाम् ॥ २३ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो गलबाह्येऽवतिष्ठते ।
शनैः सञ्जनयेच्छोथं गलगण्डोऽस्य जायते ॥ २४ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितास्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थितः ।
आशु सञ्जनयेच्छोथं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥ २५ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं सरक्तं त्वचि सर्पति ।
शोथं सरागं जनयेद्विसर्पस्तस्य जायते ॥ २६ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं त्वचि रक्तेऽवतिष्ठते ।
शोथं सरागं जनयेत् पिडका तस्य जायते ॥ २७ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं [1]शोणितं प्राप्य शुष्यति ।
तिलकाः पिप्लवा व्यङ्गा नीलिका चास्य जायते ॥ २८ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरवतिष्ठते ।
श्वयथुः शङ्खको नाम दा[2]रुणस्तस्य जायते ॥ २९ ॥

पुरुषाणामूर्द्ध्वंभागो गुरुः, स्त्रीणान्तु अधो भागो गुरुः, तत्र दुश्चिकित्स्यस्य गर्भाशयस्य सत्त्वात् । तदुक्तम्–'अधो भागो गुरुः स्त्रीणामूर्द्ध्वः पुंसां गुरुर्मतः' इति ।

१ यस्य शोणितं (कर्तृ) प्रकुपितं पित्तं प्राप्य शुष्यति, तस्य तिलकादयो जायन्ते, नीलिका चाऽस्य जायते इत्यन्वयः । 'जट्टुलः कालकः पिप्लुस्तिलकस्तिलकाऽलकः' इत्यमरः ।

२ साध्या अपि ये रोगा अनुपक्रान्ताः सन्तः प्राणहरास्ते दारुणा इत्युच्यन्ते ।

यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽवतिष्ठते।
ज्वरान्ते[1] दुर्जयोऽन्ताय शोथस्तस्योपजायते ॥ ३० ॥
वातः प्लीहानमुद्धूय कुपितो यस्य तिष्ठति।
शनैः परितुदन् पार्श्वं प्लीहा तस्याभिवर्धते ॥ ३१ ॥
यस्य वायुः प्रकुपितो गुल्मस्थानेऽवतिष्ठते।
शोथं सशूलं जनयन् गुल्मस्तस्योपजायते ॥ ३२ ॥
यस्य वायुः प्रकुपितः शोथशूलकरश्चरन्।
वंक्षणाद्वृषणौ याति वृद्धिस्तस्योपजायते ॥ ३३ ॥
यस्य वातः प्रकुपितस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः।
शोथं सञ्जनयेत् कुक्षावुदरं तस्य जायते ॥ ३४ ॥
यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति।
नाधो व्रजति नाप्यूर्ध्वमानाहस्तस्य जायते ॥ ३५ ॥
रोगाश्चोत्सेधसामान्यादधिमांसार्बुदादयः।
विशिष्टा नामरूपाभ्यां निर्देश्याः शोथसङ्ग्रहे ॥ ३६ ॥
वातपित्तकफा यस्य युगपत्कुपितास्त्रयः।
जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिताः ॥ ३७ ॥
जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः।
तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीति विनिर्दिशेत् ॥ ३८ ॥
त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तोर्भवति जीवितम्।
कुशलेन त्वनुक्रान्तः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥ ३९ ॥
सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दारुणसम्मताः।
ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्यारम्भेण वा पुनः ॥ ४० ॥
साध्याश्चाप्यपरे सन्ति व्याधयो मृदुसंमताः।
यत्नायत्नकृतं येषु कर्म सिध्यत्यसंशयम् ॥ ४१ ॥
असाध्याश्चापरे सन्ति व्याधयो याप्यसंज्ञिताः।
सुसाध्वपि कृतं येषु कर्म यात्राकरं भवेत् ॥ ४२ ॥
सन्ति चाप्यपरे रोगाः कर्म येषु न सिध्यति।

---

१ 'सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः। शोथः सञ्जायते तेन कश्चि-देव प्रमुच्यते' इत्यन्यत्र।

अपि यत्नकृतं बालैर्न तान् विद्वानुपाचरेत् ॥ ४३ ॥
साध्याश्चैवाप्यसाध्याश्च व्याधयो द्विविधाः स्मृताः ।
मृदुदारुणभेदेन ते भवन्ति चतुर्विधाः ॥ ४४ ॥
त एवापरिसंख्येया भिद्यमाना भवन्ति हि ।
निदानवेदनावर्णस्थानसंस्थाननामभिः ॥ ४५ ॥
व्यवस्थाकरणं तेषां यथास्थूलेषु संग्रहः ।
तथा प्रकृतिसामान्यं विकारेषूपदिश्यते ॥ ४६ ॥
विकारनामाकुशलो[1] न जिहीयात् कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ ४७ ॥
स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
स्थानान्तरगतश्चैव जनयत्यामयान् बहून् ॥ ४८ ॥
तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।
समुत्थानविशेषांश्च बुद्ध्वा कर्म समाचरेत् ॥ ४९ ॥
यो ह्येतत्त्रिविधं ज्ञात्वा कर्माण्यारभते भिषक् ।
ज्ञानपूर्वं यथान्यायं स कर्मसु न मुह्यति ॥ ५० ॥
नित्याः प्राणभृतां देहे वातपित्तकफास्त्रयः ।
विकृताः प्रकृतिस्था वा तान् बुभुत्सेत पण्डितः ॥ ५१ ॥
उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टा धातुगतिः समा ।
समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्माविकारजम् ॥ ५२ ॥
दर्शनं पक्तिरूष्मा च क्षुत्तृष्णा देहमार्दवम् ।
प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम् ॥ ५३ ॥
स्नेहो बन्धः स्थिरत्वं च गौरवं वृषता बलम् ।
क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम् ॥ ५४ ॥

---

१ विकाराणां रोगाणां नामसु संज्ञासु, अकुशलोऽनभिज्ञश्चिकित्सकः कदाचन न जिहीयात्, अहमस्य रोगस्य नाम न जानामीति न लज्जेत, हि यस्मात्सर्वविकाराणां नामतो ध्रुवा निश्चिता स्थितिर्व्यवस्था नास्ति अनन्तत्वाद्रोगाणाम्, किन्तु, दोषानुगमात्। तथा चाष्टोदरीये—'सर्वे विकारा वातपित्तकफान्नातिवर्त्तन्ते, इति। तथा च वैद्यः—वातरोगोयम्, पित्त रोगोऽयम्, कफरोगोऽयमिति ज्ञात्वा चिकित्सां कुर्यादनादिष्टनामसु रोगेषु।

कर्मणः प्राकृताद्धानिर्वृद्धिर्वाऽपि विरोधिनाम् ।
वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते ॥ ५५ ॥
दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं वृद्धिलक्षणम् ।
दोषाणां प्रकृतिर्हानिर्वृद्धिश्चैवं परीक्ष्यते ॥ ५६ ॥

तत्र श्लोकाः ।

संख्यां निमित्तं रूपाणि शोथानां साध्यतां न च ।
तेषां तेषां विकाराणां शोफांस्तांस्तांश्च पूर्वजान् ॥ ५७ ॥
विधिभेदं विकाराणां त्रिविधं बोध्यसंग्रहम् ।
प्राकृतं कर्म दोषाणां लक्षणं हानिवृद्धिषु ॥ ५८ ॥
वीतरागरजोदोषलोभमानमदस्पृहः ।
व्याख्यातवांस्त्रिशोफीये रोगाध्याये पुनर्वसुः ॥ ५९ ॥

इत्याग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने
त्रिशोफीयो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टोदरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खल्वष्टावुदराणि, अष्टौ मूत्राघाताः, अष्टौ क्षीरदोषाः, अष्टौ रेतोदोषाः; सप्त कुष्ठानि, सप्त पिडकाः, सप्त वीसर्पाः; षडतीसाराः, षडुदावर्ताः; पञ्च गुल्माः, पञ्च प्लीहदोषाः, पञ्च कासाः, पञ्च श्वासाः, पञ्च हिक्काः, पञ्च तृष्णाः, पञ्च छर्दयः, पञ्च भक्तस्यानशनस्थानि, पञ्च शिरोरोगाः, पञ्च हृद्रोगाः, पञ्चपाण्डुरोगाः, पञ्चोन्मादाः; चत्वारोऽपस्माराः, चत्वारोऽक्षिरोगाः, चत्वारः कर्णरोगाः, चत्वारः प्रतिश्यायाः, चत्वारो मुखरोगाः, चत्वारो ग्रहणीदोषाः, चत्वारो मदाः, चत्वारो मूर्च्छायाः, चत्वारः शोषाः, चत्वारि क्लैब्यानि; त्रयः शोथाः, त्रीणि किलासानि, त्रिविधं लोहितपित्तं, द्वौ ज्वरौ, द्वौ व्रणौ, द्वावायामौ, द्वे गृध्रस्यौ, द्वे कामले, द्विविधमामं, द्विविधं वातरक्तं, द्विविधान्यर्शांसि; एक ऊरुस्तम्भः, एकः संन्यासः, एको

१ महाकुष्ठानि सप्तेत्यर्थः, क्षुद्रकुष्ठान्येकादशेह न गणितानि ।

महागदाः; विंशतिः क्रिमिजातयः, विंशतिः प्रमेहाः, विंशतिर्योनिव्यापदः; इत्यष्टचत्वारिंशद्रोगाधिकरणान्यस्मिन् संग्रहे समुद्दिष्टानि ॥ ३ ॥

(१) एतानि यथोद्देशमभिनिर्देक्ष्यामः—अष्टावुदराणीति वातपित्तकफसन्निपातप्लीहबद्धच्छिद्रोदकोदराणि, अष्टौ मूत्राघाता इति वातपित्तकफसन्निपाताश्मरीशर्कराशुक्रशोणितजाः, अष्टौ क्षीरदोषा इति वैवर्ण्यं वैगन्ध्यं वैरस्यं पैच्छिल्यं फेनसङ्घातो रौक्ष्यं गौरवमतिस्नेहश्च, अष्टौ रेतोदोषा इति तनु शुष्कं फेनिलमश्वेतं पूत्यतिपिच्छिलमन्यधातूपहितमवसादि च।

(२) सप्त कुष्ठानीति कपालोदुम्बरमण्डलर्ष्यजिह्वपुण्डरीकसिध्मकाकणकानि, सप्त पिडका इति शराविका कच्छपिका जालिनी सर्षप्यलजी विनता विद्रधिश्च, सप्त वीसर्पा इति वातपित्तकफाग्निकर्दमग्रन्थिसन्निपाताख्या।

(३) षडतीसारा इति वातपित्तकफसन्निपातभयशोकजाः, षडुदावर्ता इति वातमूत्रपुरीषशुक्रच्छर्दिक्षवथुजाः।

(४) पञ्च गुल्मा इति वातपित्तकफसन्निपातरक्तजाः, पञ्च प्लीहदोषा इति गुल्मैर्व्याख्याताः, पञ्च कासा इति वातपित्तकफक्षतक्षयजाः, पञ्च श्वासा इति महोर्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्राः, पञ्च हिक्का इति महती गम्भीरा व्यपेता क्षुद्राऽन्नजा च, पञ्च तृष्णा इति वातपित्तामक्षयोपसर्गात्मिकाः, पञ्च छर्दय इति द्विष्टार्थ[1]संयोगजा वातपित्तकफसन्निपातोद्रेकोत्थाश्च, पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानीति वातपित्तकफसन्निपातद्वेषाः, पञ्च शिरोरोगा इति पूर्वोद्देशे[2]मभिसमस्य वातपित्तकफसन्निपातक्रिमिजाः, पञ्च हृद्रोगा इति शिरोरोगैर्व्याख्याताः, पञ्च पाण्डुरोगा इति वातपित्तकफसन्निपातमृद्भक्षणजाः, पञ्चोन्मादा इति वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः।

(५) चत्वारोऽपस्मारा इति वातपित्तकफसन्निपातनिमित्तजाः, चत्वारोऽक्षिरोगाः, चत्वारः कर्णरोगाः, चत्वारः प्रतिश्यायाः, चत्वारो

---

१ द्विष्टोऽरुचिकरो योऽर्थस्तस्य संयोगो दर्शन-भक्षणादिस्तज्जा।

२ पूर्वोद्देशं कियन्तः शिरसी योक्तं परिगणनमपि समस्य संक्षिप्य, पञ्चेत्यर्थः।

मुखरोगाः, चत्वारो ग्रहणीदोषाः, चत्वारो मदाः, चत्वारो मूर्च्छाया इत्यपस्मारैर्व्याख्याताः; चत्वारः शोषा इति साहससंधारणक्षयाविषमाशनजाः, चत्वारि क्लैब्यानीति बीजोपघाताद्ध्वजभङ्गाज्जरायाः शुक्रक्षयाच्च ।

(६) त्रयः शोथा इति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, त्रीणि किलासानीति रक्तताम्रशुक्लानि, त्रिविधं लोहितपित्तमित्यूर्ध्वभागमधोभागमुभयभागं च ।

(७) द्वौ ज्वराविति उष्णाभिप्रायः शीतसमुत्थश्च शीताभिप्रायश्चोष्णसमुत्थः, द्वौ व्रणाविति निजश्चागन्तुजश्च, द्वावायामाविति बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च, द्वे गृध्रस्याविति वाताद्वातकफाच्च, द्वे कामले इति कोष्ठाश्रया शाखाश्रया च, द्विविधमाममित्यलसको विसूचिका च, द्विविधं वातरक्तमिति गम्भीरमुत्तानं च, द्विविधान्यर्शांसीति शुष्काण्यार्द्राणि च ।

(८) एक ऊरुस्तम्भ इति आमत्रिदोषसमुत्थानः, एकः संन्यास इति त्रिदोषात्मको मनःशरीराधिष्ठानः, एको महागद इति अतत्त्वाभिनिवेशः ।

(९) विंशतिः क्रिमिजातय इति यूकाः पिपीलिकाश्चेति द्विविधा बहिर्मलजाः, केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातरश्चेति षट् शोणितजाः, अन्त्रादा उदरादा हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः सौगन्धिका महागुदाश्चेति सप्त कफजाः, ककेरुका मकेरुका लेलिहाः सशूलकाः सौसुरादाश्चेति पञ्च पुरीषजाः; विंशतिः प्रमेहा इति उदकमेहश्चेक्षुवालिकारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च शनैर्मेहश्च सिकतामेहश्च लालामेहश्चेति दश श्लेष्मनिमित्ताः, क्षारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च माञ्जिष्ठामेहश्च हरिद्रामेहश्चेति षट् पित्तनिमित्ताः, वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति चत्वारो वातनिमित्ताः; विंशतिर्योनिव्यापद इति वातिकी पैत्तिकी श्लैष्मिकी सान्निपातिकी चेति चतस्रो दोषजाः, दोषदूष्यसंसर्गप्रकृतिनिर्देशैरवशिष्टाः षोडश निर्दिश्यन्ते, तद्यथा—रक्तयोनिश्चारजस्का चाचरणा

चातिचरणा च प्राक्चरणा चोपप्लुता चोदावर्तिनी च कर्णिनी च पुत्रघ्नी चान्तर्मुखी च सूचीमुखी च शुष्का च वामिनी च षण्डयोनिश्च महायोनिश्चेति ।

केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति ॥ ४ ॥

सर्व एव विकारा निजा नान्यत्र वातपित्तकफेभ्यो निर्वर्तन्ते; यथा हि शकुनिः सर्वा दिशोऽपि परिपतन् स्वां छायां नातिवर्तते, तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्ताः सर्वे विकारा वातपित्तकफान्नातिवर्तन्ते; वातपित्तश्लेष्मणां पुनः स्थान-संस्थान-प्रकृति-विशेषानभिसमीक्ष्य तदात्मकानपि च सर्वविकारांस्तानेवोपदिशन्ति बुद्धिमन्त इति ॥ ५ ॥

भवतश्चात्र ।

स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये, विकारसंघा बहवः शरीरे ।
न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य, आगन्तवस्त्वेव ततो विशिष्टाः ॥ ६ ॥

आगन्तुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथाऽऽगन्तुमपि प्रवृद्धः ।
तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सम्यग् ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥ ७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विंशकाश्चैककाश्चैव त्रिकाश्चोक्तास्त्रयस्त्रयः ।
द्विकाश्चाष्टौ, चतुष्काश्च दश, द्वादश पञ्चकाः ॥ ८ ॥
चत्वारश्चाष्टका वर्गाः, षट्कौ द्वौ, सप्तकास्त्रयः ।
अष्टोदरीये रोगाणामध्याये संप्रकाशिताः ॥ ९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने अष्टोदरीयो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातो महारोगाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चत्वारो रोगा भवन्ति—आगन्तुवातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः । तेषां चतुर्णामपि रोगाणां रोगत्वमेकविधं भवति, रुक्सामान्यात् । द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषाम्, आगन्तुनिजविभागात् । द्विविधं चैषामधि-

ष्ठानं, मनःशरीरविशेषात्। विकाराः पुनरेषामपरिसंख्ययोः प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनवेदनाविकल्पविशेषाणामपरिसंख्येयत्वात् ॥ ३ ॥

मुखानि[1] तु खल्वागन्तोर्नखदशनपतनाभिघाताभिचाराभिशापाभिषङ्गवधव्यधबन्धनपीडनरज्जुदहनमन्त्राशनिभूतोपसर्गादीनि; निजस्य तु मुखं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यम् ॥ ४ ॥

द्वयोस्तु खल्वागन्तुनिजयोः [2]प्रेरणमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, परिणामश्चेति ॥ ५ ॥

सर्वेऽपि खल्वेतेऽभिप्रवृद्धाश्चत्वारो रोगाः परस्परमनुबध्नन्ति, न चान्योन्यसन्देहमापद्यन्ते ॥ ६ ॥

आगन्तुर्हि व्यथापूर्वसमुत्पन्नो जघन्यं[3] वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापादयति; निजे तु वातपित्तश्लेष्माणः पूर्वं वैषम्यमापद्यन्ते, जघन्यं व्यथामभिनिर्वर्तयन्ति ॥ ७ ॥

तेषां त्रयाणामपि दोषाणां शरीरे स्थानविभाग उपदेक्ष्यते, तद्यथा–बस्तिः पुरीषाधानं कटिः सक्थिनी पादावस्थीनि पक्वाशयश्च वातस्थानानि, तत्रापि पक्वाशयो विशेषेण वातस्थानं; स्वेदो रसो लसीका[4] रुधिरमामाशयश्च पित्तस्थानानि, तत्राप्यामाशयो विशेषेण पित्तस्थानं; उरः शिरो ग्रीवा पर्वाण्यामाशयो मेदश्च श्लेष्मणः स्थानानि, तत्राप्युरो विशेषेण श्लेष्मस्थानम् ॥ ८ ॥

सर्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणः सर्वस्मिञ्छरीरे कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्वन्ति—प्रकृतिभूताः शुभान्युपचयबलवर्णप्रसादादीनि, अशुभानि पुनर्विकृतिमापन्ना विकारसंज्ञकानि ॥ ९ ॥

तत्र विकाराः–सामान्यजा, नानात्मजाश्च। तत्र सामान्यजाः पूर्वमष्टोदरीये व्याख्याताः, नानात्मजांस्त्विहाध्यायेऽनुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—अशीतिर्वातविकाराः, चत्वारिंशत्पित्तविकाराः, विंशतिः श्लेष्मविकाराः ॥ १० ॥

तत्रादौ वातविकाराननुव्याख्यास्यामः; तद्यथा–नखभेदश्च १,

---

१ मुखशब्दः कारणवाची, रजस्वलागमनमलक्ष्मीमुखानामिति, 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निस्सारणास्ययोः' इति हैमः। २ प्रेरणमादिकारणम्।

३ जघन्यं=चरमं पश्चादित्यर्थः। 'अन्तो जघन्यं चरमन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम्' इत्यमरः। ४ लसीका शरीरस्थजलस्य पिच्छिलो भागः।

विपादिका च २, पादशूलं च ३, पादभ्रंशश्च ४, पादसुप्तता च ५, *वातखुड्डता च ६, गुल्फग्रहश्च ७, पिण्डिकोद्वेष्टनं च ८, गृध्रसी च ९, जानुभेदश्च १०, जानुविश्लेषश्च ११, ऊरुस्तम्भश्च १२, ऊरुसादश्च १३, पाङ्गुल्यं च १४, गुदभ्रंशश्च १५, गुदार्तिश्च १६, वृषणोत्क्षेपश्च १७, शेफःस्तम्भश्च १८, वङ्क्षणानाहश्च १९, श्रोणिभेदश्च २०, विड्भेदश्च २१, उदावर्तश्च २२, खञ्जत्वं च २३, कुब्जत्वं च*, वामनत्वं च २४, त्रिकग्रहश्च*, पृष्ठग्रहश्च २५, पार्श्वावमर्दश्च २६, उदरावेष्टश्च २७, हृन्मोहश्च २८, हृद्द्रवश्च २९, वक्षउद्धर्षश्च ३०, वक्षउपरोधश्च ३१, वक्षस्तोदश्च ३२, बाहुशोषश्च ३३, ग्रीवास्तम्भश्च ३४, मन्यास्तम्भश्च ३५, कण्ठोद्ध्वंसश्च ३६, हनुस्तम्भश्च ३७, ओष्ठभेदश्च ३८, अक्षिभेदश्च ३९, दन्तभेदश्च ४०, दन्तशैथिल्यं च ४१, मूकत्वं च ४२, गद्गदत्वं च ४३, वाक्सङ्गश्च ४४ कषायास्यता च ४५, मुखशोषश्च ४६, अरसज्ञता च ४७, घ्राणनाशश्च ४८, कर्णशूलं च ४९, अशब्दश्रवणं च ५०, उच्चैःश्रुतिश्च ५१, बाधिर्यं च ५२, वर्त्मस्तम्भश्च ५३, वर्त्मसङ्कोचश्च ५४, तिमिरं च ५५, अक्षिशूलं च ५६, अक्षिव्युदासश्च ५७, भ्रूव्युदासश्च ५८, शङ्खभेदश्च ५९, ललाटभेदश्च ६०, शिरोरुक् च ६१, केशभूमिस्फुटनं च ६२, अर्दितं च ६३, एकाङ्गरोगश्च ६४, सर्वाङ्गरोगश्च ६५, पक्षवधश्च*, आक्षेपकश्च ६६, दण्डकश्च ६७, श्रमश्च ६८, भ्रमश्च ६९, वेपथुश्च ७०, जृम्भा च ७१, विषादश्च ७२, हिक्का च ७३, अतिप्रलापश्च ७४, ग्लानिश्च ७५, रौक्ष्यं च ७६, पारुष्यं च ७७, श्यावारुणावभासता च ७८, अस्वप्नश्च ७९, अनवस्थितत्वं च ८०, इत्यशीतिर्वातविकारा वातविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ॥ ११ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु वातविकारेषूक्तेष्वन्येषु चानुक्तेषु वायोरिदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहा वातविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः; तद्यथा—रौक्ष्यं लाघवं वैशद्यं शैत्यं गतिरमूर्तत्वं चेति वायोरात्मरूपाणि[१], एवं विध-

१ आत्मनो रूपाणि निजा गुणा इत्यर्थः। प्रथमाध्याये उक्ता-'रूक्ष' इत्यादिना। * वातखुड्डका चालुक इति प्रसिद्धः इति दत्तः।

त्वाच्च वायोः कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः; तद्यथा—स्रंसभ्रंशव्यासभेदसादहर्षतर्षवर्तकम्पावमर्दचालतोदव्यथाचेष्टादीनि, तथा खरपरुषविशदसुषिरारुणकषायविरसमुखत्वशोषशूलसुप्तिसंकोचनस्तम्भनखञ्जतादीनि च वायोः कर्माणि, तैरन्वितं वातविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १२ ॥

तं मधुराम्ललवणस्निग्धोष्णैरुपक्रमैरुपक्रमेत स्नेहस्वेदास्थापनानुवासननस्तःकर्मभोजनाभ्यङ्गोत्सादनपरिषेकादिभिर्वातहरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य; आस्थापनानुवासनं तु खलु सर्वोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः, तद्ध्यादित एव पक्वाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं वातमूलं छिनत्ति, तत्रावजिते वातेऽपि शरीरान्तर्गता वातविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा वनस्पतेर्मूले छिन्ने स्कन्धशाखाप्ररोहकुसुमफलपलाशादीनां नियतो विनाशस्तद्वत् ॥ १३ ॥

पित्तविकारांश्चत्वारिंशदत ऊर्ध्वमनुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—ओषश्च १, प्लोषश्च २, दाहश्च ३, दवथुश्च ४, धूमकश्च ५, अम्लकश्च ६, विदाहश्च ७, अन्तर्दाहश्च ८, अंसदाहश्च ९, ऊष्माधिक्यं च १०, अतिस्वेदश्च ११, अङ्गस्वेदश्च*, अङ्गगन्धश्च १२, अङ्गावदरणं च १३, शोणितक्लेदश्च १४, मांसक्लेदश्च १५, त्वग्दाहश्च १६, मांसदाहश्च* त्वगवदरणं च १७, चर्मावदरणं च १८, रक्तकोठाश्च १९, रक्तविस्फोटाश्च २०, रक्तपित्तं च २१, रक्तमण्डलानि च २२, हरितत्वं च २३, हारिद्रत्वं च २४, नीलिका च २५, कक्षा च २६, कामला च २७, तिक्तास्यता च २८, लोहितगन्धास्यता च २९, पूतिमुखता च ३०, तृष्णाधिक्यं च ३१, अतृप्तिश्च ३२, आस्यपाकश्च ३३, गलपाकश्च ३४, अक्षिपाकश्च ३५, गुदपाकश्च ३६, मेढ्रपाकश्च ३७, जीवादानं च ३८, तमःप्रवेशश्च ३९, हरितहारिद्रमूत्रनेत्रवर्चस्त्वं च ४०, इति चत्वारिंशत्पित्तविकाराः पित्तविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ॥ १४ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु पित्तविकारेषूक्तेष्वन्येषु चानुक्तेषु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंदेहाः पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः; तद्यथा—औष्ण्यं

तैक्ष्ण्यं सरत्वं द्रवत्वमनतिस्नेहो वर्णश्च शुक्लारुणवर्जो गन्धश्च विस्रो रसौ च कटुकाम्लौ पित्तस्यात्मरूपाणि, एवंविधत्वाच्च पित्तस्य कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः, तद्यथा— दाहौष्ण्यपाकस्वेदक्लेदकोथस्रावरागा यथास्वं गन्धवर्णरसाभिनिर्वर्तनं च पित्तस्य कर्माणि, तैरन्वितं पित्तविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १५ ॥

तं मधुरतिक्तकषायशीतैरुपक्रमैरुपक्रमेत स्नेहविरेचनप्रदेहपरिषेकाभ्यङ्गावगाहादिभिः पित्तहरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य, विरेचनं तु सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः; तद्ध्यादित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं पित्तमूलमपकर्षति, तत्रावजिते पित्तेऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथाऽग्नौ व्यपोढे केवलमग्निगृहं शीतीभवति तद्वत् ॥ १६ ॥

श्लेष्मविकारांश्च विंशतिमत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यामः; तद्यथा— तृप्तिश्च १, तन्द्रा च २, निद्राधिक्यं च ३, स्तैमित्यं च ४, गुरुगात्रता च ५, आलस्यं च ६, मुखमाधुर्यं च ७, मुखस्रावश्च च ८, श्लेष्मोद्गिरणं च ९, मलस्याधिक्यं च १०, कण्ठोपलेपश्च ११, बलासकश्च १२, हृदयोपलेपश्च १३, धमनीप्रतिचयश्च १४, गलगण्डश्च १५, अतिस्थौल्यं च १६, शीताग्निता च १७, उदर्दश्च १८, श्वेतावभासता च १९, श्वेतमूत्रनेत्रवर्चस्त्वं च २०, इति विंशतिः श्लेष्मविकाराः[१] श्लेष्मविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ॥ १७ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु श्लेष्मविकारेषूक्तेष्वन्येषु चानुक्तेषु श्लेष्मण इदामात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणं यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहाः श्लेष्मविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः; तद्यथा— श्वैत्यशैत्यस्नेहगौरवमाधुर्यस्थैर्यपैच्छिल्यमात्सर्याणि श्लेष्मण आत्मरूपाणि, एवंविधत्वाच्च श्लेष्मणः कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति

---

१ अशीतिर्वातविकाराः, चत्वारिंशत्पित्तविकाराः, विंशतिः कफविकारा इति चत्वारिंशदधिकं शतमेते विकाराः, केचन स्वतन्त्राः, केचन रोगान्तरेषूपद्रवरूपाः, केचनोभयरूपा बोध्याः, स्वनामप्रसिद्धाः पर्य्यायशब्दाश्चक्रे द्रष्टव्याः।

तं तं शरीरावयवमाविशतः, तद्यथा—श्वैत्यशैत्यकण्डूस्थैर्यगौरवस्नेहस्तम्भसुप्तिक्लेदोपदेहबन्धमाधुर्यचिरकारित्वानि श्लेष्मणः कर्माणि, तैरन्वितं श्लेष्मविकारमेवाऽध्यवस्येत् ॥ १८ ॥

तं कटुकतिक्तकषायतीक्ष्णोष्णरूक्षैरुपक्रमैरुपक्रमेत स्वेदनवमनशिरोविरेचनव्यायामादिभिः श्लेष्महरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य; वमनं तु सर्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः, तद्ध्यादित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं श्लेष्ममूलमूर्ध्वमुत्थितमपकर्षति, तत्रावजिते श्लेष्मण्यपि शरीरान्तर्गताः श्लेष्मविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा-भिन्ने केदारसेतौ शालियवषष्टिकादीन्यभिष्यन्दमानान्यम्भसा प्रशोषमापद्यन्ते तद्वदिति ॥ १९ ॥

भवन्ति चात्र ।

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ २० ॥
यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक् ।
अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥ २१ ॥
यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्यकोविदः ।
देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

सङ्ग्रहः प्रकृतिर्देशो विकारा मुखमीरणम् ।
असन्देहोऽनुबन्धश्च रोगाणां संप्रकाशितः ॥ २३ ॥
दोषस्थानानि रोगाणां गणा नानात्मजाश्च ये ।
रूपं पृथक् च दोषाणां कर्म चापरिणामि यत् ॥ २४ ॥
पृथक्त्वेन च दोषाणां निर्दिष्टाः समुपक्रमाः ।
सम्यङ्महति रोगाणामध्याये तत्त्वदर्शिना ॥ २५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने महारोगाध्यायो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

इति रोगश्चतुष्कः पञ्चमः ॥ ५ ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातो ऽष्टौनिन्दितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भवन्ति; तद्यथा-अतिदीर्घश्चातिह्रस्वश्चातिलोमा चालोमा चातिकृष्णश्चातिगौरश्चातिस्थूलश्चातिकृशश्चेति ॥ ३ ॥

तत्रातिस्थूलकृशयोर्भूय एवापरे निन्दितविशेषा भवन्ति; अतिस्थूलस्य तावदायुषो ह्रासो जवोपरोधः कृच्छ्रव्यवायता दौर्बल्यं दौर्गन्ध्यं स्वेदाबाधः क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति भवन्त्यष्टौ दोषाः । तदतिस्थौल्यमतिसंपूरणाद्गुरुमधुरशीतस्निग्धोपयोगादव्यायामादव्यवायाद्दिवास्वप्नाद्धर्षनित्यत्वादचिन्तनाद्बीजस्वभावाच्चोपजायते । तस्यातिमात्रं मेदस्विनो मेद एवोपचीयते न तथेतरे धातवः, तस्मादस्यायुषो ह्रासः; शैथिल्यात् सौकुमार्याद्गुरुत्वाच्च मेदसो जवोपरोधः, शुक्राल्पत्वान्मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाच्च कृच्छ्रव्यवायता, दौर्बल्यमसमत्वाद्धातूनां; दौर्गन्ध्यं मेदोदोषान्मेदसः स्वभावात् स्वेदनत्वाच्च, मेदसः श्लेष्मसंसर्गाद्विष्यन्दित्वाद्बहुत्वाद्व्यायामासहत्वाच्च स्वेदाबाधः, तीक्ष्णाग्नित्वात् प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्च क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र ।

मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् संधुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारं चातिकाङ्क्षति ।
विकारांश्चाश्नुते घोरान् कांश्चित् कालव्यतिक्रमात् ॥ ६ ॥

---

१ अथ भेषजचतुष्कादारभ्य रोगचतुष्कान्तनिरूपणानन्तरम्—यतः शरीराऽऽश्रितरोगभेषजाधीनो योजनाचतुष्कोऽभिधातव्यः,अतश्चिकित्स्यत्वेन निन्दितशरीरप्रतिपादकमष्टौ निन्दितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इत्यन्वयः ।

२ तत्र तेषु निन्दितेषु मध्ये अतिस्थूलाऽतिकृशयोर्भूय एव पुनरपि अपरेऽष्टौ निन्दितविशेषाः दोषाः भवन्तीत्यन्वयः । तान् विवृणुते-तद्यथेति ।

३ पैतृकात्, 'कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते' इत्यर्थः ।

एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।
एतौ हि दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ॥ ७ ॥
मेदस्यतीव संवृद्धे सहसैवानिलादयः ।
विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥ ८ ॥
मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥
इति मेदस्विनो दोषा हेतवो रूपमेव च ।
निर्दिष्टं, वक्ष्यते वाच्यमतिकार्श्ये त्वतः परम् ॥ १० ॥
सेवा रूक्षान्नपानानां लङ्घनं प्रमिताशनम् ।
क्रियाऽतियोगः शोकश्च निद्रावेगविनिग्रहः ॥ ११ ॥
रूक्षस्योद्वर्तनस्नानस्याऽभ्यासः प्रकृतिर्जरा ।
विकारानुशयः क्रोधः कुर्वन्त्यातिकृशं नरम् ॥ १२ ॥
व्यायाममतिसौहित्यं क्षुत्पिपासामयौषधम् ।
कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥ १३ ॥
प्लीहा[1] कासः क्षयः श्वासो गुल्मोऽर्शांस्युदराणि च ।
कृशं प्रायोऽभिधावन्ति रोगाश्च ग्रहणीगताः ॥ १४ ॥
शुष्कस्फिगुदरग्रीवो धमनीजालसंततः ।
त्वगस्थिशेषोऽतिकृशः स्थूलपर्वा नरो मतः ॥ १५ ॥
सततं व्याधितावेतावातिस्थूलकृशौ नरौ ।
सततं चोपचर्यौ हि कर्शनैर्बृंहणैरपि ॥ १६ ॥
[2]स्थौल्यकार्श्ये वरं कार्श्यं समोपकरणौ हि तौ ।
यद्युभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवातिपीडयेत् ॥ १७ ॥
सममांसप्रमाणस्तु समसंहननो नरः ।
दृढेन्द्रियत्वाद्व्याधीनां न बलेनाभिभूयते ॥ १८ ॥
क्षुत्पिपासातपसहः शीतव्यायामसंसहः ।

---

१ प्लीहन् शब्दो नान्तः, प्लीहा प्लीहानौ प्लीहान-इत्यादिरूपाणि।

२ समोपकरणयोरपि स्थूलकृशयोर्मध्ये कृशो वरं स्थूलापेक्षया किञ्चिदिष्टः, यदि तावुभौ व्याधिरागच्छेत्स्थूलमेवाऽतिपीडयेत्, कृशन्तु किञ्चित्पीडयेद्-इति भावः।

समपक्ता समजरः सममांसचयो मतः ॥ १९ ॥
गुरु चातर्पणं चेष्टं स्थूलानां कर्शनं प्रति ।
कृशानां बृंहणार्थं तु लघु संतर्पणं च यत् ॥ २० ॥
वातघ्नान्यन्नपानानि श्लेष्ममेदोहराणि च ।
रूक्षोष्णा बस्तयस्तीक्ष्णा रूक्षाण्युद्वर्तनानि च ॥ २१ ॥
गुडूचीभद्रमुस्तानां प्रयोगस्त्रैफलस्तथा ।
तक्रारिष्टप्रयोगस्तु प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥ २२ ॥
विडङ्गं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।
यवामलकचूर्णं च प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २३ ॥
बिल्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसंयुतः ।
शिलाजतुप्रयोगस्तु साग्निमन्थरसः परः ॥ २४ ॥
[1]प्रशातिका प्रियङ्गुश्च श्यामाका यवका यवाः ।
जूर्णाह्वाः कोद्रवा मुद्गाः कुलत्थाश्चक्रमर्दकाः ॥ २५ ॥
आढकीनां च बीजानि पटोलामलकैः सह ।
भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानं चानु मधूदकम्[2] ॥ २६ ॥
अरिष्टांश्चानुपानार्थे मेदोमांसकफापहान् ।
अतिस्थौल्यविनाशाय संविभज्य प्रयोजयेत् ॥ २७ ॥
प्रजागरं व्यवायं च व्यायामं चिन्तनानि च ।
स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तुं क्रमेणाभि प्रवर्धयेत् ॥ २८ ॥
स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निर्वृतिः शमः ।
चिन्ताव्यवायव्यायामविरामः प्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥
नवान्नानि नवं मद्यं ग्राम्यानूपौदका रसाः ।
संस्कृतानि च मांसानि दधि सर्पिः पयांसि च ॥ ३० ॥
इक्षवः शालयो माषा गोधूमा गुडवैकृतम् ।
बस्तयः स्निग्धमधुरास्तैलाभ्यङ्गश्च सर्वदा ॥ ३१ ॥
स्निग्धमुद्वर्तनं स्नानं गन्धमाल्यनिषेवणम् ।

---

१ प्रशातिका=उडिकेति प्रसिद्धा, यवकाः=स्वल्पयवाः, चक्रमुद्गकः-ऋषिमुद्गक इति प्र०, चक्रमर्दका इति पाठे, 'चकवड' इति प्रसिद्धः, जूर्णाह्वाः, योर्णक इति दक्षिणापथे प्रसिद्धा इति दत्तः ।   २ मधुसहितमुदकम् ।

शुक्रं वासो यथाकालं दोषाणामवसेचनम् ॥ ३२ ॥
रसायनानां वृष्याणां योगानां चोपसेवनम् ।
हत्वाऽतिकार्श्यमाधत्ते नृणामुपचयं परम् ॥ ३३ ॥
अचिन्तनाच्च कार्याणां ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।
स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुष्यति ॥ ३४ ॥
[1]यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः ।
विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ ३५ ॥
निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं बलाबलम् ।
वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न[2] च ॥ ३६ ॥
अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
सुखायुषी पराकुर्यात् कालरात्रिरिवापरा ॥ ३७ ॥
सैव[3] युक्ता पुनर्युङ्क्ते निद्रा देहं सुखायुषा ।
पुरुषं योगिनं सिद्ध्या सत्या बुद्धिरिवागता ॥ ३८ ॥
गीता-ध्ययन-मद्य-स्त्री-कर्म-भाराऽध्वकर्षिताः ।
अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ॥ ३९ ॥
तृष्णाऽतीसार-शूला-र्त्ताः श्वासिनो हिक्किनः कृशाः ।
पतिताऽभिहतोन्मत्ताः क्लान्ता यानप्रजागरैः ॥ ४० ॥
क्रोध-शोक-भयक्लान्ता दिवास्वप्नोचिताश्च ये ।
सर्व एते दिवास्वप्नं सेवेरन् सार्वकालिकम् ॥ ४१ ॥
धातुसाम्यं तथा ह्येषां बलं चाप्युपजायते ।
श्लेष्मा पुष्णाति चाङ्गानि स्थैर्यं भवति चायुषः ॥ ४२ ॥
ग्रीष्मे चादानरूक्षाणां वर्धमाने च मारुते ।
रात्रीणां चातिसङ्क्षेपाद्दिवास्वप्नः प्रशस्यते ॥ ४३ ॥

---

१ स्थौल्यहेतुकां निद्रां लक्षयति-यदेति ।

२ न चेत्यस्य-अजीवितमित्यर्थः ।

३ सैव निद्रा 'अयोगाऽतियोगमिथ्यायोगराहित्यं यथा स्यात्तथा, युक्ता=सेविता तु देहं सुखसहितेनाऽऽयुषा युङ्क्ते अत्र दृष्टान्तमाह—आगता=योगाभ्यासेन प्राप्ता, सत्या बुद्धिस्तत्त्वज्ञानं, योगिनं पुरुषं यथा सिद्ध्याऽणिमादिकया युक्तया च युङ्क्ते, तथेत्यर्थः ।

ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकुप्यतः ।
श्लेष्मपित्ते, दिवास्वप्नस्तस्मात्तेषु न शस्यते ॥ ४४ ॥
मेदस्विनः स्नेहनित्याः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणः ।
दूषीविषार्ताश्च दिवा न शयीरन् कदाचन ॥ ४५ ॥
हलीमकः शिरःशूलं स्तैमित्यं गुरुगात्रता ।
अङ्गमर्दोऽग्निनाशश्च प्रलेपो हृदयस्य च ॥ ४६ ॥
शोथारोचकहृल्लासपीनसार्धावभेदकाः ।
कोठोऽरुः[1] पिडकाः कण्डूस्तन्द्रा कासो गलामयाः ॥ ४७ ॥
स्मृतिबुद्धिप्रमोहश्च संरोधः स्रोतसां ज्वरः ।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं विषवेगप्रवर्तनम् ॥ ४८ ॥
भवेन्नृणां दिवास्वप्नस्याहितस्य निषेवणात् ।
तस्माद्धिताहितं स्वप्नं बुद्ध्वा स्वप्यात् सुखं बुधः ॥ ४९ ॥
रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ।
अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम्[2] ॥ ५० ॥
देहवृत्तौ यथाऽऽहारस्तथा स्वप्नः सुखो मतः ।
स्वप्नाहारसमुत्थे च स्थौल्यकार्श्ये विशेषतः ॥ ५१ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनं स्नानं ग्राम्यानूपौदका रसाः ।
शाल्यन्नं सदधि क्षीरं स्नेहो मद्यं मनःसुखम् ॥ ५२ ॥
मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहनानि च ।
चक्षुषस्तर्पणं लेपः शिरसो वदनस्य च ॥ ५३ ॥
स्वास्तीर्णं शयनं वेश्म सुखं कालस्तथोचितः ।
आनयन्त्यचिरान्निद्रां प्रनष्टा या निमित्ततः ॥ ५४ ॥
कायस्य शिरसश्चैव विरेकश्छर्दनं भयम् ।
चिन्ता क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो रक्तमोक्षणम् ॥ ५५ ॥

---

१ अरुः=व्रणः ।

२ आसीनस्योपविशतः सतः, प्रचलायितं भ्रमणम्, न रूक्षं न च स्निग्धम्, आसनप्रचलायितमिति पाठो युक्तः । जागरणं, प्रस्वपनम्, आसनप्रचलायितमिति त्रयाणां भाववाचकतया सामानाधिकरण्यात्, रूक्षं स्निग्धम्, अरूक्षमनभिष्यन्दि इति त्रिभिर्यथासंख्याच्च ।

उपवासोऽसुखा शय्या सत्त्वौदार्यं तमोजयः ।
निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥ ५६ ॥

एत एव च विज्ञेया निद्रानाशस्य हेतवः ।
कार्यं कालो विकारश्च प्रकृतिर्वायुरेव च ॥ ५७ ॥

तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च, मनःशरीरश्रमसम्भवा च ।
आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च, रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा ॥ ५८ ॥
रात्रिस्वभावप्रभवा मता या, तां भूतधात्रीं प्रवदन्ति निद्राम् ।
तमोभवामाहुरघस्य मूलं, शेषाः पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥ ५९ ॥

तत्र श्लोकाः ।

निन्दिताः पुरुषास्तेषां यौ विशेषेण निन्दितौ ।
निन्दिते कारणं दोषास्तयोर्निन्दितभेषजम् ॥ ६० ॥
येभ्यो यदा हिता निद्रा येभ्यश्चाप्यहिता यदा ।
अतिनिद्राऽनिद्रयोश्च भेषजं यद्भवा च सा ॥ ६१ ॥
या या यथाप्रभावा च निद्रा तत् सर्वमत्रिजः ।
अष्टौनिन्दितसंख्याते व्याजहार पुनर्वसुः ॥ ६२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने योजनाचतुष्के
अष्टौनिन्दितीयो नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशतितमोऽध्यायः।

अथातो लङ्घनबृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

तपःस्वाध्यायनिरतानात्रेयः शिष्यसत्तमान् ।
षडग्निवेशप्रमुखानुक्तवान् परिचोदयन् ॥ ३ ॥
लङ्घनं बृंहणं काले रूक्षणं स्नेहनं तथा ।
स्वेदनं स्तम्भनं चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥ ४ ॥
तमुक्तवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ह ।
भगवंल्लङ्घनं किंस्विल्लङ्घनीयाश्च कीदृशाः ॥ ५ ॥
बृंहणं बृंहणीयाश्च रूक्षणीयाश्च रूक्षणम् ।
स्नेहनं स्नेहनीयाश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च के मताः ॥ ६ ॥

स्तम्भनं स्तम्भनीयाश्च वक्तुमर्हसि तद्गुरो ।
लङ्घनप्रभृतीनां च षण्णामेषां समासतः ॥ ७ ॥
कृताकृतातिरिक्तानां लक्षणं वक्तुमर्हसि ।
वचस्तदग्निवेशस्य निशम्य गुरुरब्रवीत् ॥ ८ ॥
यत्किञ्चिल्लाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम् ।
बृहत्त्वं यच्छरीरस्य जनयेत्तच्च बृंहणम् ॥ ९ ॥
रौक्ष्यं खरत्वं वैशद्यं यत् कुर्यात्तद्धि रूक्षणम् ।
स्नेहनं स्नेहविष्यन्दमार्दवक्लेदकारकम् ॥ १० ॥
स्तम्भगौरवशीतघ्नं स्वेदनं स्वेदकारकम् ।
स्तम्भनं स्तम्भयति यद्गतिमन्तं चलं द्रवम् ॥ ११ ॥
लघूष्णं तीक्ष्णविशदं रूक्षं सूक्ष्मं खरं सरम् ।
कठिनं चैव यद्द्रव्यं प्रायस्तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥ १२ ॥
गुरु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं स्थूलपिच्छिलम् ।
प्रायो मन्दं स्थिरं श्लक्ष्णं द्रव्यं बृंहणमुच्यते ॥ १३ ॥
रूक्षं लघु खरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरमपिच्छिलम् ।
प्रायशः कठिनं चैव यद्द्रव्यं तद्धि रूक्षणम् ॥ १४ ॥
द्रवं सूक्ष्मं सरं स्निग्धं पिच्छिलं गुरु शीतलम् ।
प्रायो मन्दं मृदु च यद्द्रव्यं तत् स्नेहनं मतम् ॥ १५ ॥
उष्णं तीक्ष्णं सरं स्निग्धं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।
द्रव्यं गुरु च यत् प्रायस्तद्धि स्वेदनमुच्यते ॥ १६ ॥
शीतं मन्दं मृदु श्लक्ष्णं सूक्ष्मं रूक्षं द्रवं स्थिरम् ।
यद्द्रव्यं लघु चोद्दिष्टं प्रायस्तत् स्तम्भनं स्मृतम् ॥ १७ ॥
चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥ १८ ॥
प्रभूतश्लेष्मपित्तास्रमलाः संसृष्टमारुताः ।
बृहच्छरीरा बलिनो लङ्घनीया विशुद्धिभिः ॥ १९ ॥
येषां मध्यबला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः ।
वम्यतीसारहृद्रोगविसूच्यलसकज्वराः ॥ २० ॥
विबन्धगौरवोद्गारहृल्लासारोचकादयः ।
पाचनैस्तान् भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादावुपाचरेत् ॥ २१ ॥

एत एव यथोद्दिष्टा येषामल्पबला गदाः ।
पिपासानिग्रहैस्तेषामुपवासैश्च ताञ्जयेत् ॥ २२ ॥
रोगाञ्जयेन्मध्यबलान् व्यायामातपमारुतैः ।
बलिनां किं पुनर्येषां रोगाणामवरं बलम् ॥ २३ ॥
त्वग्दोषिणां प्रमूढानां स्निग्धाभिष्यन्दिबृंहिणाम् ।
शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥ २४ ॥
अदिग्धविद्धमक्लिष्टं वयःस्थं सात्म्यचारिणाम् ।
मृगमत्स्यविहङ्गानां मांसं बृंहणमुच्यते ॥ २५ ॥
क्षीणाः क्षताः कृशा वृद्धा दुर्बला नित्यमध्वगाः ।
स्त्रीमद्यनित्या ग्रीष्मे च बृंहणीया नराः स्मृताः ॥ २६ ॥
शोषार्शोग्रहणीदोषैर्व्याधिभिः कर्शिताश्च ये ।
तेषां क्रव्यादमांसानां बृंहणा लघवो रसाः ॥ २७ ॥
स्नानमुत्सादनं स्वप्नो मधुराः स्नेहबस्तयः ।
शर्कराक्षीरसर्पींषि सर्वेषां विद्धि बृंहणम् ॥ २८ ॥
कटुतिक्तकषायाणां सेवनं स्त्रीष्वसंयमः ।
खलिपिण्याकतक्राणां मध्वादीनां च रूक्षणम् ॥ २९ ॥
अभिष्यन्दा महादोषा मर्मस्था व्याधयश्च ये ।
ऊरुस्तम्भप्रभृतयो रूक्षणीया निदर्शिताः ॥ ३० ॥
स्नेहाः स्नेहयितव्याश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च ये नराः ।
स्नेहाध्याये मयोक्तास्ते स्वेदाख्ये च सविस्तरम् ॥ ३१ ॥
द्रवं तन्वसरं यावच्छीतीकरणमौषधम् ।
स्वादु तिक्तं कषायं च स्तम्भनं सर्वमेव तत् ॥ ३२ ॥
पित्तक्षाराग्निदग्धा ये वम्यतीसारपीडिताः ।
विषस्वेदातियोगार्ताः स्तम्भनीयास्तथाविधाः ॥ ३३ ॥
वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥ ३४ ॥
स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लंघनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ ३५ ॥
पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोतनेत्रयोः ॥ ३६ ॥

मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्ववातस्तमो हृदि।
देहाग्निबलनाशश्च लंघनेऽतिकृते भवेत् ॥ ३४ ॥
बलं पुष्ट्युपलम्भश्च कार्श्यदोषविवर्जनम्।
लक्षणं बृंहिते, स्थौल्यमति चात्यर्थबृंहिते ॥ ३८ ॥
कृताकृतस्य लिङ्गं यल्लंघिते तद्धि रूक्षिते।
स्तम्भितः स्याद्बले लब्धे यथोक्तैश्चामयैर्जितैः ॥ ३९ ॥
श्यावता स्तब्धगात्रत्वमुद्वेगो हनुसङ्ग्रहः।
हृद्वर्चोनिग्रहश्च स्यादतिस्तम्भितलक्षणम् ॥ ४० ॥
लक्षणं चाकृतानां स्यात् षण्णामेषां समासतः।
तदौषधानां व्याधीनामशमो वृद्धिरेव च।
इति षट् सर्वरोगाणां प्रोक्ताः सम्यगुपक्रमाः।
साध्यानां साधने सिद्धा मात्राकालानुरोधिनः ॥ ४२ ॥

भवति चात्र।

दोषाणां[1] बहुसंसर्गात् संकीर्यन्तेऽप्युपक्रमाः।
षट्त्वं तु नातिवर्तन्ते त्रित्वं वातादयो यथा ॥ ४३ ॥

तत्र श्लोकः।

इत्यस्मिंल्लंघनाध्याये व्याख्याताः षडुपक्रमाः।
यथाप्रश्नं भगवता चिकित्सा यैः प्रवर्तते ॥ ४४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने योजनाचतुष्के
लंघनबृंहणीयो नाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशतिमोऽध्यायः।

अथातः सन्तर्पणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
सन्तर्पयति यः स्निग्धैर्मधुरैर्गुरुपिच्छिलैः।
नवान्नैर्नवमद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ३ ॥

---

१ दोषाणां वातादीनां बहुसंसर्गाद् द्वन्द्वसन्निपातादिभेदाद्धेतोः उपक्रमा अपि संकीर्यन्ते, क्वचिल्लङ्घनस्वेदने, क्वचिद्बृंहणस्वेदने—इत्यादि।

गोरसैर्गौडिकैश्चान्नैः पैष्टिकैश्चातिमात्रशः ।
चेष्टाद्वेषी[1] दिवास्वप्नशय्याशनसुखे रतः ॥ ४ ॥
रोगास्तस्योपजायन्ते सन्तर्पणनिमित्तजाः ।
प्रमेहकण्डूपिडकाः कोठपाण्ड्वामयज्वराः ॥ ५ ॥
कुष्ठान्यामप्रदोषाश्च[2] मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
तन्द्रा क्लैब्यमतिस्थौल्यमालस्यं गुरुगात्रता ॥ ६ ॥
इन्द्रियस्रोतसां लेपो बुद्धेर्मोहः प्रमीलकः[3] ।
शोफाश्चैवंविधाश्चान्ये शीघ्रमप्रतिकुर्वतः ॥ ७ ॥
शस्तमुल्लेखनं[4] तत्र विरेको रक्तमोक्षणम् ।
व्यायामश्चोपवासश्च धूमाश्च स्वेदनानि च ॥ ८ ॥

सक्षौद्रश्चाभयाप्राशः प्रायो रूक्षान्नसेवनम् ।
चूर्णप्रदेहा ये चोक्ताः[5] कण्डूकोठविनाशनाः ॥ ९ ॥
त्रिफलारग्वधं[6] पाठां सप्तपर्णं सवत्सकम्[7] ।
मुस्तं निम्बं समदनं जलेनोत्क्वथितं पिबेत् ॥ १० ॥
तेन मेहादयो यान्ति नाशमभ्यस्यतो ध्रुवम् ।
मात्राकालप्रयुक्तेन सन्तर्पणसमुत्थिताः ॥ ११ ॥
मुस्तमारग्वधः पाठा त्रिफला देवदारु च ।
श्वदंष्ट्रा खदिरो निम्बो हरिद्रे त्वक्च वत्सकात् ॥ १२ ॥
र समेषां यथादोषं प्रातः प्रातः पिबेन्नरः ।
सन्तर्पणकृतैः सर्वैर्व्याधिभिः संप्रमुच्यते ॥ १३ ॥
एभिश्चोद्वर्तनोद्घर्षस्नानयोगोपयोजितैः ।
त्वग्दोषाः प्रशमं यान्ति तथा स्नेहोपसंहितैः ॥ १४ ॥

---

१ चेष्टाद्वेषी व्यायामादिपरिश्रममकुर्वन् यः, स्निग्धादिविशेषणविशिष्टै-र्द्रव्यैः–(शरीरं) सन्तर्पयति । दिवास्वापादिनिरतस्य तस्य चेष्टाद्वेषिणः सन्तर्पणनिमित्तजा रोगा जायन्ते इत्यन्वयः ।

२ आमप्रदोषाः–विषूचिकादयः ।

३ प्रमीलेव प्रमीलकः, सततं प्रध्यानम्, तन्द्री प्रमीलेत्यमरः ।

४ उल्लेखनं वमनम् ।

५ तृतीयेऽध्याये । ६ त्रिफलासहितमारग्वधं, चतुरङ्गुलम्, ७वत्सकः=कुटजः ।

कुष्ठं गोमेदको हिङ्गु क्रौञ्चास्थि त्र्यूषणं वचा ।
वृषकैले श्वदंष्ट्रा च खराह्वा[1] चाश्मभेदकः ॥ १५ ॥
तक्रेण दधिमण्डेन बदराम्लरसेन वा ।
मूत्रकृच्छ्रं प्रमेहं च पीतमेतद्व्यपोहति ॥ १६ ॥
तक्राभयाप्रयोगैश्च त्रिफलायास्तथैव च ।
अरिष्टानां प्रयोगैश्च यान्ति मेहादयः शमम् ॥ १७ ॥
त्र्यूषणं त्रिफला क्षौद्रं क्रिमिघ्नं साजमोदकः ।
मन्थोऽयं सक्तवः सर्पिर्हितो लोहोदकाप्लुतः[2] ॥ १८ ॥
व्योषं विडङ्गं शिग्रूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
बृहत्यौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठां सातिविषां स्थिराम् ॥ १९ ॥
हिङ्गुकेबूकमूलानि यवानीधान्यचित्रकान् ।
सौवर्चलमजाजीं च हपुषां चेति चूर्णयेत् ॥ २० ॥
चूर्णतैलघृतक्षौद्रभागाः स्युर्मानतः समाः ।
सक्तूनां षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिबेत् ॥ २१ ॥
प्रयोगादस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।
प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥ २२ ॥
प्लीहा पाण्ड्वामयः शोफो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासः श्वासो गलग्रहः ॥ २३ ॥
क्रिमयो ग्रहणीदोषाः श्वैत्र्यं स्थौल्यमतीव च ।
नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ॥ २४ ॥
व्यायामनित्यो जीर्णाशी यवगोधूमभोजनः ।
सन्तर्पणकृतैर्दोषैः स्थौल्यं मुक्त्वा विमुच्यते ॥ २५ ॥
उक्तं सन्तर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम् ।
वक्ष्यन्ते सौषधाश्चोर्ध्वमपतर्पणजा गदाः ॥ २६ ॥
देहाग्निबलवर्णौजःशुक्रमांसबलक्षयः ।
ज्वरः कासानुबन्धश्च पार्श्वशूलमरोचकः ॥ २७ ॥
श्रोत्रदौर्बल्यमुन्मादः प्रलापो हृदयव्यथा ।
विण्मूत्रसंग्रहः शूलं जङ्घोरुत्रिकसंश्रयम् ॥ २८ ॥

---

१ खराह्वा=अजमोदा । २ लोहोदकाप्लुतः=अगुरूदकाप्लुतः ।

पर्वास्थिसंन्धिभेदश्च ये चान्ये वातजा गदाः ।
ऊर्ध्ववातादयः[1] सर्वे जायन्ते तेऽपतर्पणात् ॥ २९ ॥
तेषां सन्तर्पणं तज्ज्ञैः पुनराख्यातमौषधम् ।
यत्तदात्वे समर्थं स्यादभ्यासे वा तदिष्यते ॥ ३० ॥
सद्यः क्षीणो हि सद्यो वै तर्पणेनोपचीयते ।
नर्ते सन्तर्पणाभ्यासाच्चिरक्षीणस्तु पुष्यति ॥ ३१ ॥
देहाग्निदोषभैषज्यमात्राकालानुवर्तिना ।
कार्यमत्वरमाणेन भेषजं चिरदुर्बले ॥ ३२ ॥
हिता मांसरसास्तस्मै पयांसि च घृतानि च ।
स्नानानि बस्तयोऽभ्यङ्गास्तर्पणास्तर्पणाश्च ये ॥ ३३ ॥
ज्वरकासप्रसक्तानां कृशानां मूत्रकृच्छ्रिणाम् ।
तृष्यतामूर्ध्ववातानां वक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः ॥ ३४ ॥
शर्करापिप्पलीमूलघृतक्षौद्रैः समांशकैः ।
सक्तुर्द्विगुणितो वृष्यस्तेषां मन्थः प्रशस्यते ॥ ३५ ॥
सक्तवो मदिरा क्षौद्रं शर्करा चेति तर्पणम् ।
पिबेन्मारुतविण्मूत्रकफपित्तानुलोमनम् ॥ ३६ ॥
फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाञ्जिकम् ।
तर्पणं मूत्रकृच्छ्रघ्नमुदावर्तहरं पिबेत् ॥ ३७ ॥
मन्थः खर्जूरमृद्वीकावृक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः ।
परूषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ ३८ ॥
स्वादुरम्लो जलकृतः सस्नेहो रूक्ष एव वा ।
सद्यः संतर्पणो मन्थः स्थैर्यवर्णबलप्रदः ॥ ३९ ॥

तत्र श्लोकः ।

संतर्पणोत्था ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात् ।
संतर्पणीये तेऽध्याये सौषधाः परिकीर्तिताः ॥ ४० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने योजनाचतुष्के
संतर्पणीयो नाम त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥

---

१ 'अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा कुपितेन च । करोत्यनिशमुद्गारमूर्ध्ववातः स उच्यते ॥' इति तन्त्रान्तरे ।

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो विधिशोणितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

विधिना शोणितं जातं शुद्धं भवति देहिनाम् ।
देशकालौकसात्म्यानां विधिर्यः सम्प्रकाशितः ॥ ३ ॥
तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखायुषा ।
युनक्ति प्राणिनां प्राणः शोणितं ह्यनुवर्तते ॥ ४ ॥
प्रदुष्टबहुतीक्ष्णोष्णैर्मद्यैरन्यैश्च तद्विधैः ।
तथाऽतिलवणक्षारैरम्लैः कटुभिरेव च ॥ ५ ॥

कुलत्थमाषनिष्पावतिलतैलनिषेवणैः ।
पिण्डालुमूलकादीनां हरितानां च सर्वशः ॥ ६ ॥
जलजानूपबैलानां प्रसहानां च सेवनात् ।
दध्यम्लमस्तुसक्तूनां सुरासौवीरकस्य च ॥ ७ ॥
विरुद्धानामुपक्लिन्नपूतीनां भक्षणेन च ।
भुक्त्वा दिवा प्रस्वपतां द्रवस्निग्धगुरूणि च ॥ ८ ॥
अत्यादानं तथा क्रोधं भजतां चातपानलौ ।
छर्दिवेगप्रतीघातात् काले चानवसेचनात् ॥ ९ ॥
श्रमाभिघातसन्तापैरजीर्णाध्यशनैस्तथा ।
शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं सम्प्रदुष्यति ॥ १० ॥
ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः ।
मुखपाकोऽक्षिरागश्च पूतिघ्राणास्यगन्धता ॥ ११ ॥

गुल्मोपकुशवीसर्परक्तपित्तप्रमीलकाः ।
वीद्रधी रक्तमेहश्च प्रदरो वातशोणितम् ॥ १२ ॥
वैवर्ण्यमग्निसादश्च पिपासा गुरुगात्रता ।
सन्तापश्चातिदौर्बल्यमरुचिः शिरसश्च रुक् ॥ १३ ॥
विदाहश्चान्नपानस्य तिक्ताम्लोद्गिरणं क्लमः ।
क्रोधप्रचुरता बुद्धेः संमोहो लवणास्यता ॥ १४ ॥
स्वेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः कम्पः स्वरक्षयः ।
तन्द्रा निद्राऽतियोगश्च तमसश्चातिदर्शनम् ॥ १५ ॥

कण्डूरुःकोठपिडकाकुष्ठचर्मदलादयः ।
विकाराः सर्व एवैते विज्ञेयाः शोणिताश्रयाः ॥ १६ ॥
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।
सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति रक्तजांस्तान्विभावयेत् ॥ १७ ॥
कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम् ।
विरेकमुपवासं च स्रावणं शोणितस्य वा ॥ १८ ॥
बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्ध्या रुधिरस्य वा ।
रुधिरं स्रावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा ॥ १९ ॥
अरुणाभं भवेद्वाताद्विशदं फेनिलं तनु ।
पित्तात् पीतासितं रक्तं स्त्यायत्यौष्ण्याच्चिरेण च ॥ २० ॥
ईषत्पाण्डु कफाद् दुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद्घनम्
द्विदोषलिङ्गं संसर्गात्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ २१ ॥
तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसंनिभम् ।
गुञ्जाफलसवर्णं च विशुद्धं विद्धि शोणितम् ॥ २२ ॥
नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृगग्निर्विशेषेण च रक्षितव्यः ॥ २३ ॥
प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहतपक्तृवेगम् ।
सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ २४ ॥
यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।
पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः ॥ २५ ॥
मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥ २६ ॥
मद-मूर्च्छाय-संन्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।
यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ २७ ॥
दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
मनो विक्षोभयन् जन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ॥ २८ ॥
पित्तमेवं कफश्चैवं मनो विक्षोभयन्नृणाम् ।
संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ २९ ॥
सक्तानल्पद्रुताभाषं चलस्खलितचेष्टितम् ।
विद्याद्वातमदाविष्टं रूक्षश्यावारुणाकृतिम् ॥ ३० ॥

सक्रोधं परुषाभाषं संप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ॥ ३१ ॥
स्वल्पसंबन्धवचनं तन्द्राऽऽलस्यसमन्वितम् ।
विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रध्यानतत्परम् ॥ ३२ ॥
सर्वाण्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।
जायते शाम्यति त्वाशु मदो मद्यमदाकृतिः ॥ ३३ ॥
यश्च मद्यमदः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः ।
सर्व एते मदा नर्ते वातपित्तकफत्रयात् ॥ ३४ ॥
नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽरुणम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ ३५ ॥
वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।
कार्श्यं श्यावाऽरुणा छाया मूर्च्छाये वातसंभवे ॥ ३६ ॥
रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदश्च प्रबुध्यते ॥ ३७ ॥
सपिपासः ससंतापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसंभवे ॥ ३८ ॥
मेघसंकाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ३९ ॥
गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवार्द्रेण चर्मणा ।
सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छाये कफसंभवे ॥ ४० ॥
सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।
स जन्तुं पातयत्याशु विना [१]बीभत्सचेष्टितैः ॥ ४१ ॥
दोषेषु[२] मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।
स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥ ४२ ॥
वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।

---

१ बीभत्सचेष्टितानि—दन्तक्षतादीनि ।

२ दोषेषु वातादिषु कृतवेगेषु सत्सु स्वकीयं वेगं दर्शयित्वोपक्षीणेषु देहिनां मदाश्च मूर्च्छायाश्च स्वयमेवोपशाम्यन्ति, संन्यासस्त्वौषधैर्विना न शाम्यति, बहुवचनं प्रभेदाऽभिप्रायेण ।

संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनसंश्रिताः ॥ ४३ ॥
स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।
प्राणैर्वियुज्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलाः क्रियाः ॥ ४४ ॥
दुर्गेऽम्भसि यथा मज्जद्भाजनं त्वरया बुधः ।
गृह्णीयात्तलमप्राप्तं तथा संन्यासपीडितम् ॥ ४५ ॥
अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमः प्रधमनानि च ।
सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥ ४६ ॥
लुञ्चनं केशलोम्नां च दन्तैर्दशनमेव च ।
आत्मगुप्तावघर्षश्च हितास्तस्यावबोधने ॥ ४७ ॥
संमूर्च्छितानि तीक्ष्णानि मद्यानि विविधानि च ।
प्रभूतकटुयुक्तानि तस्यास्ये गालयेन्मुहुः ॥ ४८ ॥
मातुलुङ्गरसं तद्वन्महौषधसमायुतम् ।
तद्वत् सौवर्चलं दद्याद्युक्तं मद्याम्लकाञ्जिकैः ॥ ४९ ॥
हिङ्गूषणसमायुक्तं यावत् संज्ञाप्रबोधनम् ।
प्रबुद्धसंज्ञमन्नैश्च लघुभिस्तमुपाचरेत् ॥ ५० ॥
विस्मापनैः स्मारणैश्च प्रियश्रुतिभिरेव च ।
पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैश्चित्रैश्च दर्शनैः ॥ ५१ ॥
स्रंसनोल्लेखनैर्धूमैरञ्जनैः कवलग्रहैः ।
शोणितस्यावसेकैश्च व्यायामोद्धर्षणैस्तथा ॥ ५२ ॥
प्रबुद्धसंज्ञं मतिमाननुबन्धमुपक्रमेत् ।
तस्य संरक्षितव्यं हि मनः प्रलयहेतुतः ॥ ५३ ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य यथादोषं यथाबलम् ।
पञ्च कर्माणि कुर्वीत मूर्च्छायेषु मदेषु च ॥ ५४ ॥
अष्टाविंशत्यौषधस्य तथा तिक्तस्य सर्पिषः ।
प्रयोगः शस्यते तद्वन्महतः षट्पलस्य च ॥ ५५ ॥
त्रिफलायाः प्रयोगो वा सघृतक्षौद्रशर्करः ।
शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥ ५६ ॥
पिप्पलीनां प्रयोगो वा पयसा चित्रकस्य वा ।
रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥ ५७ ॥
रक्तावसेकाच्छास्त्राणां सतां सत्त्ववतामपि ।

सेवनान्मदमूर्च्छायाः प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ ५८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विशुद्धं चाविशुद्धं च शोणितं तस्य हेतवः ।
रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु चौषधम् ॥ ५९ ॥
मदमूर्च्छायसंन्यासहेतुलक्षणभेषजम् ।
विधिशोणितकेऽध्याये सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ ६० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने योजनाचतुष्के विधिशोणितीयो नाम चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

योजनाचतुष्कः—

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो यज्जःपुरुषीयमध्यायं[1] व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पुरा प्रत्यक्षधर्माणं भगवन्तं पुनर्वसुम् ।
समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथा ॥ ३ ॥
आत्मेन्द्रियमनोर्थानां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।
राशिरस्यामयानां च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥ ४ ॥
अथ काशिपतिर्वाक्यं वामको[2]ऽर्थवदन्तरा ।
व्याजहारार्षसमितिमभिसृत्याभिवाद्य च ॥ ५ ॥
किं नु स्यात् पुरुषो यज्जस्तज्जास्तस्यामयाः स्मृताः ।
न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचर्षीन् पुनर्वसुः ॥ ६ ॥
सर्व एवामितज्ञानविज्ञानच्छिन्नसंशयाः ।
भवन्तश्छेत्तुमर्हन्ति काशिराजस्य संशयम् ॥ ७ ॥

---

१ यस्माज्जातो यज्जः पञ्चम्यामजाताविति डप्रत्ययः, अत्रेयं सङ्गतिः—कस्माद्रोगः प्रजायते इति प्रश्नस्योत्तरम्—यज्जः पुरुषस्तज्जा रोगा इति। अतोऽयमध्यायो यज्जः पुरुषीयशब्देनोच्यते ।

२ वामकप्रश्नानन्तरं क्रमश आत्मजा रोगा इत्यादिपक्षसमाश्रयणं शिष्यबुद्धिप्रवेशार्थम् ।

पारीक्षिस्तत् परीक्ष्याग्रे मौद्गल्यो वाक्यमब्रवीत् ।
आत्मजः पुरुषो रोगाश्चात्मजाः कारणं हि सः ॥ ८ ॥
स चिनोत्युपभुङ्क्ते च कर्म कर्मफलानि च ।
न ह्यृते चेतनाधातोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥ ९ ॥
शरलोमा तु नेत्याह न ह्यात्माऽऽत्मानमात्मना ।
योजयेद्व्याधिभिर्दुःखैर्दुःखद्वेषी कदाचन ॥ १० ॥
रजस्तमोभ्यां तु मनः परीतं सत्त्वसंज्ञकम् ।
शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणां च कारणम् ॥ ११ ॥
वार्योविदस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः ।
नर्ते शरीरं शारीरा रोगा न मनसः स्थितिः ॥ १२ ॥
रसजानि तु भूतानि व्याधयश्च पृथग्विधाः ।
आपो हि रसवत्यस्ताः स्मृता निर्वृत्तिहेतवः ॥ १३ ॥
हिरण्याक्षस्तु नेत्याह न ह्यात्मा रसजः स्मृतः ।
नातीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा ॥ १४ ॥
षड्धातुजस्तु पुरुषो रोगाः षड्धातुजास्तथा ।
राशिः षड्धातुजो ह्येष साङ्ख्यैराद्यैः प्रकीर्तितः ॥ १५ ॥
तथा ब्रुवाणं कुशिकमाह तन्नेति शौनकः ।
कस्मान्मातापितृभ्यां हि विना षड्धातुजो भवेत् ॥ १६ ॥
पुरुषः पुरुषाद्गौर्गोरश्वादश्वः प्रजायते ।
पैत्र्या मेहादयश्चोक्ता रोगास्तावत्र कारणम् ॥ १७ ॥
भद्रकाप्यस्तु नेत्याह न ह्यन्धोऽन्धात् प्रजायते ।
मातापित्रोरपि च ते प्रागुत्पत्तिर्न युज्यते ॥ १८ ॥
कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः ।
न ह्यृते कर्मणो जन्म रोगाणां पुरुषस्य वा ॥ १९ ॥
भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्ता पूर्वं हि कर्मणः ।
दृष्टं न चाकृतं कर्म यस्य स्यात् पुरुषः फलम् ॥ २० ॥
भावहेतुः स्वभावस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।
खरद्रवचलोष्णत्वं तेजोऽन्तानां यथैव हि ॥ २१ ॥
काङ्कायनस्तु नेत्याह न ह्यारम्भफलं भवेत् ।
भवेत् स्वभावाद्भावानामसिद्धिः सिद्धिरेव वा ॥ २२ ॥

स्रष्टा त्वमितिसंकल्पो ब्रह्मापत्यं प्रजापतिः ।
चेतनाचेतनस्यास्य जगतः सुखदुःखयोः ॥ २३ ॥
तन्नेति भिक्षुरात्रेयो न ह्यपत्यं प्रजापतिः ।
प्रजाहितैषी सततं दुःखैर्युञ्ज्यादसाधुवत् ॥ २४ ॥
कालजस्त्वेव पुरुषः कालजास्तस्य चामयाः ।
जगत् कालवशं सर्वं कालः सर्वत्र कारणम् ॥ २५ ॥
तथर्षीणां[1] विवदतामुवाचेदं पुनर्वसुः ।
मैवं वोचत तत्त्वं हि दुष्प्रापं पक्षसंश्रयात् ॥ २६ ॥
वादान् सप्रतिवादान् हि वदन्तो निश्चितानिव ।
पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवद्गतौ ॥ २७ ॥
मुक्त्वैवं वादसंघट्टमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।
नाविधूते तमःस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥ २८ ॥
येषामेव[2] हि भावानां संपत् संजनयेन्नरम् ।
तेषामेव विपद्व्याधीन् विविधान् समुदीरयेत् ॥ २९ ॥

अथात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरेव वामकः काशिपतिरुवाच भगवन्तमात्रेयं—भगवन् ! संपन्निमित्तजस्य पुरुषस्य विपन्निमित्तजानां च रोगाणां किमभिवृद्धिकारणं भवतीति ॥ ३० ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—हिताहारोपयोग एक एव पुरुषस्याभिवृद्धिकरो भवति, अहिताहारोपयोगः पुनर्व्याधीनामिति ॥ ३१ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—कथमिह भगवन् !

---

१ तथर्षीणामित्यारभ्य पुनर्वसुः सिद्धान्तयति—पूर्वोक्तानां पदार्थानां समुदायः पुरुषं रोगञ्च प्रति कारणमिति ।

२ येषामेव पूर्वोक्तानामात्माऽऽदिकालान्तानां भावानां समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणरूपाणां सम्पत् सामग्र्यं साद्गुण्यं नरं चिकित्स्यं पुरुषं जनयेत्तेषामेव भावानां व्यापद् वैगुण्यं विविधान् व्याधीन् समुदीरयेत् सञ्जनयेत्। मुनिभिः प्रत्येकमात्मादिभावस्य पुरुषजनकत्वं रोगजनकत्वञ्च पूर्वपक्षसमाश्रयेणोक्तम्। पुनर्वसुना तु भावानामिति बहुवचनेन, साद्गुण्येन समुदितानां सर्वेषां यथायथं निमित्तोपादानकारणत्वं प्रतिपादितम्, तेषामेव वैगुण्यं रोगजनकमिति सिद्धान्तितम् ।

हिताऽहितानामाहारजातानां लक्षणमनपवादमभिजानीमहे, हितसमाख्यातानामाहारजातानामहितसमाख्यातानां च मात्रा—काल-क्रिया-भूमिऽदेह-दोष-पुरुषाऽवस्थाऽन्तरेषु विपरीतकारित्वमुपलभामहे इति ॥ ३२ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—यदाहारजातमग्निवेश ! समांश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोतीत्येतद्धितं विद्धि, विपरीतमहितमिति; एतद्धिताहितलक्षणमनपवादं भवति ॥ ३३ ॥

एवंवादिनं च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच-भगवन् ! न त्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति ॥ ३४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—येषां हि विदितमाहारतत्त्वमग्निवेश ! गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वावयवशश्च मात्रादयो भावाः, त एतदेवमुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहेरन्। यथा तु खल्वेतदुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति, तथैतदुपदेक्ष्यामो मात्रादीन् भावानुदाहरन्तः; तेषां हि बहुविध-विकल्पा भवन्ति; आहारविधिविशेषांस्तु खलु लक्षणतश्चावयवतश्चानुव्याख्यास्यामः ॥ ३५ ॥

तद्यथा—आहारत्वमाहारस्यैकविधम्, अर्थाभेदात्; स पुनर्द्वियोनिः, स्थावर-जङ्गमात्मकत्वात्; द्विविधप्रभावः, हिताहितोदर्कविशेषात्; चतुर्विधोपयोगः, पानाऽशनभक्ष्यलेह्योपयोगात्; षडास्वादः, रसभेदतः षड्विधत्वात्; विंशतिगुणः, गुरुलघुशीतोष्णास्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णास्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवानुगमनात्; अपरिसंख्येयविकल्पः, द्रव्यसंयोग-करणबाहुल्यात् ॥ ३६ ॥

(१) तस्य तु खलु ये ये विकारावयवा भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते, भूयिष्ठकल्पानां च मनुष्याणां प्रकृत्यैव हिततमाश्चाऽहिततमाश्च, तांस्तान् यथावदुपदेक्ष्यामः ।

(२) तद्यथा-लोहितशालयः शूकधान्यानां पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्ति, मुद्गाः शमीधान्यानाम्, आन्तरीक्षमुदकानां, सैन्धवं लवणानां, जीवन्तीशाकं शाकानाम्; ऐणेयं मृगमांसानां, लावःपक्षिणां, गोधा बिलेशयानां, रोहितो मत्स्यानां, गव्यं सर्पिः सर्पिषां, गोक्षीरं क्षीराणां, तिलतैलं स्थावरजातानां स्नेहानां, वराहवसा आनूपमृगव-

सानां, चुलुकीवसा मत्स्यवसानां, पाकहंसवसा जलचरविहङ्गवसानां, कुक्कुटवसा विष्किरशकुनिवसानाम्, अजमेदः शाखादमेदसां, शृङ्गवेरं कन्दानां, मृद्वीका फलानां, शर्करा इक्षुविकाराणामिति–प्रकृत्यैव हिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥

अत ऊर्ध्वमहितानप्युपदेक्ष्यामः–यवकाः शूकधान्यानामपथ्यत्वेन प्रकृष्टतमा भवन्ति, माषाः शमीधान्यानां, वर्षानादेयमुदकानां[1], औषरं लवणानां, सर्षपशाकं शाकानां, गोमांसं[2] मृगमांसानां, काणकपोतः पक्षिणां, भेको बिलेशयानां, चिलिचिमो मत्स्यानाम्, आविकं सर्पिः सर्पिषाम्, अविक्षीरं क्षीराणां, कुसुम्भस्नेहः स्थावरस्नेहानां, महिषवसा[3] आनूपमृगवसानां, कुम्भीरवसा मत्स्यवसानां, काकमद्गुवसा जलचरविहङ्गवसानां, चटकवसा विष्किरशकुनिवसानां, हस्तिमेदः शाखादमेदसां, लिकुचं[4] फलानाम्, आलुकं[5] कन्दानां, फाणितमिक्षुविकाराणाम्; इति प्रकृत्यैवाऽहिततमानामाहारविकाराणां प्रकृष्टतमानि द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति । इति हिताहितावयवो व्याख्यात आहारविकाराणाम् ॥ २७ ॥

अतो भूयः कर्मौषधानां च प्राधान्यतः सानुबन्धानि च द्रव्यादीन्यनुव्याख्यास्यामः[6] । तद्यथा—अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्ठम्, उदकमाश्वासकराणां, सुरा श्रमहराणां, क्षीरं जीवनीयानां, मांसं बृंहणीयानां, रसस्तर्पणीयानां, लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणां, अम्लं हृद्यानां, कुक्कुटो बल्यानां, नक्ररेतो वृष्याणां, मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानां, सर्पिर्वात-

---

१ वर्षासु नादेयं नदीजलम्, सप्तमीसमासः ।

२ वनेऽपि गावो भवन्ति, वन्याश्चतुष्पदा मृगाः, ग्राम्याः पशव इत्युच्यन्ते ।

३ महिषाः—वन्याः ।

४ लकुचो लिकुचो डहुरित्यमरः । 'बडहर' इति प्रसिद्धः ।

५ मूलकमिति पाठस्तु न सङ्गतः, तस्य दीपनपाचनरुच्यवातघ्नादिगुणत्वेन पथ्यत्वनिश्चयात् । पिण्डाऽऽलुकमिति पाठान्तरम् । अष्टावप्यालूनि वातगतिविकारकत्वेनापथ्यानीति श्रीमन्तस्त्र्यम्बकशास्त्रिचरणाः ।

६ आदिशब्देन वेगसन्धारणादिकाः क्रियाः गृह्यन्ते ।

पित्तप्रशमनानां, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां, वमनं श्लेष्महराणां, विरेचनं पित्तहराणां, बस्तिर्वातहराणां, स्वेदो मार्दवकराणां, व्यायामः स्थैर्यकराणां, क्षारः पुंस्त्वोपघातिनां, तिन्दुकमनन्नद्रव्यरुचिकराणाम्, आमं कपित्थमकण्ठ्यानाम्, आविकं सार्पिरहृद्यानाम्, अजाक्षीरं शोषघ्नस्तन्यसात्म्यसांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानाम्, अविक्षीरं श्लेष्मपित्तजननानां, महिषीक्षीरं स्वप्नजननानां, मन्दकं दध्यभिष्यन्दकराणां, गवेधुकान्नं कर्शनीयानाम्, उद्दालकान्नं विरूक्षणीयानाम्, इक्षुर्मूत्रजननानां, यवाः पुरीषजननानां, जाम्बवं वातजननानां, शष्कुल्यः श्लेष्मपित्तजननानां, कुलत्था अम्लपित्तजननानां, माषाः श्लेष्मपित्तजननानां, मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां, त्रिवृत् सुखविरेचनानां, चतुरङ्गुलो मृदुविरेचनानां, स्नुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानां, प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानां, विडङ्गं क्रिमिघ्नानां, शिरीषो विषघ्नानां, खदिरः कुष्ठघ्नानां, रास्ना वातहराणां, आमलकं वयःस्थापनानां, हरीतकी पथ्यानाम्, एरण्डमूलं वृष्यवातहराणां, पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानां, चित्रकमूलं दीपनीयपाचनीयगुदशूलशोथार्शोहराणां, पुष्करमूलं हिक्काश्वासकासपार्श्वशूलहराणां, मुस्तं सांग्राहिकदीपनीयपाचनीयानाम्, उदीच्यं निर्वापणीयदीपनीयपाचनीयच्छर्द्यतीसारहराणां, कट्वङ्गं संग्राहकदीपनीयपाचनीयानाम्, अनन्ता सांग्राहिकदीपनीयरक्तपित्तप्रशमनानाम्, अमृता सांग्राहिकवातहरदीपनीयश्लेष्मशोणितविबन्धप्रशमनानां, बिल्वं सांग्राहिकदीपनीयवातकफप्रशमनानाम्, अतिविषा दीपनीयपाचनीयसांग्राहिकसर्वदोषहराणाम्, उत्पल-कुमुद-पद्म-किञ्जल्कः सांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, दुरालभा पित्तश्लेष्मप्रशमनानां, गन्धप्रियङ्गुः शोणितपित्तातियोगप्रशमनानां, कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसांग्राहिकोपशोषणानां, काश्मर्यफलं रक्तसांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, पृश्निपर्णी सांग्राहिकवातहरदीपनीयवृष्याणां, विदारिगन्धा वृष्यसर्वदोषहराणां, बला सांग्राहिकबल्यवातहराणां, गोक्षुरको बल्यमूत्रकृच्छ्रानिलहराणां, हिङ्गुनिर्यासश्छेदनीयदीपनीयभेदनीयानुलो-

---

१ हिङ्गोर्निर्यासो दुग्धं हींग्-इति प्रसिद्धः।

मिकवातकफप्रशमनानाम्, अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणां, यावशूकः स्रंसनीयपाचनीयार्शोघ्नानां, तक्राभ्यासो ग्रहणीदोषशोफार्शोघृतव्यापत्प्रशमनानां, क्रव्यादमांसरसाभ्यासो ग्रहणीदोषशोषार्शोघ्नानां, क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां, समघृतसक्तुप्राशाभ्यासो वृष्योदावर्तहराणां, तैलगण्डूषाभ्यासो दन्तबलरुचिकराणां, चन्दनोदुम्बरे दाहनिर्वापणालेपनानां, रास्नाऽगुरुणी शीताऽपनयनप्रलेपनानां, लामज्जकोशीरे दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां, कुष्ठं वातहराभ्यङ्गोपनाहयोगिनां, मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्यकण्ठ्यवर्ण्यबल्यविरजनीयरोपणीयानां, वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनाम्, अग्निरामस्तम्भशीतशूलोद्वेपनप्रशमनानां, जलं स्तम्भनीयानां, मृद्भृष्टलोष्टनिर्वापितमुदकं तृष्णाच्छर्द्यतियोगप्रशमनानाम्, अतिमात्राशनसामप्रदोषहेतूनां, यथाऽग्न्यभ्यवहारोऽग्निसन्धुक्षणानां, यथासात्म्यं चेष्टाऽभ्यवहारौ उपसेव्यानां, कालभोजनमारोग्यकराणां, तृप्तिराहारगुणानां, वेगसन्धारणमनारोग्यकराणां, मद्यं सौमनस्यजननानां, मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणां, गुरुभोजनं दुर्विपाककराणां, एककालभोजनं सुखपरिणामकराणां, स्त्रीष्वतिप्रसङ्गः शोषकराणां, शुक्रवेगनिग्रहः षाण्ड्यकराणां, पराघातनमन्नाश्रद्धाजननानाम्, अनशनमायुषो ह्रासकराणां, प्रमिताशनं कर्शनीयानाम्, अजीर्णाध्यशनं ग्रहणीदूषणानां, विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां, विरुद्धवीर्याशनं निन्दितव्याधिकराणां, प्रशमः पथ्यानां, आयासः सर्वापथ्यानां, मिथ्यायोगो व्याधिसुखानां, रजस्वलाऽभिगमनमलक्ष्मीमुखानां, ब्रह्मचर्यमायुष्याणां, परदारगमनमनायुष्याणां, सङ्कल्पो वृष्याणां, दौर्मनस्यमवृष्याणाम्, अयथाबलमारम्भः प्राणोपरोधिनां, विषादो रोगवर्धनानां, स्नानं श्रमहराणां, हर्षः प्रीणनानां, शोकः शोषणानां, निवृत्तिः पुष्टिकराणां, पुष्टिः स्वप्नकराणां, अतिस्वप्नस्तन्द्राकराणां, सर्वरसाभ्यासो बलकराणाम्, एकरसाभ्यासो दौर्बल्यकराणां, गर्भशल्यमनाहार्याणाम्, अजीर्णमुद्धार्याणां, बालो मृदुभेषजी-

---

१ पराघातनं वध्यस्थानं, बीभत्सत्वादरुचिजनकमिति दत्तः। परायतनमिति स्वयंपाकिनः पठन्ति।

यानां, वृद्धो याप्यानां, गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यवायव्यायामवर्जनीयानां, सौमनस्यं गर्भधारणानां, सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानाम्, आमो विषमचिकित्स्यानां, ज्वरो रोगाणां, कुष्ठं दीर्घरोगाणां, राजयक्ष्मा रोगसमूहानां, प्रमेहाऽनुषङ्गिणां, जलौकसोऽनुशस्त्राणां, बस्तिस्तन्त्राणां, हिमवानौषधिभूमीनां, सोम ओषधीनां, मरुभूरारोग्यदेशानाम्, अनूपोऽहितदेशानां, निर्देशकारित्वमातुरगुणानां, भिषक् चिकित्साङ्गानां, नास्तिको वर्ज्यानां, लौल्यं क्लेशकराणाम्, अनिर्देशकारित्वमरिष्टानाम्, अनिर्वेदो वार्तलक्षणानां, वैद्यसमूहो निःसंशयकराणां, योगो वैद्यगुणानां, विज्ञानमौषधीनां, शास्त्रसहितस्तर्कः साधनानां, संप्रतिपत्तिः कालज्ञानप्रयोजनानाम्, अव्यवसायः कालातिपत्तिहेतूनां, दृष्टकर्मता निःसंशयकराणाम्, असमर्थता भयकराणां, तद्विद्यसम्भाषा बुद्धिवर्धनानाम्, आचार्यः शास्त्राधिगमहेतूनाम्, आयुर्वेदोऽमृतानां, सद्वचनमनुष्ठेयानाम्, असद्ग्रहणवचनमसंग्रहणसर्वाहितानां; सर्वसंन्यासः सुखकराणामिति ॥ २८ ॥

भवन्ति चात्र ।

अग्र्याणां शतमुद्दिष्टं यद्द्विपञ्चाशदुत्तरम् ।
अलमेतद्विकाराणां विघातायोपदिश्यते ॥ २९ ॥
समानकारिणो येऽर्थास्तेषां श्रेष्ठस्य लक्षणम् ।
ज्यायस्त्वं कार्यकारित्वेऽवरत्वं चाऽप्युदाहृतम् ॥ ४० ॥
वातपित्तकफानां च यद्यत् प्रशमने हितम् ।
प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यद्व्याधिहरमुत्तमम् ॥ ४१ ॥
एतन्निशम्य निपुणश्चिकित्सां सम्प्रयोजयेत् ।
एवं कुर्वन् सदा वैद्यो धर्मकामौ समश्नुते ॥ ४२ ॥
पथ्यं पथोऽनपेतं यद्यच्चोक्तं मनसः प्रियम् ।
यच्चाप्रियमपथ्यं च नियतं तन्न लक्ष्यते[१] ॥ ४३ ॥
मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषगुणान्तरम् ।
प्राप्य तत्तद्धि दृश्यन्ते ते ते भावास्तथा तथा ॥ ४४ ॥
तस्मात् स्वभावो निर्दिष्टस्तथा मात्रादिराश्रयः ।

---

१ पथ्यमपथ्यञ्च मात्राकालक्रियादिभिर्भिद्यते, इत्यत आह-तन्न लक्ष्यते इति ।

तदपेक्ष्योभयं कर्म प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता ॥ ४५ ॥

तदात्रेयस्य भगवतो वचनं निशम्य पुनरपि भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—यथोद्देशमभिनिर्दिष्टः केवलोऽयमर्थो भगवता श्रुतश्चास्माभिः । आसवद्रव्याणामिदानीमनपवादं लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं शुश्रूषामह इति ॥ ४६ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—धान्य-फल-मूल-सार-पुष्प-काण्ड-पत्र त्वचो भवन्त्यासवयोनयोऽग्निवेश संग्रहेणाष्टौ शर्करा नवमी । तास्वेव द्रव्यसंयोगकरणतोऽपरिसंख्येयासु यथापथ्यतमानामासवानां चतुरशीतिं[1] निबोध; तद्यथा—सुरा-सौवीर-तुषोदक-मैरेय-मेदक-धान्याऽम्लाः षड् धान्यासवा भवन्ति, मृद्वीका-खर्जूर-काश्मर्य-धन्वन-राजादन-तृणशून्य-परूषकाऽभयाऽऽमलक-मृगालिण्डिका-जाम्बव-कपित्थ-कुवल-बदर-कर्कन्धु-पीलु-प्रियाल-पनस-न्यग्रोधाऽश्वत्थ-प्लक्ष-कपीतनोदुम्बरा-जमोद-शृङ्गाटक-शङ्खिनीति फलासवाः षड्विंशतिर्भवन्ति, विदारिगन्धाऽश्वगन्धा कृष्णगन्धा शतावरी-श्यामा-त्रिवृ-दन्ती द्रवन्ती-बिल्वोरुबूक-चित्रक-मूलैरेकादश मूलासवा भवन्ति, शाल-प्रियकाऽश्वकर्ण चन्दन-स्यन्दन-खदिर-कदरसप्तपर्णा-र्जुना-ऽसना-रिमेद-तिन्दुक-किणिही-शमी-शुक्तिपत्र-शिंशपा-शिरीषवञ्जुल—धन्वनमधूकैः-सारासवा विंशतिर्भवन्ति, पद्मोत्पल-नलिन-कुमुद-सौगन्धिक-पुण्डरीक-शतपत्र-मधूक-प्रियङ्गु-धातकी-पुष्पैर्दश पुष्पासवा भवन्ति, इक्षुकाण्डोक्ष्विक्षुबालिका पुण्ड्रकचतुर्थाः काण्डासवा भवन्ति, पटोल-ताडक-पत्रासवौ द्वौ भवतः, तिल्वक-लोध्रैलवालुक-क्रमुकचतुर्थास्त्वगासवा भवन्ति, शर्करासव एक एवेति; एवमेषामासवानां चतुरशीतिः परस्परेणासंसृष्टानामासवद्रव्याणामुपादिष्टा भवन्ति । एषामासवानामासुतत्वादासवसंज्ञा[2] । द्रव्यसंयोगविभागविस्तरस्त्वेषां बहुविधविकल्पः संस्कारश्च; यथास्वं संयोगसंस्कारसंस्कृता ह्यासवाः स्वं स्वं कर्म कुर्वन्ति; संयोगसंस्कारदेशकालमात्रादयश्च भावास्तेषां

---

१ आसवप्रकृतिभूतानि द्रव्याणि लर्सीकावन्ति, तानि चासङ्ख्यान्यपि मेध्यान्यायुर्वर्द्धकानि चतुरशीतिः परिगणितानि ।

२ आसुतत्वात् कृतसन्धानत्वात्, पुञ् अभिषवे क्तः, ततो भावे क्तप्रत्ययः ।

तेषामासवानां ते ते समुपदिश्यन्ते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्येति ॥ ४७ ॥

भवति चात्र ।

मनः[1]शरीराग्निबलप्रदानामस्वप्नशोकारुचिनाशनानाम् ।
संहर्षणानां प्रवरासवानामशीतिरुक्ता चतुरुत्तरैषा ॥ ४८ ॥

तत्र श्लोकः ।

शरीररोगप्रकृतौ मता[2]नि तत्त्वेन चाऽऽहारविनिश्चयं च ।
उवाच यज्ञः पुरुषादिकेऽस्मिन्मुनिस्तथाऽग्र्याणि वरासवांश्च ॥४९॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने अन्नपानचतुष्के यज्जःपुरुषीयोऽध्यायः पञ्चविंशतितमः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथात आत्रेयभद्रकाप्यीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।
पूर्णाक्षश्चैव मौद्गल्यो हिरण्याक्षश्च कौशिकः ॥ ३ ॥
यः कुमारशिरा नाम भरद्वाजः स चानघः ।
श्रीमान् वार्योविदश्चैव राजा मतिमतां वरः ॥ ४ ॥
निमिश्च राजा वैदेहो वडिशश्च महामतिः ।
काङ्कायनश्च बाह्लीको बाह्लीकभिषजां वरः ॥ ५ ॥
एते श्रुतवयोवृद्धा जितात्मानो महर्षयः ।
वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिहीर्षवः ॥ ६ ॥
तेषां तत्रोपविष्टानामियमर्थवती कथा ।
बभूवार्थविदां सम्यग्रसाहारविनिश्चये ॥ ७ ॥

एक ए[3]व रस इत्युवाच भद्रकाप्यो यं पञ्चानामिन्द्रियार्थानाम-

---

१ अयुक्तियुक्तं रोगाय, युक्तियुक्तं रसायनम्, इत्यादिनियमेन पातिस्याऽऽसवस्य गुणकथनमिदम ।

२ मतानि परीक्षयादीनां पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्तानि, तत्त्वेन पुनर्वसोर्मतञ्च

३ अत्र एवशब्दः सर्वेषु रसेषूदकमनुवृत्तं सूचयन् रसस्याऽऽप्यत्वं साधयति ।

न्यतमं जिह्वावैषयिकं[1] भावमाचक्षते कुशलाः, स पुनरुदकादनन्य इति; द्वौ रसाविति–शाकुन्तेयो ब्राह्मणश्छेदनीय उपशमनीयश्चेति; त्रयो रसा इति–पूर्णाक्षो मौद्गल्यश्छेदनीयोपशमनीयसाधारणा इति; चत्वारो रसा इति–हिरण्याक्षः कौशिकः स्वादुर्हितश्च स्वादुरहितश्चाऽस्वादुर्हितश्चास्वादुरहितश्चेति; पञ्च रसा इति–कुमारशिरा भरद्वाजो भौमौदकाग्नेयवायव्यान्तरिक्षाः; षड्रसा इति–वार्योविदो राजर्षिः गुरु-लघु-शीतो-ष्ण-स्निग्ध-रूक्षाः; सप्त रसा इति–निमिर्वैदेहो मधुराऽम्ल-लवण-कटुक-तिक्त-कषाय-क्षाराः; अष्टौ रसा इति–बडिशो धामार्गवो मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायक्षाराव्यक्ताः अपरिसंख्येया रसा इति–काङ्कायनो बाह्लीकभिषगाश्रयगुणकर्मसंस्वादविशेषाणामपरिमेयत्वात् ॥ ८ ॥

षडेव[2] रसा इत्युवाच भगवानात्रेयः पुनर्वसुः मधुराम्ललवणकटुकतिक्तकषायाः । तेषां[3] षण्णां रसानां योनिरुदकं, छेदनोपशमने द्वे कर्मणी, तयोर्मिश्रीभावात् साधारणत्वं, स्वाद्वस्वादुता भक्तिद्वेषौ, हिताहितौ च प्रभावौ, पञ्चमहाभूतविकारास्त्वाश्रयाः प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालवशाः, तेष्वाश्रयेषु द्रव्यसंज्ञकेषु गुणा गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्याः; क्षरणात्क्षारो नासौ रसः, द्रव्यं हि तदनेकरससमुत्पन्नमनेकरसं कटुकलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थसमन्वितं करणाभिनिर्वृत्तम्; अव्यक्तीभावस्तु खलु रसानां प्रकृतौ भवत्यनुरसेऽनुरससमन्विते वा द्रव्ये; अपरिसंख्येयत्वं पुनस्तेषामाश्रयादीनां भावानां विशेषापरिसंख्येयत्वान्न युक्तम्, एकैकोऽपि ह्येषामाश्रयादीनां भावानां विशेषानाश्रयते, न च तस्मादन्यत्वमुपपद्यते; परस्परसंसृष्टभूयिष्ठत्वान्न चैषामभिनिर्वृत्तेर्गुणप्रकृतीनामपरिसंख्येयत्वं भवति, तस्मान्न संसृष्टानां रसानां कर्मोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः[4] । तच्चैवं

---

१ जिह्वाया वैषयिकं विषयं, विनयादित्वात्स्वार्थे ठक्, रसनाग्राह्यमिति फलितम् । अन्यतमत्वञ्च भेदकूटाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकधर्मवत्वम् ।

२ अत्र एवशब्दः पक्षान्तरं व्यावर्त्तयति—नान्यैः संख्याता नाऽप्यसंख्याता इति ।

३ तेषामित्यादिना पक्षान्तराणि सङ्गमयति–द्वेकर्मणीत्यादिरीत्या ।

४ बुद्धिमन्त इत्यन्तेन प्रकरणेन क्षारस्य द्रव्यत्वं प्रसाध्य, अव्यक्तीभा-

कारणमवेक्षमाणाः षण्णां रसानां परस्परेणासंसृष्टानां लक्षणपृथक्त्व-मुपदेक्ष्यामः ॥ ९ ॥

अग्रे तु तावद्द्रव्यभेदमभिप्रेत्य किञ्चिदभिधास्यामः । सर्वं द्रव्यं पाञ्चभौतिकमास्मिन्नर्थे । तच्चेतनावदचेतनं च । तस्य गुणाः शब्दादयो गुर्वादयश्च द्रवान्ताः, कर्म पञ्चविधमुक्तं वमनादि । तत्र द्रव्याणि[1]—गुरुखरकठिनमन्दास्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धगुण-बहुलानि पार्थिवानि, तान्युपचयसंघातगौरवस्थैर्यकराणि, द्रव-स्निग्धशीतमन्दसरसान्द्रमृदुपिच्छिलरसगुणबहुलान्याप्यानि, तान्युपक्लेदस्नेहबन्धविष्यन्दमार्दवप्रह्लादकराणि; उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघु-रूक्षविशदरूपगुणबहुलान्याग्नेयानि, तानि दाहपाकप्रभाप्रकाश-वर्णकराणि; लघुशीतरूक्षखरविशदसूक्ष्मस्पर्शगुणबहुलानि वायव्यानि, तानि रौक्ष्यग्लानिविचारवैशद्यलाघवकराणि; मृदुलघुसूक्ष्म-श्लक्ष्णशब्दगुणबहुलान्याकाशात्मकानि, तानि मार्दवसौषिर्यलाघव-कराणि ॥ १० ॥

अनेनोपदेशेन नानौषधभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमुपलभ्यते तां तां युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य; न च खलु केवलं गुणप्रभावादेव द्रव्याणि कार्मुकाणि भवन्ति; द्रव्याणि हि-द्रव्यप्रभावाद्गुणप्रभावाद्द्रव्यगुण-प्रभावाच्च तस्मिंस्तस्मिन् काले तत्तदधिकरणमासाद्य तां तां च युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य यत् कुर्वन्ति तत् कर्म, येन कुर्वन्ति तद्वीर्यं, यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणं, यदा कुर्वन्ति स कालः, यथा कुर्वन्ति स उपायः, यत् साधयन्ति तत् फलम् ॥ ११ ॥

भेदश्चैषां त्रिषष्टिविधाविकल्पो द्रव्यदेशकालप्रभावाद्भवति, तमुपदेक्ष्यामः ॥ १२ ॥

स्वादुरम्लादिभिर्योगं शेषैरम्लादयः पृथक् ।
यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि हि ॥ १३ ॥

त्वस्य रसप्रकृतौ जले स्थितिमत्त्वं संसाध्य, अपरिसंख्येयत्वस्य च आश्रय-भेदस्य षट्त्व-विघटकत्वेऽप्रयोजकत्वात् षडेव रसा इति स्थापितम् ।

१ तत्र द्रव्याणि-इत्यादिना प्रकरणेन पृथिव्यादीनां पञ्चभूतानां गुणाः कर्माणि च दर्शितानि ।

पृथगम्लादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।
मधुरस्य तथाऽम्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥ १४ ॥
त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।
वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥ १५ ॥
स्वाद्वम्लौ सहितौ युक्तौ लवणाद्यैः पृथग्गतैः ।
योगं शेषैः पृथग्यातश्चतुष्करससंख्यया ॥ १६ ॥
सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कट्वादिभिः पृथक् ।
युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वादूषणौ तथा ॥ १७ ॥
कट्वाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकटू तथा ॥ १८ ॥
युज्येते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ ।
षट् तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥ १९ ॥
षट् चैवेकरसानि स्युरेकं षड्रसमेव तु ।
इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥ २० ॥
त्रिषष्टिः स्यादसंख्येया रसानुरसकल्पनात् ।
रसा[1]स्तरतमाभ्यां तां संख्यामतिपतन्ति हि ॥ २१ ॥
संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा[2] ।
रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥ २२ ॥
क्वचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः क्वचित् ।
दोषौषधादीन् संचिन्त्य भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ २३ ॥
द्रव्याणि द्विरसादीनि संयुक्तांश्च रसान् बुधाः ।
रसानेकैकशो वाऽपि कल्पयन्ति गदान् प्रति ॥ २४ ॥
यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च दोषविकल्पवित् ।
न स मुह्येद्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ २५ ॥
व्यक्तः शुष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते ।

---

१ मधुरः, मधुरतरः, मधुरतमः, पुनश्च—मधुराम्लः, मधुराम्लतरः, मधुराम्लतम इत्यादिभेदैरसंख्यतां व्रजन्त्येव रसाः।

२ त्रिषष्टिधा—रसबोधकचक्रं ग्रन्थान्ते दर्शयिष्यामः ।

विपर्ययेणानुरसो रसो[1] नास्तीह सप्तमः ॥ २६ ॥
परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोगं एव च ।
विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च ॥ २७ ॥

संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः ।
सिद्ध्युपायाश्चिकित्साया लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे ॥ २८ ॥

देश-काल-वयो-मान-पाक-वीर्य-रसादिषु ।
परापरत्वे, युक्तिस्तु योजना या च युज्यते ॥ २९ ॥
संख्या स्याद्गणितं, योगः सह[2] संयोग उच्यते ।
द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वैककर्मजोऽनित्य एव च ॥ ३० ॥
विभागस्तु विभक्तिः स्याद्वियोगो भागशो ग्रहः ।
पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता ॥ ३१ ॥
परिमाणं पुनर्मानं, संस्कारः करणं मतम् ।
भावाभ्यसनमभ्यासः शीलनं सततक्रिया ॥ ३२ ॥
इति स्वलक्षणैरुक्ता गुणाः सर्वे परादयः ।
चिकित्सा यैरविदितैर्न यथावत् प्रवर्तते ॥ ३३ ॥
गुणा[3] गुणाश्रया नोक्तास्तस्माद्रसगुणान् भिषक् ।
विद्याद्द्रव्यगुणान् कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः ॥ ३४ ॥
अतश्च प्रकृतं बुद्ध्वा देशकालान्तराणि च ।
तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशेत् ॥ ३५ ॥

---

१ व्यवकलनेन रसानां भेदान् प्रस्तार्य्य सङ्कलनेन नियमयति-नास्तीह सप्तम इति । इह—आयुर्वेदेऽपि वैशेषिक इव षडेव रसा इति सिद्धान्तः ।

२ संयोगं लक्षयति—'द्रव्याणां सह योगः संयोग' इति, स च त्रिविधः द्वन्द्वकर्मजः, सर्वकर्मजः, एककर्मजश्चेति कर्म-क्रिया । स च संयोगोऽनित्यः, क्रियाजन्यत्वात् । अवयवाऽवयाविसम्बन्धे अतिव्याप्तिवारणाय सह पदम्, तथा च द्रव्याणां साहित्यरूपः सम्बन्धः संयोग इति फलितम् ।

३ 'गुणे गुणानङ्गीकार' इति न्यायवैशिषिकज्ञानां सिद्धान्तः । अत्र तु रसेसु गुणा वर्ण्यन्ते, तस्माद् भिषक् तान् तद्रसाश्रय द्रव्यगुणान् विद्यात्, अयमेव तन्त्रकर्त्तुरभिप्रायः ।

षड् विभक्तीः[1] प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम् ।
षट् पञ्चभूतप्रभावाः संख्याताश्च यथा रसाः ॥ ३६ ॥

सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्व्यश्चाव्यक्तरसाश्च; तास्त्वन्तरिक्षाद्भ्रश्यमाना भ्रष्टाश्च पञ्चमहाभूतविकारगुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्तीरभिप्रीणयन्ति, तासु मूर्तिषु षडभिमूर्च्छन्ति रसाः ॥ ३७ ॥

तेषां षण्णां रसानां सोम[2]गुणातिरेकान्मधुरो रसः, भूम्यग्निगुणभूयिष्ठत्वादम्लः, सलिलाग्निगुणभूयिष्ठत्वाल्लवणः, वाय्वग्निगुणभूयिष्ठत्वात्कटुकः, वाय्वाकाशगुणातिरेकात्तिक्तः, पवनपृथ्वीगुणातिरेकात् कषाय इति । एवमेषां रसानां षट्त्वमुत्पन्नं न्यूनातिरेकविशेषान्महाभूतानां भूतानामिव स्थावरजङ्गमानां नानावर्णाकृतिविशेषाः; षडृतुकत्वाच्च कालस्योपपन्नो महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषः ॥३८॥

तत्राग्निमारुतात्मका रसाः प्रायेणोर्ध्वभाजः, लाघवादुत्प्लवनत्वाच्च वायोरूर्ध्वज्वलनत्वाच्च वह्नेः; सलिलपृथिव्यात्मकास्तु प्रायेणाधोभागभाजः, पृथिव्या गुरुत्वान्निम्नगत्वाच्चोदकस्य; व्यामिश्रात्मकाः पुनरुभयतो भागभाजः ॥ ३९ ॥

तेषां षण्णां रसानामेकैकस्य यथाद्रव्यं[3] गुणकर्माण्यनुव्याख्यास्यामः—

(१) तत्र मधुरो रसः शरीरसात्म्याद्रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जौजःशुक्राभिवर्धन आयुष्यः षडिन्द्रियप्रसादनो बलवर्णकरः पित्तविषमारुतघ्नस्तृष्णाप्रशमनस्त्वच्यः केश्यः कण्ठ्यो बल्यः प्रीणनो जीवनस्तर्पणो बृंहणः स्थैर्यकरः क्षीणक्षतसंधानकरो घ्राणमुखकण्ठौष्ठजिह्वाप्रह्लादनो दाहमूर्च्छाप्रशमनः षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमः स्निग्धः शीतो गुरुश्च; स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान

---

१ षड विभक्तीर्मधुरादिषड् विभागान् । २ सोमशब्देन पृथिवीजले ।

३ द्रव्यमनतिक्रम्य यथाद्रव्यम्, रसाधिकरणद्रव्यगुणानुसारमित्यर्थः । ततश्च रसेषु कथं गुणाः कर्माणि च वर्त्तन्ते इति शङ्कैव नोदेति, आधारसमवेतानां गुणानामाधेयेषूपचरितत्वात् ।

स्थौल्यं मार्दवमालस्यमतिस्वप्नं गौरवमनन्नाभिलाषमग्निदौर्बल्यमास्यकण्ठयोर्मांसाभिवृद्धिं, तथा श्वासकासप्रतिश्यायालसकविसूचिकाशीतज्वरानाहास्यमाधुर्यवमथुसंज्ञास्वरप्रणाशगलगण्डगण्डमालाश्लीपदगलशोफबास्तिधमनीगलोपलेपाक्ष्यामयानाभिष्यन्दानित्येवंप्रभृतीन् कफजान् व्याधीनापादयति।

(२) अम्लो रसो भक्तं[1] रोचयति, अग्निं दीपयति, देहं बृंहयति, ऊर्जयति च, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बलं वर्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यमास्रावयति, भुक्तमपकर्षयति क्लेदयति जरयति, प्रीणयति, लघुरुष्णः स्निग्धश्च; स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान् हर्षयति तर्षयति, संमीलयत्यक्षिणी, संवेजयति लोमानि, कफं विलाययति; पित्तमभिवर्धयति, रक्तं दूषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति, क्षीणक्षतकृशदुर्बलानां श्वयथुमापादयति, अपि च क्षताभिहतदष्टदग्धभग्नशूनप्रच्युतावमूत्रितपरिसर्पितच्छिन्नभिन्नविश्लिष्टविद्धोत्पिष्टादीन् पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठमुरो हृदयं च।

(३) लवणो रसः पाचनः क्लेदनो दीपनश्च्यावनश्छेदनो भेदनस्तीक्ष्णः सरो विकास्यधःस्रंस्यवकाशकरो वातहरः स्तम्भबन्धसंघातविधमनः सर्वरसप्रत्यनीकभूतः, आस्यमास्रावयति, कफं विष्यन्दयति, मार्गान् विशोधयति, सर्वशरीरावयवान्मृदु करोति, रोचयत्याहारमाहारयोगी, नात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च; स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं कोपयति, रक्तं दूपयति, तर्षयति, मूर्च्छयति, मोहयति, तापयति, दारयति, कुष्णाति मांसानि, प्रगालयति कुष्ठानि, विषं वर्धयति, शोफान् स्फोटयति, दन्तांश्च्यावयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, इन्द्रियाण्युपरुणद्धि, वलीपलितखालित्यमापादयति, अपि च लोहितपित्ताम्लपित्तवीसर्पवातरक्तविचर्चिकेन्द्रलुप्तप्रभृतीन् विकारानुपजनयति।

(४) कटुको रसो वक्त्रं शोधयति, अग्निं दीपयति, भुक्तं शोषयति, घ्राणमास्रावयति, चक्षुर्विरेचयति, स्फुटीकरोतीन्द्रियाणि, अलस-

---

१ भक्तं रोचयति=अन्नाभिरुचिं जनयति।

कण्ठवयथूपचयोदर्दाभिष्यन्दस्नेहस्वेदक्लेदमलानुपहन्ति, रोचयत्यशनं, कण्डूर्विनाशयति, व्रणानवसादयति, क्रिमीन् हिनस्ति, मांसं विलिखति, शोणितसंघातं भिनत्ति, बन्धांश्छिनत्ति, मार्गान् विवृणोति, श्लेष्माणं शमयति, लघुरुष्णो रूक्षश्च; स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात् पुंस्त्वमुपहन्ति, रसवीर्यप्रभावान्मोहयति, ग्लपयति, सादयति, कर्षयति, मूर्च्छयति, नमयति, तमयति, भ्रमयति, कण्ठं परिदहति, शरीरतापमुपजनयति, बलं क्षिणोति, तृष्णां चोपजनयति, अपि च वाय्वग्निगुणबाहुल्याद् भ्रममदवथुकम्पतोदभेदैश्चरणभुजपीलु[1]पार्श्वपृष्ठप्रभृतिषु मारुतजान् विकारानुपजनयति।

(५) तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुरप्यरोचकघ्नो क्रिमिघ्नो मूर्च्छादाहकण्डूकुष्ठतृष्णाप्रशमनस्त्वङ्मांसयोः स्थिरीकरणो ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः स्तन्यशोधनो लेखनः क्लेदमेदोवसामज्जलसीकापूयस्वेदमूत्रपुरीषपित्तश्लेष्मोपशोषणो रूक्षः शीतो लघुश्च; स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यात् खरविशदस्वभावाच्च रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राण्युपशोषयति, स्रोतसां खरत्वमुपपादयति, बलमादत्ते, कर्षयति, ग्लपयति, मोहयति, भ्रमयति, वदनमुपशोषयति, अपरांश्च वातविकारानुपजनयति।

(६) कषायो रसः संशमनः संग्राही संधानकरः[2] पीडनो[3] रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मपित्तरक्तप्रशमनः, शरीरक्लेदस्योपयोक्ता, रूक्षः शीतो गुरुश्च, स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान आस्यं शोषयति, हृदयं पीडयति, उदरमाध्मापयति, वाचं निगृह्णाति, स्रोतांस्यवबध्नाति, श्यावत्वमापादयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, विष्टभ्यजरां गच्छति, वातमूत्ररेतःपुरीषाण्यवगृह्णाति, कर्षयति, ग्लपयति, तर्ष-

---

१ पीलु हस्ततलमिति टीकाऽन्तरम्, बहुषु पुस्तकेषु नास्त्येव पीलुशब्दः, करतलवाच्यपि न दृश्यते नानार्थेषु।

२ सन्धानकरत्वं कट्फलजम्बूप्रभृतिषु प्रसिद्धम् ।

३ पीडनो व्रणक्लेदस्याऽऽचूषकः ।

यति, स्तम्भयति, खरविशदरूक्षत्वात् पक्षवधग्रहापतानकार्दितप्रभृतींश्च वातविकारानुपजनयति ॥ ४० ॥

एवमेते षड्रसाः पृथक्त्वेनैकत्वेन वा मात्रशः सम्यगुपयुज्यमाना उपकारकरा भवन्त्यध्यात्मलोकस्य[1], अपकारकराः पुनरतोऽन्यथा भवन्त्युपयुज्यमानाः, तान् विद्वानुपकारार्थमेव मात्रशः सम्यगुपयोजयेदिति ॥ ४१ ॥

भवन्ति चात्र ।

शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।
तयोरम्लं यदुष्णं च यच्चोष्णं कटुकं तयोः ॥ ४२ ॥
तेषां रसोपदेशेन निर्देश्यो गुणसङ्ग्रहः ।
वीर्यतोऽविपरीतानां पाकतश्चोपदेक्ष्यते ॥ ४३ ॥
यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा चव्यचित्रकौ ।
एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषक् ॥ ४४ ॥
मधुरं किञ्चिदुष्णं स्यात् कषायं तिक्तमेव च ।
यथा महत्पञ्चमूलं यथाऽब्जानूपमामिषम् ॥ ४५ ॥
लवणं सैन्धवं नोष्णमम्लमामलकं तथा ।
अर्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानामुष्णमुच्यते ॥ ४६ ॥
किञ्चिदम्लं हि सङ्ग्राहि किञ्चिदम्लं भिनत्ति च ।
यथा कपित्थं सङ्ग्राहि भेदि चामलकं यथा ॥ ४७ ॥
पिप्पली नागरं वृष्यं कटु चावृष्यमुच्यते ।
कषायः स्तम्भनः शीतः सोऽभयायामतोऽन्यथा ॥ ४८ ॥
तस्माद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत् ।
दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ॥ ४९ ॥
रौक्ष्यात् कषायो रूक्षाणामुत्तमो मध्यमः कटुः ।
तिक्तोऽवरस्तथोष्णानामुष्णत्वाल्लवणः परः ॥ ५० ॥
मध्योऽम्लः कटुकश्चान्त्यः; स्निग्धानां मधुरः परः ।
मध्योऽम्लो लवणश्चान्त्यो रसः स्नेहान्निरुच्यते ॥ ५१ ॥
मध्योत्कृष्टावराः शैत्यात् कषायस्वादुतिक्तकाः ।

---

१ अध्यात्मलोकस्य=प्राणिनः ।

स्वादुर्गुरुत्वादधिकः कषायाल्लवणोऽवरः ॥ ५२ ॥
अम्लात् कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वादुत्तमो मतः ।
केचिल्लघूनामवरमिच्छन्ति लवणं रसम् ॥ ५३ ॥
गौरवे लाघवे चैव सोऽवरस्तूभयोरपि ।
परं चातो विपाकानां[1] लक्षणं सम्प्रवक्ष्यते ॥ ५४ ॥
कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।
अम्लोऽम्लं पच्यते, स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥ ५५ ॥
मधुरो लवणाम्लौ च स्निग्धभावात्त्रयो रसाः ॥
वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥ ५६ ॥
कटुतिक्तकषायास्तु रूक्षभावात्त्रयो रसाः ।
दुःखाय मोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम् ॥ ५७ ॥
शुक्रहा बद्धविण्मूत्रो विपाके वातलः कटुः ।
मधुरः सृष्टविण्मूत्रो विपाकः कफशुक्रलः ॥ ५८ ॥
पित्तकृत् सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः ।
तेषां गुरुः स्यान्मधुरः कटुकाम्लवतोऽन्यथा ॥ ५९ ॥
विपाकलक्षणस्याल्पमध्यभूयिष्ठतां प्रति ।
द्रव्याणां गुणवैशेष्यात्तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ६० ॥
तीक्ष्णं रूक्षं मृदु स्निग्धं लघूष्णं गुरु शीतलम् ।
वीर्यमष्टविधं केचित् केचिद्द्विविधमास्थिताः ॥ ६१ ॥
शीतोष्णमिति, वीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया ।
नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृताः क्रियाः ॥ ६२ ॥
रसो निपाते द्रव्याणां, विपाकः कर्मनिष्ठया ।
वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपलभ्यते ॥ ६३ ॥
रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते ।
विशेषः कर्मणां चैव प्रभावस्तस्य स स्मृतः ॥ ६४ ॥
कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः ।
तद्वद्दन्ती प्रभावात्तु विरेचयति मानवम् ॥ ६५ ॥

---

१ जाठरेणाग्निना योगाद् यदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥

विषं विषघ्नमुक्तं यत् प्रभावस्तत्र कारणम्।
ऊर्ध्वानुलोमिकं यच्च तत् प्रभावप्रभावितम् ॥ ६६ ॥
मणीनां धारणीयानां कर्म यद्विविधात्मकम्।
तत् प्रभावकृतं तेषां, प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते ॥ ६७ ॥
किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चापरम्।
द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेण च किञ्चन ॥ ६८ ॥
रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति।
बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥ ६९ ॥
सम्यग्विपाकवीर्याणि प्रभावश्चाप्युदाहृतः।
षण्णां रसानां विज्ञान[1]मुपदेक्ष्याम्यतः परम् ॥ ७० ॥
स्नेहनप्रीणनाह्लादमार्दवैरुपलभ्यते।
मुखस्थो मधुरश्चास्यं व्याप्नुवंल्लिम्पतीव च ॥ ७१ ॥
दन्तहर्षान्मुखस्रावात्स्वेदनान्मुखबोधनात्।
प्राश्यैवाम्लं रसं विद्याद् विदाहाच्चास्यकण्ठयोः ॥ ७२ ॥
प्रलीयन् क्लेदविष्यन्दमार्दवं कुरुते मुखे।
यः शीघ्रं लवणो ज्ञेयः स विदाहान्मुखस्य च ॥ ७३ ॥
संवेजयेद्यो रसनां निपाते तुदतीव च।
विदहन्मुखनासाक्षिसंस्रावी स कटुः स्मृतः ॥ ७४ ॥
प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वदते न च।
स तिक्तो मुखवैशद्यशोषप्रह्लादकारकः ॥ ७५ ॥
वैशद्यस्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयेद्रसः।
बध्नातीव च यः कण्ठं कषायः स विकास्यपि ॥ ७६ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयं पुनरग्निवेश उवाच—भगवन्! श्रुतमेतदवितथमर्थसम्पद्युक्तं भगवतो यथावद्द्रव्यगुणकर्माधिकारे वचः, परं त्वाहारविकाराणां वैरोधिकानां लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं शुश्रूषामह इति ॥ ७७ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—देहधातुप्रत्यनीकभूतानि द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापद्यन्ते परस्परगुणविरुद्धानि कानिचित्, कानि-

---

१ अतः परं षण्णां रसानां विज्ञानं=लक्षणमुपदेक्ष्यामि, इत्यधिकारः।

चित् संयोगात्, संस्कारादपराणि, देशकालमात्रादिभिश्चापराणि, तथा स्वभावादपराणि ॥ ७८ ॥

तत्र यानि द्रव्याण्याहारमधिकृत्य भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते तेषामेकदेशं वैरोधिकमधिकृत्योपदेक्ष्यामः—न मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरेत्, उभयं ह्येतन्मधुरं मधुरविपाकं महाभिष्यन्दि शीतोष्णत्वाद्विरुद्ध-वीर्यं विरुद्धवीर्यत्वाच्छोणितप्रदूषणाय महाभिष्यन्दित्वान्मार्गोपरो-धाय चेति ॥ ७९ ॥

तदात्रेयवचनमनुनिशम्य भद्रकाप्योऽग्निवेशमुवाच—सर्वानेव मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरेदन्यत्रैकस्माच्चिलिचिमात्; स पुनः शकली लोहितनयनः सर्वतो लोहितराजी रोहिताकारः प्रायो भूमौ चरति, ते चेत् पयसा सहाभ्यवहरेन्निःसंशयं शोणितजानां विबन्ध-जानां च व्याधीनामन्यतममथवा मरणमवाप्नुयादिति ॥ ८० ॥

नेति भगवानात्रेयः। सर्वानेव मत्स्यान्, न पयसा सहाभ्यवहरे-द्विशेषतस्तु चिलिचिमं, स हि महाभिष्यन्दित्वात् स्थूललक्षणतमाने-तान् व्याधीनुपजनयत्यामविषमुदीरयति च। ग्राम्यानूपौदकपिशि-तानि मधुगुडतिलपयोमाषमूलकबिसैर्विरूढधान्यैर्वा नैकध्यमद्यात्, तन्मूलं हि बाधिर्यान्ध्यवेपथुजाड्यवैकल्यमूकतामैन्मिण्यमथवा मरणमवाप्नोति; "न पौष्करं रोहिणीशाकं कपोतान् वा सार्षपतैल-भृष्टान्मधुपयोभ्यां सहाभ्यवहरेत्," तन्मूलं हि शोणिताभिष्यन्द-धमनीप्रविचयापस्मारशङ्खकगलगण्डरोहिणीनामन्यतमं प्राप्नोत्य-थवा मरणं; "न मूलकलशुनकृष्णगन्धार्जकसुमुखसुरसादीनि भक्ष-यित्वा पयः सेव्यं" कुष्ठाबाधभयात्; "न जातुकशाकं न च लकुचं पक्वं मधुपयोभ्यां सहोपयोज्यम्" एतद्धि मरणायाथवा बलवर्णतेजोवी-र्योपरोधायालघुव्याधये षाण्ढ्याय चेति; तदेव लकुचं पक्वं न माष-सूपगुडसर्पिर्भिः सहोपयोज्यं, वैरोधिकत्वात्; तथाऽऽम्राम्रातकमा-तुलुङ्गलकुचकरमर्दमोचदन्तशठबदरकोशाम्रभव्यजाम्बवकापित्थति-न्तिडीकपारावताक्षोटपनसनारिकेलदाडिमामलकान्येवंप्रकाराणि चा-न्यानि द्रव्याणि सर्वं चाम्लं द्रवमद्रवं च पयसा सह विरुद्धं; तथा कङ्गुवरकमकुष्ठककुलत्थमाषनिष्पावाः पयसा सह विरुद्धाः; पद्मो-त्तरिकाशाकं शार्करो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं विरुद्धं वातं चातिको-

पयति; हारिद्रकः सर्षपतैलभृष्टो विरुद्धः पित्तं चातिकोपयति; पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः श्लेष्माणं चातिकोपयति; उपोदिका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतीसारस्य; बलाका वारुण्या सह कुल्माषैरपि विरुद्धा, सैव सूकरवसापरिभृष्टा सद्यो व्यापादयति; मयूरमांसमेरण्डसीसकावसक्तमेरण्डाग्निप्लुष्टमेरण्डतैलयुक्तं सद्यो व्यापादयति; हारीतकमांसं हारिद्रसीसकावसक्तं हारिद्राग्निप्लुष्टं सद्यो व्यापादयति; तदेव भस्मपांसुपरिध्वस्तं सक्षौद्रं सद्यो मरणाय मत्स्यनिस्तलनसिद्धाः पिप्पल्यस्तथा काकमाची मधु च मरणाय; मधु चोष्णमुष्णार्तस्य च मधु मरणाय; मधुसर्पिषी समधृते, मधु वारि चान्तरिक्षं समधृतं, मधुपुष्करबीजं[१], मधु पीत्वोष्णोदकं, भल्लातकोष्णोदकं, तक्रसिद्धः कम्पिल्लकः पर्युषिता काकमाची, अङ्गारशूल्यो भासश्चेति विरुद्धानि। इत्येतद्यथाप्रश्नमभिनिर्दिष्टं भवति॥ ८१॥

भवन्ति चात्र।

यत् किञ्चिद्दोषमुत्क्लेश्य न निर्हरति कायतः।
आहारजातं तत् सर्वमहितायोपपद्यते॥ ८२॥
यच्चापि देश-कालाऽग्नि-मात्रा-सात्म्याऽनिलाऽऽदिभिः।
संस्कारतो वीर्यतश्च कोष्ठावस्थाक्रमैरपि॥ ८३॥
परिहारोपचाराभ्यां पाकात् संयोगतोऽपि च।
विरुद्धं तच्च न हितं हृत्सम्पाद्विधिभिश्च यत्॥ ८४॥
विरुद्धं देशतस्तावद्रूक्षतीक्ष्णादि धन्वनि।
आनूपे स्निग्धशीतादि भेषजं यन्निषेव्यते॥ ८५॥
कालतोऽपि विरुद्धं यच्छीतरूक्षादिसेवनम्।
शीते काले, तथोष्णे च कटुकोष्णादिसेवनम्॥ ८६॥
विरुद्धमनले तद्वन्नानुरूपं चतुर्विधे।
मधुसर्पिः समधृतं मात्रया तद्विरुध्यते॥ ८७॥
कटकोष्णादिसात्म्यस्य स्वादुशीतादिसेवनम्।
यत्तत् सात्म्यविरुद्धं तु, विरुद्धं त्वनिलादिभिः॥ ८८॥

---

१ मधु च पुष्करबीजञ्चेति द्वन्द्वे 'येषाञ्च विरोधः शाश्वतिक' इत्येकवद्भावः।

या समानगुणाभ्यासविरुद्धान्नौषधक्रिया ।
संस्कारतो विरुद्धं तद्यद्भोज्यं विषवद्व्रजेत् ॥ ८९ ॥
ऐरण्डसीसकासक्तं शिखिमांसं यथैव हि ।
विरुद्धं वीर्यतो ज्ञेयं वीर्यतः शीतलात्मकम् ॥ ९० ॥
तत् संयोज्योष्णवीर्येण द्रव्येण सह सेव्यते ।
क्रूरकोष्ठस्य चात्यल्पं मन्दवीर्यमभेदनम् ॥ ९१ ॥
मृदुकोष्ठस्य गुरु च भेदनीयं तथा बहु ।
एतत् कोष्ठविरुद्धं तु, विरुद्धं स्यादवस्थया ॥ ९२ ॥
श्रमव्यवायव्यायामसक्तस्यानिलकोपनम् ।
निद्रालसस्यालसस्य भोजनं श्लेष्मकोपनम् ॥ ९३ ॥
यच्चानुत्सृज्य विण्मूत्रं भुङ्क्ते यश्चाबुभुक्षितः ।
तच्च क्रमविरुद्धं स्याद्यच्चातिक्षुद्वशानुगः ॥ ९४ ॥
परिहारविरुद्धं तु वराहादीन्निषेव्य यत् ।
सेवेतोष्णं घृतादींश्च पीत्वा शीतं निषेवते ॥ ९५ ॥
विरुद्धं पाकतश्चापि दुष्टदुर्दारुसाधितम् ।
अपक्वतण्डुलात्यर्थपक्वदग्धं च यद्भवेत् ॥ ९६ ॥
संयोगतो विरुद्धं तद्यथाऽम्लं पयसा सह ।
अमनोरुचितं यच्च हृद्विरुद्धं तदुच्यते ॥ ९७ ॥
सम्पद्विरुद्धं तद्विद्यादसंजातरसं तु यत् ।
अतिक्रान्तरसं वाऽपि विपन्नरसमेव वा ॥ ९८ ॥
ज्ञेयं विधिविरुद्धं तु भुज्यते निभृते न यत् ।
तदेवंविधमन्नं स्याद्विरुद्धमुपयोजितम् ॥ ९९ ॥

षाण्ड्यान्ध्यवीसर्पदकोदराणां, विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् ।
मूर्च्छामदाध्मानगलामयानां, पाण्ड्वामयस्यामविषस्य चैव ॥१००॥
किलासकुष्ठग्रहणीगदानां शोफाम्लपित्तज्वरपीनसानाम् ।
सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥ १०१ ॥

एषां खल्वपरेषां च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामिमे भावाः प्रतीकारा भवन्ति । तद्यथा—वमनं, विरेचनं, तद्विरोधिनां च द्रव्याणां संशमनार्थमुपयोगः, तथाविधैश्च द्रव्यैः पूर्वमभिसंस्कारः शरीरस्येति ॥ १०२ ॥

भवतश्चात्र ।

विरुद्धाशनजान्[1] रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ।
वमनं शमनं चैव पूर्वं वा हितसेवनम् ॥ १०३ ॥
सात्म्यतोऽल्पतया वाऽपि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ।
स्नेहव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं[2] भवेत् ॥ १०४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

मतिरासीन्महर्षीणां या या रसविनिश्चये ।
द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाश्रया ॥ १०५ ॥
कारणं रससंख्याया रसानुरसलक्षणम् ।
परादीनां गुणानां च लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ १०६ ॥
पञ्चात्मकानां षट्त्वं च रसानां येन हेतुना ।
ऊर्ध्वानुलोमभाजश्च यद्गुणातिशयाद्रसाः ॥ १०७ ॥
षण्णां रसानां षट्त्वे च सातिभुक्ता विभक्तयः ।
उद्देशश्चापवादश्च द्रव्याणां गुणकर्मणि ॥ १०८ ॥
प्रवरावरमध्यत्वं रसानां गौरवादिषु ।
पाकप्रभावयोर्लिङ्गं वीर्यं संख्याविनिश्चयः ॥ १०९ ॥
षण्णामास्वाद्यमानानां रसानां यत् स्वलक्षणम् ।
यद्यद्विरुध्यते यस्माद्येन यत्कारि चैव यत् ॥ ११० ॥
वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौषधं च यत् ।
आत्रेयभद्रकाप्यीये तत् सर्वमवदन्मुनिः ॥ १११ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थानेऽन्नपानचतुष्के आत्रेयभद्रकाप्यीयो नाम षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

---

१ पूर्वमुत्सर्गतो विरुद्धभोजनीयमुपवर्ण्य, तत्प्रतीकारमाह—विरुद्धाशनजानिति ।

२ अपवादमाह—सात्म्यत-इत्यारभ्य, वितथं भवेदित्यन्तेन ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इष्टवर्णगन्धरसस्पर्शं विधिविहितमन्नपानं प्राणिनां प्राणिसंज्ञकानां[1] प्राणमाचक्षते कुशलाः, प्रत्यक्षफलदर्शनात्; तदिन्धना ह्यन्तरग्नेः स्थितिः; तत् सत्त्वमूर्जयति, तच्छरीरधातुव्यूहबलवर्णेन्द्रियप्रसादकरं यथोक्तमुपसेव्यमानं, विपरीतमहिताय सम्पद्यते; तस्माद्धिताहितावबोधनार्थमन्नपानविधिमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ![2] ॥ ३ ॥

तत्[3]स्वभावादुदकं क्लेदयति, लवणं विष्यन्दयति, क्षारः पाचयति, मधु संदधाति, सर्पिः स्नेहयति, क्षीरं जीवयति, मांसं बृंहयति, रसः प्रीणयति, सुरा जर्जरीकरोति, सीधुरवधमयति, द्राक्षासवो दीपयति, फाणितमाचिनोति, दधि शोफं जनयति, पिण्याकशाकं ग्लपयति, प्रभूतान्तर्मलो माषसूपः, दृष्टिशुक्रघ्नः क्षारः, प्रायः पित्तलमम्लमन्यत्र दाडिमामलकात्, प्रायो मधुरं श्लेष्मलमन्यत्र मधुनः पुराणाच्च शालिषष्टिकयवगोधूमात्, प्रायस्तिक्तं वातलमवृष्यं चान्यत्र वेत्राग्रामृतापटोलपत्रात्, प्रायः कटुकं वातलमवृष्यं चान्यत्र पिप्पलीविश्वभेषजात्, प्रायः कषायं वातलमवृष्यं स्तम्भनं शीतं चान्यत्र हरीतक्याः, प्रायो लवणं श्लेष्मलमवृष्यं चान्यत्र सैन्धवात् ॥ ४ ॥

प[4]रमतो वर्गसङ्ग्रहेणाहारद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ५ ॥

---

१ प्राणिनामित्यनेनैव सिद्धे प्राणिसंज्ञकानामिति विशेषणं स्थावरसञ्ज्ञकव्यावृत्त्यर्थम्, तेषामपि प्राणित्वमध्यात्मवायुसत्वात् ।

२ अखिलेनक्लेदनादि-ग्लपनपर्यन्तेन प्रकारेणान्नपानविधिमुपदेक्ष्याम-इत्यर्थः । अत एव—अखिलमिति नोक्तम्, ततश्च न न्यूनता ।

३ तद् इतिकर्मपदं पूर्वोक्तं विधिविहितमन्नपानं कर्मभूतं—पीतं कर्तृभूतमुदकं स्वभावात्क्लेदयति, लवणं कर्तृ तदन्नं विष्यन्दयति, एवं ग्लपनपर्य्यन्तासु क्रियासु तदित्यस्य कर्मत्वेनान्वयः, ततश्च सर्वसन्देहाभावः । दधि शोफमुच्छूनतां जनयति, तस्येति विभक्तिपरिणामेनान्वयः ।

४ अतः परम्=अन्नपानविधिप्रदर्शनान्तरम् ।

शूकधान्यशमीधान्यमांसशाकफलाश्रयान् ।
वर्गान् हरितमद्याम्बुगोरसेक्षुविकारिकान् ॥ ६ ॥
दश द्वौ चापरौ वर्गौ कृतान्नाहारयोगिनाम् ।
रसवीर्यविपाकैश्च प्रभावैश्च प्रचक्ष्महे ॥ ७ ॥

अथ शूकधान्यवर्गः ।

रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहृतः ।
चूर्णको दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्कुलौ ॥ ८ ॥
सुगन्धको लोहवालः शारिवाऽऽख्यः प्रमोदकः ।
पतङ्गस्तपनीयश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ ९ ॥
शीता रसे विपाके च मधुराः स्वल्पमारुताः ।
बद्धाल्पवर्चसः स्निग्धा बृंहणाः शुक्रमूत्रलाः ॥ १० ॥
रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः ।
महांस्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे ॥ ११ ॥
यवका हायनाः पांशुवाप्या नैषधकादयः ।
शालीनां शालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणागुणैः ॥ १२ ॥
शीतः स्निग्धोऽगुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरात्मकः ।
षष्टिकः प्रवरो गौरः कृष्णगौरस्ततोऽनु च ॥ १३ ॥
वरकोद्दालको चीनशारदोज्ज्वलदर्दुराः ।
गन्धलाः कुरुविन्दाश्च षष्टिकाल्पान्तरा गुणैः ॥ १४ ॥
मधुरश्चाम्लपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ १५ ॥
सकोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः ।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतः सङ्ग्राहिशोषणः ॥ १६ ॥
हस्तिश्यामाकनीवारतोयपर्णीगवेधुकाः ।
प्रशान्तिकाम्भःश्यामाकलोहिताणुप्रियङ्गवः ॥ १७ ॥
मुकुन्दझिण्टिगर्मूटीचारुका वरकास्तथा ।

---

१ यवकादयः शालयः (क्षुद्रधान्यानि) शालीनां=रक्तशालिकलमादीनां गुणानामगुणा गुणागुणाः—विरुद्धगुणाः, तृष्णाकरत्वादयस्तैरनुकारं कुर्वन्ति, इत्यन्वयः। यवकादयो रक्तशाल्यादिविपरीतगुणा इत्यर्थः ।

शिबिरोत्कटजूर्णाह्वाः श्यामाकसदृशा गुणैः ॥ १८ ॥
रूक्षः शीतोऽगुरुः स्वादुर्बहुवातशकृद्यवः ।
स्थैर्यकृत् सकषायस्तु बल्यः श्लेष्मविकारनुत् ॥ १९ ॥
रूक्षः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।
मेदःक्रिमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवो मतः ॥ २० ॥
सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः ।
जीवनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः ॥ २१ ॥
नान्दीमुखी मधूली च मधुरस्निग्धशीतले ।
इत्ययं शूकधान्यानां पूर्वो वर्गः समाप्यते ॥ २२ ॥

इति शूकधान्यवर्गः प्रथमः ।

अथ शमीधान्यवर्गः ।

कषायमधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ।
विशदः श्लेष्मपित्तघ्नो मुद्गः सूप्योत्तमो मतः ॥ २३ ॥
वृष्यः परं वातहरः स्निग्धोष्णो मधुरो गुरुः ।
बल्यो बहुमलः पुंस्त्वं माषः शीघ्रं ददाति च ॥ २४ ॥
राजमाषः सरो रुच्यः कफशुक्राम्लपित्तनुत् ।
तत्स्वादुर्वातलो रूक्षः कषायो विशदो गुरुः ॥ २५ ॥
उष्णाः कषायाः पाकेऽम्लाः कफशुक्रानिलापहाः ।
कुलत्था ग्राहिणः कासहिक्काश्वासार्शसां हिताः ॥ २६ ॥
मधुरा मधुराः पाके ग्राहिणो रूक्षशीतलाः ।
मकुष्ठकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥ २७ ॥
चणकाश्च मसूराश्च खण्डिकाः सहरेणवः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः ॥ २८ ॥
पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूपेष्वालेपनेषु च ।
तेषां मसूरः संग्राही कलायो वातलः परम् ॥ २९ ॥
स्निग्धोष्णमधुरस्तिक्तः कषायः कटुकस्तिलः ।
त्वच्यः केश्यश्च बल्यश्च वातघ्नः कफपित्तकृत् ॥ ३० ॥
शीतला मधुरा गुर्व्यो बलघ्न्यो रूक्षणात्मिकाः ।

सस्नेहा बलिभिर्भोज्या विविधाः शिम्बिजातयः ॥ ३१ ॥
शिम्बी रूक्षा कषाया च कोष्ठवातप्रकोपिणी ।
न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विपच्यते ॥ ३२ ॥
आढकी कफपित्तघ्नी वातला, कफवातनुत् ।
अवल्गुजः सैडगजो, निष्पावा वातपित्तलाः ॥ ३३ ॥
काकाण्डोलाऽऽत्मगुप्तानां माषवत् फलमादिशेत् ।
द्वितीयोऽयं शमीधान्यवर्गः प्रोक्तो महर्षिणा ॥ ३४ ॥

इति शमीधान्यवर्गो द्वितीयः ।

अथ मांसवर्गः ।

गोखराश्वतरोष्ट्राश्वद्वीपिसिंहर्क्षवानराः ।
वृको व्याघ्रस्तरक्षुश्च बभ्रुमार्जारमूषिकाः ॥ ३५ ॥
लोपाको जम्बुकः श्येनो वान्तादश्चाषवायसौ ।
शशघ्नीमधुहाभासगृध्रोलूककुलिङ्गकाः ॥ ३६ ॥
धूमीका कुररश्चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ।
श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः काकुलीमृगः ॥ ३७ ॥
कूर्चिका चिल्लटो भेको गोधा शल्लकगण्डकौ ।
कदली नकुलः श्वाविदिति भूमिशयाः स्मृताः ॥ ३८ ॥
सृमरश्चमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।
न्यङ्कुर्वराहश्चानूपा मृगाः सर्वे रुरुस्तथा ॥ ३९ ॥
कूर्मः कर्कटको मत्स्यः शिशुमारस्तिमिङ्गिलः ।
शुक्तिशङ्खोद्रकुम्भीरचुलुकीमकरादयः ॥ ४० ॥

इति वारिशयाः प्रोक्ता, वक्ष्यन्ते वारिचारिणः ।
हंसः क्रौञ्चो बलाका च बकः कारण्डवः प्लवः ॥ ४१ ॥
शरारी पुष्कराह्वश्च केशरी मणितुण्डकः ।
मृणालकण्ठो मद्गुश्च कादम्बः काकतुण्डकः ॥ ४२ ॥
उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुक्कुटी ।
आरा नन्दीमुखी वाटी सुमुखाः सहचारिणः ॥ ४३ ॥
रोहिणी कामकाली च सारसो रक्तशीर्षकः ।

चक्रवाकस्तथाऽन्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ॥ ४४ ॥
पृषतः शरभो रामः श्वदंष्ट्रो मृगमातृका ।
शशोरणौ कुरङ्गश्च गोकर्णः कोट्टकारकः ॥ ४५ ॥
चारुष्को हरिणैणौ च शम्बरः कालपुच्छकः ।
ऋष्यश्च वरपोतश्च विज्ञेया जाङ्गला मृगाः ॥ ४६ ॥
लावो वर्तीरकश्चैव वार्तीकः सकपिञ्जलः ।
चकोरश्चोपचक्रश्च कुक्कुभो रक्तवर्णकः ॥ ४७ ॥
लावाद्या विष्किरास्त्वेते वक्ष्यन्ते वर्तकादयः ।
वर्तको वर्तिका चैव बर्ही तित्तिरिकुक्कुटौ ॥ ४८ ॥
कङ्कसारपदेन्द्राभ-गोनर्दगिरिवर्तकाः ।
क्रकरोऽवकरश्चैव वारटश्चेति विष्किराः ॥ ४९ ॥
शतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ।
कैरातः कोकिलोऽत्यूहो गोपपुत्रः प्रियात्मजः ॥ ५० ॥
लट्वा लट्टूषको बभ्रुर्वटहा डिण्डिमाऽऽनकः ।
जटी दुन्दुभिवाकारलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥ ५१ ॥
कपोतशुकसारङ्गाश्चिरिटीकङ्कुयष्टिकाः ।
शारिका कलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूटकः ॥ ५२ ॥
पारावतः पानविक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ।
प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहास्तेन संज्ञिताः ॥ ५३ ॥
भूशया बिलशायित्वादानूपाऽनूपसंश्रयात् ।
जले निवासाज्जलजा जले चर्याज्जलेचराः ॥ ५४ ॥
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जाङ्गलचारिणः ।
विकीर्य विष्किराश्चैव प्रतुद्य प्रतुदाः स्मृताः ॥ ५५ ॥
योनिरष्टविधा त्वेषा मांसानां परिकीर्तिता ।
प्रसहा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ॥ ५६ ॥
गुरूष्णस्निग्धमधुरा बलोपचयवर्धनाः ।
वृष्याः परं वातहराः कफपित्तविवर्धनाः ॥ ५७ ॥
हिता व्यायामनित्येभ्यो नरा दीप्ताग्नयश्च ये ।
प्रसहानां विशेषेण मांसं मांसाशिनां भिषक् ॥ ५८ ॥
जीर्णार्शोग्रहणीदोषशोषार्तानां प्रयोजयेत् ।

लावाद्यो वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ॥ ५९ ॥
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम् ।
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ६० ॥
विष्किरा वर्तकाद्यास्तु प्रसहाल्पान्तरा गुणैः ।
नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ॥ ६१ ॥
शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणम् ।
मांसं मधुरशीतत्वाद्गुरु बृंहणमाविकम् ॥ ६२ ॥
योनावजाविके मिश्रगोचरत्वादनिश्चिते ।
सामान्येनोपदिष्टानां मांसानां स्वगुणैः पृथक् ॥ ६३ ॥
केषांचिद्गुणवैशेष्याद्विशेष उपदेक्ष्यते ।
दर्शनश्रोत्रमेधाऽग्निवयोवर्णस्वरायुषाम् ॥ ६४ ॥
बर्ही हिततमो बल्यो वातघ्नो मांसशुक्रलः ।
गुरूष्णस्निग्धमधुराः स्वरवर्णबलप्रदाः ॥ ६५ ॥
बृंहणाः शुक्रलाश्चोक्ता हंसा मारुतनाशनाः ।
स्निग्धाश्चोष्णाश्च वृष्याश्च बृंहणाः स्वरबोधनाः ॥ ६६ ॥
बल्याः परं वातहराः स्वेदनाश्चरणायुधाः ।
गुरूष्णो मधुरो नातिधन्वानूपनिषेवणात् ॥ ६७ ॥
तित्तिरिः संजयेच्छीघ्रं त्रीन् दोषाननिलोल्बणान् ।
पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः ॥ ६८ ॥
मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यलाघवात् ।
लावाः कषायमधुरा लघवोऽग्निविवर्धनाः ॥ ६९ ॥
सन्निपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकतः ।
कषायमधुराः शीता रक्तपित्तनिबर्हणाः ॥ ७० ॥
विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः ।
तेभ्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः ॥ ७१ ॥
शीताः सङ्ग्राहिणश्चैव स्वल्पमूत्रकराश्च ते ।
शुकमांसं कषायाम्लं विपाके कटु शीतलम् ॥ ७२ ॥
शोषकासक्षयहितं सङ्ग्राहि लघु दीपनम् ।
कषायो विशदो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ॥ ७३ ॥
शशः स्वादुः प्रशस्तश्च सन्निपातेऽनिलाऽवरे ।

चटका मधुराः स्निग्धा बलशुक्रविवर्धनाः ॥ ७४ ॥
सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च।
मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः ॥ ७५ ॥
लघवो बद्धविण्मूत्राः शीताश्चैणाः प्रकीर्तिताः।
गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे ॥ ७६ ॥
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्धनी।
शल्लको मधुराम्लश्च विपाके कटुकः स्मृतः ॥ ७७ ॥
वातपित्तकफघ्नश्च कासश्वासहरस्तथा।
गुरूष्णा मधुरा बल्या बृंहणाः पवनापहाः ॥ ७८ ॥
मत्स्याः स्निग्धाश्च वृष्याश्च बहुदोषाः प्रकीर्तिताः।
शैवलाहारभोजित्वात् स्वप्नस्य च विवर्जनात् ॥ ७९ ॥
रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः।
स्नेहनं बृंहणं वृष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ॥ ८० ॥
वराहपिशितं बल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु।
बल्यो वातहरो वृष्यश्चक्षुष्यो बलवर्धनः ॥ ८१ ॥
मेधास्मृतिकरः पथ्यः शोषघ्नः कूर्म उच्यते।
गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ॥ ८२ ॥
शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितं च तत्।
स्निग्धोष्णं मधुरं वृष्यं माहिषं गुरु तर्पणम् ॥ ८३ ॥
दार्ढ्यं बृहत्त्वमुत्साहं स्वप्नं च जनयत्यपि।
खड्गिमांसमभिष्यन्दि बलकृन्मधुरं स्मृतम् ॥ ८४ ॥
स्नेहनं बृहणं वर्ण्यं श्रमघ्नमनिलापहम्।
धार्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ॥ ८५ ॥
चटकानां च यानि स्युरण्डानि च हितानि च।
क्षीणरेतःसु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ॥ ८६ ॥
मधुराण्यविदाहीनि सद्योबलकराणि च।
शरीरबृंहणे नान्यदाद्यं मांसाद्विशिष्यते।
इति वर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्तितः ॥ ८७ ॥

इति मांसवर्गस्तृतीयः।

अथ शाकवर्गः ।

पाठा-शुषा-शटी-शाकं वास्तुकं सुनिषण्णकम् ।
विद्याद्ग्राहि त्रिदोषघ्नं भिन्नवर्चस्तु वास्तुकम् ॥ ८८ ॥
त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ।
नात्युष्णशीतवीर्या च भेदिनी कुष्ठनाशनी ॥ ८९ ॥
राजक्षवकशाकं तु त्रिदोषशमनं लघु ।
ग्राहि शस्तं विशेषेण ग्रहण्यर्शोविकारिणाम् ॥ ९० ॥
कालशाकं तु कटुकं दीपनं गरशोफजित् ।
लघूष्णं वातलं रूक्षं कालाख्यं शाकमुच्यते ॥ ९१ ॥
दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमारुते ।
प्रशस्यतेऽम्लचाङ्गेरी ग्रहण्यर्शोहिता च सा ॥ ९२ ॥
मधुरा मधुरा पाके भेदिनी श्लेष्मवर्धनी ।
वृष्या स्निग्धा च शीता च मदघ्नी चाप्युपोदिका ॥ ९३ ॥
रूक्षो मदविषघ्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ।
मधुरो मधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ॥ ९४ ॥
मण्डूकपर्णी वेत्राग्रं कुचेला वनतिक्तकम् ।
कर्कोटकाऽवल्गुजकौ पटोलं शकुलादनी ॥ ९५ ॥
वृषपुष्पाणि शार्ङ्गेष्टा केबूकं सकठिल्लकम् ।
नाडी कलायं गोजिह्वा वार्ताकं तिलपर्णिका ॥ ९६ ॥
कौलकं कार्कशं नैम्बं शाकं पार्पटकं च यत् ।
कफपित्तहरं तिक्तं शीतं कटु विपच्यते ॥ ९७ ॥
सर्वाणि सूप्यकाशानि फञ्जी चिल्ली कुतुम्बकः ।
आलुकानि च सर्वाणि सपत्राणि कठिञ्जरः ॥ ९८ ॥
शणशाल्मलिपुष्पाणि कर्बुदारः सुवर्चला ।
निष्पावः कोविदारश्च पत्तूरश्चुञ्चुपर्णिका ॥ ९९ ॥
कुमारजीवो लोट्टाकः पालङ्क्यो मारिषस्तथा ।
कलम्बीनालिकासूर्यः कुसुम्भवृकधूमकौ ॥ १०० ॥
लक्ष्मणा प्रपुनाडश्च नलिनीका कुठेरकः ।
लोणिका यवशाकं च कूष्माण्डकमवल्गुजः ॥ १०१ ॥
यातुकः शालकल्याणी त्रिपर्णी पालुपर्णिका ।

शाकं गुरु च रूक्षं च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ॥ १०२ ॥
मधुरं शीतवीर्यं च पुरीषस्य च भेदनम् ।
स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं तत् प्रशस्यते ॥ १०३ ॥
शणस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शाल्मलेः ।
पुष्पं ग्राहि प्रशस्तं च रक्तपित्ते विशेषतः ॥ १०४ ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ-प्लक्षपद्मादिपल्लवाः ।
कषायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ॥ १०५ ॥
वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ।
श्रेयसी बिल्वपर्णी च बिल्वपत्रं च वातनुत् ॥ १०६ ॥
भण्डी शतावरीशाकं बला जीवन्तिकं च यत् ।
पर्वण्याः पर्वपुष्प्याश्च वातपित्तहरं स्मृतम् ॥ १०७ ॥
लघु भिन्नशकृत्तिक्तं लाङ्गलक्युरुबूकयोः ।
तिलवेतसशाकं च शाकं पञ्चाङ्गुलस्य च ॥ १०८ ॥
वातलं कटुतिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्तनम् ।
रूक्षाम्लमुष्णं कौसुम्भं कफघ्नं पित्तवर्धनम् ॥ १०९ ॥
त्रपुसैर्वारुके स्वादुगुरुविष्टम्भिशीतले ।
मुखप्रियं च रूक्षं च मूत्रलं त्रपुसं त्वति ॥ ११० ॥
एर्वारुकं च सम्पक्वं दाहतृष्णाक्लमार्तिनुत् ।
वर्चोभेदीन्यलाबूनि रूक्षशीतगुरूणि च ॥ १११ ॥
चिर्भटैर्वारुके तद्वद्वर्चोभेदहिते तु ते ।
सक्षारं पक्वकूष्माण्डं मधुराम्लं तथा लघु ॥ ११२ ॥
सृष्टमूत्रपुरीषं च सर्वदोषनिबर्हणम् ।
केलूटं च कदम्बं च नदीमाषकमैन्दुकम् ॥ ११३ ॥
विशदं गुरु शीतं च समभिष्यन्दि चोच्यते ।
उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च ॥ ११४ ॥
तथा तालप्रलम्बं स्यादुरःक्षतरुजापहम् ।
खर्जूरं तालशस्यं च रक्तपित्तक्षयापहम् ॥ ११५ ॥
तरूट-बिस-शालूक, क्रौञ्चादनकसेरुकम् ।
शृङ्गाटमङ्कलोड्यं च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥ ११६ ॥
कुमुदोत्पलनालास्तु सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ।

शीताः स्वादुकषायाश्च कफमारुतकोपनाः ॥ ११७ ॥
कषायमीषद्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ।
पौष्करं तु भवेद्वीजं मधुरं रसपाकयोः ॥ ११८ ॥
बल्यः शीतो गुरुः स्निग्धस्तर्पणो बृंहणात्मकः ।
वातपित्तहरः स्वादुर्वृष्यो मुञ्जातकः परम् ॥ ११९ ॥
जीवनो बृंहणो वृष्यः कण्ठ्यः शस्तो रसायने ।
विदारिकन्दो बल्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः ॥ १२० ॥
अम्लीकायाः स्मृतः कन्दो ग्रहण्यर्शोहितो लघुः ।
नात्युष्णः कफवातघ्नो ग्राही शस्तो मदात्यये ॥ १२१ ॥
त्रिदोषं बद्धविण्मूत्रं सार्षपं शाकमुच्यते ।
तद्वत् स्याद्रक्तनालस्य रूक्षमम्लं विशेषतः ॥ १२२ ॥
तद्वत्पिण्डालुकं विद्यात् कन्दत्वाच्च मुखप्रियम् ।
सर्पच्छत्रकवर्ज्यास्तु बह्व्योऽन्याश्छत्रजातयः ॥ १२३ ॥
शीताः पीनसकर्त्र्यश्च मधुरा गुर्व्य एव च ।
चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकन्दफलाश्रयः ॥ १२४ ॥

इति शाकवर्गश्चतुर्थः ।

अथ फलवर्गः ।

तृष्णादाहज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
वातपित्तमुदावर्तं स्वरभेदं मदात्ययम् ॥ १२५ ॥
तिक्तास्यतामास्यशोषं कासं चाशु व्यपोहति ।
मृद्वीका बृंहणी वृष्या मधुरा स्निग्धशीतला ॥ १२६ ॥
मधुरं बृंहणं वृष्यं खर्जूरं गुरु शीतलम् ।
क्षयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ॥ १२७ ॥
तर्पणं बृंहणं फल्गु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
परूषकं मधूकं च वातपित्ते च शस्यते ॥ १२८ ॥
मधुरं बृंहणं बल्यमाम्रातं तर्पणं गुरु ।
सस्नेहं श्लेष्मलं शीतं वृष्यं विष्टभ्य जीर्यति ॥ १२९ ॥
तालशस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।

बृंहणस्निग्धशीतानि बल्यानि मधुराणि च ॥ १३० ॥
मधुराम्लकषायं च विष्टम्भि गुरु शीतलम् ।
पित्तश्लेष्मकरं भव्यं ग्राहि वक्त्रविशोधनम् ॥ १३१ ॥
अम्लं परूषकं द्राक्षा बदराण्यारुकाणि च ।
पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धु-लकुचान्यपि ॥ १३२ ॥
नात्युष्णं गुरु सम्पक्कं स्वादुप्रायं मुखप्रियम् ।
बृंहणं जीर्यति क्षिप्रं नातिदोषलमारुकम् ॥ १३३ ॥
द्विविधं शीतमुष्णं च मधुरं चाम्लमेव च ।
गुरु पारावतं ज्ञेयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥ १३४ ॥
भव्यादल्पान्तरगुणं काश्मर्यफलमुच्यते ।
तथैवाल्पान्तरगुणं तूदमम्लं परूषकात् ॥ १३५ ॥
कषायमधुरं टङ्कं वातलं गुरु शीतलम् ।
कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि शीतलम् ॥ १३६ ॥
मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
तदेव पक्कं दोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि ॥ १३७ ॥
बिल्वं तु दुर्जरं पक्कं दोषलं पूतिमारुतम् ।
स्निग्धोष्णतीक्ष्णं तद्बालं दीपनं कफवातजित् ॥ १३८ ॥
वातपित्तकरं बालमापूर्णं पित्तवर्धनम् ।
पक्कमाम्रं जयेद्वायुं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥ १३९ ॥
कषायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि वातकरं परम् ॥ १४० ॥
मधुरं बदरं स्निग्धं भेदनं वातपित्तजित् ।
तच्छुष्कं कफवातघ्नं न च पित्ते विरुध्यते ॥ १४१ ॥
कषायमधुरं शीतं ग्राहि सिञ्चि(म्बि)तिकाफलम् ।
गाङ्गेरुकं करीरं च बिम्बीतोदनधन्वनम् ॥ १४२ ॥
मधुरं सकषायं च शीतं पित्तकफापहम् ।
सम्पक्वं पनसं मोचं राजादनफलानि च ॥ १४३ ॥
स्वादूनि सकषायाणि स्निग्धशीतगुरूणि च ।
कषायविशदत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ॥ १४४ ॥
अवदंशक्षमं रूक्षं वातलं लवलीफलम् ।

नीपं सभार्गकं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् ॥ १४५ ॥
प्राचीनामलकं चैव दोषघ्नं गरहारि च ।
ऐङ्गुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ॥ १४६ ॥
तिन्दुकं कफपित्तघ्नं कषायमधुरं लघु ।
विद्यादामलके सर्वान् रसांल्लवणवर्जितान् ॥ १४७ ॥
स्वेदमेदःकफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनम् ।
रूक्षं स्वादु कषायाम्लं कफपित्तहरं परम् ॥ १४८ ॥
रसासृङ्मांसमेदोजान् दोषान् हन्ति बिभीतकम् ।
अम्लं कषायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ॥ १४९ ॥
स्निग्धोष्णं दाडिमं हृद्यं कफपित्ताविरोधि च ।
रूक्षाम्लं दाडिमं यत्तु तत् पित्तानिलकोपनम् ॥ १५० ॥
मधुरं पित्तनुत्तेषां तद्धि दाडिममुत्तमम् ।
वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं वातश्लेष्मणि शस्यते ॥ १५१ ॥
अम्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः ।
गुणैस्तैरेव संयुक्तं भेदनं त्वम्लवेतसम् ॥ १५२ ॥
शूलेऽरुचौ विबन्धे च मन्देऽग्नौ मद्यविक्लवे ।
हिक्काकासे च श्वासे च वम्यां वर्चोगदेषु च ॥ १५३ ॥
वातश्लेष्मसमुत्थेषु सर्वेष्वेवोपदिश्यते ।
केशरं मातुलुङ्गस्य लघु शेषमतोऽन्यथा ॥ १५४ ॥
गुर्वी त्वगस्य कटुका मारुतस्य च नाशिनी ।
रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धिस्त्वग्विवर्जितः ॥ १५५ ॥
कर्चूरः कफवातघ्नः श्वास-हिक्कार्शसां हितः ।
मधुरं किञ्चिदम्लं च हृद्यं भक्तप्ररोचनम् ॥ १५६ ॥
दुर्जरं वातशमनं नागरङ्गफलं गुरु ।

वातामाऽऽभिषुकाक्षोटमुकूलक-निकोचकाः ॥ १५७ ॥
गुरूष्णस्निग्धमधुराः सोरुमाणा बलप्रदाः ।
वातघ्ना बृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्धनाः ॥ १५८ ॥
प्रियालमेषां सदृशं विद्यादौष्ण्यं विना गुणैः ।
श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ॥ १५९ ॥
श्लेष्मलं गुरु विष्टम्भि चाङ्कोटफलमाग्निजित् ।

गुरूष्णं मधुरं रूक्षं केशघ्नं च शमीफलम् ॥ १६० ॥
विष्टम्भयति कारञ्जं पित्तश्लेष्माविरोधि च ।
आम्रातकं दन्तशठमम्लं सकरमर्दकम् ॥ १६१ ॥
रक्तपित्तकरं विद्यादैरावतकमेव च ।
वातघ्नं दीपनं चैव वार्ताकं कटु तिक्तकम् ॥ १६२ ॥
वातलं कफपित्तघ्नं विद्यात् पर्पटकीफलम् ।
पित्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातलं चाक्षिकीफलम् ॥ १६३ ॥
मधुराण्यनुपाकीनि वातपित्तहराणि च ।
अश्वत्थोदुम्बर-प्लक्ष-न्यग्रोधानां फलानि च ॥ १६४ ॥
कषायमधुराम्लानि वातलानि गुरूणि च ।
भल्लातकास्थ्यग्निसमं तन्मांसं स्वादु शीतलम् ।
पञ्चमः फलवर्गोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ॥ १६५ ॥

इति फलवर्गः पञ्चमः ।

अथ हरितवर्गः ।

रोचनं दीपनं वृष्यमार्द्रकं विश्वभेषजम् ।
वातश्लेष्मविबन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते ॥ १६६ ॥
रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्मुखबोधनः ।
जम्बीरः कफवातघ्नः क्रिमिघ्नो भुक्तपाचनः ॥ १६७ ॥
बालं दोषहरं, वृद्धं त्रिदोषं, मारुतापहम् ।
स्निग्धसिद्धं, विशुष्कं तु मूलकं कफवातजित् ॥ १६८ ॥
हिक्काकासविषश्वासपार्श्वशूलविनाशनः ।
पित्तकृत् कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धहा ॥ १६९ ॥
यवानी चार्जकश्चैव शिग्रु शालेयभृष्टकम् ।
हृद्यान्यास्वादनीयानि पित्तमुत्क्लेशयन्ति च ॥ १७० ॥
गण्डीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बुरुः शृङ्गवेरिका ।
तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षाणि कफवातहराणि च ॥ १७१ ॥
पुंस्त्वघ्नः कटुरूक्षोष्णो भूस्तृणो वक्त्रशोधनः ।
खराश्वा कफवातघ्नी बस्तिरोगरुजापहा ॥ १७२ ॥

धान्यकं चाजगन्धा च सुमुखाश्चेति रोचनाः ।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुत्क्लेशयन्ति च ॥ १७३ ॥
ग्राही गृञ्जनकस्तीक्ष्णो वातश्लेष्मार्शसां हितः ।
स्वेदनेऽभ्यवहार्ये च योजयेत्तमपित्तिनाम् ॥ १७४ ॥
श्लेष्मलो मारुतघ्नश्च पलाण्डुर्न च पित्तनुत् ।
आहारयोगी बल्यश्च गुरुर्वृष्योऽथ रोचनः ॥ १७५ ॥
कृमिकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।
स्निग्धश्चोष्णश्च वृष्यश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥ १७६ ॥
शुष्काणि कफवातघ्नान्येतान्येषां फलानि च ।
हरितानामयं चैव षष्ठो वर्गः समाप्यते ॥ १७७ ॥

इति हरितवर्गः षष्ठः ।

अथ मद्यवर्गः ।

प्रकृत्या मद्यमम्लोष्णमम्लं चोक्तं विपाकतः ।
सर्वं सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥ १७८ ॥
कृशानां सक्तमूत्राणां ग्रहण्यर्शोविकारिणाम् ।
सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥ १७९ ॥
हिक्काश्वासप्रतिश्यायकासवर्चोग्रहारुचौ ।
छर्द्यानाहविबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥ १८० ॥
शूलप्रवाहिकाटोप-कफवातार्शसां हितः ।
जगलो ग्राहिरूक्षोष्णः शोफघ्नो भक्तपाचनः ॥ १८१ ॥
शोफार्शोग्रहणीदोषपाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।
हन्त्यरिष्टः कफकृतान् रोगान् रोचनदीपनः ॥ १८२ ॥
मुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्बस्तिरोगनुत् ।
जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्करः ॥ १८३ ॥
रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफार्शसां हितः ।
स्नेहश्लेष्मविकारघ्नो वर्ण्यः पक्वरसो मतः ॥ १८४ ॥
जरणीयो विबन्धघ्नः स्वरवर्णविशोधनः ।
कर्शनः शीतरसिको हितः शोफोदरार्शसाम् ॥ १८५ ॥

सृष्टभिन्नशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ।
पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी चाक्षिकी मता ॥ १८६ ॥
सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।
छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥ १८७ ॥
धातक्यभिषुतो हृद्यो रूक्षो रोचनदीपनः ।
माध्वीकवन्न चात्युष्णो मृद्वीकेक्षुरसासवः ॥ १८८ ॥
रोचनं दीपनं हृद्यं बल्यं पित्ताविरोधि च ।
विबन्धघ्नं कफघ्नं च मधु लघ्वल्पमारुतम् ॥ १८९ ॥
सुरा समण्डा रूक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ।
गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य श्लेष्मला तु मधूलिका ॥ १९० ॥
दीपनं जरणीयं च हृत्पाण्डुकृमिरोगनुत् ।
ग्रहण्यर्शोहितं भेदि सौवीरक-तुषोदकम् ॥ १९१ ॥
दाहज्वरापहं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम् ।
विबन्धघ्नमवस्रंसि दीपनं चाम्लकाञ्जिकम् ॥ १९२ ॥
प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरु दोषसमीरणम् ।
स्रोतसां शोधनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥ १९३ ॥
हर्षणं प्रीणनं बल्यं भयशोकश्रमापहम् ।
प्रागल्भ्यवीर्यप्रतिभातुष्टिपुष्टिबलप्रदम् ॥ १९४ ॥
सात्त्विकैर्विधिवद्युक्त्या पीतं स्यादमृतं यथा ।
वर्गोऽयं सप्तमो मद्यमधिकृत्य प्रकीर्तितः ॥ १९५ ॥

इति मद्यवर्गः सप्तमः ।

अथ जलवर्गः ।

जलमेकविधं सर्वं पतत्यैन्द्रं नभस्तलात् ।
तत् पतत् पतितं चैवं देशकालावपेक्षते ॥ १९६ ॥
खात् पतत् सोमवाय्वर्कैः स्पृष्टं कालानुवर्तिभिः ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्यथासन्नं महीगुणैः ॥ १९७ ॥
शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् ।
प्रकृत्या दिव्यमुदकं, भ्रष्टं पात्रमपेक्षते ॥ १९८ ॥
श्वेते कषायं भवति पाण्डुरे चैव तिक्तकम् ।

कपिले क्षारसंसृष्टमूषरे लवणान्वितम् ।
कटु पर्वतविस्रावे मधुरं कृष्णमृत्तिके ॥ १९९ ॥
एतत् षाड्गुण्यमाख्यातं महीस्थस्य जलस्य हि ।
तथाऽव्यक्तरसं विद्यादैन्द्रं कारं हिमं च यत् ॥ २०० ॥
यदन्तरीक्षात् पततीन्द्रसृष्टं चोक्तैश्च पात्रैः परिगृह्यतेऽम्भः ।
तदैन्द्रमित्येव वदन्ति धीरा नरेन्द्रपेयं सलिलं प्रधानम् ॥ २०१ ॥
ईषत्कषायमधुरं सुसूक्ष्मं विशदं लघु ।
अरूक्षमनभिष्यन्दि सर्वं पानीयमुत्तमम् ॥ २०२ ॥
गुर्वभिष्यान्दि पानीयं वार्षिकं मधुरं नवम् ।
तनु लघ्वनभिष्यन्दि प्रायः शरदि वर्षति ॥ २०३ ॥
तत्तु ये सुकुमाराः स्युः स्निग्धभूयिष्ठभोजनाः ।
तेषां भक्ष्ये च भोज्ये च लेह्ये पेये च शस्यते ॥ २०४ ॥
हेमन्ते सलिलं स्निग्धं वृष्यं बलहितं गुरु ।
किंचित्ततो लघुतरं शिशिरे कफवातजित् ॥ २०५ ॥
कषायमधुरं रूक्षं विद्याद्वासान्तिकं जलम् ।
ग्रैष्मिकं त्वनभिष्यान्दि जलमित्येव निश्चयः ॥ २०६ ॥
ऋतावृताविहाख्याताः सर्व एवाम्भसो गुणाः ।
विभ्रान्तेषु तु कालेषु यत्प्रयच्छन्ति तोयदाः ॥ २०७ ॥
सलिलं तत्तु दोषाय युज्यते नात्र संशयः ।
राजभी राजमात्रैश्च सुकुमारैश्च मानवैः ॥ २०८ ॥
सुगृहीताः शरद्यापः प्रयोक्तव्या विशेषतः ।
नद्यः पाषाणविच्छिन्न-विक्षुब्धाभिहतोदकाः ॥ २०९ ॥
हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षिसेविताः ।
नद्यः पाषाणसिकता-वाहिन्यो विमलोदकाः ॥ २१० ॥
मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ।
पश्चिमाभिमुखा याश्च पथ्यास्ता निर्मलोदकाः ॥ २११ ॥
प्रायो मृदुवहा गुर्व्यो याश्च पूर्वसमुद्रगाः ।
पारियात्रभवा याश्च विन्ध्यसह्यभवाश्च याः ॥ २१२ ॥
शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य च ।
वसुधाकीटसर्पाखुमलसंदूषितोदकाः ॥ २१३ ॥

वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः।
वापीकूपतडागोत्ससरः प्रस्रवणादिषु ॥ २१४ ॥
आनूपशैलधन्वानां गुणदोषैर्विभावयेत्।
पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्दमैः ॥ २१५ ॥
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम्।
विस्रं त्रिदोषं लवणमम्बु यद्वरुणालयम् ॥
इत्यम्बुवर्गः प्रोक्तोऽयमष्टमः सुविनिश्चितः ॥ २१६ ॥

इति जलवर्गोऽष्टमः।

अथ गोरसवर्गः।

स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम्।
गुरु मन्दं प्रसन्नं च गव्यं दशगुणं[1] पयः ॥ २१७ ॥
तदेवंगुणमेवौजः सामान्यादभिवर्धयेत्।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥ २१८ ॥
माहिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः।
स्नेहान्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥ २१९ ॥
रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषत्सलवणं लघु।
शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥ २२० ॥
बल्यं स्थैर्यकरं सर्वमुष्णं चैकशफं पयः।
साम्लं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥ २२१ ॥
छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥ २२२ ॥
हिक्काश्वासकरं तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम्।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्यकरं परम् ॥ २२३ ॥
जीवनं बृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः।
नावनं रक्तपित्ते च तर्पणं चाक्षिशूलिनाम् ॥ २२४ ॥
रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्धनम्।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं बृंहणं दधि ॥ २२५ ॥

---

१ दश गुणाः स्वादुप्रभृतयो यस्मिन्तत्, श्लक्ष्णञ्च तत्पिच्छिलञ्चेति द्वौ गुणौ।

पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥ २२६ ॥
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेष्वहितं च तत् ॥ २२७ ॥
त्रिदोषं मन्दकं, जातं वातघ्नं दधि, शुक्रलः,
सरः, श्लेष्मानिलघ्नस्तु मण्डः स्रोतोविशोधनः ॥ २२८ ॥
शोफार्शोग्रहणीदोषमूत्रकृच्छ्रोदरारुचौ ।
स्नेहव्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्याद्गरेषु च ॥ २२९ ॥
सङ्ग्राहि दीपनं हृद्यं नवनीतं नवोद्धृतम् ।
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नमर्दितारुचिनाशनम् ॥ २३० ॥
स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्धनम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषाऽलक्ष्मीविषापहम् ॥ २३१ ॥
सर्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
सहस्रवीर्यं विधिविद्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ २३२ ॥
मदापस्मारमूर्च्छाय-शोषोन्मादगरज्वरान् ।
योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥ २३३ ॥
सर्पींष्यजाविमहिषीक्षीरवत् स्वानि निर्दिशेत् ।
पीयूषो[1] मोरटं[2] चैव किलाटा[3] विविधाश्च ये ॥ २३४ ॥
दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व एव सुखप्रदाः ।
गुरवस्तर्पणा वृष्या बृंहणाः पवनापहाः ॥ २३५ ॥
विशदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डकाः[4] ।
गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥ २३६ ॥

इति गोरसवर्गो नवमः ।

---

१ पीयूषोऽभिनवं पयः ।

२ मोरटं मूलमैक्षवम्, अमरः । इक्षोर्विकार ऐक्षवम् ।

३ 'उभे क्षीरस्य विकृती किलाटी कूर्चिका तथा' इति हैमे स्त्रीलिङ्गः, पुंलिङ्गो बहुवचनान्तोऽत्र किलाटशब्दः, विविधाश्चेत्यनेन क्षारविकृतीनां सर्वासां किलाटपदवाच्यता च दर्शिता । ४ वस्त्र-गालितस्य तक्रस्य घनो भागः ।

अथेक्षुवर्गः ।

वृष्यः शीतः सरः स्निग्धो बृंहणो मधुरो रसः ।
श्लेष्मलो भक्षितस्येक्षोर्यान्त्रिकस्तु विदह्यते ॥ २३७ ॥
शैत्यात् प्रसादान्माधुर्यात् पौण्ड्रकाद्वंशकोऽवरः ।
प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकरो गुडः ॥ २३८ ॥
क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागत्रिभागार्धावशेषितः ।
रसो गुरुर्यथापूर्वं धौतस्त्वल्पमलो गुडः ॥ २३९ ॥
ततो मत्स्यण्डिका[1]-खण्ड-शर्करा विमलाः परम् ।
यथा यथैषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥ २४० ॥
वृष्या क्षीणक्षतहिता सस्नेहा गुडशर्करा ।
कषायमधुरा शीता सतिक्ता यासशर्करा ॥ २४१ ॥
रूक्षा वम्यतिसारघ्नी च्छेदनी मधुशर्करा ।
तृष्णासृक्पित्तदाहेषु प्रशस्ताः सर्वशर्कराः ॥ २४२ ॥
माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं मधुजातयः ।
माक्षिकं प्रवरं तेषां विशेषाद्भ्रामरं गुरु ॥ २४३ ॥
माक्षिकं तैलवर्णं स्याद्घृतवर्णं तु पौत्तिकम् ।
क्षौद्रं कपिलवर्णं स्याच्छ्वेतं भ्रामरमुच्यते ॥ २४४ ॥
वातलं गुरु शीतं च रक्तपित्तकफापहम् ।
सन्धानं छेदनं रूक्षं कषायं मधुरं मधु ॥ २४५ ॥
हन्यान्मधूष्णमुष्णार्तमथवा सविषान्वयात् ।
गुरुरूक्षकषायत्वाच्छैत्याच्चाल्पं हितं मधु ॥ २४६ ॥
नातः कष्टतमं किञ्चिन्मध्वामात्[2]तद्धि मानवम् ।
उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हन्याद्यथा विषम् ॥ २४७ ॥
* आमे सोष्णा क्रिया कार्या सा मध्वामे विरुध्यते ।
मध्वामं दारुणं तस्मात् सद्यो हन्याद्यथा विषम् ॥ २४८ ॥ *

---

१ 'मत्स्यण्डीफाणितं खण्डविकारे शर्करा सिता' इत्यमरः ।

२ मध्वामाद्=मधुनोऽपरिपाकात्, ऊष्णं मधु भुक्तम्, उष्णार्तेन च भुक्तं सविष पुष्प सम्बन्धिवा, न परिपाकमेति तदेव मध्वामः इति ।

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ।
इतीक्षुविकृतिप्रायो वर्गोऽयं दशमो मतः ॥ २४९ ॥
इतीक्षुवर्गो दशमः ।

अथ कृतान्नवर्गः ।

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यं कुक्षिरोगज्वरापहा ।
स्वेदाग्निजननी पेया वातवर्चोनुलोमनी ॥ २५० ॥
तर्पणी ग्राहिणी लघ्वी हृद्या चापि विलेपिका ।
मण्डः सन्दीपयत्यग्निं वातं चाप्यनुलोमयेत् ॥ २५१ ॥
मृदूकरोति स्रोतांसि स्वेदं सञ्जनयत्यपि ।
लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णे स्नेहे च तृष्यताम् ॥ २५२ ॥
दीपनत्वाल्लघुत्वाच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ।
लाजपेया श्रमघ्नी तु क्षामकण्ठस्य देहिनः ॥ २५३ ॥
तृष्णातीसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ।
लाजमण्डोऽग्निजननो दाहमूर्च्छानिवारणः ॥ २५४ ॥
मन्दाग्निविषमाग्नीनां बालस्थविरयोषिताम् ।
देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ॥ २५५ ॥
क्षुत्पिपासापहः पथ्यः शुद्धानां तु मलापहः ।
शृतः पिप्पलिशुण्ठीभ्यां लाजमण्डोऽम्लदाडिमैः ॥ २५६ ॥
सुधौतः प्रस्रुतः स्विन्नः सन्तप्तश्चौदनो लघुः ।
भृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गरे श्लेष्मामयेष्वपि ॥ २५७ ॥
अधौतोऽप्रस्रुतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः ।
मांसशाकवसातैल-घृतमज्जफलौदनाः ॥ २५८ ॥
बल्याः सन्तर्पणा हृद्या गुरवो बृंहयन्ति च ।
तद्वन्माषतिलक्षीर-मुद्गसंयोगसाधिताः ॥ २५९ ॥
कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।
स्विन्नभक्ष्यास्तु ये केचित् सौप्यगौधूमयावकाः ॥ २६० ॥
भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद् गुरुलाघवम् ।
अकृतं कृतयूषं च तनुं सांस्कारिकं रसम् ॥ २६१ ॥
सूपमम्लमनम्लं च गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ।

सक्तवो वातला रूक्षा बहुवर्चोऽनुलोमिनः ॥ २६२ ॥
तर्पयन्ति नरं शीघ्रं पीता सद्योबलाश्च ते ।
मधुरा लघवः शीताः सक्तवः शालिसम्भवाः ॥ २६३ ॥
ग्राहिणो रक्तपित्तघ्नास्तृषाच्छर्दिज्वरापहाः ।
कषायमधुराः शीता लघवो लाजसक्तवः ।
हन्याद्व्याधीन् यवापूपो यावको वाट्य एव च ॥ २६४ ॥
उदावर्त-प्रतिश्याय-कास-मेह-गलग्रहान् ।
धानासंज्ञास्तु ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः ॥ २६५ ॥
शुष्कत्वात्तर्पणाश्चैव विष्टम्भित्वाच्च दुर्जराः ।
विरूढधानाः शष्कुल्यो मधुक्रोडाः सपिण्डकाः ॥ २६६ ॥
पूपाः पूपलिकाद्याश्च गुरवः पैष्टिकाः परम् ।
फल-मांस-वसा-शाक-पललक्षौद्रसंस्कृताः ॥ २६७ ॥
भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च गुरवो बृंहणात्मकाः ।
वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ॥ २६८ ॥
गुरवस्तर्पणा वृष्याः क्षीरेक्षुरस-पूपकाः ।
सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः ॥ २६९ ॥
भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च परं तु गुरवः स्मृताः ।
सस्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः ॥ २७० ॥
गुरवस्तर्पणा वृष्या हृद्या गौधूमिका मताः ।
संस्काराल्लघवः सन्ति भक्ष्या गौधूमपैष्टिकाः ॥ २७१ ॥
धानापर्पटपूपाद्यास्तान् बुद्ध्वा निर्दिशेत्तथा ।
पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ॥ २७२ ॥
यावा विष्टभ्य जीर्यन्ति सरसा भिन्नवर्चसः ।
सूप्यान्नविकृता भक्ष्या वातला रूक्षशीतलाः ॥ २७३ ॥
सकटुस्नेहलवणान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ।
मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ॥ २७४ ॥
गुरवस्ते व्यतिक्रान्त-पाकाः पुष्टिबलप्रदाः ।
द्रव्यसंयोगसंस्कारं द्रव्यमानं पृथक् तथा ॥ २७५ ॥
भक्ष्याणामादिशेद्बुद्ध्वा यथास्वं गुरुलाघवम् ।
नानाद्रव्यैः समायुक्तः पक्त्वा वह्निषु भर्जितः ॥ २७६ ॥

विमर्दको गुरुर्हृद्यो वृष्यो बलवतां हितः ।
रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ॥ २७७ ॥
स्नेहनं तर्पणं हृद्यं वातघ्नं सगुडं दधि ।
द्राक्षाखर्जूरकोलानां गुरु विष्टम्भि पानकम् ॥ २७८ ॥
परूषकाणां क्षौद्रस्य यच्चेक्षुविकृतिं प्रति ।
तेषां कट्वम्लसंयोगान् पानकानां पृथक् पृथक् ॥ २७९ ॥
द्रव्यं मानं च विज्ञाय गुणकर्माणि निर्दिशेत् ।
कट्वम्लस्वादुलवणा लघवो रागषाडवाः ॥ २८० ॥
मुखप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरोचनाः ।
आम्रामलकलेहाश्च बृंहणा बलवर्धनाः ॥ २८१ ॥
रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्यगौरवात् ।
बुद्ध्वा संयोगसंस्कारं द्रव्यमानं च तच्छ्रितम् ॥ २८२ ॥
गुणकर्माणि लेहानां तेषां तेषां तथा वदेत् ।
रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ॥ २८३ ॥
कन्दमूलफलाद्यं च तद्वद्विद्यात्तदासुतम् ।
शिण्डाकी चासुतं चान्यत् कालाम्लं रोचनं लघु ।
विद्याद्वर्गं कृतान्नानामेकादशमिमं भिषक् ॥ २८४ ॥

इति कृतान्नवर्ग एकादशः ।

अथाहारयोगिवर्गः ।

कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।
पित्तलं बद्धविण्मूत्रं न च श्लेष्माभिवर्धनम् ॥ २८५ ॥
वातघ्नेषूत्तमं बल्यं त्वच्यं मेधाग्निवर्धनम् ।
तैलं, संयोगसंस्कारात् सर्वरोगापहं मतम् ॥ २८६ ॥
तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितश्रमाः ।
आसन्नतिबलाः संख्ये दैत्याधिपतयः पुरा ॥ २८७ ॥
एरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम् ।
वातासृग्गुल्महृद्रोगजीर्णज्वरहरं परम् ॥ २८८ ॥
कटूष्णं सार्षपं तैलं रक्तपित्तप्रदूषणम् ।

कफशुक्रानिलहरं कण्डूकोठविनाशनम् ॥ २८९ ॥
प्रियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम् ।
हितमिच्छन्ति नात्यौष्ण्यात् संयोगे वातपित्तयोः ॥ २९० ॥
आतस्यं मधुराम्लं तु विपाके कटुकं तथा ।
उष्णवीर्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपणम् ॥ २९१ ॥
कुसुम्भतैलमुष्णं च विपाके कटुकं गुरु ।
विदाहि च विशेषेण सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ २९२ ॥
फलानां यानि चान्यानि तैलान्याहारसंविधौ ।
युज्यन्ते गुणकर्मभ्यां तानि ब्रूयाद्यथाफलम् ॥ २९३ ॥
मधुरो बृंहणो वृष्यो बल्यो मज्जा तथा वसा ।
यथासत्त्वं तु शैत्यौष्ण्ये वसामज्ज्ञोर्विनिर्दिशेत् ॥ २९४ ॥
सस्नेहं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम् ।
विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वभेषजम् ॥ २९५ ॥
श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का कफवातघ्नी कटूष्णा वृष्यसंमता ॥ २९६ ॥
नात्यर्थमुष्णं मरिचमवृष्यं लघु रोचनम् ।
छेदित्वाच्छोषणत्वाच्च दीपनं कफवातजित् ॥ २९७ ॥
वातश्लेष्मविबन्धघ्नं कटूष्णं दीपनं लघु ।
हिङ्गु शूलप्रशमनं विद्यात् पाचनरोचनम् ॥ २९८ ॥
रोचनं दीपनं वृष्यं चक्षुष्यमविदाहि च ।
त्रिदोषघ्नं समधुरं सैन्धवं लवणोत्तमम् ॥ २९९ ॥
सौक्ष्म्यादौष्ण्याल्लघुत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
सौवर्चलं विबन्धघ्नं हृद्यमुद्गारशोधि च ॥ ३०० ॥
तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्व्यवायित्वाद्दीपनं शूलनाशनम् ।
ऊर्ध्वं चाधश्च वातानामानुलोम्यकरं विडम् ॥ ३०१ ॥
सतिक्तकटु सक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चौद्भिदम् ।
न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणाश्च ते ॥ ३०२ ॥
सामुद्रकं समधुरं, सतिक्तं कटु पांशुजम् ।
रोचनं लवणं सर्वं पाकि स्रंस्यनिलापहम् ॥ ३०३ ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीरोग-प्लीहानाहगलग्रहान् ।

कासं कफजमर्शांसि यावशूको व्यपोहति ॥ ३०४ ॥
तीक्ष्णोष्णो लघुरूक्षश्च क्लेदी पक्ता विदारणः ।
दहनो दीपनश्छेत्ता सर्वःक्षारोऽग्निसन्निभः ॥ ३०५ ॥
कारवी कुञ्चिकाऽजाजी यवानी धान्यतुम्बुरु ।
रोचनं दीपनं वात-कफदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ३०६ ॥
आहारयोगिनां[1] भक्तिनिश्चयो न तु विद्यते ।
पूर्यते द्वादशश्चायं वर्ग आहारयोगिनाम् ॥ ३०७ ॥
इत्याहारयोगिवर्गो द्वादशः ।

शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
पुराणं प्रायशो रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥ ३०८ ॥
यद्यदागच्छति[2] क्षिप्रं तत्तल्लघुतरं स्मृतम् ।
निस्तुषं युक्तिभृष्टं च सूप्यं लघु विपच्यते ॥ ३०९ ॥
मृतं कृशातिमेद्यं च वृद्धं बालं विषैर्हतम् ।
अगोचरभृतं[3] व्यालसूदितं[4] मांसमुत्सृजेत् ॥ ३१० ॥
अतोऽन्यथा हितं मांसं बृंहणं बलवर्धनम् ।
प्रीणनः सर्वधातूनां हृद्यो मांसरसः परम् ॥ ३११ ॥
शुष्यतां व्याधियुक्तानां कृशानां क्षीणरेतसाम् ।
बलवर्णार्थिनां चैव रसं विद्यथाऽमृतम् ॥ ३१२ ॥
सर्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम् ।
विद्यात् स्वर्यं बलकरं वयोबुद्धीन्द्रियायुषाम् ॥ ३१३ ॥
व्यायामनित्याः स्त्रीनित्या मद्यनित्याश्च ये नराः ।

---

१ आहारेण=ओदनशष्कुल्यादिना योग उपकरणतया येषां तेषां भक्तिनिश्चयो विभागनिश्चयो नास्ति बहुत्वादव्यवस्थितत्वात्प्रकृतिभेदेन भिन्नत्वाच्च तेषाम् ।

२ यद् यद् वस्तुभुक्तं सत् क्षिप्रं कोष्ठ्यवायुना प्रेरितं प्रहरचतुष्केण पक्वं सद् बहिरागच्छति, तत्तद्वस्तु लघुतरं स्मृतमित्यन्वयः ।

३ अगोचरे असात्म्यदेशादौ भृतं पालितं, यथाऽऽनूपस्य जन्तोर्मरौपुष्टिः ।

४ व्यालैः सर्पादिभिर्व्याघ्रादिभिश्च सूदितं नाशितम् ।

नित्यं मांस-रसाहारा नातुराः स्युर्न दुर्बलाः ॥ ३१४ ॥
कृमिवातातपहतं शुष्कं जीर्णमनार्तवम् ।
शाकं निःस्नेहसिद्धं च वर्ज्यं यच्चापरिस्रुतम् ॥ ३१५ ॥

पुराणसामं संक्लिष्टं कृमिव्यालहिमातपैः ।
अदेशकालजं क्लिन्नं यत् स्यात् फलमसाधु तत् ॥ ३१६ ॥
हरितानां यथाशाकं निर्देशः साधनादृते ।
मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गे विनिश्चयः ॥ ३१७ ॥
यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यते ।
अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥ ३१८ ॥
आसवानां समुद्दिष्टामशीतिं चतुरुत्तराम् ।
जलं पेयमपेयं च परीक्ष्यानुपिबेद्धितम् ॥ ३१९ ॥
स्निग्धोष्णं मारुते शस्तं, पित्ते मधुरशीतलम् ।
कफेऽनुपानं रूक्षोष्णं, क्षये मांसरसः परम् ॥ ३२० ॥
उपवासाध्वभाष्यस्त्रीमारुतातपकर्मभिः ।
क्लान्तानामनुपानार्थं पयः पथ्यं यथाऽमृतम् ॥ ३२१ ॥
सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थमनुपानं प्रशस्यते ।
कार्श्यार्थं स्थूलदेहानामनुशस्तं मधूदकम् ॥ ३२२ ॥
अल्पाग्नीनामनिद्राणां तन्द्राशोकभयक्लमैः ।
मद्यमांसोचितानां च मद्यमेवानुशस्यते ॥ ३२३ ॥

अथानुपानकर्मगुणान् प्रवक्ष्यामः–अनुपानं तर्पयति, प्रीणयति, ऊर्जयति, बृंहयति, पर्याप्तिमभिनिर्वर्तयति, भुक्तमवसादयति, अन्न-सङ्घातं भिनत्ति, मार्दवमापादयति, क्लेदयति, जरयति, सुखपरि-णामितामाशुव्यवायितां चाहारस्योपजनयतीति ॥ ३२४ ॥

भवन्ति चात्र ।

अनुपानं हितं युक्तं तर्पयत्याशु मानवम् ।
सुखं पचति चाहारमायुषे च बलाय च ॥ ३२५ ॥
नोर्ध्वाङ्गमारुताविष्टा न हिक्काश्वासकासिनः ।
न गीतभाष्याध्ययनप्रसक्ता नोरसि क्षताः ॥ ३२६ ॥

---

५ हरितानामार्द्रकादीनाम् ।

पिबेयुरुदकं भुक्त्वा, तद्धि कण्ठोरसि स्थितम् ।
स्नेहमाहारजं हत्वा[1] भूयो दोषाय कल्पते ॥ ३२७ ॥
अन्नपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ।
द्रव्यं तु न हि निर्देष्टुं शक्यं कात्स्न्र्येन नामभिः ॥ ३२८ ॥
यथा नानौषधं किञ्चिद्देशजानां वचो यथा ।
द्रव्यं तत्तत्तथा वाच्यमनुक्तमिह यद्भवेत् ॥ ३२९ ॥
चरः[2] शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥ ३३० ॥
चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।
जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥ ३३१ ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।
लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणः ॥ ३३२ ॥
शरीरावयवाः सक्थिशिरःस्कन्धादयस्तथा ।
सक्थिमांसाद्गुरुः स्कन्धस्ततः क्रोडस्ततः शिरः ॥ ३३३ ॥
वृषणौ चर्म मेढ्रं च श्रोणी वृक्कौ यकृद्गुदम् ।
मांसाद्गुरुतरं विद्याद्यथास्वं मध्यमास्थि च ॥ ३३४ ॥
स्वभावाल्लघवो मुद्गास्तथा लावकपिञ्जलाः ।
स्वभावाद्गुरवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥ ३३५ ॥
धातूनां शोणितादीनां गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ।
अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रिया ॥ ३३६ ॥
गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां, स्त्रीणां च लाघवम् ।
महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥ ३३७ ॥
गुरूणां लाघवं विद्यात् संस्कारात् सविपर्ययम् ।
व्रीहेर्लाजा यथा च स्युः सक्तूनां सिद्धपिण्डिकाः ॥ ३३८ ॥
अल्पादाने गुरूणां च लघूनां चातिसेवने ।
मात्रा कारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ ३३९ ॥
गुरूणामल्पमादेयं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।
मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते मात्रा चाग्निमपेक्षते ॥ ३४० ॥

---

१ हत्वा=अभिभूय । २ चर्य्यते इति चरो देशो भक्ष्यश्च—इति दत्तः ।

बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिताः।
अन्नपानेन्धनैश्चाग्निर्दीप्यते शाम्यतेऽन्यथा ॥ ३४१ ॥
गुरुलाघवचिन्तेयं प्रायेणाल्पबलान् प्रति।
मन्दकर्मानलारोग्यान् सुकुमारान् सुखोचितान् ॥ ३४२ ॥
दीप्ताग्नयः खराहाराः कर्मनित्या महोदराः।
ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावश्यं गुरुलाघवम् ॥ ३४३ ॥
हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तरग्निं समाहितः।
अन्नपानसमिद्भिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥ ३४४ ॥
आहिताग्निः सदा पथ्यान्यन्तरग्नौ जुहोति यः।
दिवसे दिवसे ब्रह्म जपत्यथ ददाति च ॥ ३४५ ॥
नरं निःश्रेयसे युक्तं सात्म्यज्ञं पानभोजने।
भजन्ते नामयाः केचिद्भाविनोऽप्यन्तरादृते ॥ ३४६ ॥
षट्त्रिंशतं सहस्राणि रात्रीणां हितभोजनः[1]।
जीवत्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा संमतः सताम् ॥ ३४७ ॥

भवतश्चात्र—

प्राणाः प्राणभृतामन्नमन्नं लोकोऽभिधावति।
वर्णप्रसादः सौस्वर्यं जीवितं प्रतिभा सुखम् ॥ ३४८ ॥
तुष्टिः पुष्टिर्बलं मेधा सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम्।
लौकिकं कर्म यद्वृत्तौ स्वर्गतौ यच्च वैदिकम् ॥ ३४९ ॥
कर्माऽपवर्गे यच्चोक्तं तच्चाप्यन्ने प्रतिष्ठितम्।

तत्र श्लोकः।

अन्नपानगुणाः साग्र्या वर्गा द्वादश निश्चिताः ॥ ३५० ॥
सगुणान्यनुपानानि गुरुलाघवसंग्रहः।
अन्नपानविधावुक्तं तत् परीक्ष्यं विशेषतः ॥ ३५१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थानेऽन्नपानचतुष्केऽन्नपानविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

---

१ हितभोजनो जितात्मा सतां सम्मतो जन्तुरनातुरः सन् रात्रीणां षट्त्रिंशतं सहस्राणि (वर्षशतम्) जीवति—इत्यन्वयः।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो विविधाशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

विविधमशितं पीतं लीढं खादितं जन्तोर्हितमन्तरग्निसन्धुक्षितबलेन यथास्वेनोष्मणा सम्यग्विपच्यमानं कालवदनवस्थितसर्वधातुपाकमनुपहतसर्वधातूष्ममारुतस्रोतः केवलं शरीरमुपचयबलवर्णसुखायुषा योजयति शरीरधातूनूर्जयति च; धातवो हि धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्तन्ते ॥ ३ ॥

तत्राहारप्रसादाख्यो रसः किट्टं च मलाख्यमभिनिर्वर्तते । किट्टात् स्वेदमूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्माणः कर्णाक्षिनासिकास्यलोमकूपप्रजननमलाः केशश्मश्रुलोमनखादयश्चावयवाः पुष्यन्ति, पुष्यन्ति त्वाहाररसाद्रसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जशुक्रौजांसि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि धातुप्रसादसंज्ञकानि शरीरसन्धिबन्धनपिच्छादयश्चावयवाः । ते सर्व एव धातवो मलाख्याः प्रसादाख्याश्च रसमलाभ्यां पुष्यन्तः स्वं मानमनुवर्तन्ते यथावयः शरीरम् । एवं रसमलौ स्वप्रमाणावस्थितावाश्रयस्य समधातोर्धातुसाम्यमनुवर्तयतः । निमित्ततस्तु क्षीणवृद्धानां प्रसादाख्यानां धातूनां वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः साम्यमुत्पादयत्यारोग्याय, किट्टं च मलानामेवमेव । स्वमानातिरिक्ताः पुनरुत्सर्गिणः शीतोष्णपर्ययगुणैश्चोपचर्यमाणा मलाः शरीरधातुसाम्यकराः समुपलभ्यन्ते । तेषां तु मलप्रसादाख्यानां धातूनां स्रोतांस्ययनमुखानि; तानि यथाविभागेन यथास्वं धातूनापूरयन्ति । एवमिदं शरीरमशितपीतलीढखादितप्रभवम्, अशितपीतलीढखादितप्रभवाश्चास्मिन्छरीरे व्याधयो भवन्ति; हिताहितोपयोगाविशेषास्त्वत्र शुभाशुभविशेषकरा भवन्तीति ॥ ४ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच-दृश्यन्ते हि भगवन्! हितसमाख्यातमप्याहारमुपयुञ्जाना व्याधिमन्तश्चागदाश्च, तथैवाहितसमाख्यातम्; एवं दृष्टे कथं हिताहितोपयोगविशेषात्मकं शुभाशुभविशेषमुपलभामह इति ॥ ५ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः-न हिताहारोपयोगिनामग्निवेश ! तन्निमित्ता व्याधयो हि जायन्ते, न च केवलं हिताहारोपयोगादेव सर्वे

व्याधिभयमतिक्रान्तं भवति; सन्ति ह्यतेऽप्यहिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः; तद्यथा—कालविपर्ययः, प्रज्ञापराधः, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चासात्म्या इति; ताश्च रोगप्रकृतयो रसान् सम्यगुपयुञ्जानमपि पुरुषमशुभेन व्याधिनोपपादयन्ति, तस्माद्धिताहारोपयोगिनोऽपि दृश्यन्ते व्याधिमन्तः। अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणविशेषतो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः, न हि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि, न च सर्वे दोषास्तुल्यबलाः, न च सर्वाणि शरीराणि व्याधिक्षमत्वे समर्थानि भवन्ति; तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोगवीर्यप्रमाणातियोगाद्भूयस्तरमपथ्यं सम्पद्यते, स एव दोषः संसृष्टयोनिर्विरुद्धोपक्रमो गम्भीरानुगतश्चिरस्थितः प्राणायतनसमुत्थो मर्मोपघाती कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च सम्पद्यते; शरीराणि चातिस्थूलान्यतिकृशान्यनिविष्टमांसशोणितास्थीनि दुर्बलान्यसात्म्याहारोपचितान्यल्पाहाराण्यल्पसत्त्वानि वा भवन्त्यव्याधिसहानि, विपरीतानि पुनर्व्याधिसहानि; एभ्यश्चैवापथ्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो मृदवो दारुणाः क्षिप्रसमुत्थाश्चिरकारिणश्च भवन्ति। त एव वातपित्तश्लेष्माणः स्थानविशेषे प्रकुपिता व्याधिविशेषानभिनिर्वर्तयन्त्यग्निवेश! ॥६॥

तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकुपितानां दोषाणां यस्मिन् यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः सम्भवन्ति तांस्तान् यथावदनुव्याख्यास्यामः॥७॥

अश्रद्धा चारुचिश्चास्यवैरस्यमरसज्ञता।
हृल्लासो गौरवं तन्द्रा साङ्गमर्दो ज्वरस्तमः ॥ ८ ॥
पाण्डुत्वं स्रोतसां रोधः क्लैब्यं सादः कृशाङ्गता।
नाशोऽग्नेरयथाकालं वलयः पलितानि च ॥ ९ ॥
रसप्रदोषजा रोगा, वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः।
कुष्ठ–वीसर्पपिडका रक्तपित्तमसृग्दरः ॥ १० ॥
गुदमेढ्रास्यपाकश्च प्लीहा गुल्मोऽथ विद्रधी।
नीलिका कामला व्यङ्गः पिप्लवस्तिलकालकाः ॥ ११ ॥
दद्रुश्चर्मदलं श्वित्रं पामा कोठास्रमण्डलम्।
रक्तप्रदोषाज्जायन्ते, शृणु मांसप्रदोषजान् ॥ १२ ॥
अधिमांसार्बुदं कीलगलशालूकशुण्डिकाः।
पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः ॥ १३ ॥

विद्यान्मांसाश्रयान्, मेदःसंश्रयांस्तु प्रचक्ष्महे।
निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च ॥ १४ ॥
अध्यस्थिदन्तौ दन्तास्थिभेदशूलं विवर्णता।
केशलोमनखश्मश्रुदोषाश्चास्थिप्रकोपजाः ॥ १५ ॥
रुक् पर्वणां भ्रमो मूर्च्छा दर्शनं तमसस्तथा।
अरुषां स्थूलमूलानां पर्वजानां च दर्शनम् ॥ १६ ॥
मज्जप्रदोषाच्छुक्रस्य दोषात् क्लैब्यमहर्षणम्।
रोगि वा क्लीबमल्पायुर्विरूपं वा प्रजायते ॥ १७ ॥
न वा सञ्जायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि।
शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम् ॥ १८ ॥
इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः।
उपतापोपघाताभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि ते ॥ १९ ॥
स्नायौ सिराकण्डरयोर्दुष्टाः क्लिश्नन्ति मानवम्।
स्तम्भसङ्कोचखल्लीभिर्ग्रन्थिस्फुरणसुप्तिभिः ॥ २० ॥
मलानाश्रित्य कुपिता भेदशोषप्रदूषणम्।
दोषा मलानां कुर्वन्ति सङ्गोत्सर्गावतीव च ॥ २१ ॥
विविधादशितात् पीतादहितात्लीढखादितात्।
भवन्त्येते मनुष्याणां विकारा य उदाहृताः ॥ २२ ॥
तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेत मतिमान् सदा।
हितान्येवाशितादीनि न स्युस्तज्जास्तथाऽऽमयाः ॥ २३ ॥
रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम्।
विधिशोणितिकेऽध्याये रक्तजानां भिषग्जितम् ॥ २४ ॥
मांसजानां तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्निकर्म च।
अष्टौनिन्दितसंख्याते मेदोजानां चिकित्सितम् ॥ २५ ॥
अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां पञ्चकर्माणि भेषजम्।
बस्तयः क्षीरसर्पींषि तिक्तकोपहितानि च ॥ २६ ॥
मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिक्तकम्।
अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया ॥ २७ ॥
शान्तिरिन्द्रियजानां तु त्रिमर्मीये प्रवक्ष्यते।
स्नाय्वादिजानां प्रशमो वक्ष्यते वातरोगिके ॥ २८ ॥

नवेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासङ्ग्रहः कृतः ।
मलजानां विकाराणां सिद्धिश्चोक्ता क्वचित्क्वचित् ॥ २९ ॥
व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्याद्धितस्यानवचारणात् ।
कोष्ठाच्छाखा मला यान्ति द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥ ३० ॥
तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचिन्न समीरिताः ।
नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥ ३१ ॥
वृद्ध्या विष्यन्दनात् पाकात् स्रोतोमुखविशोधनात् ।
शाखा मुक्त्वा मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात् ॥ ३२ ॥
अजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ।
रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुखार्थी तं समाचरेत् ॥ ३३ ॥
सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
ज्ञानाज्ञानविशेषात्तु मार्गामार्गप्रवृत्तयः ॥ ३४ ॥
हितमेवानुरुध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ।
रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥ ३५ ॥
श्रुतं बुद्धिः स्मृतिर्दाक्ष्यं धृतिर्हितनिषेवणम् ।
वाग्विशुद्धिः शमो धैर्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥ ३६ ॥
लौकिकं नाश्रयन्त्येते गुणा मोहरजःश्रितम् ।
तन्मूला बहवो यान्ति रोगाः शारीरमानसाः ॥ ३७ ॥
प्रज्ञापराधाद्ध्यहितानर्थान् पञ्च निषेवते ।
संधारयति वेगांश्च सेवते साहसानि च ॥ ३८ ॥
तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते ।
रज्यते न तु विज्ञाता विज्ञाने ह्यमलीकृते ॥ ३९ ॥
न रागान्नाप्यविज्ञानादाहारमुपयोजयेत् ।
परीक्ष्य हितमश्नीयाद्देहो ह्याहारसम्भवः ॥ ४० ॥
आहारस्य विधावष्टौ विशेषा हेतुसंज्ञकाः ।
शुभाशुभसमुत्पत्तौ तान् परीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥
परिहार्याण्यपथ्यानि सदा परिहरन्नरः ।
भवत्यनृणतां प्राप्तः साधूनामिह पण्डितः ॥ ४२ ॥
यत्तु रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित् ।
परिहर्तुं न तत् प्राप्य शोचितव्यं मनीषिणा ॥ ४३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

आहारसम्भवं वस्तु रोगाश्चाहारसम्भवाः ।
हिताहितविशेषाश्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥ ४४ ॥
सहत्वे चासहत्वे च दुःखानां देहसत्त्वयोः ।
विशेषो रोगसङ्घाश्च धातुजा ये पृथक् पृथक् ॥ ४५ ॥
तेषां चैव प्रशमनं कोष्ठाच्छाखा उपेत्य च ।
दोषा यथा प्रकुप्यन्ति शाखाभ्यः कोष्ठमेत्य च ॥ ४६ ॥
प्राज्ञाज्ञयोर्विशेषश्च स्वस्थातुरहितं च यत् ।
विविधाशितपीतीये तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥ ४७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने विविधाशितपीतीयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २८ ॥

समाप्तोऽयं सप्तमोऽन्नपानचतुष्कः ॥ ७ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।
शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी गुदम् ॥ ३ ॥
तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतनाहेतुमामयान् ।
जानीते यः स वै विद्वान् प्राणाभिसर उच्यते ॥ ४ ॥

द्विविधास्तु खलु भिषजो भवन्त्यग्निवेश ! प्राणानामेकेऽभिसरा हन्तारो रोगाणां, रोगाणामेकेऽभिसरा हन्तारः प्राणानामिति ॥ ५ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच-भगवन् ! ते कथमस्माभिर्वेदितव्या भवेयुरिति ॥ ६ ॥

भगवानुवाच-य इमे कुलीनाः पर्यवदातश्रुताः परिदृष्टकर्माणो दक्षाः शुचयो जितहस्ता जितात्मानः सर्वोपकरणवन्तः सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृतिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञाश्च ते ज्ञेयाः प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणां; तथाविधा हि केवले शरीरज्ञाने शरीराभिनिर्वृ-

त्तिज्ञाने प्रकृतिविकृतिज्ञाने च निःसंशयाः, सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्ययाप्यप्रत्याख्येयानां च रोगाणां समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषविज्ञाने व्यपगतसन्देहाः, त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य ससंग्रहव्याकरणस्य सत्रिविधौषधग्रामस्य प्रवक्तारः, पञ्चत्रिंशतश्च मूलफलानां चतुर्णां च महास्नेहानां पञ्चानां च लवणानामष्टानां च मूत्राणामष्टानां च क्षीराणां क्षीरत्वग्वृक्षाणां च षण्णां शिरोविरेचनादेश्च पञ्चकर्माश्रयस्यौषधगणस्याष्टाविंशतेश्च यवागूनां द्वात्रिंशतश्च चूर्णप्रदेहानां षण्णां च विरेचनशतानां पञ्चानां च कषायशतानां प्रयोक्तारः, स्वस्थवृत्तावपि च भोजनपाननियमस्थानचंक्रमणशयनासनमात्राद्रव्याञ्जनधूमपाननावनाभ्यञ्जनपरिमार्जनवेगाविधारणव्यायामसात्म्येन्द्रियपरीक्षोपक्रमसद्वृत्तकुशलाः; चतुष्पादोपगृहीते च भेषजे षोडशकले सविनिश्चये सत्रिपर्येषणे सवातकलाकलाज्ञाने व्यपगतसन्देहाः; चतुर्विधस्य च स्नेहस्य चतुर्विंशत्युपनयस्योपकल्पनीयस्य चतुःषष्टिपर्यन्तस्य च व्यवस्थापयितारः, बहुविधविधानयुक्तानां च स्नेहस्वेद्यवम्यविरेच्यौषधोपचाराणां च कुशलाः; शिरोरोगादेर्दोषांशविकल्पजस्य च व्याधिसंग्रहस्य सक्षयपिडकाविद्रधेस्त्रयाणां च शोफानां बहुविधशोफानुबन्धानामष्टाचत्वारिंशतश्च रोगाधिकरणानां चत्वारिंशदुत्तरस्य च नानात्मजस्य व्याधिशतस्य तथा विगर्हितातिस्थूलातिकृशानां च सहेतुलक्षणोपक्रमाणां स्वप्नस्य च हिताहितस्यास्वप्नातिस्वप्नस्य च सहेतूपक्रमस्य षण्णां च लङ्घनादीनामुपक्रमाणां सन्तर्पणापतर्पणजानां च रोगाणां सरूपप्रशमनानां शोणितजानां च व्याधीनां मदमूर्च्छायसंन्यासानां च सकारणरूपौषधोपचाराणां कुशलाः; कुशलाश्चाहारविधिविनिश्चयस्य प्रकृत्या च हिताहितानामाहारविकाराणामग्र्यसंग्रहस्यासवानां च चतुरशीतेर्द्रव्यगुणविनिश्चयस्य रसानुरससंश्रयस्य सविकल्पकवैरोधिकस्य द्वादशवर्गाश्रयस्य चान्नपानस्य सगुणप्रभावस्य सानुपानगुणस्य नवविधस्यार्थसंग्रहस्याहारगतेश्च हिताहितोपयोगविशेषात्मकस्य च शुभाशुभविशेषस्य धात्वाश्रयाणां च रोगाणां सौषधसंग्रहाणां; दशानां च प्राणायतनानां यं च वक्ष्यामोऽर्थेदशमहामूलीयं त्रिंशत्तमाध्यायं, तत्र च कृत्स्नस्य तन्त्रस्य तन्त्रोद्देशल-

क्षणस्य श्रवणग्रहणधारणविज्ञानप्रयोगकर्मकार्यकालकर्तृकरणकुशलाः;कुशलाश्च स्मृतिमतिशास्त्रयुक्तिज्ञानस्य, आत्मनः शीलगुणैरविसंवादनेन संपादनेन सर्वप्राणिषु चेतसो मैत्रस्य मातापितृभ्रातृबन्धुवच्च; एवंयुक्ता भवन्त्यग्निवेश ! प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणामिति ॥ ७ ॥

अतो विपरीता रोगाणामभिसरा हन्तारः प्राणानां भिषक्छद्मसुप्रतिच्छन्नाः कण्टकभूता लोकस्य प्रतिरूपकसधर्माणो राज्ञां प्रमादाच्चरन्ति राष्ट्राणि। तेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति—अत्यर्थं वैद्यवेषेण श्लाघमाना विशिखान्तरमनुचरन्ति कर्मलोभात्, श्रुत्वा च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति, संश्रवणे चास्यात्मनो वैद्यगुणानुच्चैर्वदन्ति, यश्चास्य वैद्यः प्रतिकर्म करोति तस्य च दोषान् मुहुर्मुहुरुदाहरन्ति, आतुरमित्राणि च प्रहर्षणोपजापोपसेवादिभिरिच्छन्त्यात्मीकर्तुं, स्वल्पेच्छुतां चात्मनः ख्यापयन्ति, कर्म चासाद्य मुहुर्मुहुरवलोकयन्ति दाक्ष्येणाज्ञानमात्मनः प्रच्छादयितुकामाः, व्याधिं चापवर्तयितुमशक्नुवन्तो व्याधितमेवानुपकरणमपरिचारकमनात्मवन्तमुपदिशन्ति, अन्तंगतं चैनमभिसमीक्ष्यान्यमाश्रयन्ति देशमपदेशमात्मनः कृत्वा, प्राकृतजनसन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशलवद्वर्णयन्ति, अधीरवच्च धैर्यमपवदन्ति धीराणां, विद्वज्जनसन्निपातं प्रतिभयमिव कान्तारमध्वगाः परिहरन्ति दूरात्, यश्चैषां कश्चित् सूत्रावयवो भवत्युपयुक्तसमप्रकृते प्रकृतान्तरे वा सततमुदाहरन्ति, न चानुयोगमिच्छन्त्यनुयोक्तुं वा, मृत्योरिव चानुयोगादुद्विजन्ते, न चैषामाचार्यः शिष्यः सब्रह्मचारी वैवादिको वा कश्चित् प्रज्ञायत इति ॥ ८ ॥

भिषक्छद्म प्रविश्यैवं व्याधितांस्तर्कयन्ति ते।
वीतंसमिव संश्रित्य वने शाकुनिका द्विजान् ॥ ९ ॥

श्रुतदृष्टक्रियाकालमात्राज्ञानबहिष्कृताः।
वर्जनीया हि ते मृत्योश्चरन्त्यनुचरा भुवि ॥ १० ॥
वृत्तिहेतोर्भिषङ्मानपूर्णान् मूर्खविशारदान्।
वर्जयेदातुरो विद्वान् सर्पास्ते पीतमारुताः ॥ ११ ॥
ये तु शास्त्रविदो दक्षाः शुचयः कर्मकोविदाः।

जितहस्ता जितात्मानस्तेभ्यो नित्यं कृतं नमः ॥ १२ ॥

तत्र श्लोकः ।

दशप्राणायतनिके श्लोकस्थानार्थसंग्रहः ।
द्विविधा भिषजश्चोक्ताः प्राणस्यायतनानि च ॥ १३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने दशप्राणायतनीयो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽर्थेदशमहामूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अर्थे दश महामूलाः सिराः सक्ता महाफलाः ।
महच्चार्थश्च हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधैः ॥ ३ ॥
षडङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।
आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यं च हृदि संश्रितम् ॥ ४ ॥
प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।
गोपानसीनामागारकर्णिकेवार्थचिन्तकैः ॥ ५ ॥
तस्योपघातान्मूर्च्छायं भेदान्मरणमृच्छति ।
यद्धि तत् स्पर्शविज्ञानं धारि तत्तत्र संश्रितम् ॥ ६ ॥
तत् परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ।
हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सिते ॥ ७ ॥
तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।
ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः ॥ ८ ॥
येनौजसा वर्तयन्ति प्रीणिताः सर्वजन्तवः ।
यद्दते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ॥ ९ ॥
यत् सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ।
संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा ॥ १० ॥
यस्य नाशात्तु नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितम् ।
यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ ११ ॥
तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीति महाफलाः ।
ध्मानाद्धमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणात् सिराः ॥ १२ ॥

तन्महत् ता महामूलास्तच्चौजः परिरक्षता ।
परिहार्या विशेषेण मनसो दुःखहेतवः ॥ १३ ॥
हृद्यं यत् स्याद्यदौजस्यं स्रोतसां यत् प्रसादनम् ।
तत्तत् सेव्यं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव च ॥ १४ ॥

अथ खल्वेकं-प्राणवर्धनानामुत्कृष्टतममेकं-बलवर्धनानामेकं-बृंहणानामेकं-नन्दनानामेकं-हर्षणानामेकमयनानामिति । तत्राहिंसा प्राणिनां प्राणवर्धनानामुत्कृष्टतमा, वीर्यं बलवर्धनानां, विद्या बृंहणानाम्, इन्द्रियजयो नन्दनानां, तत्त्वावबोधो हर्षणानां, ब्रह्मचर्यमयनानामित्यायुर्वेदविदो मन्यते ॥ १५ ॥

तत्रायुर्वेदविदस्तन्त्रस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्च प्रवक्तारो मन्तव्याः ॥ १६ ॥

तत्राह—कथं तन्त्रादीनि वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चोक्तानि भवन्तीति; अत्रोच्यते-तन्त्रमार्षं कार्त्स्न्येन यथाम्नायमुच्यमानं वाक्यशो भवत्युक्तं, बुद्ध्या सम्यगनुप्रविश्यार्थतत्त्वं वाग्भिर्व्याससमासप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनयुक्ताभिस्त्रिविधशिष्यबुद्धिगम्याभिरुच्यमानं वाक्यार्थशो भवत्युक्तं, तन्त्रनियतानामर्थदुर्गाणां पुनर्विभावनैरुक्तमर्थावयवशो भवत्युक्तम् ॥ १७ ॥

तत्र चेत् प्रष्टारः स्युः—चतुर्णामृक्सामयजुरथर्ववेदानां कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविदः, किमायुः, कस्मादायुर्वेदः, किमर्थमायुर्वेदः, किं चायमायुर्वेदः शाश्वतोऽशाश्वतो वा, कति कानि चास्याङ्गानि, कैश्चायमध्येतव्यः, किमर्थं चेति ॥ १८ ॥

तत्र भिषजा पृष्टेनैवं चतुर्णामृक्सामयजुरथर्ववेदानामात्मनोऽथर्ववेदे भक्तिरादेश्या; वेदो ह्याथर्वणो दानस्वस्त्ययनबलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाच्चिकित्सां प्राह, चिकित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते ॥ १९ ॥

वेदं चोपदिश्यायुर्वाच्यं; तत्रायुश्चेतनानुवृत्तिर्जीवितमनुबन्धो धारि चेत्येकोऽर्थः ॥ २० ॥

तदायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः, कथमिति चेत् ? उच्यते—स्वलक्षणतः सुखासुखतो हिताहिततः प्रमाणाप्रमाणतश्च; यतश्चायुष्याण्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः । तत्रायुष्याण्यनायुष्याणि

च द्रव्यगुणकर्माणि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण ॥ २१ ॥

तत्रायुरुक्तं स्वलक्षणतो यथावदिहैव पूर्वाध्याये च। तत्र शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य विशेषेण यौवनवतः समन्वागतबलवीर्ययशःपौरुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमुदये वर्तमानस्य परमर्धिरुचिरविविधोपभोगस्य समृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टविचारिणः सुखमायुरुच्यते, असुखमतो विपर्ययेण; हितैषिणः पुनर्भूतानां परस्वादुपरतस्य सत्यवादिनः शमपरस्य परीक्ष्यकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परेणानुपहतमुपसेवमानस्य पूजाऽर्हसम्पूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य वृद्धोपसेविनः सुनियतरागरोषेर्ष्यामदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याऽध्यात्मविदस्तत्परस्य लोकमिमं चामुं चावेक्षमाणस्य स्मृतिमतिमतो हितमायुरुच्यते, अहितमतो विपर्ययेण ॥ २२ ॥

प्रमाणमायुषस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां विकृतिलक्षणैरुपलभ्यतेऽनिमित्तैः, अयमस्मात् क्षणान्मुहूर्ताद्दिवसात्त्रिपञ्चसप्तदशद्वादशाहात् पक्षान्मासात् षण्मासात्संवत्सराद्वा स्वभावमापत्स्यत इति। तत्र स्वभावः, प्रवृत्तेरुपरमो, मरणम्, अनित्यता, निरोध इत्येकोऽर्थः। इत्यायुषः प्रमाणम्, अतो विपरीतमप्रमाणम्। अरिष्टाधिकारे देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्य चोपदिष्टमायुषः प्रमाणमायुर्वेदे ॥ २३ ॥

प्रयोजनं चास्य—स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातुरस्य विकारप्रशमनं च ॥ २४ ॥

सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वाद्भावस्वभावनित्यत्वाच्च। न हि नाभूत्कदाचिदायुषः सन्तानो बुद्धिसन्तानो वा, शाश्वतश्चायुषो वेदिता, अनादि च सुखदुःखं सद्रव्यहेतुलक्षणमपरापरयोगात्। एष चार्थसङ्ग्रहो विभाव्यते आयुर्वेदलक्षणमिति। यत् पुनर्गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षादीनां द्वन्द्वानां सामान्यविशेषाभ्यां वृद्धिह्रासौ, यथोक्तं—'गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुरूणामुपचयो भवत्यपचयो लघूनामेवमेवेतरेषाम्' इति, एष भावस्वभावो नित्यः, स्वस्वलक्षणं च द्रव्याणां पृथिव्यादीनां; सन्ति तु द्रव्याणि गुणाश्च नित्यानित्याः। न ह्यायुर्वेदस्याभूत्वोत्प-

त्तिरुपलभ्यते, अन्यत्रावबोधोपदेशाभ्याम्; एतद्वै द्वयमधिकृत्योत्प-त्तिमुपदिशन्त्येके। स्वाभाविकं चास्य लक्षणमकृतकं, यदुक्तमिहाद्येऽध्याये च, यथा—अग्नेरौष्ण्यमपां द्रवत्वं, भावस्वभावनित्यत्वमपि चास्य, यथोक्तं—गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुरूणामुपचयो भवत्यपचयो लघूनामित्येवमादि ॥ २५ ॥

तस्यायुर्वेदस्याङ्गान्यष्टौ; तद्यथा—कायचिकित्सा, शालाक्यं, शल्यापहर्तृकं, विषगरवैरोधिकप्रशमनं, भूतविद्या, कौमारभृत्यकं, रसायनानि, वाजीकरणमिति ॥ २६ ॥

स चाध्येतव्यो ब्राह्मणराजन्यवैश्यैः। तत्रानुग्रहार्थं प्राणिनां ब्राह्मणैः, आत्मरक्षार्थं राजन्यैः, वृत्त्यर्थं वैश्यैः; सामान्यतो वा धर्मार्थकामपरिग्रहार्थं सर्वैः। तत्र च यदध्यात्मविदां धर्मपथस्थानां धर्मप्रकाशकानां वा मातृपितृभ्रातृबन्धुगुरुजनस्य वा विकारप्रशमने प्रयत्नवान् भवति यच्चायुर्वेदोक्तमध्यात्ममनुध्यायति वेदयत्यनुविधीयते वा सोऽस्य परो धर्मः; या पुनरीश्वराणां वसुमतां वा सकाशात् सुखोपहारनिमित्ता भवत्यर्थावाप्तिरात्मरक्षणं च, या च स्वपरिगृहीतानां प्राणिनामातुर्यादारक्षा सोऽस्यार्थः, यत्पुनरस्य विद्वद्ग्रहणं यशः शरण्यत्वं च, या च संमानशुश्रूषा, यच्चेष्टानां विषयाणामारोग्यमाधत्ते सोऽस्य कामः; इति यथाप्रश्नमुक्तमशेषेण ॥ २७ ॥

अथ भिषगादित एव भिषजा प्रष्टव्योऽष्टविधं भवति; तद्यथा—तन्त्रं, तन्त्रार्थान्, स्थानानि, स्थानार्थान्, अध्यायान्, अध्यायार्थान्, प्रश्नान्, प्रश्नार्थांश्चेति। पृष्टेन चैतद्वक्तव्यमशेषेण वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चेति ॥ २८ ॥

तत्रायुर्वेदः शाखा विद्या सूत्रं ज्ञानं शास्त्रं लक्षणं तन्त्रमित्यनर्थान्तरम् ॥ २९ ॥

तन्त्रार्थः पुनः स्वलक्षणेनोपदिष्टः, स चार्थः प्रकरणैर्विभाव्यमानो भूय एव शरीरवृत्तिहेतुव्याधिकर्मकार्यकालकर्तृकरणविधिविनिश्चयाद्दशप्रकरणः, तानि च प्रकरणानि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण ॥ ३० ॥

तन्त्रस्यास्याष्टौ स्थानानि। तद्यथा—श्लोक-निदान-विमान-शारीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानानि। तत्र त्रिंशदध्यायकं श्लोकस्थानम्, अष्टाष्टाध्यायकानि निदानविमानशारीरस्थानानि, द्वादश-

कमिन्द्रियाणां, त्रिंशकं चिकित्सितानां, द्वादशके कल्प-सिद्धिस्थाने भवतः ॥ ३१ ॥

भवति चात्र ।

द्वे त्रिंशके द्वादशकत्रयं च त्रीण्यष्टकान्येषु समासितुक्ता ।
श्लोकौषधारिष्टविकल्पसिद्धिनिदानमानाश्रयसंज्ञकेषु ॥ ३२ ॥
स्वे स्वे स्थाने यथास्वं च स्थानार्थ उपदेक्ष्यते ।
सविंशमध्यायशतं शृणु नामक्रमागतम् ॥ ३३ ॥
दीर्घञ्जीवोऽप्यपामार्गतण्डुलारग्वधादिकौ ।
षड्विरेकशतश्चेति चतुष्को भेषजाश्रयः ॥ ३४ ॥
मात्रातस्याशितीयौ च नवेगान्धारणं तथा ।
इन्द्रियोपक्रमश्चेति चत्वारः स्वास्थ्यवृत्तिकाः ॥ ३५ ॥
खुड्डाकश्च चतुष्पादो महांस्तिस्रैषणस्तथा ।
सह वातकलाख्येन विद्यान्नैर्देशिकान् बुधः ॥ ३६ ॥
स्नेहनस्वेदनाध्यायावुभौ यश्चोपकल्पनः ।
चिकित्साप्राभृतश्चैव सर्व एव प्रकल्पनाः ॥ ३७ ॥
कियन्तः शिरसीयश्च त्रिशोफाष्टोदरादिकौ ।
रोगाध्यायो महांश्चैव रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥ ३८ ॥
अष्टौ निन्दितसंख्यातस्तथा लङ्घनतर्पणौ ।
विधिशोणितिकश्चेति व्याख्यातास्तत्र योजनाः ॥ ३९ ॥
यज्जःपुरुषसंख्यातो भद्रकाप्यान्नपानिकौ ।
विविधाशितपीतीयश्चत्वारोऽन्नविनिश्चयाः ॥ ४० ॥
दशप्राणायतनिकस्तथाऽर्थेदशमूलिकः ।
द्वावेतौ प्राणदेहार्थौ प्रोक्तौ वैद्यगुणाश्रयौ ॥ ४१ ॥
औषधस्वस्थनिर्देशकल्पनारोगयोजनाः ।
चतुष्काः षट् क्रमेणोक्ताः सप्तमश्चान्नपानिकः ॥ ४२ ॥
द्वौ चान्त्यौ संग्रहाध्यायाविति त्रिंशकमर्थवत् ।
श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ॥ ४३
चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः ।
श्लोकार्थः संग्रहार्थश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ॥ ४४ ॥
ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।

शोषोन्मादनिदाने च स्यादपस्मारिणां च यत् ॥ ४५ ॥
इत्यध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते ।
रसेषु त्रिविधे कुक्षौ ध्वंसे जनपदस्य च ॥ ४६ ॥
त्रिविधे रोगविज्ञाने स्रोतःस्वपि च वर्तने ।
रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणां च भिषग्जिते ॥ ४७ ॥
अष्टौ विमानान्युक्तानि मानार्थानि महर्षिणा ।
कतिधापुरुषीयं च गोत्रेणातुल्यमेव च ॥ ४८ ॥
खुड्डिका महती चैव गर्भावक्रान्तिरुच्यते ।
पुरुषस्य शरीरस्य विचयौ द्वौ विनिश्चितौ ॥ ४९ ॥
शरीरसंख्या सूत्रं च जातेरष्टम उच्यते ।
इत्युद्दिष्टानि मुनिना शारीराण्यत्रिसूनुना ॥ ५० ॥
वर्णस्वरीयः पुष्पाख्यस्तृतीयः परिमर्षणः ।
तथैव चेन्द्रियानीकः पूर्वरूपिक एव च ॥ ५१ ॥
कतमानिशरीरीयः पन्नरूपोऽप्यवाक्शिराः ।
यस्य श्यावनिमित्तश्च सद्योमरण एव च ॥ ५२ ॥
अणुज्योतिरितिख्यातस्तथा गोमयचूर्णवान् ।
द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणां प्रकीर्तितम् ॥ ५३ ॥
अभयामलकीयं च प्राणकामीयमेव च ।
करप्रचितिकं वेदसमुत्थानं रसायनम् ॥ ५४ ॥
संयोगशरमूलीयमासिक्तक्षीरकं तथा ।
माषपर्णभृतीयं च पुमाञ्जातबलादिकम् ॥ ५५ ॥
चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।
रसायनमिति ज्ञेयं वाजीकरणमेव च ॥ ५६ ॥
ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
शोषोन्मादेऽप्यपस्मारे क्षते शोफोदरार्शसाम् ॥ ५७ ॥
ग्रहणीपाण्डुरोगाणां श्वासकासातिसारिणाम् ।
छर्दिवीसर्पतृष्णानां विषमद्यविकारयोः ॥ ५८ ॥
द्विव्रणीयं त्रिमर्मीयमूरुस्तम्भिकमेव च ।
वातरोगे वातरक्ते योनिव्यापत्सु चैव यत् ॥ ५९ ॥
त्रिंशच्चिकित्सितान्युक्तान्यतः कल्पान् प्रचक्ष्महे ।

फलजीमूतकेक्ष्वाकुकल्पो धामार्गवस्य च ॥ ६० ॥
पञ्चमो वत्सकस्योक्तः षष्ठश्च कृतवेधने ।
श्यामात्रिवृतयोः कल्पस्तथैव चतुरङ्गुले ॥ ॥ ६१ ॥
तिल्वकस्य सुधायाश्च सप्तलाशङ्खिनीषु च ।
दन्तीद्रवन्त्योः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥ ६२ ॥
कल्पना पञ्चकर्माख्या बस्तिसूत्री तथैव च ।
स्नेहव्यापादिकी सिद्धिर्नेत्रव्यापादिकी तथा ॥ ६३ ॥
सिद्धिः शोधनयोश्चैव बस्तिसिद्धिस्तथैव च ।
प्रासृती मर्मसंख्याता सिद्धिर्बस्त्याश्रया च या ॥ ६४ ॥
फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता ।
सिद्धयो द्वादशैवैतास्तन्त्रं चासु समाप्यते ॥ ६५ ॥
स्वे स्वे स्थाने तथाऽध्याये चाध्यायार्थः प्रवक्ष्यते ।
तं ब्रूयात् सर्वतः सर्वं यथास्वं ह्यर्थसङ्ग्रहात् ॥ ६६ ॥
पृच्छा तन्त्राद्यथाम्नायं विधिना प्रश्न उच्यते ।
प्रश्नार्थो युक्तिमांस्तस्य तन्त्रेणैवार्थनिश्चयः ॥ ६७ ॥
निरुक्तं तन्त्रणात्तन्त्रं स्थानमर्थप्रतिष्ठया ।
अधिकृत्यार्थमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥
इति सर्वं यथाप्रश्नमष्टकं संप्रकाशितम् ।
कार्त्स्न्येन चोक्तस्तन्त्रस्य सङ्ग्रहः सुविनिश्चितः ॥ ६९ ॥
संन्ति पाल्लविकोत्पाताः संक्षोभं जनयन्ति ये ।
वर्तकानामिवोत्पाताः सहसैवाविभाविताः ॥ ७० ॥
तस्मात्तान् पूर्वसंजल्पे सर्वत्राष्टकमादिशेत् ।
परावरपरीक्षार्थमत्र शास्त्रविदां बलम् ॥ ७१ ॥
शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।
भ्रमन्त्यल्पबलास्तन्त्रे ज्याशब्देनेव वर्तकाः ॥ ७२ ॥
पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिन्मध्ये वृकायते ।
स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥ ७३ ॥
तद्वदज्ञोऽज्ञमध्यस्थः कश्चिन्मौखर्यसाधनः ।
स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्तं त्वासाद्य भिद्यते ॥ ७४ ॥
बभ्रुर्मूढ इवोर्णाभिरबुद्धिरबहुश्रुतः ।

किं वै वक्ष्यति संजल्पे कुण्डभेदी जडो यथा ॥ ७५ ॥
सद्वृत्तैर्न विगृह्णीयाद्भिषगल्पश्रुतैरपि ।
हन्यात् प्रश्नाष्टकेनादावितरांस्त्वाप्तमानिनः ॥ ७६ ॥
दम्भिनो मुखरा ह्यज्ञाः प्रभूताबद्धभाषिणः ।
प्रायः, प्रायेण सुमुखाः सन्तो युक्ताल्पभाषिणः ॥ ७७ ॥
तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रितः ।
स्वल्पाधाराज्ञमुखरान्मर्षयेन्न विवादिनः ॥ ७८ ॥
परो भूतेष्वनुक्रोशस्तत्त्वज्ञाने परा दया ।
येषां तेषामसद्वादनिग्रहे निरता मतिः ॥ ७९ ॥
असत्पक्षाक्षणित्वार्तिदम्भपारुष्यसाधनाः ।
भवन्त्यनाप्ताः स्वे तन्त्रे प्रायः परविकत्थकाः ॥ ८० ॥
तान् कालपाशसदृशान् वर्जयेच्छास्त्रदूषकान् ।
प्रशमज्ञानविज्ञानपूर्णाः सेव्या भिषक्तमाः ॥ ८१ ॥
समग्रं दुःखमायत्तमविज्ञाने द्वयाश्रयम् ।
सुखं समग्रं विज्ञाने विमलं च प्रतिष्ठितम् ॥ ८२ ॥
इदमेवमुदारार्थमज्ञानां न प्रकाशकम् ।
शास्त्रं दृष्टिप्रनष्टानां यथैवादित्यमण्डलम् ॥ ८३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अर्थे दश महामूलाः संज्ञा चासां यथा कृता ।
अयनान्ताः षडग्र्याश्च रूपं वेदविदां च यत् ॥ ८४ ॥
सप्तकश्चाष्टकश्चैव परिप्रश्नः सनिर्णयः ।
यथा वाच्यं यदर्थं च यद्विधाश्चैकदेशिकाः ॥ ८५ ॥
अर्थे दशमहामूले सर्वमेतत् प्रकाशितम् ।
सङ्ग्रहश्चायमध्यायस्तन्त्रस्यास्यैव केवलः ॥ ८६ ॥
यथा सुमनसां सूत्रं सङ्ग्रहार्थं विधीयते ।
सङ्ग्रहार्थं तथाऽर्थानामृषिणा सङ्ग्रहः कृतः ॥ ८७ ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
इयताऽवधिना सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने अर्थेमहादशमूलीयो नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

इति सूत्रस्थानं समाप्तम् ।

निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम्। तत्त्रिविधम्-असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति। अतस्त्रिविधाविकल्पा व्याधयः प्रादुर्भवन्त्याग्नेयसौम्यवायव्याः; द्विविधाश्चापरे राजसास्तामसाश्च ॥ ३ ॥

तत्र व्याधिरामयो गद आतङ्को यक्ष्मा ज्वरो विकारो रोग इत्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥

तस्योपलब्धिः—निदान-पूर्वरूप-लिङ्गोपशय-सम्प्राप्तितः ॥ ५ ॥

तत्र, निदानं कारणमित्युक्तमग्रे; पूर्वरूपं प्रागुत्पत्तिलक्षणं व्याधेः; प्रादुर्भूतलक्षणं पुनर्लिङ्गं, तत्र लिङ्गमाकृतिर्लक्षणं चिह्नं संस्थानं व्यञ्जनं रूपमित्यनर्थान्तरमस्मिन्नर्थे; उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरी-

---

विद्यानिदानभूतान्, तातादीञ् जगदशिपर्य्यन्तान्।
नत्वा चरक निदाने, विषमस्थलटिप्पणीं कुर्वे ॥ १ ॥

१ अथ सूत्रस्थाननिरूपणानन्तरं यतः सूत्रस्थाने सूचिता रोगा निर्णेतव्याः, अतो ज्वराणां रोगाणां निदानं जनकरूपं निमित्तं, तज्जन्यानि पूर्वरूपादीनि च विविच्याख्यास्यामः, तत्राऽपि प्रधानतया प्रथमाध्याये ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः, श्लिष्टोऽयं ज्वरशब्दः सामान्यतो रोगवाची, रोगविशेषवाची च ।

२ अन्योऽर्थोऽर्थान्तरं, न अर्थान्तरमनर्थान्तरमिति विग्रहः । पर्य्यायशब्दा एतेऽस्मिन् शास्त्रे, व्यवहारार्थं शक्तिनियमार्थञ्च निर्दिश्यन्ते। अतः प्रत्ययादीनामनेकार्थत्वेऽपि न व्यभिचारः ।

३ सुखाऽनुबन्ध उपयोग उपशयः-इति लक्षणम्, केषामित्याकाङ्क्षायामाह-हेतुव्याधीत्यादि, तत्रेमानि वाक्यानि-

१ हेतुविपरीतौषधोपयोगः । २ हेतुविपरीतान्नोपयोगः । ३ हेतुविपरीत-

तानां विपरीतार्थकारिणां चौषधाऽऽहार-विहाराणामुपयोगः-सुखानुबन्धः; सम्प्राप्तिर्जातिरागतिरित्यनर्थान्तरं व्याधेः, सा संख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषैर्भिद्यते; संख्या तावदष्टौ ज्वराः, पञ्च गुल्माः, सप्त कुष्ठान्येवमादिः; प्राधान्यं पुनर्दोषाणां तरतमाभ्यां योगेनोपलभ्यते, तत्र द्वयोस्तरस्त्रिषु तमः विधिर्नाम द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेन, त्रिविधास्त्रिदोषभेदेन, चतुर्विधाः साध्याऽसाध्य-मृदु-दारुणभेदेन, पृथक् समवेतानां च पुनर्दोषाणामंशांशबलविकल्पो विकल्पोऽस्मिन्नर्थे, बलकालविशेषः-पुनर्व्याधीनामृत्वहोरात्राहारकालविधिविनियतो भवति। तस्माद्व्याधीन् भिषगनुपहतसत्त्वबुद्धिर्हेत्वादिभिर्भावैर्यथावदनुबुध्येत ॥ ६ ॥

इत्यर्थसङ्ग्रहो[१] निदानस्थानस्योद्दिष्टो भवति, तं विस्तरेण भूयस्तरमतोऽनुव्याख्यास्यामः ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमत एव तावदाद्याँल्लोभाभिद्रोहकोपप्रभवानष्टौ[२] व्याधीन्निदानपूर्वेण क्रमेणानुव्याख्यास्यामः, तथा सूत्रसंग्रहमात्रं चिकित्सायाः; चिकित्सितेषु चोत्तरकालं यथोपचितविकाराननुव्याख्यास्यामः ॥ ८ ॥

विहारोपयोगः ४ व्याधिविपरीतौषधोपयोगः। ५ व्याधिविपरीताऽन्नोपयोगः।६ व्याधिविपरीतविहारोपयोगः।एवं समस्तयोर्हेतुव्याध्योरन्वयस्त्रिभिः। ७ हेतुव्याधिविपरीतौषधोपयोगः। ८ हेतुव्याधिविपरीतान्नोपयोगः। ९ हेतुव्याधिविपरीतविहारोपयोगः। एवं नववाक्यानि विपर्य्यस्तार्थकारिणां भवन्ति। १० हेतुविपर्य्यस्तार्थकारिजायुप्रयोगः। ११ हेतुविपर्यस्तार्थकार्यन्नोपयोगः। १२ हेतुविपर्यस्तार्थकारिविहारोपयोगः। १३ व्याधिविपर्य्यस्तार्थकार्य्यौषधोपयोगः। १४ व्याधिविपर्य्यस्तार्थकार्यन्नोपयोगः। १५ व्याधिविपर्य्यस्तार्थकारिविहारोपयोगः। १६ हेतुव्याधिविपर्यस्तार्थकार्यौषधोपयोगः। १७ हेतुव्याधिविपर्य्यस्तार्थकार्य्यन्नोपयोगः। १८ हेतुव्याधिविपर्य्यस्तार्थकारिविहारोपयोगः। एवमष्टादशवाक्यानि हेतुव्याधीत्यत्र व्यस्तसमस्तग्रहणेन।

१ निदानस्थानं प्रतिपाद्य रोगमात्रस्य, अर्थानां रोगानिर्णयहेतुभूतनिदानपूर्वरूपादीनां संग्रहः संक्षेपेण प्रतिपादनम्।

२ आद्यान् आदौ जातान् लोभादिप्रभवानष्टौ निदाने व्याख्यास्याम इत्यर्थः।

इह खलु ज्वर एवादौ विकाराणामुपदिश्यते, तत्प्रथमत्वाच्छारीराणाम् ।

अथ खल्वष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते मनुष्याणाम् । तद्यथा-वातात्, पित्तात्, कफात्, वातपित्ताभ्यां, वातकफाभ्यां, पित्तकफाभ्यां, वातपित्तश्लेष्मभ्यः, आगन्तोरष्टमात् कारणात् । तस्य निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयसम्प्राप्तिविशेषानुपदेक्ष्यामः ॥ ९ ॥

तद्यथा-रूक्ष-लघु-शीत-व्यायाम-वमन-विरेचनाऽऽस्थापन शिरोविरेचनाऽतियोग-वेगसन्धारणाऽनशनाऽभिघात, व्यवायोद्वेग, शोक, शोणितातिषेकजागरण, विषमशरीरन्यासेभ्योऽतिसेवितेभ्यो वायुः प्रकोपमापद्यते । स[1] यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमूष्मणः स्थानमूष्मणा सह मिश्रीभूयाद्यमाहारपरिणामधातुं रस-नामनमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि च स्रोतांसि पिधायाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं बहिर्निरस्य केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति । तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—विषमारम्भविसर्गित्वम्, ऊष्मणो वैषम्यं, तीव्रतनुभावानवस्थानानि ज्वरस्य, जरणान्ते दिवसान्ते निशान्ते घर्मान्ते वा ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा विशेषेण, परुषारुणवर्णत्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थं क्लृप्ती[2]भावश्च; अनेकविधोपमाश्चलाचलाश्च वेदनास्तेषां तेषामङ्गावयवानां, तद्यथा—पादयोः सुप्तता, पिण्डिकयोरुद्वेष्टनं, जानुनोः केवलानां च सन्धीनां विश्लेषणम्, ऊर्वोः सादः, कटीपार्श्वपृष्ठस्कन्धबाह्वंसोरसां च भग्नरुग्णमृदितमथितचटितावपीडितावनुन्नत्वमिव[3], हन्वोश्चाप्रसिद्धिः, स्वनश्च कर्णयोः, शङ्खयोर्निस्तोदः, कषायास्यताऽऽस्यवैरस्यं वा, मुखतालुकण्ठशोषः, पिपासा, हृदयग्रहः, शुष्कच्छर्दिः, शुष्ककासः, क्षवथूद्गारविनिग्रहः, अन्नरसखेदः, प्रसेकारोचकाविपाकाः, विषादजृम्भाविनामवेपथुश्रमभ्रमप्रलापप्रजागररोमहर्षदन्तहर्षाः, उष्णाभिप्रायता, निदानोक्ताऽनुपशयो विपरीतोपशयश्चेति वातज्वरलिङ्गानि स्युः ॥ १० ॥

---

१ सः-अतिसेवितेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो निदानेभ्यः कोपमापन्नो वायुः ।

२ क्लृप्तीभावो नाम-मूत्रपुरीषयोरप्रवृत्तिः, नखादीनां स्फुटनञ्च ।

३ अवनुन्नत्वमिव प्रेरितत्वमिव, भवतुन्नत्वमिति पाठे तोदनमिवेत्यर्थः ।

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनेभ्योऽतिसेवितेभ्यस्तथाऽतितीक्ष्णातपाग्निसन्तापश्रमक्रोधविषमाहारेभ्यश्च पित्तं प्रकोपमापद्यते। तद्यदा प्रकुपितमामाशयादेवोष्माणमुपसंसृज्याद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधाय द्रवत्वादग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं बहिर्निरस्य प्रपीडयत् केवलं शरीरमनुप्रपद्यते तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति। तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—युगपदेव केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा, भुक्तस्य विदाहकाले मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे शरदि वा विशेषेण, कटुकास्यता, घ्राणमुखकण्ठौष्ठतालुपाकः; तृष्णा, भ्रमो, मदो, मूर्च्छा, पित्तच्छर्दनम्, अतीसारः, अन्नद्वेषः, सदनं, स्वेदः, प्रलापो, रक्तकोठाभिनिर्वृत्तिः शरीरे, हरितहारिद्रत्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचाम्, अत्यर्थमूष्मणस्तीव्रभावः, अतिमात्रं दाहः, शीताभिप्रायता, निदानोक्तानामनुपशयो, विपरीतोपशयश्चेति-पित्तज्वरलिङ्गानि भवन्ति ॥ ११ ॥

स्निग्धगुरुमधुरपिच्छिलशीताम्ललवणदिवास्वप्नहर्षाऽव्यायामेभ्योऽतिसेवितेभ्यः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते। स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमूष्मणा सह मिश्रीभूयाद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं बहिर्निरस्य प्रपीडयन् केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति। तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—युगपदेव केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा, भुक्तमात्रे पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे वसन्तकाले वा विशेषेण, गुरुगात्रत्वम्, अनन्नाभिलाषः, श्लेष्मप्रसेको, मुखमाधुर्यं, हृल्लासो, हृदयोपलेपः, स्तिमितत्वं, छर्दिः, मृद्वग्निता, निद्राधिक्यं, स्तम्भः, तन्द्रा, श्वासः, कासः, प्रतिश्यायः, शैत्यं, श्वैत्यं च नख-नयन-वदन-मूत्रपुरीषत्वचाम्, अत्यर्थं शीतपिडकाश्च भृशमङ्गेभ्य उत्तिष्ठन्ति, उष्णाभिप्रायता, निदानोक्तानामनुपशयो विपरीतोपशयश्चेति-श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्ति ॥ १२ ॥

विषमाशनादनशनादन्नपरिवर्ताद्दृतुव्यापत्तेरसात्म्यगन्धोपघ्राणाद्विषोपहतस्य चोदकस्योपयोगाद्गरेभ्यो गिरीणां चोपश्लेषात् स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामयथावत्प्रयोगा-

न्मिथ्यासंसर्जनाद्वा स्त्रीणां च विषमप्रजननात् प्रजातानां च मिथ्योपचाराद्यथोक्तानां च हेतूनां मिश्रीभावाद्यथानिदानं द्वन्द्वानामन्यतमः सर्वे वा त्रयो दोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते । ते प्रकुपितास्तयैवानुपूर्व्या ज्वरमभिनिर्वर्तयन्ति । तत्र यथोक्तानां ज्वरलिङ्गानां मिश्रीभावविशेषदर्शनाद्द्वान्द्विकमन्यतमं ज्वरं सान्निपातिकं वा विद्यात् ॥ १३ ॥

अभिघाताभिषङ्गाभिचाराभिशापेभ्य आगन्तुर्हि व्यथापूर्वो ज्वरोऽष्टमो भवति । स किंचित्कालमागन्तुः केवलो भूत्वा पश्चाद्दोषैरनुबध्यते । तत्राभिघातजो वायुना दुष्टशोणिताधिष्ठानेन[1], अभिषङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्याम्, अभिचाराभिशापजौ तु सन्निपातेनानुबध्येते[2]; स सप्तविधाज्ज्वराद्विशिष्टलिङ्गोपक्रमसमुत्थानत्वाद्विशिष्टो वेदितव्यः, कर्मणा साधारणेन चोपक्रम्यः । इत्यष्टविधा ज्वरप्रकृतिरुक्ता ॥ १४ ॥

ज्वरस्त्वेक एव संतापलक्षणः, तमेवाभिप्रायविशेषाद्द्विविधमाचक्षते[3], निजागन्तुविशेषाच्च; तत्र निजं द्विविधं त्रिविधं चतुर्विधं पञ्चविधं[4] सप्तविधं चाहुर्भिषजो वातादिविकल्पात् ॥ १५ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति । तद्यथा—मुखवैरस्यं गुरुगात्रत्वमनन्नाभिलाषश्चक्षुषोराकुलत्वमस्रागमनं निद्राधिक्यमरतिर्जृम्भा विनामो वेपथुः श्रमभ्रमप्रलापजागरणलोमहर्षदन्तहर्षाः शब्दशीतवातातपासहत्वमरोचकाविपाकौ दौर्बल्यमङ्गमर्दः सदनमल्पप्राणता

---

१ अनुबध्यते इत्यनेनान्वयः, २ अत्रापि—अनुबध्यते इत्यस्यानुवृत्तिः ।

३ अयम्भावः—सन्तापवत्त्वं ज्वरसामान्यलक्षणमित्येकविधः । शीताऽभिप्रायः, ऊष्णाऽभिप्राय इति द्विविधः, प्रकारान्तरेणाऽपि द्विविधः । निजः, आगन्तुश्चेति । निजो वातादिदोषजन्यः । स द्विविधः—संसृष्टः, असंसृष्टश्चेति । असंसृष्टस्त्रिविधः—वातिकः, पैत्तिकः, श्लैष्मिकश्चेति संसृष्टेन सह चतुर्विधः । संसृष्टोऽपि त्रिविधः—वातपित्तजः, वातकफजः, पित्तकफजश्चेति । वात-पित्त-कफजश्चेति त्रिदोषजः सान्निपातिक शब्दवाच्य एकः । तत्र निजस्य शुद्धाभेदास्त्रयः, संसृष्टाश्चत्वार इति सप्त, एवं सर्वेषु रोगेषु यथासंभवं योजनीयम् ।

४ वातिक-पैत्तिक-श्लैष्मिक-संसृष्ट—सान्निपातिक-भेदेन पञ्चविधम्, द्वयोर्मेलनं संसर्गः, बहूनां सम्मेलनं सन्निपात—इत्युच्यते । पञ्चविधपक्षे संसृष्टत्वेन (द्वन्द्वत्वेन) संसृष्टो ज्वर एकविधा गणतः ।

दीर्घसूत्रताऽऽलस्यमुचितस्य कर्मणो हानिः प्रतीपता स्वकार्येषु गुरूणां वाक्येष्वभ्यसूया बालेभ्यः प्रद्वेषः स्वधर्मेष्वाचिन्ता माल्यानुलेपनभोजनपरिक्लेशनं मधुरेभ्यश्च भक्ष्येभ्यः प्रद्वेषोऽम्ललवणकटुकप्रियता चेति ज्वरपूर्वरूपाणि भवन्ति प्राक्संतापात्, अपि चैनं संतापार्तमनुबध्नन्ति ॥ १६ ॥

इत्येतान्येकैकशो ज्वरलिङ्गानि व्याख्यातानि भवन्ति विस्तरसमासाभ्याम् ।

ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः सर्वप्राणिनां प्राणहरः, देहेन्द्रियमनसां तापकरः, प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साहसादनः, श्रमक्लममोहाहारोपरोधसंजननः, 'ज्वरयति शरीराणि' इति ज्वरः, नान्ये व्याधयस्तथा दारुणा बहूपद्रवा दुश्चिकित्स्याश्च यथाऽयं, स सर्वरोगाधिपतिः, नानातिर्यग्योनिषु बहुविधैः शब्दैरभिधीयते, सर्वप्राणभृतः सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते च, स महामोहः, तेनाभिभूता देहिनः प्राग्दैहिकं कर्म किंचिदपि न स्मरन्ति, सर्वप्राणभृतां च ज्वर एवान्ते प्राणानादत्ते ॥ १७ ॥

तत्र पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लघ्वशनमतर्पणं वा, ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात्; ततः कषायपानाभ्यङ्गस्नेहस्वेदप्रदेहपरिषेकानुलेपनवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनोपशमननस्तःकर्मधूपधूमपानाञ्जनक्षीरभोजनविधानं च यथास्वं युक्त्या प्रयोज्यं; जीर्णज्वरेषु तु सर्वेष्वेव सर्पिषः पानं प्रशस्यते यथास्वौषधसिद्धस्य[1]; सर्पिर्हि स्नेहाद्वातं शमयति, संस्कारात् कफं, शैत्यात् पित्तमूष्माणं च; तस्माज्जीर्णज्वरेषु सर्वेष्वेव सर्पिर्हितमुदकमिवाग्निप्लुष्टेषु द्रव्येष्विति ॥ १८ ॥

भवन्ति चात्र ।

यथा प्रज्वलितं वेश्म परिषिञ्चन्ति वारिणा ।
नराः शान्तिमभिप्रेत्य तथा जीर्णज्वरे घृतम् ॥ १९ ॥

---

१ यथा-स्वौषधसिद्धस्य, स्वौषधमनतिक्रम्य यथास्वौषधम्, अव्ययीभावस्ततो बहुव्रीहिः। यथा स्वौषधं सिद्धस्तस्य सर्पिषः पानं सर्वेषु जीर्णज्वरेषु प्रयोज्यम्, तुशब्दो निश्चयार्थः। तत्तज्ज्वरघ्नौषधिसिद्धघृतपानं जीर्णज्वरेषु हितमित्यर्थः।

स्नेहाद्वातं शमयति, शैत्यात् पित्तं नियच्छति ।
घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारात्तु जयेत् कफम् ॥ २० ॥
नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते ।
यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥ २१ ॥
[1]गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते ।
तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्तं तन्न गर्ह्यते ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

त्रिविधं नामपर्यायैर्हेतुं पञ्चविधं गदम् ।
गदलक्षणपर्यायान् व्याधेः पञ्चविधं ग्रहम् ॥ २३ ॥
ज्वरमष्टविधं तस्य प्रकृष्टा[2]सन्नकारणम् ।
पूर्वरूपं च रूपं च भेषजं संग्रहेण च ॥ २४ ॥
व्याजहार ज्वरस्याग्रे निदाने विगतज्वरः ।
भगवानग्निवेशाय प्रणताय पुनर्वसुः ॥ २५ ॥

इत्याग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने ज्वरनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्त[3]पित्तनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पित्तं यथाभूतं लोहितपित्तमिति संज्ञां लभते तथाऽनुव्याख्यास्यामः । यदा जन्तुर्यवकोद्दालककोरदूषकप्रायाण्यन्नानि भुङ्क्ते, भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं, निष्पावमाषकुलत्थसूपक्षारोपहितं,

१ पुनरुक्तत्वदोषं परिहरति गद्योक्त–इत्यादिना, व्यक्तेः स्पष्टत्वस्य व्यवसायो निश्चयस्तदर्थम्, अतो द्विरुक्तं न गर्ह्यते इत्यन्वयः ।

२ प्रकृष्टं, विप्रकृष्टं, परंपराकारणम्, आसन्नकारणं, सन्निहितकारणं, साक्षात्कारणमित्यर्थः ।

३ रोगाणामाद्योत्पत्तिका रक्तपित्तं ज्वरसन्तापादुत्पन्नमासीत्, अधुनाऽपि 'तद्यथा—ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते' इति वचनाज्ज्वररक्तपित्तयोः कार्यकारणभावः प्रसिद्ध इतिज्वरनिरूपणानन्तरं रक्तपित्तं निरूपयति ।

दधिदधिमण्डोदोश्वित्कटुराम्लकाञ्जिकोपसेकं, वाराहमाहिषाऽऽविक-मात्स्यगव्यपिशितपिण्याकपिण्डालुकशुष्कशाकोपहितं, मूलकसर्षपल-शुनकरञ्जशिग्रमधुशिग्रुभूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरगण्डीरकालमालकप-र्णासक्षवकफणिज्जकोपदंशं, सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकमधूल-ककुवलबदराम्लप्रायानुपानं वा पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठम्; उष्णाभितप्तो वाऽतिमात्रमतिवेलं वाऽऽमं पयः पिबति, पयसा वा समश्नाति रोहिणीशाकं, काणकपोतं वा सर्षपतैलक्षारसिद्धं, कुलत्थपिण्याक-जाम्बवलकुचपक्कैः शौक्तिकैर्वा सह क्षीरं पिबत्युष्णाभितप्तः; तस्यै-वमाचरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते, लोहितं च स्वप्रमाणमतिवर्तते; तस्मिन् प्रमाणातिप्रवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीरमनुसर्पद्यदेव यकृत्प्लीह-प्रभवाणां लोहितवहानां स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरूणि मुखान्या-साद्य प्रतिपद्यते तदेव लोहितं दूषयति ॥ ३ ॥

तल्लोहितसंसर्गाल्लोहितप्रदूषणाल्लोहितगन्धवर्णानुविधानाच्च पि-त्तं लोहितापित्तमित्याचक्षते ॥ ४ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अनन्नाभिलाषो, भुक्तस्य विदाहः, शुक्ताम्लगन्धरस उद्गारः, छर्देरभीक्ष्णागमनं, छर्दि-तस्य बीभत्सता, स्वरभेदो, गात्राणां सदनं, परिदाहो, मुखाद्धूमागम इव, लोहलोहितमत्स्यामगन्धित्वमपि चास्यस्य, रक्तहरितहारिद्रत्व-मङ्गावयवशकृन्मूत्रस्वेदलालासिङ्घाणकास्यकर्णमलपिडकोलिकापिड-कानाम्, अङ्गवेदना, लोहितनीलपीतश्यावानामर्चिष्मतां दुष्टानां च रूपाणां स्वप्ने दर्शनमभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ ५ ॥

उपद्रवास्तु खलु—दौर्बल्यारोचकाविपाकश्वासकासज्वरातीसार-शोफशोषपाण्डुरोगाः स्वरभेदश्च ॥ ६ ॥

मार्गौ पुनरस्य द्वौ—ऊर्ध्वं चाधश्च; तद्बहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसं-सर्गादूर्ध्वं प्रतिपद्यमानं कर्णनासिकानेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते, बहुवाते तु शरीरे वातसंसर्गादधः प्रतिपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्यवते, बहुश्लेष्मवाते तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गाद्द्वावपि मार्गौ प्रतिपद्यते,

(१) पिडकोलिकाः नेत्रमलाः ।

द्वौ मार्गौ प्रतिपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः[1] खेभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य ॥ ७ ॥

तत्र यदूर्ध्वभागं तत् साध्यं, विरेचनोपक्रमणीयत्वाद्बह्वौषधत्वाच्च; यदधोभागं तद्याप्यं, वमनोपक्रमणीयत्वादल्पौषधत्वाच्च; यदुभयभागं तदसाध्यं, वमनविरेचनायोगित्वादनौषधत्वाच्च ॥ ८ ॥

रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु पुरा दक्षयज्ञोद्ध्वंसे रुद्रकोपामर्षाग्निना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामभूज्ज्वरमनु ॥ ९ ॥

तस्याशुकारिणो दावाग्नेरिवाऽऽपतितस्यात्ययिकस्याशु प्रशान्तौ यतितव्यं मात्रां देशं कालं चाभिसमीक्ष्य संतर्पणेनापतर्पणेन वा, मृदुमधुरशिशिरतिक्तकषायैरभ्यवहार्यैः, प्रदेहपरिषेकावगाहसंस्पर्शनैर्वमनाद्यैर्वा तत्रावहितेनेति ॥ १० ॥

भवन्ति चात्र ।

साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ।
विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भेषजस्य च ॥ ११ ॥
विरेचनं हि पित्तस्य जयार्थे परमौषधम् ।
यश्च तत्रान्वयः श्लेष्मा तस्य चानधमं[2] स्मृतम् ॥ १२ ॥
भवेद्योगावहं तत्र[3] मधुरं चैव भेषजम् ।
तस्मात् साध्यं मतं रक्तं यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥
रक्तं तु यदधोभागं तद्याप्यमिति निश्चयः ।
वमनस्याल्पयोगित्वादल्पत्वाद्भेषजस्य च ॥ १४ ॥
वमनं हि न पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।
यश्च तत्रानुगो वायुस्तच्छान्तौ चावरं मतम् ॥ १५ ॥
तच्चायोगावहं तत्र कषायं तिक्तकानि च ।
तस्माद्याप्यं समाख्यातं यद्रक्तमनुलोमगम् ॥ १६ ॥

---

१ यथोक्तेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः खेभ्यो विवरेभ्यः कर्णनासानेत्रास्यमूत्रपुरीषमार्गेभ्य इत्यर्थः । यश्च तत्र पित्तेऽन्वयोऽनुबन्धरूपः कफस्तस्यापि जयार्थे विरेचनम् ।

२ न अधमम् अनधमम्, मध्यममौषधं भवत्येव, अतो हितमेवेत्यर्थः ।

३ तत्र उर्द्ध्वप्रवृत्ते रक्तपित्ते मधुरश्चैव=मधुरमपि भेषजं योगावहं भवेत्किमुत कषायतिक्ते तस्माद्यदूर्ध्वं रक्तं प्रतिपद्यते तत्साध्यं मतमित्यन्वयः ।

रक्तपित्तं तु यन्मार्गौ द्वावपि प्रतिपद्यते ।
असाध्यमिति तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादेव कारणात् ॥ १७ ॥
न हि संशोधनं किंचिदस्त्यस्य प्रतिमार्गगम् ।
प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥ १८ ॥
एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।
संसृष्टेषु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतम् ॥ १९ ॥
इत्युक्तं त्रिविधोदर्कं रक्तं मार्गविशेषतः ।
एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किंचित् साध्यं न सिध्यति ॥ २० ॥
प्रेष्योपकरणाभावाद्दौरात्म्याद्वैद्यदोषतः ।
अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्तते ॥ २१ ॥
तत्रासाध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरिक्रमात् ।
रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ॥ २२ ॥
यत् कृष्ण[१]मथवा नीलं यद्वा शक्रधनुष्प्रभम् ।
रक्तपित्तमसाध्यं तद्वाससो रञ्जनं च यत् ॥ २३ ॥
भृशं पूत्यतिमात्रं च सर्वोपद्रववच्च यत् ।
बलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥ २४ ॥
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यमसंशयम् ॥ २५ ॥
तत्रासाध्यं परित्याज्यं याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
साध्यं चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिषक् ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकौ ।

कारणं नामनिर्वृत्तिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् ।
मार्गौ दोषानुबन्धं च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥ २७ ॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्वसुः ।
वीत-मोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः ॥ २८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने रक्तपित्त-निदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

१ कृष्णनीलादयो वर्णा अत्यन्तविकृतस्य रक्तस्य भवन्ति, अतोऽसाध्यत्वं युक्तमेव । तथैव यद्रक्तपित्तं वाससो-रञ्जनं प्रक्षालितस्यापि वस्त्रस्य राग-

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु पञ्च[1] गुल्मा भवन्ति; तद्यथा—वातगुल्मः, पित्तगुल्मः, श्लेष्मगुल्मो, निचयगुल्मः, शोणितगुल्मश्चेति ॥ ३ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—कथमिह भगवन्! पञ्चानां गुल्मानां विशेषमभिजानीमहे, न ह्यविशेषविद्रोगाणामौषधविदपि भिषक् प्रशमनसमर्थो भवतीति ॥ ४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषेभ्यो विशेषविज्ञानं गुल्मानां भवत्यन्येषां च रोगाणामग्निवेश!। तत्तु खलु गुल्मेपूच्यमानं निबोध ॥ ५ ॥

यदा पुरुषो वातलो विशेषेण ज्वरवमनविरेचनातीसाराणामन्यतमेन कर्शनेन कर्शितो वातलमाहारमाहरति, शीतं वा विशेषेण, अतिमात्रमस्नेहपूर्वे वा वमनविरेचने पिबति, अनुदीर्णां वा छर्दिमुदीरयति, उदीर्णान् वातमूत्रपुरीषवेगान्निरुणद्धि, अत्यशितो वा पिबतिनवोदकमतिमात्रम्, अतिमात्रसंक्षोभिणा वा यानेन याति, अतिव्यवायव्यायाममद्यशोकरुचिर्वाऽभिघातमृच्छति, विषमाशनशयनासनस्थानचङ्क्रमणसेवी वा भवति, अन्यद्वा किंचिदेवंविधं विषममतिमात्रं व्यायामजातमारभते, तस्यापचाराद्वायुः प्रकोपमापद्यते ॥ ६ ॥

स प्रकुपितो[2] महास्रोतोऽनुप्रविश्य रौक्ष्यात् कठिनीभूतमाप्लुत्य पिण्डितोऽवस्थानं करोति हृदि बस्तौ पार्श्वयोर्नाभ्यां वा; स शूलमुपजनयति ग्रन्थींश्चानेकविधान्, पिण्डितश्चावतिष्ठते, स पिण्डितत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ॥ ७ ॥

जनकं स्त्रीणां प्रदरवत् तदप्यसाध्यम् । शुद्धं रक्तं प्रक्षालनेनापैति, नासारुधिरस्रुतिवत्, शुद्धार्त्तववच्च, विकृतं नापैति यत्नतः प्रक्षालितमपीति ज्ञेयम् ।

१ पञ्चेति कथनं द्वन्द्वजानां त्रयाणां पृथक् चिकित्साऽभावात् । वक्ष्यति चाग्रे–संसृष्टांस्तु साधारणेन कर्मणोपचरेदिति । तेन द्वन्द्वजा गुल्मा न भवन्तीति न शङ्क्यम् ।

२ कुपितः स वातो रौक्ष्यात् कठिनीभूतं महास्रोतः कोष्ठमनुप्रविश्य आप्लुत्य व्याप्य पूरयित्वा कोष्ठं पिण्डितः वलयाकृतिरवतिष्ठते इत्यर्थः ।

स मुहुराधमति, मुहुरल्पत्वमापद्यते, अनियतविपुलाणुवेदनश्च भवति चलत्वाद्वायोः, मुहुर्मुहुः पिपीलिकासंप्रचार इवाङ्गेषु, तोदभेदस्फुरणायामसंकोचसुप्तिहर्षप्रलयोदयबहुलः, तदातुरश्च सूच्येव शङ्कुनेव चाभिविद्धमात्मानं मन्यते, अपि च दिवसान्ते ज्वर्यते शुष्यति चास्यास्यम्, उच्छ्वासश्चोपरुध्यते, हृष्यन्ति चास्य रोमाणि वेदनायाः प्रादुर्भावे, प्लीहाटोपान्त्रकूजनाविपाकोदावर्ताङ्गमर्दमन्याशिरःशङ्खशूलब्रध्नरोगाश्चैनमुपद्रवन्ति, कृष्णारुणपरुषत्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विपरीतानि चोपशेरत इति वातगुल्मः ॥ ८ ॥

तैरेव तु कर्शनैः[1] कर्शितस्याम्ललवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णशुक्तव्यापन्नमद्यहरितकफलाम्लानां विदाहिनां च शाकमांसादीनामुपयोगादजीर्णाध्यशनाद्रौक्ष्यानुगते चामाशये वमनविरेचनमतिवेलं संधारणं वातातपौ चातिसेवमानस्य पित्तं सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते ॥९॥

तत्[2] प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्य तानेव[3] वेदनाप्रकारानुपजनयति य उक्ता वातगुल्मे; पित्तं त्वेनं विदहति कुक्षौ हृद्युरसि कण्ठे च, स विदह्यमानः सधूममिवोद्गारमुद्गिरत्यम्लान्वितं, गुल्मावकाशश्चास्य दह्यते दूयते धूप्यते ऊष्मायते स्विद्यति क्लिद्यति शिथिल इव चास्पर्शासहोऽल्परोमा च भवति, ज्वरभ्रमदवथुपिपासागलतालुवदनशोषप्रमोहविड्भेदाश्चैनमुपद्रवन्ति, हरितहारिद्रत्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विपरीतानि चोपशेरते इति पित्तगुल्मः ॥ १० ॥

तैरेव[4] तु कर्शनैः कर्शितस्यात्यशनादतिस्निग्धगुरुमधुरशीताशनात् पिष्टेक्षुक्षीरमाषतिलविकृतिसेवनान्मन्दकमद्यातिपानाद्धरितकातिप्रणयनादानूपौदकग्राम्यमांसातिभक्षणात् सन्धारणादतिसुहितस्य चातिप्रगाढमुदकपानात् संक्षोभणाद्वा शरीरस्य श्लेष्मा सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते ॥ ११ ॥

तं प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्य तानेव वेदनाप्रकारा-

---

१ कर्शनैर्ज्वरादिभिः । २ प्रकुपितं तत्=पित्तं कर्मभूतं, मारुतः कर्त्ता ।
३ तान् 'मुहुराधमति'—इत्याद्युक्तान् ।
४ तैरेव=ज्वरवमनविरेचनातीसारैः ।

नुपजनयति, य उक्ता वातगुल्मे; श्लेष्मा त्वस्य शीतज्वरारोचकाविपाकाङ्गमर्दहर्षहृद्रोगच्छर्दिनिद्रालस्यस्तैमित्यगौरवशिरोभितापानुपजनयति, अपि च गुल्मस्य स्थैर्यगौरवकाठिन्यावगाढसुप्तताः, तथा कासश्वासप्रतिश्यायान् राजयक्ष्माणं चातिप्रवृद्धः; श्वैत्यं च त्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषेषूपजनयति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विपरीतानि चोपशेरत इति श्लेष्मगुल्मः ॥ १२ ॥

त्रिदोषहेतुलिङ्गसन्निपातात्तु सान्निपातिकं गुल्ममुपदिशन्ति कुशलाः । स विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वादसाध्यो निचयगुल्मः[१] ॥ १३ ॥

शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न पुरुषस्य, गर्भकोष्ठार्तवागमनवैशेष्यात् । पारतन्त्र्यादवैशारद्यात् सततमुपचारानुरोधाद्वा वेगानुदीर्णानुपरुन्धन्त्या आमगर्भे वाऽप्यचिरपतितेऽथवाऽप्यचिरप्रजाताया ऋतौ वा वातप्रकोपणान्यासेवमानायाः क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते । स प्रकुपितो योनिमुखमनुप्रविश्यार्तवमुपरुणद्धि, मासि मासि तदार्तवमुपरुध्यमानं कुक्षिमभिवर्धयति; तस्याः शूलकासातीसारच्छर्द्यरोचकाविपाकाङ्गमर्दनिद्रालस्यस्तैमित्यकफप्रसेकाः समुपजायन्ते, स्तनयोश्च स्तन्यम्, ओष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च कार्ष्ण्यम्, अत्यर्थं ग्लानिश्चक्षुषोः, मूर्च्छा, हृल्लासो, दोहदः, श्वयथुः पादयोः, ईषच्चोद्गमो रोमराज्याः, योन्याश्चाटालत्वम्, अपि च योन्या दौर्गन्ध्यमास्रावश्चोपजायते, केवलश्चास्या गुल्मः पिण्डित[२] एव स्पन्दते, तामगर्भां गर्भिणीमित्याहुर्मूढाः ॥ १४ ॥

---

१ निचयः=सन्निपातः ।

२ पिण्डित एव स्पन्दते, न तु गर्भ इव करचरणाद्यवयव विशिष्टतया, गुल्मस्य तदभावात्, पिण्डीभूतस्पन्दनमेव गर्भाद्भेदकरम्। अत एवाह तामगर्भामित्यादि । 'आर्त्तवमुपरुणाद्धि' इत्यारभ्य 'आस्रवश्चोपजायते' इत्यन्तानि 'गर्भसमानलिङ्गानि' रक्तगुल्मः पिण्डीभूत एव । गर्भस्तु शिरःकरचरणादिमानिति महान् भेदः । कथन्तर्हि 'मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः' इत्युक्तमिति चेत्, गर्भसमानलिङ्गत्वेनैवापरिपक्वचिकित्सने गर्भाशयस्य विकृतिसंभवात्। उपद्रवशमनसमर्थस्तु प्राणाचार्यः प्रथममपि शक्नुयादुपक्रान्तुम्, न मूढा रोगाभिसराः ।

एषां तु खलु पञ्चानां गुल्मानां प्रागभिनिर्वृत्तेरिमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा-अनन्नाभिलषणम् , अरोचकाविपाकौ, अग्निवैषम्यं, विदाहो भुक्तस्य, पाककाले चायुक्त्या छर्द्युद्गारौ, वातमूत्रपुरीषवेगाणामप्रादुर्भावः प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिरीषदागमनं वा, शूलाटोपान्त्रकूजनपरिहर्षणातिवृत्तपुरीषताः अबुभुक्षा, दौर्बल्यं, सौहित्यस्य चासहत्वमिति-गुल्मपूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ १५ ॥

सर्वेष्वपि च खल्वेतेषु गुल्मेषु न कश्चिद्वातादृते सम्भवति गुल्मः ॥ १६ ॥

तेषां सन्निपातजमसाध्यं ज्ञात्वा नोपक्रमेत, एकदोषजे तु यथास्वमारम्भं प्रणयेत् , संसृष्टांस्तु साधारणेन कर्मणोपचरेत्, यच्चान्यदप्यविरुद्धं मन्येत तदवचारयेद्विभज्य गुरुलाघवमुपद्रवाणां; गुरूनुपद्रवांस्त्वरमाणश्चिकित्सेज्जघन्यमितरान्; त्वरमाणस्तु विशेषमनुपलभमानो गुल्मेष्वात्ययिके कर्मणि वातचिकित्सितं प्रणयेत्, स्नेहस्वेदौ वातहरौ, स्नेहोपसंहितं च मृदुविरेचनं बस्तींश्च, अम्ललवणमधुरांश्च रसान् युक्तितोऽवचारयेत्, मारुते ह्युपशान्ते स्वल्पेनापि प्रयत्नेन शक्योऽन्योऽपि दोषो नियन्तुं गुल्मेष्विति ॥ १७ ॥

भवति चात्र ।

[1]गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः सर्वशो विधिवदाचरितव्या ।
मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं दोषमल्पमपि कर्म निहन्यात् ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकः ।

संख्या[2] निमित्तं रूपाणि पूर्वरूपमथापि च ।
दिष्टं निदाने गुल्मानामेकदेशश्च कर्मणाम् ॥ १९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने गुल्मनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

---

१ स्वागताच्छन्दः ।

२ सख्या-पञ्चगुल्माः, निमित्तं-यदापुरुष इत्यादिना वातप्रकोपः, रूपाणि मुहुराध्मतीत्यादिना, पूर्वरूपम्-एषां खल्वित्यादिना, कर्मणामेकदेशः, तेषां सन्निपातजमसाध्यमित्यादिना ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिदोषकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा भवन्ति, विकाराश्चापरेऽपरिसंख्येयाः । तत्र यथा त्रिदोषप्रकोपः प्रमेहानभिर्वर्तयति तथाऽनुव्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

इह खलु निदान[1]-दोष-दूष्य-विशेषेभ्यो विकारविघातभावाभाव[2]प्रतिविशेषा भवन्ति ॥ ४ ॥

यदा ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नानुबध्नन्ति, अथवा कालप्रकर्षात्, अबलीयांसो वाऽनुबध्नन्ति; न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिः, चिराद्वाऽप्यभिनिर्वर्तन्ते, तनवो वा भवन्ति, अयथोक्तसर्वलिङ्गा वा; विपर्यये विपरीताः; इति सर्वविकारविघातभावाभावप्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिहेतुर्भवत्युक्तः ॥ ५ ॥

तत्रेमे त्रयो[3] निदानादिविशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां प्रमेहाणामाश्वभिनिर्वृत्तिकरा भवन्ति; तद्यथा—हायनक-यवक-चीनकोद्दालकनैषधेत्कटमुकुन्दकमहाव्रीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवानामतिवेलमतिप्रमाणेन चोपयोगः, तथा सर्पिष्मतां नवहरेणुमाषसूपानां, ग्राम्यानूपौदकानां च मांसानां, शाकतिलपललपिष्टान्नपायसकृशरविलेपीक्षुविकाराणां, क्षीरमन्दकदधिद्रवमधुरतरुणप्रायाणामुपयोगः; मृजाव्यायामवर्जनं, स्वप्नशयनासनप्रसङ्गः, यश्च कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेदोमूत्रसञ्जननः, स सर्वो निदानविशेषः ॥ ६ ॥

बहुद्रवः[4] श्लेष्मा दोषविशेषः ॥ ७ ॥

---

१ निदानविशेषाः—श्लेष्मजनकाहायनकादयः, बहुद्रवः—श्लेष्मा दोषविशेषः । मेदोमांसादयो दूष्यविशेषाः स्पष्टीभविष्यत्यग्रे मूले एव ।

२ विकाराणां विघातस्य भावः सत्ता, अभावः असत्वं, तयोः प्रतिविशेषाः भेदाः विकाराणामजननं, चिरेण जननं, स्वल्पजननं वा ।

३ हायनकादिः प्रथमो निदानविशेषः, सर्पिष्मतामित्यादिर्द्वितीयः, मृजा व्यायामेत्यादिस्तृतीयः ।

४ बहुद्रव एव श्लेष्मा=कफः प्रमेहजनको नाल्पद्रव इति ।

बह्वबद्धं[1] मेदो मांसं शरीरजक्लेदः शुक्रं शोणितं वसा मज्जा लसीका रसश्चौजश्च इति दूष्यविशेषाः संख्याताः ॥ ८ ॥

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते प्राग् अतिभूयस्त्वात्; स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विसृप्तिं[2] लभते, शरीरशैथिल्यात्; स विसर्पञ्छरीरे मेदसैवादितो मिश्रीभावं गच्छति, मेदसश्चैव बह्वबद्धत्वान्मेदसश्च गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वात्; स मेदसा मिश्रीभावं गच्छन् दूषयत्येनत्, विकृतत्वात्; स विकृतो दुष्टेन मेदसोपहितः शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति, क्लेदमांसयोरतिप्रमाणाभिवृद्धत्वात्; स मांसे मांसप्रदोषात् पूतिमांसपिडकाः शराविकाकच्छपिकाद्याः सञ्जनयत्यप्रकृतिभूतत्वात्; शरीरक्लेदं पुनर्दूषयन्मूत्रत्वेन परिणमयति; मूत्रवहानां च स्रोतसां वङ्क्षणबस्तिप्रभवाणां मेदःक्लेदोपहितानि गुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिरुध्यते; ततश्च प्रमेहांस्तेषां स्थैर्यमसाध्यतां वा जनयति, प्रकृतिविकृतिभूतत्वात्[3] ॥ ९ ॥

शरीरक्लेदस्तु श्लेष्ममेदोमिश्रः प्रविशन्मूत्राशयं मूत्रत्वमापद्यमानः श्लैष्मिकैरेभिर्दशभिर्गुणैरुपसृज्यते वैषम्ययुक्तैः; तद्यथा—श्वेतशीतमूर्तपिच्छिलाच्छस्निग्धगुरुमधुरसान्द्रप्रसादमन्दैः; यत्र येन गुणेनैकेनानेकेन वा भूयस्तरामुपसृज्यते, तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति ॥ १० ॥

ते तु खल्विमे दश प्रमेहा नामविशेषेण भवन्ति। तद्यथा-उदकमेहश्च, इक्षुबालिकारसमेहश्च, सान्द्रमेहश्च, सान्द्रप्रसादमेहश्च, शुक्ल

---

१ बहु=अधिकम्, असम्बद्धम्, असंहतम्, इदं विशेषणद्वयं यथा योग्यतयाऽन्वेति, तथा च मेदसि मांसे वसायां मज्जनि च बहुत्वं घनत्वञ्च ज्ञेयम्, अन्येषु केवलं बहुत्वं ज्ञेयम्। बह्वबद्धमित्यत्र बहु-इति पृथक् पदम् 'नपुंसकमनपुंसकेनेति' नपुंसकत्वमेकत्वम्।

२ विसृप्तिः=विसर्पणम्, सृप्लगताविस्मात् क्तिन्।

३ स्वप्रकृत्यपेक्षया विकृतिं गतत्वादित्यर्थः। विकृतो हि धातुर्धात्वन्तरं दूषयति।

मेहश्च, शुक्रमेहश्च, शीतमेहश्च, सिकतामेहश्च, शनैर्मेहश्च, आलाल-मेहश्चेति ॥ ११ ॥

ते दश प्रमेहाः साध्याः, समानगुणमेदःस्थानत्वात् कफस्य प्राधान्यात् समक्रियत्वाच्च ॥ १२ ॥

तत्र श्लोकाः श्लेष्मप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति—

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
श्लेष्मकोपान्नरो मूत्रमुदमेही प्रमेहति ॥ १३ ॥
अत्यर्थमधुरं शीतमीषत्पिच्छिलमाविलम् ।
काण्डेक्षुरससङ्काशं श्लेष्मकोपात् प्रमेहति ॥ १४ ॥
यस्य पर्युषितं मूत्रं सान्द्रीभवति भाजने ।
पुरुषं कफकोपेन तमाहुः सान्द्रमेहिनम् ॥ १५ ॥
यस्य संहन्यते मूत्रं किञ्चित् किञ्चित् प्रसीदति ।
सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः श्लेष्मकोपतः ॥ १६ ॥
शुक्लं पिष्टनिभं मूत्रमभीक्ष्णं यः प्रमेहति ।
पुरुषं कफकोपेन तमाहुः शुक्लमेहिनम् ॥ १७ ॥
शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा मुहुर्मेहति यो नरः ।
शुक्रमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १८ ॥
अत्यर्थशीतमधुरं मूत्रं मेहति यो भृशम् ।
शीतमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १९ ॥
मूर्तान्मूत्रगतान्दोषानणून्मेहति यो नरः ।
सिकतामेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥ २० ॥
मन्दं मन्दमवेगं तु कृच्छ्रं यो मूत्रयेच्छनैः ।
शनैर्मेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ २१ ॥
तन्तुबद्धमिवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
आलालमेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥ २२ ॥

इत्येते दश प्रमेहाः श्लेष्मप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ।

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविनः—तथाऽतितीक्ष्णा-

---

१ आसमन्ताल्लाला=तन्तुमत्वं यस्मिन्स आलालः, स चासौ मेहश्चेति कर्मधारयः । तथैव वक्ष्यति—तन्तुबद्धमिवालालमित्यादिना ।

२ प्रमेहस्य समानगुणं यन्मेदः तस्य स्थाने स्थितत्वादित्यर्थः ।

तपाग्निसन्तापश्रमक्रोधविषमाहारोपसेविनश्च तथाऽऽत्मकशरीरस्यैव पित्तमाशु प्रकोपमापद्यते ॥ २३ ॥

तत् प्रकुपितं तयैवानुपूर्व्या[1] प्रमेहानिमान् षट् क्षिप्रतरमभिनिर्वर्तयति ॥ २४ ॥

तेषामपि तु खलु पित्तगुणविशेषेणैव नामविशेषा भवन्ति; तद्यथा—क्षारमेहश्च, कालमेहश्च, नीलमेहश्च, लोहितमेहश्च, माञ्जिष्ठमेहश्च, हारिद्रमेहश्चेति। ते षडभिरेतैः क्षाराम्ललवणकटुविस्रोष्णैः पित्तगुणैः पूर्ववत् समन्विता भवन्ति। सर्व एव च ते याप्याः, संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति[2] ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकाः पित्तप्रमेहविशेष-विज्ञानार्था भवन्ति—

गन्धवर्णरसस्पर्शैर्यथा क्षारस्तथाऽऽत्मकम्।
पित्तकोपान्नरो मूत्रं क्षारमेही प्रमेहति ॥ २६ ॥
मषीवर्णमजस्रं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहति।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् कालमेहिनम् ॥ २७ ॥

---

१ तयैवानुपूर्व्या श्लेष्मप्रमेहप्रक्रियया संप्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विसृप्तिं लभते इत्यादिकया रीत्या।

२ दोषश्च मेदश्च दोषमेदसी, इति द्वन्द्वः। संसृष्टे च ते दोषमेदसी-इति कर्मधारयः, ततो बहुव्रीहिः, संसृष्टदोषमेदसी स्थानं येषां पैत्तिकप्रमेहाणां ते संसृष्टदोषमेदःस्थानाः, तेषां भावे त्वप्रत्यये हेतौ पञ्चमी, तस्मात् संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वाद् याप्याः पित्तजाः षट्, पित्तमेदसोरामाशयतदेकदेशरूपसमानस्थानत्वात्। अत्र दोषदूष्ययोः संसृष्टत्वं विशेषणं तेन दूषणस्य नित्यप्राप्तत्वाद्रोगस्य दुर्जयत्वम्, संसृष्टं दोषमेदसोः स्थानं येषां तेषां भाव इति विग्रहे संसृष्टत्वं स्थानविशेषणमिति दोषदूष्ययोः स्थानप्रत्यासत्त्या नित्यदूषणं प्राप्तम्, अतो जेतुमशक्यत्वेन याप्यत्वम्। अथवा संसृष्टः संबद्धः दोषः=पित्तं यस्मिन्तत्संसृष्टदोषं मेदः, तदेव स्थानं येषां प्रमेहाणां तेषां भावस्तस्मात्, अस्मिन्नापि पक्षे दोषदूष्यरोगाणां प्रत्यासत्तिः। सा च विरुद्धोपक्रमत्वे हेतुरपि भवति, यस्मात्पित्तरूपेणदोषेण सम्बद्धं मेदोरूपं स्थानं पैत्तिकप्रमेहाणां तस्मात्तेषामुपक्रमा विरुद्धा इति पित्तमेदसोर्हिताहितविरोधाद् यत्पित्तस्य हितं मधुरादि, तदहितं मेदसः; यत्पथ्यं मेदसः कटुकादि, तदपथ्यं पित्तस्य।

चाषपक्षनिभं मूत्रमम्लं मेहति यो नरः ।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यान्नीलमेहिनम् ॥ २८ ॥
विस्रं लवणमुष्णं च रक्तं मेहति यो नरः ।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्याद्रक्तमेहिनम् ॥ २९ ॥
मञ्जिष्ठोदकसङ्काशं भृशं विस्रं प्रमेहति ।
पित्तस्य परिकोपात्तं विद्यान्माञ्जिष्ठमेहिनम् ॥ ३० ॥
हरिद्रोदकसङ्काशं कटुकं यः प्रमेहति ।
पित्तस्य परिकोपात्तं विद्याद्धारिद्रमेहिनम् ॥ ३१ ॥

इत्येते षट् प्रमेहाः पित्तप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ॥३२॥

कषायकटुतिक्तरूक्षलघुशीतव्यवायव्यायामवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगवेगसंधारणानशनाभिघातातपोद्वेगशोकशोणितातिषेकजागरणविषमशरीरन्यासानुपसेवमानस्य तथात्मकशरीरस्यैव क्षिप्रं वायुः प्रकोपमापद्यते । स प्रकुपितस्तथात्मके शरीरे विसर्पन् यदा वसामादाय मूत्रवहाणि स्रोतांसि प्रतिपद्यते, तदा वसामेहमभिनिर्वर्तयति; यदा पुनर्मज्जानं मूत्रबस्तावाकर्षति, तदा मज्जमेहमभिनिर्वर्तयति; यदा तु लसीकां मूत्राशयेऽभिवहन् मूत्रमनुबन्धं च्योतयति लसीकातिबहुत्वाद्विक्षेपणाच्च वायोः, खल्वस्यातिमूत्रप्रवृत्तिसङ्गं करोति, तदा स मत्त इव गजः क्षरत्यजस्रं मूत्रमवेगं, तं हस्तिमेहिनमाचक्षते; ओजः पुनर्मधुरस्वभावं, तद्रौक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनाभिसंसृज्य मूत्राशयेऽभिवहन् मधुमेहं करोति ॥ ३३ ॥

तान् इमांश्चतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्यानाचक्षते भिषजः, महात्ययिकत्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्च[1] ।[2]

---

१ महतां सारभूतानां मज्जप्रभृतिधातूनाम् अत्ययः, क्षयः महात्ययः तेन चरति महात्ययिकस्तस्य भावस्तस्मात् । सारभूतधातुक्षयकरत्वादित्यर्थः ।

२ विरुद्धः प्रतिकूल उपक्रमश्चिकित्सा येषान्ते विरुद्धोपक्रमाः प्रमेहाः तेषां भावस्तत्त्वं तस्मात्, दोषदूष्ययोर्वातवसयोर्विरुद्धगुणवत्तया चिकित्साऽपि विरुद्धा, अतश्चिकित्सितुमशक्यत्वादसाध्या वातप्रमेहा इत्यर्थः ।

तेषामपि च वातगुणविशेषेण नामविशेषो भवन्ति; तद्यथा—वसामेहश्च, मज्जमेहश्च, हस्तिमेहश्च, मधुमेहश्चेति ॥ ३४ ॥

तत्र श्लोका वातप्रमेह-विशेषविज्ञानार्था भवन्ति ॥

वसामिश्रं वसाभं च मुहुर्मेहति यो नरः ।
वसामेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ३५ ॥

मज्जानं सह मूत्रेण मुहुर्मेहति यो नरः ।
मज्जमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ३६ ॥

हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं क्षरति यो भृशम् ।
हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ३७ ॥

कषायमधुरं पाण्डुं रूक्षं मेहति यो नरः ।
वातकोपादसाध्यं तं प्रतीयान्मधुमेहिनम् ॥ ३८ ॥

इत्येते चत्वारः प्रमेहा वातप्रकोपनिमित्ता भवन्ति ॥ ३९ ॥

एवं त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा व्याख्याता भवन्ति ॥ ४० ॥

त्रयस्तु खलु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिर्वर्तयिष्यन्त[1] इमानि पूर्वरूपाणि दर्शयन्ति; तद्यथा—जटिलीभावं केशेषु, माधुर्यमास्ये, करपादयोः सुप्ततादाहौ, मुखतालुकण्ठशोषं, पिपासाम्, आलस्यं, मलं च काये, कायच्छिद्रेषूपदेहं, परिदाहं सुप्ततां चाङ्गेषु, षट्पदपिपीलिकाभिश्च शरीरमूत्राभिसरणं[2], मूत्रे च मूत्रदोषान्, विस्रं शरीरगन्धं, निद्रां तन्द्रां च सर्वकालमिति ॥ ४१ ॥

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां—तृष्णाज्वरातीसारदाहदौर्बल्यारोचकाऽविपाकाः पूतिमांसपिडकाऽलजीविद्रध्यादयश्च तत्प्रसंगाद्भवन्ति ॥ ४२ ॥

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथार्हमुपपादयंश्चिकित्सेत् ॥ ४३ ॥

---

१ अभिनिवर्त्तयिष्यन्तः=जनयितुमुन्मुखाः सन्तः । ण्यन्ताल्लृटः सद्वेति शता ।

२ शरीरस्य मूत्रस्य चाभिसरणमभिमुखभावनम्, माधुर्यादिति भावः ।

भवन्ति चात्र ।

गृध्नुमभ्यवहार्येषु स्नानचङ्क्रमणद्विषम् ।
प्रमेहः क्षिप्रमभ्येति नीडद्रुममिवाण्डजः ॥ ४४ ॥
मन्दोत्साहमतिस्थूलमतिस्निग्धं महाशनम् ।
मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ॥ ४५ ॥
यस्त्वाहारं शरीरस्य धातुसाम्यकरं नरः ।
सेवते विविधाश्चान्याश्चेष्टाः स सुखमश्नुते ॥ ४६ ॥

तत्र श्लोकाः ।

हेतुर्व्याधिविशेषाणां प्रमेहाणां च कारणम् ।
दोषधातुसमायोगो रूपं विविधमेव च ॥ ४७ ॥
दश श्लेष्मकृता यस्मात् प्रमेहाः षट् च पित्तजाः ।
यथा करोति वायुश्च प्रमेहांश्चतुरो बली ॥ ४८ ॥
साध्यासाध्यविशेषाश्च पूर्वरूपाण्युपद्रवाः ।
प्रमेहाणां निदानेऽस्मिन् क्रिया-सूत्रं च भाषितम् ॥ ४९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने प्रमेह निदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सप्त द्रव्याणि कुष्ठानां प्रकृतिमापन्नानि भवन्ति । तद्यथा—त्रयो दोषा वातपित्तश्लेष्माणः प्रकोपणविकृताः, दूष्याश्च शरीरधातवश्चत्वारः, त्वङ्मांसशोणितलसीकाः—दोषोपघातविकृता-इति । एतत् सप्तानां सप्तधातुकमेवंगतमाजननं कुष्ठानाम् । अतः प्रभवादभिनिर्वर्तमानानि केवलं शरीरमुपतपन्ति ॥ ३ ॥

न च किंचिदस्ति कुष्ठमेकदोषप्रकोपनिमित्तम्; अस्ति तु खलु

१ अभ्यवहार्येषु भक्ष्यभोज्यादिषु गृध्नुमतिलोभिनं, स्नानस्य भ्रमणस्य द्वेषिणं, नरं नीडस्य कुलायस्य द्रुमं तरुमण्डजः पक्षीव प्रमेहः शीघ्रमभ्येति आश्रयति, कुलायो नीडमस्त्रियामित्यमरः ।

समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानां दोषांशांशविकल्पानुबन्धस्थानविभागेन वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामचिकित्सितविशेषः ॥ ४ ॥

स सप्तविधोऽष्टादशविधोऽपरिसंख्येयविधो वा भवति; दोषा हि विकल्पनैर्विकल्प्यमाना विकल्पयन्ति विकारान्, अन्यत्रासाध्यभावात्; तेषां विकल्पविकारसंख्यानेऽतिप्रसंगमभिसमीक्ष्य सप्तविधमेव कुष्ठविशेषमुपदेक्ष्यामः ॥ ५ ॥

इह वातादिषु त्रिषु प्रकुपितेषु त्वगादींश्चतुरः प्रदूषयत्सु वातेऽधिकतरे कपालकुष्ठमभिनिर्वर्तते, पित्ते त्वौदुम्बरं, श्लेष्मणि मण्डलकुष्ठं, वातपित्तयोर्ऋष्यजिह्वं, पित्तश्लेष्मणोः पुण्डरीकं, श्लेष्ममारुतयोः सिध्मकुष्ठं, सर्वदोषाभि वृद्धौ काकणकमभिनिर्वर्तते; एवमेष सप्तविधः[2] कुष्ठविशेषो भवति ॥ ६ ॥

स चैष भूयस्तरमतः प्रकृतौ विकल्प्यमानायां भूयसीं विकारविकल्पसंख्यामापद्यते ॥ ७ ॥

तत्रेदं सर्वकुष्ठनिदानं समासेनोपदेक्ष्यामः—शीतोष्णव्यत्यासमनानुपूर्व्योपसेवमानस्य तथा संतर्पणापतर्पणाभ्यवहार्यव्यत्यासं च, मधुफाणितमत्स्यलकुचमूलककाकमाचीः सततमतिमात्रमजीर्णे समश्नुतः, चिलिचिमं च पयसा, हायनकयवकचीनकोद्दालककोरदूषप्रायाणि चान्नानि क्षीरदधितक्रकोलकुलत्थमाषातसीकुसुम्भपरूषस्नेहवन्ति, एतैरेवातिमात्रं सुहितस्य च व्यवायव्यामसंतापानत्युपसेवमानस्य, भयश्रमसंतापोपहतस्य च सहसा शीतोदकमवतरतः विदग्धं चाहारजातमनुल्लिख्य विदाहीन्यभ्यवहरतः, छर्दिं च प्रतिघ्नतः, स्नेहांश्चातिचरतस्त्रयो दोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते, त्वगादयश्च

---

१ त्रिदोषवत्त्वेऽपि कुष्ठानां प्राधान्येन नाम व्यवहारो वातप्रधानं कपालकुष्ठं, पित्तप्रधानमौदुम्बरं, कफप्रधानं मण्डलकुष्ठम्, एवं त्रीणि द्वन्द्वानि सान्निपातिकमेकम् ।

२ सप्तविधत्वं महाकुष्ठाभिप्रायेण क्षुद्रकुष्ठानिएकादश चिकित्सिते,—"चर्माख्यमेककुष्ठञ्च. किटिभं सविपादिकम् । कुष्ठं चालसकं ज्ञेयं प्रायो वातकफाधिकम्॥ दद्रुश्चर्मदलं पामा विस्फोटाश्च शतारुषः । पित्तश्लेष्माऽधिका प्रायः कफप्राया विचर्चिका ॥ इत्युक्तानि ज्ञेयानि ।

त्वारः—शैथिल्यमापद्यन्ते; तेषु शिथिलेषु दोषाः प्रकुपिताःस्थानमधिगम्य संतिष्ठमानास्तानेव त्वगादीन् दूषयन्तः कुष्ठान्यभिनिर्वर्तयन्ति ॥ ८ ॥

तेषां कुष्ठानामिमानि खलु पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा--अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्ष्णता वैवर्ण्यं कण्डूर्निस्तोदः सुप्तता परिदाहः परिहर्षो लोमहर्षः खरत्वमुष्मायणं गौरवं श्वयथुर्विसर्पागमनमभीक्ष्णं कायाच्छिद्रेषूपदेहः पक्वदग्धदष्टक्षतोपस्खलितेष्वतिमात्रं वेदना स्वल्पानामपि च व्रणानां दुष्टिरसंरोहणं चेति, कुष्ठपूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ ९ ॥

तेभ्योऽनन्तरं कुष्ठान्यभिनिर्वर्तन्ते; तेषामिदं वेदनावर्णसंस्थाननामप्रभावविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—रूक्षारुणपरुषाणि विषमविसृतानि खरपर्यन्तानि तनून्युद्वृत्त[1]बहिस्तनूनि सुप्तसुप्तानि[2] हृषितलोमाचितानि निस्तोदबहुलान्यल्पकण्डूदाहपूयलसीकान्याशुगतिसमुत्थानान्याशुभेदीनि जन्तुमन्ति कृष्णारुण[3]कपालवर्णानि च कपालकुष्ठानीति विद्यात् ॥ १० ॥

ताम्राणि ताम्ररोमराजिभिरवनद्धानि बहलानि बहुबहलरक्तपूयलसीकानि कण्डूक्लेदकोथदाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि ससंतापक्रमीणि पक्वोदुम्बरफलवर्णान्युदुम्बरकुष्ठानीति विद्यात् ॥ ११ ॥

स्निग्धानि गुरूण्युत्सेधवान्ति श्लक्ष्णास्थिरपीनपर्यन्तानि शुक्लरक्तावभासीनि शुक्लराजीसन्ततानि बहुल-बहल-शुक्लापिच्छिलस्रावीणि बहुक्लेदकण्डूक्रमीणि सक्तगतिसमुत्थानभेदीनि परिमण्डलानि मण्डलकुष्ठानीति विद्यात् ॥ १२ ॥

परुषाण्यरुणवर्णानि बहिरन्तःश्यावानि नीलपीतताम्रावभासान्याशुगतिसमुत्थानान्यल्पकण्डूक्लेदक्रमीणि दाहभेदनिस्तोदबहुलानि शूकोपहतोपमवेदनान्युत्सन्नमध्यानि तनुपर्यन्तानि कर्कश-

१ उद्वृत्ता=निर्गता उच्छालिता बहिस्तनवो येषां तानि, उच्छलीकृतबाह्यभागानीत्यर्थः ।

२ सुप्तवत्सुप्तानि सुप्तसुप्तानि, उपमानसमासः ।

३ कृष्णानि च तानि अरुणानि कृष्णारुणानि, तानि च कपालानि तेषां वर्ण इव वर्णो येषान्तानि इत्यादिविग्रहेण सर्वत्रान्वर्थताऽनुगमः ।

पिडकाचितानि दीर्घपरिमण्डलानि ऋष्यजिह्वाकृतीनि ऋष्यजिह्वानीति विद्यात् ॥ १३ ॥

शुक्लरक्तावभासानि रक्तपर्यन्तानि रक्तराजीसिरासंततान्युत्सेधवन्ति बहुबहुलरक्तपूयलसीकानि कण्डूकृमिदाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि पुण्डरीकपलाशसंकाशानि[2] पुण्डरीकाणीति विद्यात् ॥ १४ ॥

परुषारुणविशीर्णानि बहिस्तनून्यन्तःस्निग्धानि शुक्लरक्तावभासानि बहून्यल्पवेदनान्यल्पकण्डूदाहपूयलसीकानि लघुसमुत्थानान्यल्पभेदकृमीण्यलाबुपुष्पसंकाशानि सिध्मकुष्ठानीति विद्यात् ॥१५॥

काकणन्तिकावर्णान्यदौ पश्चात्तु सर्वकुष्ठलिङ्गसमन्वितानि पापीयसां[3] सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवत्वेनानेकवर्णानि काकणकानीति विद्यात्; तान्यसाध्यानि साध्यानि पुनरितराणि ॥ १६ ॥

तत्र, यदसाध्यं तदसाध्यतां नातिवर्तते; साध्यं पुनः किंचित् साध्यतामतिवर्तते कदाचिदपचारात्; साध्यानीह षट् काकणकवर्ज्यान्यचिकित्स्यमानान्यपचारतो वा दोषैरभिष्यन्दमानान्यसाध्यतामुपयान्ति ॥ १७ ॥

साध्यानामपि ह्युपेक्ष्यमाणानामेषां त्वङ्मांसशोणितलसीकाकोथक्लेदसंस्वेदजाः कृमयोऽभिमूर्च्छन्ति; ते भक्षयन्तस्त्वगादीन् दोषान् पुनर्दूषयन्त इमानुपद्रवान् पृथक् पृथगुत्पादयन्ति । तत्र वातः श्यावारुणवर्णं परुषतामपि च रौक्ष्यशूलशोषतोदवेपथुहर्षसंकोचायासस्तम्भसुप्तिभेदभङ्गान्, पित्तं पुनर्दाहस्वेदक्लेदकोथस्रावपाकरागान्, श्लेष्मा तु श्वैत्यशैत्यस्थैर्यकण्डूगौरवोत्सेधस्नेहोपलेपान्, कृमयस्त्वगादींश्चतुरः सिराः स्नायूंश्चास्थीन्यपि च तरुणानि खादन्ति ॥ १८ ॥

---

१ ऋष्यस्य मृगविशेषस्य, जिह्वा इवेति समासः । हरिणजातेर्भिन्नोऽप्यृष्यः, अमरप्रामाण्यात् । ऋष्यो नीलाण्डो हरिण इति चक्रपाणिदत्तः ।

२ श्वेताम्भोजपुष्पदलसदृशानीत्यर्थः । पुण्डरीकं सिताम्भोजमित्यमरः ।

३ षष्ठ्यन्तपाठे पापीयसां काकणकानि विद्यादित्यन्वयः । तृतीयान्तपाठे सर्वकुष्ठलिङ्गसम्भवत्त्वेनेति कुष्ठलिङ्गविशेषणं तेन काकणकस्यासाध्यत्वं दर्शितं कर्मजत्वात् ।

अस्यां चैवावस्थायामुपद्रवाः कुष्ठिनं स्पृशन्ति। तद्यथा—प्रस्रवणमङ्गभेदः पतनान्यङ्गावयवानां तृष्णाज्वरातीसारदाहदौर्बल्यारोचकाविपाकाश्च, तथाविधमसाध्यं[1] विद्यादिति ॥ १९ ॥

भवन्ति चात्र ।

साध्योऽयमिति यः पूर्वं नरो रोगमुपेक्षते ।
स किंचित्कालमासाद्य मृत एवावबुध्यते ॥ २० ॥
यस्तु प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु च ।
भेषजं कुरुते सम्यक् स चिरं सुखमश्नुते ॥ २१ ॥
यथा स्वल्पेन यत्नेन छिद्यते तरुणस्तरुः ।
स एवातिप्रवृद्धस्तु छिद्यतेऽतिप्रयत्नतः ॥ २२ ॥
एवमेव विकारोऽपि तरुणः साध्यते सुखम् ।
विवृद्धः साध्यते कृच्छ्रादसाध्यो वाऽपि जायते ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकः ।

संख्या द्रव्याणि दोषाश्च हेतवः पूर्वलक्षणम् ।
रूपाण्युपद्रवाश्चोक्ताः कुष्ठानां कौष्ठिके पृथक् ॥ २४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने कुष्ठनिदानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः शोषनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु चत्वारि शोषस्यायतनानि[2]; तद्यथा—साहसं, संधारणं,

---

१ तथा चोक्तं चिकित्सिते—सर्वैरेतैर्लिङ्गैर्युक्तं मतिमान्विवर्जयेदबलम् । तृष्णादाहपरीतं शान्ताग्निं जन्तुभिर्दग्धम् ॥

२ आयतनानि कारणानि, यदा इत्यारभ्य फलमश्नुते इत्यन्तेन ग्रन्थेन साहसस्य शोषकारणत्वं दर्शितम्। तत्र वायोः प्रधानता दर्शिता, तत्रायं क्रमः—आयासः सर्वापथ्यानाम् , अयथाबलमारम्भः प्राणोपरोधिनाम् , इति सूत्रानुसारेण, साहसैरुरःक्षतं, तत्र वातोपप्लवः, तत्र स्थितो वातः, कफं शोषयन् , पित्तञ्च दूषयन् , सर्वस्मिन्देहे विहरति, स्वेच्छं धातुद्वयं दूषयतस्तस्य भिन्नेषु प्रतीकेषु प्रविष्टैरंशैर्विभिन्ना रोगा उपद्रवाश्च जायन्ते,

क्षयो, विषमाशनमिति ॥ ३ ॥

तत्र साहसं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः- यदा पुरुषो दुर्बलो हि सन् बलवता सह विगृह्णाति, अतिमहता वा धनुषा व्यायच्छति, जल्पति वाऽप्यतिमात्रम्, अतिमात्रं वा भार मुद्वहति, अप्सु वा प्लवते चातिदूरम्, उत्सादनपदाघातने वाऽति- प्रगाढमासेवते, अतिविप्रकृष्टं वाऽध्वानं द्रुतमभिपतति, अभिहन्यते वा,अन्यद्वा किंचिदेवंविधं विषममतिमात्रं वा व्यायामजातमारभते, तस्यातिमात्रेण कर्मणा उरः क्षण्यते; तस्योरः क्षतमुपप्लवते वायुः, स तत्रावस्थितः श्लेष्माणमुरःस्थमुपसंसृज्य शोषयन् पित्तञ्चदूषयन्, विहरत्यूर्ध्वमधस्तिर्यक् च; तस्य योंऽशः शरीरसंधी राविशति, तेनास्य जम्भाऽङ्गमर्दो ज्वरश्चोपजायते; यस्त्वामाशयमुपैति, तेनास्य वर्चो भिद्यते; यस्तु हृदयमाविशति, तेन रोगा भवन्त्युरस्याः; यो रसनां, तेनास्यारोचकः; यः कण्ठमभिप्रपद्यते, कण्ठस्तेनोद्ध्वंसते स्वरश्चावसी- दति; यः प्राणवहानि स्रोतांस्यन्वेति, तेन श्वासः प्रतिश्यायश्चोपजा- यते; यः शिरस्यवतिष्ठते, शिरस्तेनोपहन्यते; ततः क्षणनाच्चैवोरसो विषमगतित्वाच्च वायोः कण्ठस्य चोद्ध्वंसनात् कासः सततमस्य संजा- यते, स कासप्रसंगादुरसि क्षते शोणितं ष्ठीवति, शोणितगमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते; एवमेते साहसप्रभवाः साहासिकमुपद्रवाः स्पृश- न्ति; ततः सोऽप्युपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति। तस्मात् पुरुषो मतिमान् बलमात्मनः समीक्ष्य तदनुरूपाणि कर्मा- ण्यारभेत कर्तुं, बलसमाधानं हि शरीरं, शरीर मूलश्च पुरुष इति॥४॥

भवति चात्र ।

साहसं वर्जयेत् कर्म रक्षञ्जीवितमात्मनः ।
जीवन् हि पुरुषस्त्विष्टं कर्मणः फलमश्नुते ॥ ५ ॥

अथ सन्धारणं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः- यदा पुरुषो राजसमीपे भर्तृसमीपे वा गुरोर्वा पादमूले द्यूतसभं- मन्यं सतां समाजं स्त्रीमध्यं वाऽनुप्रविश्य यानैर्वाऽप्युच्चावचैर्गच्छन्

ते च समुदिताः पुरुषं शोषयन्ति, सञ्जाते तु शोषे ते रोगाः सन्तोऽपि उपद्रवतां भजन्ते । एवमन्यत्रापि योजनीयम् ।

भयात् प्रसङ्गाद्ध्रीमत्त्वाद्घृणित्वाद्वा निरुणद्ध्यागतानिवात[१]मूत्रपुरीषाणि, तदा तस्य सन्धारणाद्वायुः प्रकोपमापद्यते; स प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ समुदीर्योर्ध्वमधस्तिर्यक् च विहरति ततश्चांशविशेषेण पूर्ववच्छरीरावयवविशेषं प्रविश्य शूलं जनयति, भिनत्ति पुरीषमुच्छोषयति वा, पार्श्वे चातिरुजति, अंसाववमृद्नाति, कण्ठमुरश्चावधमति, शिरश्चोपहन्ति, कासं श्वासं ज्वरं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति; ततः सोऽप्युपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरेष्वेव योगक्षेमकरेषु प्रयतेत विशेषेण; शरीरं ह्यस्य मूलं, शरीरमूलश्च पुरुषो भवतीति ६ ॥

भवति चात्र ।

सर्वमन्यत् परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।
तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥ ७ ॥

क्षयः शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः—यदा पुरुषोऽतिमात्रं शोकचिन्तापरीतहृदयो भवति, ईर्ष्योत्कण्ठाभयक्रोधादिभिर्वा समाविश्यते, कृशो वा सन् रूक्षान्नपानसेवी भवति, दुर्बलप्रकृतिरनाहारोऽल्पहारो वा भवति, तदा तस्य हृदयस्थायी रसः क्षयमुपैति, स तस्योपक्षयाच्छोषं प्राप्नोति, अप्रतीकाराच्चानुबध्यते यक्ष्मणा यथोपदेक्ष्यमाणरूपेण ॥ ८ ॥

यदा[२] वा पुरुषोऽतिप्रहर्षादतिप्रसक्तभावः स्त्रीष्वतिप्रसङ्गमारभते, तस्यातिप्रसङ्गाद्रेतः क्षयमुपैति; क्षयमपि चोपगच्छति रेतसि यदि मनः स्त्रीभ्यो नैवास्य निवर्तते, अतिप्रवर्तत एव, तस्य चातिप्रणीतसंकल्पस्य मैथुनमापद्यमानस्य शुक्रं न प्रवर्तते अतिमात्रोपक्षीणत्वात्; अथास्य वायुर्व्यायच्छमानस्यैव धमनीरनुप्रविश्य शोणितवाहिनीस्ताभ्यः शोणितं प्रच्यावयति, तच्छुक्रक्षयादस्य पुनः शुक्रमार्गेण

---

१ वातमूत्रपुरीषवेगाः प्रधानतमाः सर्वेषु वेगेषु । तथा च तेषामवरोधाद्वायुः सविशेषं कुप्यति, तत्र वेगरोधे भयलज्जादयो हेतवः, भयाद्यौ हेतुर्नृपादिसामीप्यम् । शेषं पूर्ववत् ।

२ क्षयजः शोषो द्विविधः—रसक्षयजः शुक्रक्षयजश्चेति । रसक्षयः शोकादिना, शुक्रक्षयो व्यवायाधिक्यात् । ततो वातप्रकोपः, शेषं पूर्ववत् । रसोऽत्र हृदयस्थोऽष्टबिन्दुसहकारी ।

शोणितं प्रवर्तते वातानुसृतलिङ्गं; अथास्य शुक्रक्षयाच्छोणितप्रवर्तनाच्च संधयः शिथिलीभवन्ति, रौक्ष्यमुपजायते, भूयः शरीरं दौर्बल्यमाविशति, वायुः प्रकोपमापद्यते; स प्रकुपितो वाशिकं शरीरमनुसर्पन्नुदीर्य श्लेष्मपित्ते परिशोषयति मांसशोणिते, प्रच्यावयति श्लेष्मपित्ते, संरुजति पार्श्वे, अवगृह्णात्यंसौ, कण्ठमुद्ध्वंसयति, शिरः श्लेष्माणमुत्क्लेश्य परिपूरयति श्लेष्मणा, संधींश्च प्रपीडयन् करोत्यङ्गमर्दमरोचकाविपाकौ च, पित्तश्लेष्मोत्क्लेशात् प्रतिलोमगत्वाच्च वायुर्ज्वरं कासं श्वासं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति; ततः सोऽप्युपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरमनुरक्षन् शुक्रमनुरक्षेत्; परा ह्येषा फलनिर्वृत्तिराहारस्य॥९॥

भवति चात्र ।

आहारस्य परं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः ।
क्षयो ह्यस्य बहून् रोगान्मरणं वा नियच्छति ॥ १० ॥

विषमाशनं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः- यदा पुरुषः पानाशनभक्ष्य-लेह्योपयोगान्[1] प्रकृति-करण-संयोग-राशि-देश-कालो पयोगसंस्थो-पशय-विषमानासेवते[2][3], तदा तस्य वातपित्तश्लेष्माणो वैषम्यमापद्यन्ते; ते विषमाः शरीरमनुसृत्य यदा स्रोतसामयनमुखानि प्रतिवार्यावतिष्ठन्ते तदा जन्तुर्यद्यदाहारजातमाहरति तत्तदस्य मूत्रपुरीषमेवोपजायते भूयिष्ठं, नान्यस्तथा शरीरधातुः; स पुरीषोपष्टम्भाद्वर्तयति, तस्माच्छुष्यतो विशेषेण पुरीषमनुरक्ष्यं तथा सर्वेषामत्यर्थकृशदुर्बलानां; तस्यानाप्याय्यमानस्य विष-

---

१ पीयतेऽदः पानं जलदुग्धादिकं, अश्यतेऽदः अशनमोदनशष्कुल्यादिकम्, भक्ष्यतेऽदो भक्ष्यं भर्जितं चणकादिकम्, लिह्यते लेह्यं मधुप्रभृतिकं, तेषामुपयोगान् । सर्वत्र कर्मणि प्रत्ययाः ।

२ प्रकृतिकरणादय अष्टौ रसविमाने व्याख्याताः, अत्रत्योपशयशब्दस्य तत्रत्योपयोक्ता पर्य्यायशब्दः ।

३ विषमशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वेन सर्वैरन्वयः, तथा च प्रकृतिविषम-करणविषमादयः अष्टौ विषमाः । तत्राऽयं क्रमः-एतैर्विषमैर्वातादिवैषम्यं, तेन रसवैषम्यम्, रसवैषम्येन मूत्रपुरीषवृद्धिः रक्तशोषश्चेति शेषं पूर्ववत् ।

माशनोपचिता दोषाः पृथक् पृथगुपद्रवैर्युञ्जन्तो भूयः शरीरमुपशोषयन्ति । तत्र वातः शूलमङ्गमर्दं कण्ठोद्ध्वंसनं पार्श्वसरुं जनमंसावमर्दनं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति, पित्तं पुनर्ज्वरमतीसारमन्तर्दाहं च, श्लेष्मा तु प्रतिश्यायं शिरसो गुरुत्वमरोचकं कासं च; स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं ष्ठीवति, शोणितगमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते; एवमेते विषमाशनोपचिता दोषा राजयक्ष्माणमभिनिर्वर्तयन्ति; स तैरुपशोषणैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति; तस्मात् पुरुषो मतिमान् प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयादविषममाहरमाहरेत् ॥ ११ ॥

भवति चात्र ।

हिताशी स्यान्मिताशी स्यात् कालभोजी जितेन्द्रियः ;
पश्यन् रोगान् बहून् कष्टान् बुद्धिमान्विषमाशनात् ॥ १२ ॥

[१]एवमेतैश्चतुर्भिः शोषस्यायतनैरभ्युपसेवितैर्वातपित्तश्लेष्माणः प्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपिता नानाविधैरुपद्रवैः शरीरमुपशोषयन्ति; तं सर्वरोगाणां कष्टतमत्वाद्राजयक्ष्मागमाचक्षते—भिषजः, यस्मा[२]द्वा पूर्वमासीद्भगवतः सोमस्योडुराजस्य तस्माद्राजयक्ष्मेति ॥ १३ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—प्रति[३]श्यायः, क्षवथुरभीक्ष्णं, श्लेष्मप्रसेको, मुखमाधुर्यम्, अनन्नाभिलाषः, अन्नकाले चायासो, दोषदर्शनमदोषेष्वल्पदोषेषु वा भावेषु पात्रोदकान्नसूपोपदंशपरिवेशकेषु, भुक्तवतो हृल्लासः, तथोल्लेखनमाहारस्यान्तराऽन्तरा, मुखस्य पादयोश्च शोषः, पाण्योश्चावेक्षणमत्यर्थम्, अक्ष्णोः श्वेतावभासता चातिमात्रं, बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा, स्त्रीकामता, निर्घृ-

---

१ निदानमुपसंहरति—एवमित्यादिना । सर्वरोगाणां मध्येऽत्यन्तदुःखप्रदत्वाद् हेतोः यक्ष्मणां रोगाणां राजा प्रकृष्टः राजयक्ष्मा, "राजदन्तादिषु परम्"इति यक्ष्मशब्दस्य परनिपातः, अथवा कर्मधारयः—राजा चासौ यक्ष्मा चेति । राजेव यक्ष्मेति वा ।

२ षष्ठीसमासं सङ्गमयन् आद्योत्पत्तिमाह—यस्माद्वेति । राज्ञः सोमस्य यक्ष्मारोगः, प्राथम्यात्तन्नाम्ना नामधेयमित्यर्थः ।

३ प्रतिश्यायः पीनसः, इत आरभ्य पूर्वरूपलिङ्गानि ।

णित्वं, बीभत्सदर्शनता चास्य काये; स्वप्ने चाभीक्ष्णं दर्शनमनुदकानामुदकस्थानानां, शून्यानां च ग्रामनगरनिगमजनपदानां, शुष्कदग्धभग्नानां च वनानां, कृकलासमयूरवानरशुकसर्पकाकोलूकादिभिः संस्पर्शनम्, अधिरोहणं यानं वा श्वोष्ट्रखरवराहैः, केशास्थिभस्मतुषाङ्गारराशीनां चाधिरोहणमिति शोषपूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ १४ ॥

अत ऊर्ध्वमेकादश रूपाणि तस्य भवन्ति; तद्यथा—शिरसः प्रतिपूरणं, कासः, श्वासः, स्वरभेदः, श्लेष्मणश्छर्दनं, शोणितष्ठीवनं, पार्श्वसंरुजनम्[1], अंसावमर्दो, ज्वरः, अतीसारः, अरोचकश्चेति ॥ १५ ॥

तत्रापरिक्षीणमांसशोणितो बलवानजातारिष्टः सर्वैरपि शोषलिङ्गैरुपद्रुतः साध्यो ज्ञेयः, बलवर्णोपचितो हि सहत्वाद्व्याध्यौषधबलस्य कामं बहुलिङ्गोऽप्यल्पलिङ्ग एव मन्तव्यः; दुर्बलं त्वतिक्षीणमांसशोणितमल्पलिङ्गमप्यजातारिष्टमपि बहुलिङ्गं जातारिष्टं च विद्यात्, असहत्वाद्[2]व्याध्यौषधबलस्य; तं परिवर्जयेत्; क्षणेन हि प्रादुर्भवन्त्यरिष्टानि, अनिमित्तश्चारिष्टप्रादुर्भाव इति ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकः ।

समुत्थानं[3] च लिङ्गं च यः शोषस्यावबुध्यते ।
पूर्वरूपं च तत्त्वेन स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
शोषनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति; तद्यथा—वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः ॥ ३ ॥

---

१ संरुजनमित्यत्र 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति गुणो न ।

२ सहते इति सहः पचादित्वादच्, न सहोऽसहस्तस्य भावस्तस्मात् ।

३ समुत्थानं निदानं यदापुरुष इत्यारभ्य उरःक्षण्यते इत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रतिपादितम् । वायुव्यापारजन्या यावन्त उपद्रवास्तावन्तो लिङ्गम्, पूर्वरूपं प्रसिद्धम्, राज्ञो नृपस्य कर्तुं चिकित्सामिति शेषः ।

तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः पुरुषाणामेवंविधानां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते; तद्यथा—भीरूणामुपक्लिष्टसत्त्वानामुत्सन्नदोषाणां, समलविकृतोपहितान्यनुचितान्याहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनोपयुञ्जानानां, तन्त्रप्रयोगं वा विषयमाचरता, मन्या वा शरीरचेष्टा विषमाः समाचरता, मत्युपक्षीणदेहानां व्याधिवेगसमुद्भ्रामितोपहतमनसां, वा कामक्रोधलोभहर्षभयमोहायासशोकचिन्तोद्वेगादिभिर्भूयोऽभिघाताभ्याहतानां वा, मनस्युपहते बुद्धौ च प्रचलितायामभ्युदीर्णा दोषाः प्रकुपिता हृदयमुपसृत्य मनोवहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयन्त्युन्मादम् ॥ ४ ॥

उन्मादं पुनर्मनोबुद्धिसंज्ञाज्ञानस्मृतिभक्तिशीलचेष्टाचारविभ्रमं विद्यात् ॥ ५ ॥

तत्र—शिरसः-शून्यता, चक्षुषोराकुलता, स्वनश्च कर्णयोरुच्छ्वासस्याधिक्य, मास्यसंस्रवणमनन्नाभिलाषोऽरोचकाविपाकौ हृद्ग्रहो ध्यानाऽऽयाससंमोहोद्वेगाश्चास्थाने सततं लोमहर्षो ज्वरश्चाभीक्ष्णमभीक्ष्णमुन्मत्तचित्तत्वमुदार्दितत्वमर्दिताकृतिकरणं च व्याधेः, स्वप्ने चाभीक्ष्णं दर्शनं भ्रान्तचलिताऽनवस्थितानां रूपाणामप्रशस्तानां, तिलपीडकचक्राधिरोहणं, वातकुण्डलिकाभिश्चोन्मथनं, निमज्जनं च

१ तन्त्रस्य शरीरस्य पालनार्थः सद्वृत्तोक्तः प्रयोगस्तन्त्रप्रयोगः । अथवा तन्त्रोक्तं शास्त्रोक्तं पुरश्चरणादि-प्रयोगं विषमं विपरीतमाचरताम् ।

२ उन्मादरूपं दर्शयति–विभ्रमशब्दस्य मनःप्रभृतिभिः प्रत्येकमन्वयो, द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् । मनोविभ्रमादचिन्त्यान् चिन्तयते, चिन्त्यान्न चिन्तयते । बुद्धिविभ्रमान्नित्यमनित्यं, प्रियञ्चाप्रियं पश्यति । संज्ञाविभ्रमादग्न्यादिदाहं न बुध्यते, स्मृतिविभ्रमान्न स्मरति अन्यथा वा स्मरति, भक्तिरिच्छा तद्विभ्रमादभिलषितेऽप्यनिच्छा, अथवा पूज्येष्वनुरागो भक्तिः, तद्विभ्रमात्तद्व्यतिक्रमः शीलविभ्रमात्क्रोधनोऽक्रोधनो वा भवति । चेष्टाविभ्रमादनुचितचेष्टो भवति, आचारविभ्रमाच्छौचादिकं त्यजति विपरीतमतिमात्रं वाऽऽचरति ।

३ तिलपीडकयन्त्रं—तैलयन्त्रम् ।

४ स्वप्ने इत्यारभ्य चक्षुषोश्चापसर्पणमित्यन्तानि दुःस्वप्नरूपपूर्वरूपाणि जाग्रदवस्थायां चक्षुषोराकुलता, स्वप्ने तु–चक्षुषोरपसर्पणं=व्यपगम इति भेदः ।

कलुषाणामम्भसामावर्तेषु चक्षुषोश्चापसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ ६ ॥

ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिरेव, तत्रेदमुन्मादविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—परिसरणमजस्रमक्षिभ्रुवौष्ठांसहन्वग्रहस्तपादाङ्गविक्षेपणमकस्मात्, सततमनियतानां च गिरामुत्सर्गः, फेनागमनमास्यात्, अभीक्ष्णं स्मितहसितनृत्यगीतवादित्रादिप्रयोगाश्चास्थाने, वीणा-वंश-शङ्ख-शम्यातालशब्दानुकरणमसाम्ना, यानमयानैः, अलङ्करणमनलङ्कारिकैर्द्रव्यैः, लोभोऽभ्यवहार्येष्वलब्धेषु, लब्धेषु चावमानस्तीव्रं मात्सर्यं, कार्श्यं, पारुष्यं, उत्पिण्डतारुणाक्षता, वातोपशयविपर्यासादनुपशयता चेति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ७ ॥

असर्षक्रोधसंरम्भाश्चाऽस्थाने, शस्त्रलोष्टकशाकाष्ठमुष्टिभिरभिहननं स्वेषां परेषां वा, अभिद्रवणं, प्रच्छायशीतोदकान्नाभिलाषः, संतापोऽतिवेलं, ताम्रहरितहारिद्रसंरब्धाक्षता, पित्तोपशयविपर्यासादनुपशयता चेति पित्तोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ८ ॥

स्थानमेकदेशे, तूष्णींभावः, अल्पशश्चङ्क्रमणं, लालासिङ्घाणकप्रस्रवणम्, अनन्नाभिलाषो, रहःकामता, बीभत्सत्वं, शौचद्वेषः, स्वप्ननित्यता, श्वयथुरानने, शुक्लस्तिमितमलोपदिग्धाक्षता, श्लेष्मोपशयविपर्यासादनुपशयता चेति श्लेष्मोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ९ ॥

त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं विद्यात्, तमसाध्यमाचक्षते कुशलाः ॥ १० ॥

साध्यानां तु त्रयाणां साधनानि—स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनोपशमननस्तःकर्मधूपधूमपानाञ्जनावपीडप्रधमनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकानुलेपनवधबन्धनावरोधनवित्रासनविस्मापनाविस्मारणापतर्पणसिराव्यधनानि भोजनविधानं च यथास्वं युक्त्या, यच्चान्यदपि किंचिन्निदानविपरीतमौषधं कार्यं तत् स्यादिति ॥ ११ ॥

---

१ परिसरणं भ्रमणम् ।

२ 'शम्या दक्षिणहस्तेन वामहस्तेन तालकः । उभाभ्यां वादनं यत्तु सन्निपातः स उच्यते ॥' इति विशाखिनोक्तमिति दत्तः ।

३ असाम्ना उच्चैः ।   ४ क्रियासूत्रं दर्शयति–साध्यानामित्यादिना ।

भवति चात्र ।

उन्मादान्दोषजान् साध्यान् साधयेद्भिषगुत्तमः ।
अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत् प्रकीर्तितम् ॥ १२ ॥

यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषसमन्वितो[1] भवत्युन्मादस्तमागन्तुमाचक्षते; केचित् पुनः पूर्वकृतं कर्माप्रशस्तमिच्छन्ति तस्य निमित्तं; तत्र च हेतुः प्रज्ञाऽपराध एवेति भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः, प्रज्ञाऽपराधाद्धि-अयं देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचगुरुवृद्धसिद्धाचार्यपूज्यानवमत्याहितान्याचरति, अन्यद्वा किंचिदेवंविधं कर्माप्रशस्तमारभते, तमात्मनोपहतमुपघ्नन्तो[2] देवादयः कुर्वन्त्युन्मत्तम् ॥ १३ ॥

तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तुकोन्मादेन पुरस्कृतस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा-देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचित्वं, कोपनत्वं, नृशंसाभिप्रायता, अरतिः, ओजोवर्णच्छायाबलवपुषामुपतप्तिः, स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्तनं चेति । ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिः ॥ १४ ॥

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यतामारम्भविशेषो भवति; तद्यथा—अवलोकयन्तो देवा जनयन्त्युन्मादं, गुरुवृद्धसिद्धर्षयोऽभिशपन्तः, पितरो धर्षयन्तः, स्पृशन्तो गन्धर्वाः, समाविशन्तो यक्षाः, राक्षसास्त्वात्मगन्धमाघ्रापयन्तः, पिशाचाः पुनरधिरुह्य वाहयन्तः ॥ १५ ॥

तस्येमानि रूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अमर्त्यबलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणज्ञानवचनविज्ञानानि, अनियतश्चोन्मादकालः ॥ १६ ॥

---

१ विशेषशब्दस्य समुत्थानादिभिः प्रत्येकमन्वयः । यस्तून्मादः समुत्थानादिविशेषैर्भेदैः समन्वितो युक्तस्तमागन्तुकमाचक्षते इत्यन्वयः । केचित्तु—पूर्वजन्मकृतमशुभं कर्म तस्यागन्तोरुन्मादस्य निमित्तमिच्छन्ति इति योजना । पूर्वकर्मापि प्रज्ञाऽपराधेनैव भवतीति पुनर्वसुः । प्रज्ञाऽपराधेऽपि ततः पूर्वतरं दुरदृष्टमेव कारणमिति अदृष्टचिन्तकाः वक्ष्यति च-'क्लिश्यमानं स्वकर्मणा' इति ।

२ आत्मना स्वकृतेनाशुभेन हतं पीडितं तं प्रज्ञाऽपराधिनं देवादय उपघ्नन्ति=आविशन्ति ।

उन्मादयिष्यतामपि तु खलु देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धानां वा एष्वन्तरेष्वभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति तद्यथा—पापस्य कर्मणः समारम्भे, पूर्वकृतस्य वा कर्मणः परिणामकाले, एकस्य वा शून्यगृहवासे, चतुष्पथाधिष्ठाने, सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा पर्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे, रजस्वलाभिगमने वा विगुणे वाऽध्ययनबलिमङ्गलहोमप्रयोगे, नियमव्रतब्रह्मचर्यभङ्गे वा, महाहवे वा, देशकुलपुरविनाशे वा, महाग्रहोपगमने वा, स्त्रिया वा प्रजननकाले, विविधभूताशुभाशुचिसंस्पर्शने वा, वमनविरेचनरुधिरस्रावे वा, अशुचेरप्रयतस्य वा चैत्यदेवायतनाभिगमने, मांसमधुतिलगुडमद्योच्छिष्टे वा, दिग्वाससि[1] वा, निशि नगरनिगमचतुष्पथोपवनश्मशानाघातनाभिगमने वा, द्विजगुरुसुरपूज्याभिधर्षणे वा, धर्माख्यानव्यतिक्रमे वा, अन्यस्य वा कर्मणोऽप्रशस्तस्यारम्भे; इत्यभिघातकाला व्याख्याता भवन्ति ॥ १७ ॥

त्रिविधं तु खलून्मादकराणां भूतानामुन्मादने प्रयोजनं भवति। तद्यथा—हिंसा, रतिः, अभ्यर्चनं चेति । तेषां तं प्रयोजनविशेषमुन्मत्ताचारविशेषलक्षणैर्विद्यात् ।

तत्र हिंसार्थमुन्माद्यमानोऽग्निं प्रविशति, अप्सु वा निमज्जति, स्थलाच्छ्वभ्रे वा निपतति, शस्त्रकशाकाष्ठलोष्टमुष्टिभिर्हन्त्यात्मानम्, अन्यच्च प्राणवधार्थमारभते किंचित्, तमसाध्यं विद्यात्; साध्यौ पुनर्द्वावितरौ ॥ १८ ॥

तयोः[2] साधनानि—मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमव्रतप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमादीनीति ।

एवमेते पञ्चोन्मादा व्याख्याता भवन्ति ॥ १९ ॥

ते तु खलु निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्यविशेषेण च विभज्यमानाः पञ्च सन्तो द्वाविव भवतः । तौ परस्परमनुबध्नीतः कदाचिद्यथोक्तहेतुसंसर्गात् । तयोः संसृष्टमेव पूर्वरूपं भवति, संसृष्टमेव लिङ्गं च । तत्रासाध्यसंयोगं साध्यासाध्यसंयोगं चासाध्यं विद्यात्; साध्यं तु साध्यसंयोगम् । तस्य साधनं साधनसंयोगमेव विद्यादिति ॥२०॥

---

१ दिग्वाससि नग्ने सति । २ तयोरत्यर्थाभ्यर्चनार्थयोरुन्मादयोः ।

भवन्ति चात्र ।

नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
न चान्ये स्वयमक्लिष्टमुपक्लिश्नन्ति मानवम् ॥ २१ ॥
ये त्वेनमनुवर्तन्ते क्लिश्यमानं स्वकर्मणा ।
न तन्निमित्तः क्लेशोऽसौ न ह्यस्ति कृतकृत्यता[1] ॥ २२ ॥
प्रज्ञाऽपराधात् सम्भूते व्याधौ कर्मज आत्मनः ।
नाभिशंसेद्बुधो देवान्न पितॄन्नापि राक्षसान् ॥ २३ ॥
आत्मानमेव मन्येत कर्तारं सुखदुःखयोः ।
तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं प्रतिपद्येत नो त्रसेत् ॥ २४ ॥
देवादीनामपचितिर्हितानां चोपसेवनम् ।
यश्च तेभ्यो विरोधश्च सर्वमायत्तमात्मनि ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

संख्या निमित्तं प्राग्रूपं लक्षणं साध्यता न च ।
उन्मादानां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रं च भाषितम् ॥ २६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
उन्मादनिदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्मारनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु चत्वारोऽपस्मारा भवन्ति वात-पित्त-कफ-सन्निपात-निमित्ताः ॥ ३ ॥

त एवंविधानां प्राणभृतां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते; तद्यथा—रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामुद्भ्रान्तविषमबहुदोषाणां समलविकृतोपहितान्यशुचीन्यभ्यवहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनोपयुञ्जानानां तन्त्रप्रयोगमपि च विषममाचरतामन्याश्च शरीरचेष्टा विषमाः समाचरतामत्युपक्षीणदेहानां वा दोषाः प्रकुपिता रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामन्तरात्मनः श्रेष्ठतममायतनं हृदयमुपसृत्यपर्यवतिष्ठन्ते तथे-

---

१ अकृतपापकर्मणोर्देवाद्यभिगमनीयता नास्तीत्यर्थ इति दत्तः ।

न्द्रियायतनानि च; तत्र चावस्थिताः सन्तो यदा हृदयमिन्द्रियायतनानि चेरिताः कामक्रोधभयलोभमोहहर्षशोकचिन्तोद्वेगादिभिः सहसाऽभिपूरयन्ति, तदा जन्तुरपस्मरति ॥ ४ ॥

अपस्मारं पुनः स्मृति-बुद्धि-सत्त्व-संप्लवाद्बीभत्सचेष्टमावस्थिकं[१] तमःप्रवेशमाचक्षते ॥ ५ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा-भ्रूव्युदासः, सततमक्ष्णोर्वैकृतम् , अशब्दश्रवणं, लालासिङ्घाणकप्रस्रवणम् , अनन्नाभिलषणम् , अरोचकाविपाकौ, हृदयग्रहः, कुक्षेराटोपो, दौर्बल्यम् , अस्थिभेदः, अङ्गमर्दो, मोहः, तमसो दर्शनं, मूर्च्छा भ्रमश्चाभीक्ष्णं, स्वप्ने च मद-नर्तन-वेपन-व्यथन-व्यधन-पतनादीनि; ततोऽनन्तरमपस्माराभिनिर्वृत्तिरेव ॥ ६ ॥

तत्रेदमपस्मारविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—अभीक्ष्णमपस्मरन्तं क्षणे क्षणे संज्ञां प्रतिलभमानमुत्पिण्डिताक्षमसाम्ना-विलपन्तमुद्वमन्तं-फेनमतीवाध्मातग्रीवमाविद्धशिरस्कं विषमविनताङ्गुलिकमनवस्थितसक्थिपाणिपादमरुणपरुषश्याव-नखनयनवदनत्वचमनवस्थितचपलपरुषरूक्षरूपदर्शिनं वातलानुपशयं विपरीतोपशयं वातेनापस्मारितं[२] विद्यात् ॥ ७ ॥

अभीक्ष्णमपस्मरन्तं क्षणे क्षणे च सज्ञां प्रतिलभमानमवकूजन्तमास्फालयन्तं भूमिं हरितहारिद्रताम्रनखनयनवदनत्वचं रुधिरोक्षितोग्रभैरवप्रदीप्तरुषितरूपदर्शिनं पित्तलानुपशयं विपरीतोपशयं च पित्तेनापस्मारितं विद्यात् ॥ ८ ॥

चिरादपस्मरन्तं चिराच्च संज्ञां प्रतिलभमानं पतन्तमनतिविकृतचेष्टं लालामुद्वमन्तं शुक्लनखनयनवदनत्वचं शुक्लगुरुस्निग्धरूपदर्शिनं श्लेष्मलानुपशयं विपरीतोपशयं श्लेष्मणाऽपस्मारितं विद्यात् ॥९॥

समवेतसर्वलिङ्गमपस्मारं सान्निपातिकं विद्यात्; तमसाध्यमाचक्षते; इति चत्वारोऽपस्मारा व्याख्याताः ॥ १० ॥

---

१ आवस्थिकं कादाचित्कं, तमःप्रवेश इव तमःप्रवेशस्तमज्ञानमित्यर्थः ।

२ वातेन हेतुना सञ्जातापस्मारमित्यर्थः । अपस्मरन्तमिति पाठे अपस्मृतिमन्तमित्यर्थः ।

तेषामागन्तुरनुबन्धो भवत्येव कदाचित्, तमुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः । तस्य विशेषविज्ञानं-यथोक्तैर्लिङ्गैर्लिङ्गाधिक्यमदोषलिङ्गानुरूपं च किञ्चित् ॥ ११ ॥

हितान्यपस्मारिभ्यस्तीक्ष्णानि संशोधनान्युपशमनानि च यथास्वं, मन्त्रादीनि चागन्तुसंयोगे ॥ १२ ॥

तस्मिन् हि दक्षाध्वरोद्ध्वंसे देहिनां नानादिक्षु विद्रवतामभिद्रवणतरणप्लवनधावनलङ्घनाद्यैर्देहविक्षोभणैः पुरा गुल्मोत्पत्तिरभूत्, हविष्प्राशात् प्रमेहकुष्ठानां, भयत्रासशोकैरुन्मादानां, नानाविधभूताशुचिसंस्पर्शादपस्माराणां; ज्वरस्तु खलु महेश्वरललाटादभवत्, तत्संतापाद्रक्तपित्तम्, अतिव्यवायात् पुनर्नक्षत्रराजस्य राजयक्ष्मेति॥१३॥

भवन्ति चात्र ।

अपस्मरति वातेन पित्तेन च कफेन च ।
चतुर्थः सन्निपातेन प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥ १४ ॥
साध्यांस्तु भिषजः प्राज्ञाः साधयन्ति समाहिताः ।
तीक्ष्णैः संशोधनैश्चैव यथास्वं शमनैरपि ॥ १५ ॥
यदा दोषनिमित्तस्य भवत्यागन्तुरन्वयः ।
तदा साधारणं कर्म प्रवदन्ति भिषग्वराः ॥ १६ ॥

---

१ 'विघ्नभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।' तदा खलु यस्मिन् ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः-तस्मिन् दक्षाध्वरोद्ध्वंसे ज्वरः कस्मात्स्थानादभवदित्याकाङ्क्षायामाह-ज्वरस्तु खलु महेश्वरललाटादभवत् । तत्सन्तापाद्रक्तपित्तम्, रक्तपित्तवमनदर्शनभीतानां देहिनां विद्रवणादिकुपितैर्दोषैः पुरा प्रमेहादिभ्यः पूर्वं गुल्मोत्पत्तिरभूत्, महेश्वरकोपदूषिताद् हविःप्राशात् प्रमेहकुष्ठानामुत्पत्तिरभूत्, तदनन्तरम्—प्रमेहिमूत्रैः कुष्ठिपूयैश्च, बीभत्सैर्भीतानां देहिनां पलायने साहसवेगरोधविषमाशनसम्भवाद्राजयक्ष्माऽभत् । एतेषां रोगिणां संसर्गेण महेश्वरकोपेन च जातैः भयत्रासशोकैरुन्मादानामुत्पत्तिरभूत् । पूर्वोक्तरोगिसम्पर्केण नानाविधभूताशुचिसंस्पर्शादपस्माराणाम् । नक्षत्रराजस्य तु यक्ष्मा अतिव्यवायात्, न तु साहसादिना । एवं निदानस्थानीयानामष्टानामध्यायानां सङ्गतिः समीचीना भवति ।

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वौषधविशारदः ।
भिषक् सर्वामयान् हन्ति न च मोहं समृच्छति ॥ १७ ॥
इत्येतदखिलेनोक्तं[1] निदानस्थानमुत्तमम् ।
निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलभ्यते ॥ १८ ॥
तद्यथा—ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ।
रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ॥ १९ ॥
प्लीहाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोफ एव च ।
अर्शोभ्यो जठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ २० ॥
प्रतिश्यायाद्भवेत् कासः कासात् सञ्जायते क्षयः ।
क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपजायते ॥ २१ ॥
ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाद्धेत्वर्थकारिणः ।
उभयार्थकरा दृष्टास्तथैवैकार्थकारिणः ॥ २२ ॥
कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।
न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुरुतेऽपि च ॥ २३ ॥
एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसङ्कराः ।
प्रयोगापरिशुद्धत्वात्तथा चान्योन्यसम्भवात् ॥ २४ ॥
प्रयोगः शमयेद्व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।
नासौ विशुद्धः, शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥ २५ ॥
एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि ।
व्याधेरेकस्य चानेको बहूनां बहवोऽपि च ॥ २६ ॥
ज्वरभ्रमप्रलापाद्या दृश्यन्ते रूक्षहेतुजाः ।
रूक्षेणैकेन चाप्येको ज्वर एवोपजायते ॥ २७ ॥
हेतुभिर्बहुभिश्चैको ज्वरो रूक्षादिभिर्भवेत् ।
रूक्षादिभिर्ज्वराद्याश्च व्याधयः संभवन्ति हि ॥ २८ ॥
लिङ्गं चैकमनेकस्य तथैवैकस्य लक्ष्यते ।

---

१ निदानस्थानप्रथमाध्याये—आद्यान् अष्टौ व्याधीन् व्याख्यास्याम इत्यधिकारः, अतोऽत्राखिलशब्दस्यार्थोऽधिकृतानामष्टानामुत्तमं निदानं साकल्येनोक्तमित्यर्थः । चिकित्सिते पश्चादुत्पन्नानां रोगाणां निदानम् , तत्र—ज्वरादिनिदानन्तु सन्दर्भशुद्ध्यै नातः पौनरुक्त्यम् ।

बहून्येकस्य च व्याधेर्बहूनां स्युर्बहूनि च ॥ २९ ॥
विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो मतः ।
ज्वरस्यैकस्य चाप्येकः सन्तापो लिङ्गमुच्यते ॥ ३० ॥
विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते ।
लिङ्गैरेतैर्ज्वरश्वासहिक्काद्याः सन्ति चामयाः ॥ ३१ ॥
एका शान्तिरनेकस्य तथैवैकस्य लक्ष्यते ।
व्याधेरेकस्य चानेका बहूनां बह्व्य एव च ॥ ३२ ॥
शान्तिरामाशयोत्थानां व्याधीनां लङ्घनक्रिया ।
ज्वरस्यैकस्य चाप्येका शान्तिर्लङ्घनमुच्यते ॥ ३३ ॥
तथा लघ्वशनाद्याश्च ज्वरस्यैकस्य शान्तयः ।
एताश्चैव ज्वरश्वासहिक्कादीनां प्रशान्तयः ॥ ३४ ॥
सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते ।
साध्यते कृच्छ्रसाध्यस्तु यत्नेन महता चिरात् ॥ ३५ ॥
याति नाशेषतां व्याधिरसाध्यो याप्यसंज्ञितः ।
परोऽसाध्यः क्रियाः सर्वाः प्रत्याख्येयोऽतिवर्तते ॥ ३६ ॥
नाऽसाध्यः साध्यतां याति, साध्यो याति त्वसाध्यताम् ।
पादापचारा[1]द्दैवाद्वा यान्ति भावान्तरं गदाः ॥ ३७ ॥
वृद्धिस्थानक्षयावस्थां दोषाणामुपलक्षयेत् ।
सुसूक्ष्मामपि च प्राज्ञो देहाग्निबलचेतसाम् ॥ ३८ ॥
व्याध्यवस्थाविशेषान् हि ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तच्छ्रेयः प्रपद्यते ॥ ३९ ॥
प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ।
तेषु न त्वरया कुर्याद्देहाग्निबलवित् क्रियाम् ॥ ४० ॥
प्रयोगैः क्षपयेद्वा तान् सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।
ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांस्तान् यथासन्नं हरेद्बुधः ॥ ४१ ॥
ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे ।
व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः ॥ ४२ ॥

---

१ भिषग् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयमित्युक्तानां पादानामपचारा-
द्व्यतिक्रमात् ।

विकाराः प्रकृतिश्चैव द्वयं सर्वं समासतः ।
तद्धेतुवशगं हेतोरभावान्न प्रवर्तते ॥ ४३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
सम्प्राप्तिः पूर्वमुत्पत्तिः सूत्रमात्रं चिकित्सितम् ॥ ४४ ॥
ज्वरादीनां विकाराणामष्टानां साध्यता न च ।
पृथगेकैकशश्चोक्ता हेतुलिङ्गोपशान्तयः ॥ ४५ ॥
हेतुपर्यायनामानि व्याधीनां लक्षणस्य च ।
निदानस्थानमेतावत् संग्रहेण[1]ोपदिश्यते ॥ ४६ ॥

इत्याग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थानेऽपस्मारनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति निदानस्थानं सम्पूर्णम् ।

---

१ संग्रहेण=रोगाष्टकनिरूपणमात्रेण संक्षेपेण । एतेनान्येषां चिकित्सिते निरूपणं सूच्यते, अतः पूर्वोक्तनाखिलशब्देन न विरोधः ।

दक्षप्रजापतेरध्वरध्वंसे ज्वर—रक्तपित्त—गुल्म-प्रमेहकुष्ठ-शोषोन्मादापस्माराणां क्रमश उत्पत्तिरासीत्, त एत आद्योत्पन्नाः प्रधानतमा रोगा निरूपिताः, पश्चादुत्पन्ना चिकित्सिते निरूपयिष्यति, सूत्रस्थानेऽपि सूचिताः।

विमानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो रसविमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह[1] खलु व्याधीनां निमित्तपूर्वरूपरूपोपशयसंख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषाननुप्रविश्यानन्तरं रसद्रव्यदोषविकारभेषजदेशकालबलशरीरसाराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसां मानमवहितमनसा यथावज्ज्ञेयं भवति भिषजा, रसादिमानज्ञानायत्तत्वात् क्रियायाः; न ह्यमानज्ञो रसादीनां भिषग् व्याधिनिग्रहसमर्थो भवति; तस्माद्रसादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ! ॥ ३ ॥

तत्रादौ[2] रस-द्रव्य-दोष-विकार-प्रभावान् वक्ष्यामः ॥ ४ ॥

रसास्तावत् षट्—मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः; ते सम्यगुपयुज्यमानाः शरीरं यापयन्ति[3], मिथ्योपयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रकोपणायोपकल्पन्ते ॥ ५ ॥

दोषाः पुनस्त्रयो—वातपित्तश्लेष्माणः; ते प्रकृतिभूताः शरीरोपकारका भवन्ति, विकृतिमापन्नाः खलु नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति[4] ॥ ६ ॥

तत्र[5] दोषमेकैकं त्रयस्त्रयो रसा जनयन्ति, त्रयस्त्रयश्चोपशमयन्ति;

ध्यात्वा नित्यानन्दान् दार्शनिकान् पद्मनाभचरणाँश्च ।
चरकविमानस्थाने, विचारणां काञ्चिदाधास्ये ॥

१ इहेत्यारभ्य अग्निवेश इत्यन्तेन ग्रन्थेन निदानस्थानेन सह सङ्गतिं दर्शयन् विमानमधिकरोति । मानं प्रमाणं, विविधं विशिष्टं विचारसहितं वा मानं विमानम् ।

२ अध्यायार्थं प्रतिश्रृणोति-तत्रादावित्यादिना । ३ यापयन्ति=निर्वाहयन्ति

४ उपतापयन्ति=रोगवन्तं कुर्वन्ति । उपतापो रोगः ।

५ केन रसेन को दोषो विकृतिमापद्यते इत्याकाङ्क्षायामाह-तत्र दोषमित्यादि ।

तद्यथा—कटुतिक्तकषाया वातं जनयन्ति, मधुराम्ललवणास्त्वेनं शमयन्ति; कट्वम्ललवणाः पित्तं जनयन्ति, मधुरतिक्तकषायाः पुनरेनच्छमयन्ति; मधुराम्ललवणाः श्लेष्माणं जनयन्ति, कटुतिक्तकषायास्त्वेनं शमयन्ति ॥ ७ ॥

रसदोषसन्निपाते तु ये रसा यैर्दोषैः समानगुणाः समानगुणभूयिष्ठा वा भवन्ति ते तानभिवर्धयन्ति, विपरीतगुणा विपरीतगुणभूयिष्ठा वा शमयन्त्यभ्यस्यमानाः-इत्येतद्व्यवस्थाहेतोः षट्त्वमुपदिश्यते रसानां परस्परेणासंसृष्टानां, त्रित्वं च दोषाणां; संसर्गविकल्पविस्तरो ह्येषामपरिसंख्येयो भवति, विकल्पभेदापरिसंख्येयत्वात् ॥ ८ ॥

तत्र खल्वनेकरसेषु द्रव्येष्वनेकदोषात्मकेषु च विकारेषु रसदोषप्रभावमेकैकश्येनाभिसमीक्ष्य ततो द्रव्यविकारयोः प्रभावतत्त्वं व्यवस्येत् , न त्वेवं खलु सर्वत्र; न हि विकृतिविषमसमवेतानां नानाऽऽत्मकानां परस्परेण चोपहतानामन्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसातुं शक्यं, तथायुक्ते हि समुदाये समुदायप्रभावतत्त्वमेवोपलभ्य ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत् । तस्माद्रसप्रभावतश्च द्रव्यप्रभावतश्च दोषप्रभावतश्च विकारप्रभावतश्च तत्त्वमुपदेक्ष्यामः । तत्रैष रसप्रभाव उपदिष्टो भवति ॥ ९ ॥

द्रव्यप्रभावं पुनरुपदेक्ष्यामः—तैलसर्पिर्मधूनि वातपित्तश्लेष्मप्रशमनानि द्रव्याणि भवन्ति । तत्र, तैलं स्नेहौष्ण्यगौरवोपपन्नत्वाद्वातं जयति सततमभ्यस्यमानं; वातो हि रौक्ष्यशैत्यलाघवोपपन्नो विरुद्धगुणो भवति, विरुद्धगुणसन्निपाते हि भूयसाऽल्पमवजीयते, तस्मात्तैलं वातं जयति सततमभ्यस्यमानम् । सर्पिः खल्वेवमेव पित्तं जयति, माधुर्याच्छैत्यान्मन्दवीर्यत्वाच्च; पित्तं ह्यमधुरमुष्णं तीक्ष्णं च । मधु च श्लेष्माणं जयति, रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्यात् कषायत्वाच्च; श्लेष्मा हि स्निग्धो मन्दो मधुरश्चेति विपरीतगुणः । यच्चान्यदपि किञ्चिद्द्रव्यमेवं

१ रसानां गुणाः, स्वसमवायिद्रव्यगुणवत्तयेति 'गुणा गुणाश्रया नोक्ता' इति सूत्रे स्पष्टीकृतम् ।

२ शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् । वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ वा० भ० ।

३ अधिकेन हीनं शम्यते इत्यर्थः ।

वातपित्तकफेभ्यो गुणतो विपरीतं स्यात्तच्चताभ्यत्यभ्यस्यमानम् ॥१०॥

अथ खलु त्रीणि[2] द्रव्याणि-नात्युपयुञ्जीताधिकमन्येभ्यो द्रव्येभ्यः; तद्यथा-पिप्पलीः, क्षारं, लवणमिति ॥ ११ ॥

पिप्पल्यो हि कटुकाः सत्यो मधुरविपाका गुर्व्यो नात्यर्थं स्निग्धोष्णाः प्रक्लेदिन्यो भेषजाभिमताश्च, ताः सद्यः शुभाशुभकारिण्यो भवन्ति, आपातभद्राः प्रयोगसमसाद्गुण्यात् , दोषसञ्चयानुबन्धाः; सततमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रक्लेदित्वाच्छ्लेष्माणमुत्क्लेशयन्ति, औष्ण्यात् पित्तं, न च वातप्रशमनायोपकल्पन्तेऽल्पस्नेहोष्णभावात् , योगवाहिन्यस्तु खलु भवन्ति; तस्मात्पिप्पलीर्नात्युपयुञ्जीत ॥ १२ ॥

क्षारः पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्यलाघवोपपन्नः क्लेदयत्यादौ पश्चाद्विशोषयति दहति, पचति, भिनत्ति सङ्घातं, स पचनदहनभेदनार्थं प्रयुज्यते; सोऽतिप्रयुज्यमानः केशाक्षिहृदयपुंस्त्वोपघातकरः सम्पद्यते, ये ह्येनं ग्रामनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुञ्जते ते ह्यान्ध्यषाण्ड्यखालित्यपालित्यभाजो हृदयापकर्तिनश्च भवन्ति, तद्यथा—प्राच्याश्चीनाश्च; तस्मात् क्षारं नात्युपयुञ्जीत ॥ १३ ॥

लवणं पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्योपपन्नमनतिगुर्वनतिस्निग्धमुपक्लेदि विस्रंसनसमर्थमन्नद्रव्यरुचिकरम् , आपातभद्रं प्रयोगसमसाद्गुण्यात् , दोषसञ्चयानुबन्धं, तद्रोचनपाचनोपक्लेदनविस्रंसनार्थं प्रयुज्यते । तदत्यर्थमुपयुज्यमानं ग्लानिशैथिल्यदौर्बल्याभिनिर्वृत्तिकरं शरीरस्य भवति; ये ह्येनद्ग्रामनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुञ्जते, ते भूयिष्ठं ग्लास्नवः शिथिलमांसशोणिता अपरिक्लेशसहाश्च भवन्ति, तद्यथा—बाह्लीकसौराष्ट्रिकसैन्धवसौवीरकाः, ते हि पयसाऽपि सदा लवणमश्नन्ति; येऽपीह भूमेरत्यूषरा देशास्तेष्वोषधिवीरुद्वनस्पतिवानस्पत्या न जायन्तेऽल्पतेजसो वा भवन्ति लवणोपहतत्वात्; तस्माल्लवणं नात्युपयुञ्जीत; ये ह्यतिलवणसात्म्याः पुरुषास्तेषामपि खालित्येन्द्र[3]लुप्तपालित्यानि वलयश्चाकाले भवन्ति ॥ १४ ॥

---

१ अभ्यस्यमानं-पुनः पुनः सेव्यमानं, सकृदासेव्यमानन्तु न स्वास्थ्यजनकम् । 'विरुद्धगुणयोर्मध्ये भूयसाऽल्पमवजीयते' इति नियमात् ।

२ तैलघृतमधूनि नित्योपयोगीनि प्रतिपाद्य अल्पोपयोगीनि त्रीणि पिप्पल्यादीनि प्रतिपादयति-त्रीणि द्रव्याणीति । ३ इन्द्रलुप्तं क्षुद्रकुष्ठेषु ।

तस्मात्तेषां[1] तत्सात्म्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः; सात्म्यमपि हि क्रमेणोपनिवर्त्यमानमदोषमल्पदोषं वा भवति ॥ १५ ॥

सात्म्यं नाम तत्—यदात्मन्युपशेते[2]; सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः। तच्चिविधं—प्रवरावरमध्यविभागेन; सप्तविधं च-रसैकैकत्वेन, सर्वरसोपयोगाच्च ॥ १६ ॥

तत्र सर्वरसं प्रवरम्[3], अवरमेकरसं, मध्यमं तु प्रवरावरमध्यस्थम्। तत्रावरमध्याभ्यां सात्म्याभ्यां क्रमेण प्रवरमुपपादयेत् सात्म्यम्। सर्वरसमपि च द्रव्यं सात्म्यमुपपन्नं प्रकृत्याद्युपयोक्त्रष्टमानि सर्वाण्याहारविधिविशेषायतनान्यभिसमीक्ष्य हितमेवानुरुध्येत ॥ १७ ॥

तत्र खल्विमान्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि भवन्ति; तद्यथा—प्रकृति-करण-संयोग-राशि-देश-कालो-पयोग-संस्थोपयोक्त्रष्टमानि भवन्ति ॥ १८ ॥

तत्र प्रकृतिरुच्यते--स्वभावो[4] यः, स पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोगः; तद्यथा--माषमुद्गयोः, शूकरैणयोश्च ॥ १९ ॥

करणं पुनः--स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसंस्कारः, संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते। ते गुणाश्च तोयाग्निसन्निकर्षशौचमन्थनदेशकालवासनभावनादिभिः कालप्रकर्षभाजनादिभिश्चाधीयन्ते ॥ २० ॥

संयोगस्तु--द्वयोर्बहूनां वा द्रव्याणां संहतीभावः, स विशेषमारभते यं पुनर्नैकैकशो द्रव्याण्यारभन्ते; तद्यथा—मधुसर्पिषोः, मधुमत्स्यपयसां च संयोगः ॥ २१ ॥

राशिस्तु—सर्वग्रहपरिग्रहौ मात्रामात्राफलविनिश्चयार्थः प्रकृतः; तत्र सर्वस्याहारस्य प्रमाणग्रहणमेकपिण्डेन सर्वग्रहः, परिग्रहः पुनः-प्रमाणग्रहणमेकैकत्वेनाहारद्रव्याणां; सर्वस्य हि ग्रहः सर्वग्रहः,

---

१ तेषामतिलवणक्षारसात्म्यानां तत्सात्म्यतो लवणाद्यतिभक्षणरूपसात्म्यतः क्रमेण न पुनर्झटिति अपगमनं-निवर्त्तनं श्रेयः-कल्याणकारकम्।

२ उपशेते सुखावहं भवति । ३ सर्वरसाभ्यासो बलकरणमिति सूत्रम्।

४ स्वस्य=द्रव्यस्य भावः=गुरुत्वलघुत्वादेर्गुणस्य योगः । यथा-माषेषु गुरुत्वं, मुद्गेषु लघुत्वम्।

सर्वतश्च ग्रहः परिग्रह उच्यते ॥ २२ ॥

देशः पुनः-स्थानं, स द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारौ देशसात्म्यं चाचष्टे॥२३॥

कालो हि—नित्यगश्चावस्थिकश्च; तत्रावस्थिको विकारमपेक्षते, नित्यगस्तु खल्वृतुसात्म्यापेक्षः ॥ २४ ॥

उपयोगसंस्था तु-उपयोगनियमः, स जीर्णलक्षणापेक्षः ॥ २५ ॥

उपयोक्ता पुनः-यस्तमाहारमुपयुङ्क्ते, यदायत्तमोकसात्म्यम् ॥२६॥

इत्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि व्याख्यातानि भवन्ति । एषां विशेषाः शुभाशुभफलाः परस्परोपकारका भवन्ति; तान् बुभुत्सेत, बुद्ध्वा च हितेप्सुरेव स्यात्, न च मोहात् प्रमादाद्वा प्रियमहितमसुखोदर्कमुपसेव्यमाहारजातमन्यद्वा किञ्चित् ॥ २७ ॥

तत्रेदमाहारविधिविधानमरोगाणामातुराणां च केषांचित् काले प्रकृत्यैव हिततमं भुञ्जानानां भवति—उष्णं स्निग्धं मात्रावज्जीर्णे वीर्याविरुद्धमिष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणं नातिद्रुतं नातिविलम्बितमजल्पन्नहसंस्तन्मना भुञ्जीतात्मानमभिसमीक्ष्य सम्यक् ॥ २८ ॥

तस्य साद्गुण्यमुपदेक्ष्यामः—उष्णमश्नीयात् ;उष्णं हि भुज्यमानं स्वदते, भुक्तं चाग्निमौदर्यमुदीरयति, क्षिप्रं च जरां गच्छति, वातं चानुलोमयति, श्लेष्माणां च परिशोषयति, तस्मादुष्णमश्नीयात् ॥२९॥

स्निग्धमश्नीयात्—स्निग्धं हि भुज्यमानं स्वदते, भुक्तमौदर्यमग्निमुदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति, वातमनुलोमयति, दृढीकरोतीन्द्रियाणि, शरीरमुपचिनोति, बलाभिवृद्धिं चाभिजनयति, वर्णप्रसादमपि चाभिनिर्वर्तयति, तस्मात् स्निग्धमश्नीयात् ॥ ३० ॥

मात्रावदश्नीयात्—मात्रावद्धि भुक्तं वातपित्तकफानप्रपीडयदायुरेव विवर्धयति केवलं, सुखं गुदमनुपर्येति, न चोष्माणमुपहन्ति, अव्यथं च परिपाकमेति, तस्मान्मात्रावदश्नीयात् ॥ ३१ ॥

जीर्णेऽश्नीयात्—अजीर्णे हि भुञ्जानस्याभ्यवहृतमाहारजातं पूर्वस्याहारस्य रसमपरिणतमुत्तरेणाहाररसेनोपसृजत् सर्वान् दोषान् प्रकोपयत्याशु, जीर्णे तु भुञ्जानस्य स्वस्थानस्थेषु दोषेष्वग्नौ चोदीर्णे जातायां च बुभुक्षायां विवृतेषु च स्रोतसां मुखेषूद्गारे विशुद्धे विशुद्धे च हृदये वातानुलोम्ये विसृष्टेषु च वातमूत्रपुरीषवेगेष्वभ्यवहृ-

१ इत आरभ्य भोजनविधिविधानम् अध्यायसमाप्तिपर्य्यन्तम् ।

तमाहारजातं सर्वशरीरधातूनप्रदूषयदायुरेवाभिवर्धयति केवलं, तस्माज्जीर्णेऽश्नीयात् ॥ ३२ ॥

वीर्याविरुद्धमश्नीयात्—अविरुद्धवीर्यमश्नन् हि न विरुद्धवीर्याहारजैर्विकारैरयमुपसृज्यते, तस्माद्वीर्याविरुद्धमश्नीयात् ॥ ३३ ॥

इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणं चाश्नीयात्—इष्टे हि देशे भुञ्जानो नानिष्टदेशजैर्मनोविघातकरैर्भावैर्मनोविघातं प्राप्नोति, तथैवेष्टैः सर्वोपकरणैः, तस्मादिष्टे देशे तथेष्टसर्वोपकरणं चाश्नीयात् ॥ ३४ ॥

नातिद्रुतमश्नीयात्-अतिद्रुतं हि भुञ्जानस्योत्स्नेहनम्, अवसादनं, भोजनस्याप्रतिष्ठानं, भोज्यदोषसाद्गुण्योपलब्धिश्च न नियता, तस्मान्नातिद्रुतमश्नीयात् ॥ ३५ ॥

नातिविलम्बितमश्नीयात्—अतिविलम्बितं हि भुञ्जानो न तृप्तिमधिगच्छति, बहु भुङ्क्ते, शीतीभवत्याहारजातं, विषमपाकं च भवति, तस्मान्नातिविलम्बितमश्नीयात् ॥ ३६ ॥

अजल्पन्नहसंस्तन्मना भुञ्जीत--जल्पतो हसतोऽन्यमनसो वा भुञ्जानस्य त एव हि दोषा भवन्ति य एवातिद्रुतमश्नतः, तस्मादजल्पन्नहसंस्तन्मना भुञ्जीत ॥ ३७ ॥

आत्मानमभिसमीक्ष्य[1] भुञ्जीत सम्यक्—इदं ममोपशेते, इदं नोपशेत इत्येवं विदितं ह्यस्य आत्मन आत्मसात्म्यं भवति, तस्मादात्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यगिति ॥ ३८ ॥

भवति चात्र ।

रसान् द्रव्याणि दोषांश्च विकारांश्च प्रभावतः ।
वेद यो देशकालौ च शरीरं च स नो[2] भिषक् ॥ ३९ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विमानार्थो रसद्रव्यदोषरोगाः प्रभावतः ।
द्रव्याणि नातिसेव्यानि त्रिविधं सात्म्यमेव च ॥ ४० ॥
आहारायतनान्यष्टौ भोज्यसाद्गुण्यमेव च ।
विमाने रससंख्याते सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ ४१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते तृतीये विमानस्थाने रसविमानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

१ आत्मानं स्वप्रकृतिम् । २ नोऽस्माकं 'सम्मतो' भिषक् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिविध[1]कुक्षीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिविधं कुक्षौ स्थापयेदवकाशांशमाहारस्याहारमुपयुञ्जानः; तद्यथा-एकमवकाशांशं मूर्ता[2]नामाहारविकाराणाम्, एकं द्रवाणाम्, एकं पुनर्वातपित्तश्लेष्मणाम् । एतावतीं ह्याहारमात्रामुपयुञ्जानो नामात्राहारजं किञ्चिदशुभं प्राप्नोति ॥ ३ ॥

न च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारस्य कृत्स्नमाहारफलसौष्ठवमवाप्तुं शक्यं, प्रकृत्यादीनामष्टानामाहारविधिविशेषायतनानां प्रविभक्तफलत्वात् ॥ ४ ॥

तत्रायं तावदाहारराशिमधिकृत्य मात्रामात्राफलविनिश्चयार्थः प्रकृतः; एतावानेव ह्याहारराशिविधिविकल्पो यावन्मात्रावत्त्वममात्रावत्त्वं च ॥ ५ ॥

तत्र मात्रावत्त्वं पूर्वमुद्दिष्टं कुक्ष्यंशविभागेन, तद्भूयो विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—[3]कुक्षेरप्रपीडनमाहारेण, हृदयस्यानवरोधः, पार्श्वयोरविपाटनम्, अनतिगौरवमुदरस्य, प्रीणनमिन्द्रियाणां, क्षुत्पिपासोपरमः, स्थानासनशयनगमनप्रश्वासोच्छ्वासहास्यसङ्कथासु च सुखानुवृत्तिः, सायं प्रातश्च सुखेन परिणमनं, बलवर्णोपचयकरत्वं चेति मात्रावतो लक्षणमाहारस्य भवति ॥ ६ ॥

अमात्रावत्त्वं पुनर्द्विविधमाचक्षते—हीनमधिकं चेति; तत्र हीनमात्रमाहारराशिं बलवर्णोपचयक्षयकरमतृप्तिकरमुदावर्तकरमवृष्यमनायुष्यमनौजस्यं शरीरमनोबुद्धीन्द्रियोपघातकरं सारविधमनमलक्ष्म्यावहमशीतेश्च वातविकाराणामायतनमाचक्षते ॥ ७ ॥

अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपणमिच्छन्ति कुशलाः—यो हि मूर्ता-

---

१ 'मात्राशी स्यादाहारमात्रा पुनरग्निबलापेक्षिणी' सू० ५।१ इति सूत्रसूचितां मात्रामग्निमग्निस्थानं पाकादीनाहारस्य विशेषेण प्रतिपादयितुमयमध्याय आरभ्यते।

२ मूर्त्तानां घनानामोदनादीनाम् ।

३ आहारमात्रागुणानाह-कुक्षेरपीडनमित्यादिना ।

नामाहारजातानां सौहित्यं[1] गत्वा पश्चाद्द्रवैस्तृप्तिमापद्यते भूयः, तस्यामाशयगता वातपित्तश्लेष्माणोऽभ्यवहारेणातिमात्रेणातिप्रपीड्यमानाः सर्वे युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपितास्तमेवाहारराशिमपरिणतमाविश्य कुक्ष्येकदेशमाश्रिता विष्टम्भयन्तः सहसा वाऽप्युत्तराधराभ्यां मार्गाभ्यां प्रच्यावयन्तः पृथक् पृथगिमान् विकारानभिनिर्वर्तयन्त्यतिमात्रभोक्तुः । तत्र, वातः शूलानाहाङ्गमर्दमुखशोषमूर्च्छाभ्रमाग्निवैषम्यपार्श्वपृष्ठकटिग्रहसिराऽऽकुञ्चनसंस्तम्भनानि करोति; पित्तं पुनर्ज्वरातीसारान्तर्दाहतृष्णामदभ्रमप्रलपनानि; श्लेष्मा तु छर्द्यरोचकाविपाकशीतज्वरालस्यगात्रगौरवाभिनिर्वृत्तिकरः[2] सम्पद्यते ॥ ८ ॥

न च खलु केवलमतिमात्रमेवाहारराशिमामप्रदोषकरमिच्छन्ति, अपि तु खलु गुरुरूक्षशीतशुष्कद्विष्टविष्टम्भिविदाह्यशुचिविरुद्धानामकाले चान्नपानानामुपसेवनं, कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याह्रीशोकमानोद्वेगभयोपतप्तमनसा वा यदन्नपानमुपयुज्यते तदप्याममेव प्रदूषयति ॥ ९ ॥

भवति चात्र ।

मात्रयाऽप्यभ्यवहृतं[3] पथ्यं चान्नं न जीर्यति ।
चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरैः[4] ॥ १० ॥

तं द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते भिषजः–विसूचिकामलसकं च[5] ॥ ११ ॥

तत्र विसूचिकामूर्ध्वं चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विद्यात् ॥ १२ ॥

अलसकमुपदेक्ष्यामः—दुर्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुरुबहुरूक्षशीतशुष्कान्नसेविनस्तदन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा च विबद्धमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वान्न बहिर्मुखीभवति, ततश्छर्द्यतीसारवर्ज्यान्यामप्रदोषलिङ्गान्यभिदर्शयत्यतिमात्राणि; अतिमात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गास्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचित् केवलमेवास्य शरीरं दण्डवत् स्तम्भयन्ति, ततस्तं दण्डालसकमसाध्यं ब्रुवते ॥ १३ ॥

---

१ सौहित्यं तृप्तिम् । २ निर्वृत्तिर्निष्पत्तिः ।
३ अभ्यवहृतं=भुक्तम् । ४ हेतौ तृतीया, एतैर्हेतुभूतैरित्यर्थः ।
५ न जीर्य्यतीत्यनेन सूचितमामं विभजते–द्विविधमिति ।

विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरामदोषमामविषमित्याचक्षते भिषजः, विषसदृशलिङ्गत्वात्; तत् परमसाध्यम्, आशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ १४ ॥

तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुल्लेखयेदादौ[1] पाययित्वा सलवणमुष्णं वारि; ततः स्वेदनवर्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ॥ १५ ॥

विसूचिकायां तु लङ्घनमेवाग्रे विरिक्तवच्चानुपूर्वी ॥ १६ ॥

आमप्रदोषेषु त्वन्नकाले जीर्णाहारं पुनर्दोषावलिप्तामाशयं स्तिमितगुरुकोष्ठमनन्नाभिलाषिणमभिसमीक्ष्य पाययेद्दोषशेषपाचनार्थमौषधमग्निसंधुक्षणार्थं च, न त्वेवाजीर्णाशनम्; आमप्रदोषदुर्बलो ह्यग्निर्युगपद्दोषमौषधमाहारजातं चाशक्तः पक्तुम्, अपि चामप्रदोषाहारौषधविभ्रमोऽतिबलत्वादुपरतकायाग्निं सहसैवातुरमबलमतिपातयेत् ॥ १७ ॥

आमप्रदोषजानां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवोपरमो भवति । सति त्वनुबन्धे कृतापतर्पणानां व्याधीनां निग्रहे निमित्तविपरीतमपास्यौषधमातङ्कविपरीतमेवावचारयेद्यथास्वं; सर्वविकाराणामपि च निग्रहे हेतुव्याधिविपरीतमौषधमिच्छन्ति कुशलाः, तदर्थकारि[2] वा ॥ १८ ॥

विमुक्तामप्रदोषस्य पुनः परिपक्वदोषस्य दीप्ते चाग्नावभ्यङ्गास्थापनानुवासनं विधिवत् स्नेहपानं च युक्त्या प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च सम्यगिति ॥ १९ ॥

भवन्ति चात्र ।

अशितं खादितं पीतं लीढं च क्व विपच्यते ।
एतत्त्वां धीर ! पृच्छामस्तन्न आचक्ष्व बुद्धिमन् ! ॥ २० ॥
इत्यग्निवेशप्रमुखैः शिष्यैः पृष्टः पुनर्वसुः ।
आचचक्षे ततस्तेभ्यो यत्राहारो विपच्यते ॥ २१ ॥
नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः ।

---

१ उल्लेखयेद्वमनं कारयेत्, सलवणमुष्णं वारिविषूचिकाबोधे झटिति देयम् । ततो वान्तस्य स्वेदनादय उपचारा अवश्यं कर्त्तव्याः, बहुधा दृष्टोऽयमुपायः ।
२ हेतुव्याधिविपर्ययस्तार्थकारीत्यर्थः ।

अशितं खादितं पीतं लीढं चात्र विपच्यते ॥ २२ ॥
आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम् ।
पक्कः सर्वाश्रयं पश्चाद्धमनीभिः प्रपद्यते ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकः ।

तस्य[1] मात्रावतो लिङ्गं फलं चोक्तं यथायथम् ।
अमात्रस्य तथा लिङ्गं फलं चोक्तं विभागशः ॥ २४ ॥
आहारविध्यायतनानि चाष्टौ सम्यक्परीक्ष्यात्महितं विदध्यात् ।
अन्यश्च यः कश्चिदिहास्ति मार्गो हितोपयोगेषु भजेत तं च ॥ २५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते तृतीये विमानस्थाने त्रिविध-कुक्षीयं विमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो[2] जनपदोद्ध्वंसनीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे[3] द्विजातिवराध्युषितायां काम्पिल्यराजधान्यां भगवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽन्तेवासिगणपरिवृतः पश्चिमे घर्ममासे गङ्गातीरे वनविचारमनुविचरञ्छिष्यमग्निवेशमब्रवीत्[4]—॥ ३ ॥

दृश्यन्ते हि खलु सौम्य ! नक्षत्रग्रहचन्द्रसूर्यानिलानलानां[5] दिशां चाप्रकृतिभूतानामृतुवैकारिका भावाः, अचिरादितो भूरपि च न यथावद्रसवीर्यविपाकप्रभावमोषधीनां प्रतिविधास्यति, तद्वियोगा-

---

१ मात्राप्रमाणं विद्यते यस्य तस्य आहारस्येत्यर्थः ।

२ अथ प्रतिव्यक्तिनियतमात्रादिवत्ता प्रकृत्याद्यष्टविधिपूर्वकाहारादिविचारानन्तरं यतोऽनेकव्यक्तिनियतसमानकालिकरोगहेतुर्विमातव्योऽतो जनपदोद्ध्वंसनीयं विशिष्टं वायुजलदेशकालरूपं मानं विशेषयुक्तिप्रदर्शनपूर्वकं कथयिष्याम इत्यर्थः ।
३ पञ्चालक्षेत्रे–कान्यकुब्जदेशे ।

४ वनं विचर्य्य विचर्य्य वनविचारं विचरन्भ्रमन्, कर्मण्युपपदे णमुल् ।

५ नक्षत्राणि=अश्विन्यादीनि । ग्रहाः=भौमादयः । पूर्वनिपातप्रकरणमनित्यम् ।

चातङ्कप्रायता नियता; तस्मात् प्रागुद्ध्वंसात् प्राक् च भूमेर्विरसीभावादुद्धरध्वं सौम्य ! भैषज्यानि यावन्नोपहतरसवीर्यविपाकप्रभावाणि भवन्ति; वयं चैषां रसवीर्यविपाकप्रभावानुपयोक्ष्यामहे, ये चास्माननुकाङ्क्षन्ति, यांश्च वयमनुकाङ्क्षामः; न हि सम्यगुद्धृतेषु भैषज्येषु सम्यग्विहितेषु सम्यक् चावचारितेषु जनपदोद्ध्वंसकराणां विकाराणां किंचित् प्रतीकार[1]गौरवं भवति ॥ ४ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—उद्धृतानि खलु भगवन् ! भैषज्यानि सम्यग्विहितानि च सम्यगवचारितानि च; अपि तु खलु जनपदोद्ध्वंसनमेकेनैव व्याधि[2]ना युगपदसमानप्रकृत्याहारदेहबलसात्म्यसत्त्ववयसां मनुष्याणां कस्माद्भवतीति ॥ ५ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—एवमसामान्यानामेभिरप्यग्निवेश ! प्रकृत्यादिभिर्भावैर्मनुष्याणां येऽन्ये भावाः सामान्यास्तद्वैगुण्यात् समानकालाः समानलिङ्गाश्च व्याधयोऽभिनिर्वर्तमाना जनपदमुद्ध्वंसयन्ति; ते तु खल्विमे भावाः सामान्या जनपदेषु भवन्ति; तद्यथा—वायुरुदकं देशः काल इति ॥ ६ ॥

तत्र वातमेवंविधमनारोग्यकरं विद्यात्; तद्यथा—यथर्तुविषममतिस्तिमितमतिचलमतिपरुषमतिशीतमत्युष्णमतिरूक्षमत्याभिष्यन्दिनमतिभैरवारावमतिप्रतिहतपरस्परगतिमतिकुण्डलिनमसात्म्यगन्धबाष्पसिकतापां[3]शुधूमोपहतमिति ॥ ७ ॥

उदकं तु खलु-अत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्शं क्लेदबहुलमपक्रान्तजलचरविहङ्गमुपक्षीणजलेशयमप्रीतिकरमपगतगुणं विद्यात् ॥ ८ ॥

देशं पुनः—विकृतवर्णगन्धरसस्पर्शं क्लेदबहुलमुपसृष्टं सरीसृपव्यालमशकशलभमाक्षिकामूषकोलूकश्माशानिकशकुनिजम्बुकादिभिस्तृणोलूपोपवनवन्तं लताप्रतानादिबहुलमपूर्ववदवपतितशुष्कनष्टशस्यं धूम्रपवनं प्रध्मातपतत्रिगणमुत्क्रुष्टश्वगणमुद्भ्रान्तव्यथितविविधमृगपक्षिसङ्घमुत्सृष्टनष्टधर्मसत्यलज्जाचारशीलगुणजनपदं शश्वत्क्षुभितोदीर्णसलिलाशयं प्रततोल्कापातनिर्घातभूमिकम्पमतिभयारावरूपं

१ प्रतीकारे गौरवं-कष्टं न हि भवतीत्यर्थः ।

२ एकेन=महामारीपदवाच्येन व्याधिना सञ्चारिणा विषूचिकादिना ।

३ तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांशवः । द्विरूपकोषः ।

रूक्षताम्रारुणसिताभ्रजालसंवृतार्कचन्द्रतारकमभीक्ष्णं ससंभ्रमोद्वेगमिव सत्रासरुदितमिव सतमस्कमिव गुह्यकाचरितमिवाक्रन्दितशब्दबहुलं चाहितं विद्यात् ॥ ९ ॥

कालं तु खलु-यथर्तुलिङ्गाद्विपरीतलिङ्गमातिलिङ्गं हीनलिङ्गं चाहितं व्यवस्येत् ॥ १० ॥

इमानेवंदोषयुक्तांश्चतुरो भावान् जनपदोद्ध्वंसकरान् वदन्ति कुशलाः; अतोऽन्यथा[1]भूतांस्तु हितानाचक्षते ॥ ११ ॥

विगुणे[2]ष्वपि तु खल्वेतेषु जनपदोद्ध्वंसनकरेषु भावेषु भेषजेनोपपाद्यमानानामभयं भवति रोगेभ्य इति ॥ १२ ॥

भवन्ति चात्र ।

वैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलाम्भसाम् ।
गरीयस्त्वं विशेषेण हेतुमत् संप्रवक्ष्यते ॥ १३ ॥
वाताज्जलं, जलाद्देशं, देशात् कालं, स्वभावत[3]: ।
विद्याद्दुष्परिहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थवित् ॥ १४ ॥
वाय्वादिषु यथोक्तानां दोषाणां तु विशेषवित् ।
प्रतीकारस्य सौकर्ये विद्याल्लाघवलक्षणम् ॥ १५ ॥
चतुर्ष्वपि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः ।
भेषजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥ १६ ॥
येषां न मृत्युसामान्यं सामान्यं न च कर्मणाम् ।

---

१ एतावता ग्रन्थेन विकृताः, वातोदकदेशकाला व्याख्याताः । अतोऽन्यथाभूता अविकृता हिता भवन्तीति भावः ।

२ ननु वातादिभिर्विकृतैर्यदि जनपदोद्ध्वंसो भवत्येव चेत्, किमर्थं पूर्वं सौम्य ! उद्धरद्ध्वं भैषज्यानि इत्युक्तमिति चेदाह—विगुणेष्वपीति । उपपाद्यमानानाम्-उपयुज्यमानानाम्, चिकित्सकैः कर्तृभिः, भेषजेन करणभूतेनेत्यर्थः ।

३ वातः संवृतदेशावस्थानेन परिहर्तुं शक्यते न जलम्, 'तृषितो मोहमभ्येति' इति जीवनरक्षणार्थमवश्यपेयत्वाद् । जलविकारा अपि वह्निसन्तापादिना परिहर्त्तुं शक्यन्ते, न देशविकाराः । देशान्तरगमनेन देशविकारा अपि परिहर्त्तुं शक्यन्ते इति चेत्कालविकारो यत्र गच्छति तत्रापि, इति हेतोः पूर्वापेक्षया उत्तरस्य दुष्परिहार्यत्वम् ।

कर्म पञ्चविधं[1] तेषां भेषजं परमुच्यते ॥ १७ ॥
रसायनानां विधिवच्चोपयोगः प्रशस्यते ।
शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः पूर्वमुद्धृतैः ॥ १८ ॥
सत्यं भूते दया दानं बलयो देवताऽर्चनम् ।
सद्वृत्तस्यानुवृत्तिश्च प्रशमो गुप्तिरात्मनः ॥ १९ ॥
हितं जनपदानां च शिवानामुपसेवनम् ।
सेवनं ब्रह्मचर्यस्य तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥ २० ॥
संकथा धर्मशास्त्राणां महर्षीणां जितात्मनाम् ।
धार्मिकैः सात्त्विकैर्नित्यं सहास्या वृद्धसम्मतैः ॥ २१ ॥
इत्येतद्भेषजं प्रोक्तमायुषः परिपालनम् ।
येषामनियतो मृत्युस्तस्मिन् काले सुदारुणे ॥ २२ ॥

इति श्रुत्वा जनपदोद्ध्वंसने कारणानि पुनरपि भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच-अथ खलु भगवन्! कुतोमूलमेषां[2] वाय्वादीनां वैगुण्यमुत्पद्यते, येनोपपन्ना[3] जनपदमुद्ध्वंसयन्तीति ॥ २३ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः – सर्वेषामप्यग्निवेश! वाय्वादीनां यद्वैगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्मः, तन्मूलं वाऽसत्कर्म पूर्वकृतं; तयोर्योनिः प्रज्ञाऽपराध एव । तद्यथा – यदा वै देश-नगर-निगम-जनपदप्रधाना धर्ममुत्क्रम्याधर्मेण प्रजां प्रवर्तयन्ति, तदाश्रितोपाश्रिताः पौरजनपदा व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्ममभिवर्धयन्ति, ततः सोऽधर्मः प्रसभं धर्ममन्तर्धत्ते, ततस्तेऽन्तर्हितधर्माणो देवताभिरपि त्यज्यन्ते, तेषां तथाऽन्तर्हितधर्माणामधर्मप्रधानानामपक्रान्तदेवतानामृतवो व्यापद्यन्ते; तेन नापो यथाकालं देवो वर्षति, न वा वर्षति, विकृतं वा वर्षति, वाता न सम्यगभिवान्ति, क्षिति-

---

१ वमन-विरेचना-स्थापनाऽ-नुवासन-शिरोविरेचनानि, इति पञ्चकर्माणि । तानि च स्नेहनस्वेदनपूर्वकाणि कर्त्तव्यानि ।

२ कुतोमूलमिति समस्तपदं किंमूलमित्यर्थः ।

३ येन वैगुण्येन उपपन्ना युक्ता । यथा वातादिविकारप्रभवस्य जनपदनाशस्याधर्मो मूलं, तथा संग्रामादिषु शस्त्रप्रभवस्यापि समानकालिकस्य सर्वनाशस्याधर्म एव कारणम्, अतिलोभादिनाऽधर्मेण संग्रामादौ प्रवृत्तेः ।

र्व्यापद्यते, सलिलान्युपशुष्यन्ति, ओषधयः स्वभावं परिहायापद्यन्ते विकृतिं, तत उद्ध्वंसन्ते जनपदाः स्पर्शाभ्यवहार्यदोषात् ॥ २४ ॥

तथा–शस्त्रप्रभवस्यापि जनपदोद्ध्वंसस्याधर्म एव हेतुर्भवति। येऽतिप्रवृद्धलोभरोषमोहमानास्ते दुर्बलानवमत्यात्मस्वजनपरोपघाताय शस्त्रेण परस्परमभिक्रामन्ति, परान् वाऽभिक्रामन्ति, परैर्वाऽभिक्राम्यन्ते ॥ २५ ॥

रक्षोगणादिभिर्वा विविधैर्भूतसङ्घैस्तमधर्ममन्यद्वाऽप्यपचारान्तरमुपलभ्याभिहन्यन्ते ॥ २६ ॥

तथाऽभिशापप्रभवस्याप्यधर्म एव हेतुर्भवति; ये लुप्तधर्माणो धर्मादपेतास्ते गुरुवृद्धसिद्धर्षिपूज्यानवमत्याहितान्याचरन्ति, ततस्ताः प्रजा गुर्वादिभिरभिशप्ता भस्मतामुपयान्ति प्रागेवानेकपुरुषकुलविनाशाय; नियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे ॥ २७ ॥

प्रागपि चाधर्मादृते नाशुभोत्पत्तिरन्यतोऽभूत्। आदिकाले हि अदितिसुतसमौजसोऽतिविमलविपुलप्रभावा; प्रत्यक्षदेवदेवर्षिधर्मयज्ञविधिविधानाः शैलसार-संहतस्थिरशरीराः प्रसन्नवर्णेन्द्रियाः-पवन-सम-बल-जवपराक्रमाश्चारुस्फिचोऽभिरूपप्रमाणाकृतिप्रसादोपचयवन्तः सत्यार्जवानृशंस्यदानदमनियमतपउपवासब्रह्मचर्यव्रतपरा, व्यपगतभयरागद्वेषमोहलोभक्रोधशोकमानरोगनिद्रातन्द्राश्रमक्लमालस्यपरिग्रहाश्च पुरुषा बभूवुरमितायुषः; तेषामुदारसत्त्वगुणकर्मणामाचिन्त्यरसवीर्यविपाकप्रभावगुणसमुदितानि प्रादुर्बभूवुः शस्यानि, सर्वगुणसमुदितत्वात् पृथिव्यादीनां कृतयुगस्यादौ ॥ २८ ॥

भ्रश्यति तु कृतयुगे केषांचिदत्यादानात् सांपन्निकानां शरीरगौरवमासीत्, शरीरगौरवाच्छ्रमः, श्रमादालस्यम्, आलस्यात् संचयः संचयात् परिग्रहः, परिग्रहाल्लोभः प्रादुरासीत् ॥ २९ ॥

---

१ अत्रापि पूज्यपूजाव्यतिक्रमरूपस्याधर्मस्य प्राबल्यम्।

२ सत्ययुगस्यारम्भे पुरुषा अमितायुषो बभूवुः, तत्र हेतुः सस्यानां गुणवत्त्वम्, तत्रापि हेतुः पृथिव्यादीनां गुणवत्त्वम्, तत्र हेतुरादिकालवृत्तित्वविशिष्टसत्यार्जवादिधर्मवत्त्वम्। तत्फलम्—अदितिसुतसमगुणगणवत्त्वम्।

३ कृतयुगे क्षीयमाणे सति लोभः प्रादुरासीत्। ततस्त्रेतायां लोभादधर्मपरम्परा।

ततस्त्रेतायां लोभादभिद्रोहः, अभिद्रोहादनृतवचनम्, अनृतवचनात् कामक्रोधमानद्वेषपारुष्याभिघातभयतापशोकाचिन्तोद्वेगादयः प्रवृत्ताः; ततस्त्रेतायां धर्मपादोऽन्तर्धानमगमत्, तस्यान्तर्धानाद् युगवर्षप्रमाणस्य पादह्रासः, पृथिव्यादीनां च गुणपादप्रणाशोऽभूत्, तत्प्रणाशकृतश्च सस्यानां स्नेहवैमल्यरसवीर्यविपाकप्रभावगुणपादभ्रंशः; ततस्तानि प्रजाशरीराणि हीनगुणपादैर्हीयमानगुणैश्चाहारविहारैरयथापूर्वमुपष्टभ्यमानान्यग्निमारुतपरीतानि प्राग्व्याधिभिर्ज्वरादिभिराक्रान्तानि, अतः प्राणिनो ह्रासमवापुरायुषः क्रमश इति ॥ ३० ॥

भवतश्चात्र।

युगे युगे धर्मपादः[1] क्रमेणानेन हीयते।
गुणपादश्च भूतानां[2] एवं लोकः प्रलीयते ॥ ३१ ॥
संवत्सरशते पूर्णे याति संवत्सरः क्षयम्।
देहिनामायुषः काले यत्र[3] यन्मानमिष्यते ॥ ३२ ॥

इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुरुक्तो भवति ॥ ३३ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—किं न खलु भगवन्! नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं न वेति ॥ ३४ ॥

भगवानुवाच—

इहाग्निवेश! भूतानामायुर्युक्तिमपेक्षते ॥ ३५ ॥
दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम्।

---

१ पादश्चतुर्थांशः।

२ पञ्चमहाभूतानां गुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तेषां पादश्चतुर्थांशः।

३ यत्र यस्मिन्काले देहिनामायुषो यन्मानमिष्यते तस्मिन्नायुषि संवत्सरशते पूर्णे एकस्यां शताब्द्यां पूर्णायामेकः संवत्सरः क्षयं यातीत्यन्वयः। सर्वस्य भूमण्डलस्य त्रैराशिकपरमिदम्। तथा चाधुनातनमायुःप्रमाणम् १२० गतकलिः ५०३८। ततश्च सप्ततिरायुः साधारणतयाऽधुना पुण्यप्रकर्षादुपचयः पापप्रभावादपचयस्तु सर्वदाऽस्त्येव। तथा च—वर्षशतमायुः प्रमाणमस्मिन्काले इतिवचनेन चरकप्रतिसंस्कारसमयः कलिगताब्देषु २०० द्विसहस्रमितेषु सिध्यति। वक्ता चास्य कृष्णात्रिसुतः पुनर्वसुः, 'कृष्णात्रेयेण भाषितम्' इति वचनात्। ब्रह्मपुत्रस्यात्रेस्तु दत्तदुर्वासः सोमा एव सुताः प्रसिद्धाः।

दैवमात्मकृतं विद्यात् कर्म यत् पौर्वदेहिकम् ॥ ३६ ॥
स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् ।
बलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणोः ॥ ३७ ॥
दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् ।
तयोरुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य च सुखस्य च ॥ ३८ ॥
नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरा ।
मध्यमा मध्यमस्येष्टा, कारणं शृणु चापरम् ॥ ३९ ॥
दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ।
दैवेन चेतरत् कर्म विशिष्टेनोपहन्यते ॥ ४० ॥
दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ।
कर्म किञ्चित् क्वचित्काले विपाके नियतं महत् ।
किञ्चित्त्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥ ४१ ॥

तस्मादुभयदृष्टत्वादेकान्तग्रहणमसाधुः, निदर्शनमपि चात्रोदाहरिष्यामः—यदि हि नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं स्यात्[1], तदाऽऽयुःकामाणां न मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायाश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनाद्याः क्रिया इष्टयश्च प्रयुज्येरन्; नोद्भ्रान्तचण्डचपलगोगजोष्ट्रखरतुरगमहिषादयः पवनादयश्च दुष्टाः परिहार्याः स्युः, न प्रपातगिरिविषमदुर्गाम्बुवेगाः, तथा न प्रमत्तोन्मत्तोद्भ्रान्तचण्डचपलमोहलोभाकुलमतयः, नारयः, न प्रवृद्धोऽग्निः, न च विविधविषाश्रयाः सरीसृपोरगादयः, न साहसं, नादेशकालचर्या, न नरेन्द्रप्रकोपाः; इत्येवमादयो भावा नाभावकराः स्युः, आयुषः सर्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात् । न चानभ्यस्तकालमरणभयनिवारकाणामकालमरणभयमागच्छेत् प्राणिनां, व्यर्थाश्चारम्भकथाप्रयोगबुद्धयः स्युर्महर्षीणां रसायनाधिकारे, नापीन्द्रो नियतायुषं शत्रुं[2] वज्रेणाभिहन्यात्, नाश्विनावार्तं[3] भेषजेनोपपादयेतां, न चर्षयो यथेष्ट

---

१ यदि स्यात्—तदा न प्रयुज्येरन्—इत्यन्वयः ।

२ शत्रुं वृत्रासुरम्, 'इन्द्रो वज्रेणोदावर्त्तयद् वृत्रम्' 'वज्रहस्तः पुरन्दरः' इत्यादिवेदवचनानि प्रमाणभूतानि ।

३ आर्त्तं—सुत्रामाणम् । यजुः—अ० १९ सौत्रामणी ।

मायुस्तपसा प्राप्नुयुः, न च विदितवेदितव्या महर्षयः ससुरेशा रसायनादीनि सम्यक् पश्येयुरुपदिशेयुराचरेयुर्वा; अपि च सर्वचक्षुषामेतत् परं यदैन्द्रं चक्षुः, इदं चास्माकं प्रत्यक्षं, यथा—पुरुषसहस्राणामुत्थायोत्थायाहवं कुर्वतामकुर्वतां चातुल्यायुष्ट्वं, तथा जातमात्राणामप्रतीकारात् प्रतीकाराच्च, अविषविषप्राशिनां चाप्यतुल्यायुष्ट्वमेव, न च तुल्यो योगक्षेम उदपानघटानां चित्रघटानां चोत्सीदतां, तस्माद्धितोपचारमूलं जीवितमतो विपर्ययान्मृत्युः। अपि च देशकालात्मगुणविपरीतानां कर्मणामाहारविकाराणां च क्रियोपयोगं सम्यक् सर्वातियोगसंधारणमसंधारणमुदीर्णानां च गतिमतां साहसानां च वर्जनमारोग्यानुवृत्तौ हेतुमुपलभामहे उपदिशामः सम्यक् पश्यामश्चेति ॥ ४१ ॥

अतः परमग्निवेश उवाच—एवं सत्यनियतकालप्रमाणायुषां भगवन्! कथं कालमृत्युरकालमृत्युर्वा भवतीति ॥ ४२ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—श्रूयतामग्निवेश! यथा—यानसमायुक्तोऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणैरुपेतः स च सर्वगुणोपपन्नो वाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छेत्, तथाऽऽयुः शरीरोपगतं बलवत्प्रकृत्या यथावदुपचर्यमाणं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छति, स मृत्युः काले; यथा च स एवाक्षोऽतिभाराधिष्ठितत्वाद्विषमपथादपथादक्षचक्रभङ्गाद्वाह्यवाहकदोषादणिमोक्षात् पर्यसनादनुपाङ्गाच्चान्तराऽवसानमापद्यते, तथाऽऽयुरप्ययथाबलमारम्भादयथाग्न्यभ्यवहरणाद्विषमाभ्यवहरणाद्विषमशरीरन्यासादतिमैथुनादसत्संश्रयादुदीर्णवेगविनिग्रहाद्विधार्यवेगाविधारणाद्भूत-विष-वाय्वग्न्युपतापादभिघातादाहारप्रतीकारविवर्जनाच्चान्तराऽवसानमापद्यते, स मृत्यु-

१ सिद्धान्तयति—तस्मादिति। दैवे पुरुषकारे चेत्युक्तमेव हितोपचारमूलमिति। २ कीलमोक्षात्। ३ परिक्षेपात्। ४ स्नेहादानात्।
५ मध्ये, जीर्णतां विना-इत्यर्थः।
६ 'अयथाबलमारम्भः प्राणोपरोधिनाम्' इति सूत्रम्।
७ अन्तरा=वार्द्धक्यं विना।

रकाले; तथा ज्वरादीनप्यातङ्कान्मिथ्योपचरितानकालमृत्यून् पश्याम इति ॥ ४३ ॥

अथाग्निवेशः पप्रच्छ—किं नु खलु भगवन् ! ज्वरितेभ्यः पानीयमुष्णं भूयिष्ठं प्रयच्छन्ति भिषजो न तथा शीतम्, अस्ति च शीतसाध्योऽपि धातुर्ज्वरकर इति ॥ ४४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः,—ज्वरितस्य कायसमुत्थानदेशकालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति भिषजः; ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः, प्रायो भेषजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां पाचनवमनापतर्पणसमर्थानि भवन्ति, पाचनार्थं च पानीयमुष्णं, तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भिषजो भूयिष्ठं; तद्धि तेषां पीतं वातमनुलोमयति, अग्निं चोदर्यमुदीरयति, क्षिप्रं च जरां गच्छति, श्लेष्माणं च परिशोषयति, स्वल्पमपि च पीतं तृष्णाप्रशमनायोपपद्यते;

तथायुक्तमपि चैतन्नात्यर्थो[1]त्सन्नपित्ते ज्वरे सदाहभ्रमप्रलापातिसारे वा प्रदेयम्, उष्णेन हि दाहभ्रमप्रलापातिसारा भूयोऽभिवर्धन्ते, शीतेन चोपशाम्यन्तीति ॥ ४५ ॥

भवति चात्र ।

शीतेनोष्णकृतान् रोगाञ्छमयन्ति भिषग्विदः[2] ।
ये तु शीतकृता रोगास्तेषामुष्णं भिषग्जितम् ॥ ४६ ॥

एवमितरेषामपि व्याधीनां निदानविपरीतं भेषजं भवति कार्यं; यथा—अपतर्पणनिमित्तानां[3] व्याधीनां नान्तरेण पूरण[4]मस्ति शान्तिः, तथा पूरणनिमित्तानां नान्तरेणापतर्पणमिति ॥ ४७ ॥

अपतर्पणमपि च त्रिविधं-लङ्घनं, लङ्घनपाचनं, दोषावसेचनं चेति ॥ ४८ ॥

तत्र लङ्घनमल्पबलदोषाणां, लङ्घनेन ह्यग्निमारुतवृद्ध्या वातातपपरीतमिवाल्पमुदकमल्पो दोषः प्रशोषमापद्यते ॥ ४९ ॥

---

१ पूर्वोक्तगुणविशिष्टमपि तप्तमुदकं प्रकुपितपित्तादिभ्यो न देयमित्याह—नात्यर्थेत्यादिना ।

२ विदन्ति जानन्ति ते विदः=ज्ञानवन्तः, 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' ततः कर्मधारयः, भिषजश्च ते विदश्च, ज्ञानवन्तो वैद्या न केवलं चिकित्सकाः ।

३ लङ्घनादिकारणकानाम् ।   ४ पूरणं संतर्पणम् ।

लङ्घनपाचने तु मध्यबलदोषाणां, लङ्घनपाचनाभ्यां हि सूर्यसंतापमारुताभ्यां पांशुभस्मावकिरणैरिव चाऽनतिबहूदकं मध्यबलो दोषः प्रशोषमापद्यते । बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं, न ह्यभिन्ने केदारसेतौ पल्वलप्रसेकोऽस्ति, तद्वद्दोषावसेचनम् ॥ ५० ॥

दोषावसेचनं तु खल्वन्यद्वा भेषजं प्राप्तकालमप्यातुरस्य नैवंविधस्य कुर्यात्; तद्यथा—अनपवादप्रतीकारस्याऽधनस्याऽपरिचारकस्य वैद्यमानिनश्चण्डस्याऽसूयकस्य तीव्राऽधर्मरुचेरतिक्षीणबलमांसशोणितस्याऽसाध्यरोगोपहतस्य मुमूर्षुलिङ्गान्वितस्य चेति । एवंविधं ह्यातुरमुपचरन् भिषक् पापीयसाऽयशसा योगमृच्छतीति ॥५१॥

भवति चात्र ।

अल्पोदकद्रुमो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।
ज्ञेयः स जाङ्गलो देशः स्वल्परोगतमोऽपि च ॥ ५२ ॥
प्रचुरोदकवृक्षो यो निवातो दुर्लभातपः ।
अनूपोऽबहुदोषश्च, समः साधारणो मतः ॥ ५३ ॥
तदात्वे चानुबन्धे वा यस्य स्यादशुभं फलम् ।
कर्मणस्तन्न कर्तव्यमेतद्बुद्धिमतां मतम् ॥ ५४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

पूर्वरूपाणि सामान्या हेतवः स्वस्वलक्षणाः ।
देशोद्ध्वंसस्य भैषज्यं हेतूनां मूलमेव च ॥ ५५ ॥
प्राग्विकारसमुत्पत्तिरायुषश्च क्षयक्रमः ।
मरणं प्रति भूतानां कालाकालविनिश्चयः ॥ ५६ ॥
यथा चाकालमरणं यथायुक्तं च भेषजम् ।
सिद्धिं यात्यौषधं येषां न कुर्याद्येन हेतुना ॥ ५७ ॥
तदात्रेयोऽग्निवेशाय निखिलं सर्वमुक्तवान् ।
देशोद्ध्वंसनिमित्तीये विमाने मुनिसत्तमः ॥ ५८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते तृतीये विमानस्थाने जनपदोद्ध्वंसनीयं विमानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिविधं खलु रोगविशेषविज्ञानं[1] भवति । तद्यथा—आप्तोपदेशः प्रत्यक्षमनुमानं चेति ॥ ३ ॥

तत्राप्तोपदेशो नाम-आप्तवचनम् ; आप्ता ह्यवितर्कस्मृतिविभागविदो निष्प्रीत्युपतापदर्शिनश्च; तेषामेवंगुणयोगाद्यद्वचनं तत् प्रमाणम् , अप्रमाणं पुनर्मत्तोन्मत्तमूर्खवक्तृदुष्टवचनमिति ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षं तु तद्-यत् स्वयमिन्द्रियैर्मनसा चोपलभ्यते ॥ ५ ॥

अनुमानं खलु-तर्को युक्त्यपेक्षः ॥ ६ ॥

त्रिविधेन खल्वनेन ज्ञानसमुदयेन पूर्वं परीक्ष्य रोगं सर्वथा सर्वमेवोत्तरकालमध्यवसानमदोषं भवति; न हि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुत्पद्यते ॥ ७ ॥

त्रिविधे त्वस्मिन् ज्ञानसमुदाये[2] पूर्वमाप्तोपदेशाज्ज्ञानं[3], ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षोपपद्यते; किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं यत्तत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षमाणो विद्यात् ; तस्माद्[4] द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानं च, त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥ ८ ॥

---

१ रोगविशेषा विज्ञायन्तेऽनेनेति रोगविशेषविज्ञानं प्रमाणम्, तत्त्रिविधमित्यर्थः । विभजते—तद्यथेति ।

२ ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं प्रमाणं तस्य समुदायः समूहस्तस्मिन् प्रमाणसंघाते इत्यर्थः ।

३ आप्तानां यथार्थवक्तृणामृषीणामुपदेशाद्रोगलक्षणोपदेशाज्ज्ञानं ज्वरः सन्तापलक्षणः, रक्तपित्तं रुधिरसरणरूपमतीसारः पुरीषातिसरणरूप इत्याकारकं ज्ञानमाप्तोपदेशरूपशास्त्रादेव भवति, तदनन्तरं रोगिणं दृष्ट्वा 'अयं ज्वरी' 'अस्मिन् ज्वरः' इत्यादि प्रत्यक्षम् , रोगलिङ्गदर्शनेन रोगानुमानमत आह-किं ह्यनुपदिष्टे इति ।

४ यस्मादाप्तोपदेशरहितस्य (अनधीतायुर्वेदस्य) मूर्खस्येव रोगलक्षणज्ञानं प्रत्यक्षादिना न सम्भवति तस्माज्ज्ञानवतां शास्त्रज्ञानां परीक्षा शास्त्रतो ज्ञातलक्षणस्य रोगस्य लक्षणसङ्गमनरूपं परित ईक्षणम् , द्विविधामित्यर्थः ।

तत्रेदमुपदिशन्ति बुद्धिमन्तः-रोगमेकैकमेवंप्रकोपणमेवंयोनिमेवमात्मानमेवमधिष्ठानमेवंवेदनमेवंसंस्थानमेवंशब्दस्पर्शरूपरसगन्धमेवमुपद्रवमेवंवृद्धिस्थानक्षयसमन्वितमेवमुदर्कमेवंनामानं विद्यात्; तस्मिन्निय़ं प्रतीकारार्थां प्रवृत्तिरथवा निवृत्तिरित्युपदेशाज्ज्ञायते ॥ ९ ॥

प्रत्यक्षतस्तु खलु रोगतत्त्वं बुभुत्सुः सर्वैरिन्द्रियैः सर्वानिन्द्रियार्थानातुरशरीरगतान् परीक्षेतान्यत्र रसज्ञानात्[1]; तद्यथा,—अन्त्रकूजनं सन्धिस्फुटनमङ्गुलीपर्वणां स्वरविशेषांश्च ये चान्येऽपि केचिच्छरीरोपगताः शब्दाः स्युस्ताञ्श्रोत्रेण परीक्षेत; वर्णसंस्थानप्रमाणच्छायाः शरीरप्रकृतिविकारौ चक्षुर्वैषयिकाणि यानि चान्यान्यनुक्तानि तानि चक्षुषा परीक्षेत; रसं तु खल्वातुरशरीरगतमिन्द्रियवैषयिकमप्यनुमानादवगच्छेत्, न ह्यस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणमुपपद्यते, तस्मादातुरपरिप्रश्नेनैवातुरमुखरसं विद्यात्, यूकाऽपसर्पणेन त्वस्य शरीरवैरस्यं, मक्षिकोपसर्पणेन शरीरमाधुर्यं, लोहितपित्तसंदेहे तु किं धारिलोहितं लोहितपित्तं वेति श्वकाकभक्षणाद्धारिलोहितमभक्षणाल्लोहितपित्तमित्यनुमातव्यम्, एवमन्यानप्यातुरशरीरगतान् रसाननुमिमीत; गन्धांस्तु खलु सर्वशरीरगतानातुरस्य प्रकृतिवैकारिकान् घ्राणेन परीक्षेत; स्पर्शं च पाणिना प्रकृतिविकृतियुक्तम्; इति प्रत्यक्षतोऽनुमानैकदेशतश्च परीक्षणमुक्तम् ॥ १० ॥

इमे तु खल्वन्येऽप्येवमेव भूयोऽनुमानज्ञेया भवन्ति भावाः, तद्यथा,-अग्निं जरणशक्त्या[2] परीक्षेत, बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीनि शब्दाद्यर्थग्रहणेन, मनोऽर्थाव्यभिचरणेन, विज्ञानं व्यवसायेन, रजः सङ्गेन, मोहमविज्ञानेन, क्रोधमभिद्रोहेण, शोकं दैन्येन, हर्षमामोदेन, प्रीतिं तोषेण, भयं विषादेन, धैर्यमविषादेन, वीर्यमुत्साहेन, अवस्थानमविभ्रमेण, श्रद्धामभिप्रायेण, मेधां ग्रहणेन, संज्ञां

---

१ रसनेन्द्रियं जिह्वाग्रवर्त्ति, अतः शरीरमलीढ्वा रसज्ञानं न शक्यते कर्त्तुमत आह-रसवर्जमिति। मक्षिकापिपिलिकादिद्वारा तु रसज्ञानमनुमानम्।

२ अत्रायं प्रयोगः—अयं जाठराग्निमान्, जरणशक्तिमत्वात्, भीमसेनवत्, एवं सर्वत्रानुमानप्रयोग ऊहनीयः।

नामग्रहणेन, स्मृतिं स्मरणेन, ह्रियमपत्रपणेन, शीलमनुशीलनेन, द्वेषं प्रतिषेधेन, उपधिमनुबन्धेन, धृतिमलौल्येन, वश्यतां विधेयतया, वयोभक्तिसात्म्यव्याधिसमुत्थानानि कालदेशोपशयवेदनाविशेषेण, गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां, दोषप्रमाणविशेषमपचारविशेषेण, आयुषः क्षयमरिष्टैः, उपस्थितश्रेयस्त्वं कल्याणाभिनिवेशेन, अमलं सत्त्वमविकारेण,

ग्रहण्यास्तु मृदुदारुणत्वं स्वप्नदर्शनमभिप्रायं द्विष्टेष्टसुखदुःखानि चातुरपरिप्रश्नेनैव विद्यादिति ॥ ११ ॥

भवन्ति चात्र ।

आप्ततश्चोपदेशेन प्रत्यक्षकरणेन च ।
अनुमानेन च व्याधीन् सम्यग्विद्याद्विचक्षणः ॥ १२ ॥
सर्वथा सर्वमालोच्य यथासम्भवमर्थवित् ।
अथाध्यवस्येत्तत्त्वे च कार्ये च तदनन्तरम् ॥ १३ ॥
कार्यतत्त्वविशेषज्ञः प्रतिपत्तौ न मुह्यति ।
अमूढः फलमाप्नोति यदमोहनिमित्तजम् ॥ १४ ॥
ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति तत्त्ववित् ।
आतुरस्यान्तरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति ॥ १५ ॥

तत्र श्लोकौ ।

सर्वरोगविशेषाणां त्रिविधं ज्ञानसङ्ग्रहम् ।
यथा चोपदिशन्त्याप्ताः प्रत्यक्षं गृह्यते यथा ॥ १६ ॥
ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चाप्युदारधीः ।
भावांस्त्रिरोगविज्ञाने[1] विमाने मुनिरुक्तवान् ॥ १७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते तृतीये विमानस्थाने त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयविमानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

१ त्रिविधं रोगविज्ञानं त्रिरोगविज्ञानम् ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः स्रोतोविमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त एवास्मिन् स्रोतसां प्रकारविशेषाः, सर्वे हि भावाः पुरुषे नान्तरेण स्रोतांस्यभिनिर्वर्तन्ते क्षयं वाऽप्यधिगच्छन्ति; स्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां धातूनामभिवाहीनि भवन्त्ययनार्थेन ॥ ३ ॥

अपि चैके स्रोतसामेव समुदयं पुरुषमिच्छन्ति, सर्वगतत्वात् सर्वसरत्वाच्च दोषप्रकोपणप्रशमनानां; न त्वेतदेवं, यस्य हि स्रोतांसि यच्च वहन्ति यच्चावहन्ति यत्र चावस्थितानि सर्वं तदन्यत्तेभ्यः ॥४॥

अतिबहुत्वात्तु खलु केचिदपरिसंख्येयान्याचक्षते स्रोतांसि, परिसंख्येयानि पुनरन्ये ॥ ५ ॥

तेषां तु खलु स्रोतसां यथास्थूलं कतिचित्प्रकारान्मूलतश्च प्रकोपविज्ञानतश्चानुव्याख्यास्यामः, ये भविष्यन्त्यलमनुक्तार्थज्ञानाय ज्ञानवतां, विज्ञानाय चाज्ञानवतां; तद्यथा—प्राणोदकान्नरसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रमूत्रपुरीषस्वेदवहानि, वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्वशरीरचराणां सर्वस्रोतांस्ययनभूतानि, तद्वदतीन्द्रियाणां पुनः सत्त्वादीनां केवलं चेतनावच्छरीरमयनभूतमधिष्ठानभूतं च; तदेतत् स्रोतसां प्रकृतिभूतत्वान्न विकारैरुपसृज्यते शरीरम् ॥ ६ ॥

तत्र, प्राणवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं महास्रोतश्च; प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषज्ञानं भवति; तद्यथा-अतिसृष्टमतिबद्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दशूलमुच्छ्वसन्तं दृष्ट्वा प्राणवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ७ ॥

उदकवहानां स्रोतसां तालु मूलं क्लोम च; प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—जिह्वाताल्वोष्ठकण्ठक्लोमशोषं पिपासां चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वोदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ८ ॥

---

१ पूर्वोक्तं स्रोतःसमुदायपक्षं खण्डयति—न त्वेतदेवमिति ।

अन्नवहानां स्रोतसामामाशयो मूलं वामं च पार्श्वं; प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—अनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकौ छर्दिं च दृष्ट्वाऽन्नवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ९ ॥

रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः, शोणितवहानां स्रोतसां यकृन्मूलं प्लीहा च, मांसवहानां स्रोतसां स्नायुर्मूलं त्वक् च, मेदोवहानां स्रोतसां वृक्कौ मूलं वपावहनं च, अस्थिवहानां स्रोतसां मेदो मूलं जघनं च, मज्जवहानां स्रोतसामस्थीनि मूलं सन्धयश्च, शुक्रवहानां स्रोतसां वृषणौ मूलं शेफश्च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषां रसादिस्रोतसां विज्ञानान्युक्तानि विविधाशितपीतीये[1]ऽध्याये। यान्येव हि धातूनां प्रदोषविज्ञानानि तान्येव यथास्वं दुष्टानां धातुस्रोतसाम् ॥ १० ॥

मूत्रवहानां स्रोतसां बस्तिर्मूलं वङ्क्षणौ च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा-अतिसृष्टमतिबद्धं वा प्रकुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा बहलं सशूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ११ ॥

पुरीषवहानां स्रोतसां पक्वाशयो[2] मूलं स्थूलगुदं च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा-कृच्छ्रेणाल्पाल्पं सशूलमतिद्रवमतिग्रथितमतिबहु चोपविशन्तं दृष्ट्वा पुरीषवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ १२ ॥

स्वेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं रोमकूपाश्च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा-अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्ष्णतामङ्गस्य परिदाहं लोमहर्षं च दृष्ट्वा स्वेदवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ १३ ॥

स्रोतांसि सिरा धमन्यो रसायन्यो रसवाहिन्यो नाड्यः पन्थानो मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृतासंवृतानि स्थानान्याशयाः क्षया निकेताश्चेति शरीरधात्ववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानि भवन्ति ॥ १४ ॥

---

१ विविधाशितपीतीये रसानां दुष्टिलक्षणमुक्तम्, तेन लक्षणया स्रोतसामपि बोध्यम्।

२ नाभेरधः पक्वाशयः। त्रिवलीरूपं स्थूलगुदम्।

तेषां प्रकोपात् स्थानस्था मार्गगाश्चैव शरीरधातवः प्रकोपमापद्यन्ते; इतरेषां प्रकोपादितराणि च; स्रोतांसि स्रोतांस्येव धातवश्च धातूनेव प्रदूषयन्ति प्रदुष्टाः; तेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दूषयितारो भवन्ति, दोषस्वभावादिति ॥ १५ ॥

भवन्ति चात्र ।

क्षयात् संधारणाद्रौक्ष्याद्व्यायामात् क्षुधितस्य च ।
प्राणवाहीनि दुष्यन्ति स्रोतांस्यन्यैश्च दारुणैः ॥ १६ ॥

औष्ण्यादामाद्भयात् पानादतिशुष्कान्नसेवनात् ।
अम्बुवाहीनि दुष्यन्ति तृष्णायाश्चातिपीडनात् ॥ १७ ॥
अतिमात्रस्य चाकाले चाहितस्य च भोजनात् ।
अन्नवाहीनि दुष्यन्ति वैगुण्यात् पावकस्य च ॥ १८ ॥
गुरुशीतमतिस्निग्धमतिमात्रं समश्नताम् ।
रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानां चातिचिन्तनात् ॥ १९ ॥
विदाहीन्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि द्रवाणि च ।
रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजतां चातपानलौ ॥ २० ॥
अभिष्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरूणि च ।
मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतां दिवा ॥ २१ ॥
अव्यायामाद्दिवास्वप्नान्मेद्यानां चातिभक्षणात् ।
मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वारुण्याश्चातिसेवनात् ॥ २२ ॥
व्यायामादतिसंक्षोभादस्थ्नामतिविघट्टनात् ।
अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातलानां च सेवनात् ॥ २३ ॥
उत्पेषादत्यभिष्यन्दादभिघातात् प्रपीडनात् ।
मज्जवाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानां च सेवनात् ॥ २४ ॥
अकालयोनिगमनान्निग्रहादतिमैथुनात् ।
शुक्रवाहीनि दुष्यन्ति शस्त्रक्षाराग्निभिस्तथा ॥ २५ ॥
मूत्रितोदकभक्ष्यस्त्रीसेवनान्मूत्रनिग्रहात् ।

१ वारुण्या मदिरायाः ।
२ उदकञ्च भक्ष्यञ्च स्त्री च तेषां सेवनं मूत्रितकर्तृकं, कर्तृषष्ठ्या समासः।

मूत्रवाहीनि दुष्यन्ति क्षीणस्यातिकृशस्य च ॥ २६ ॥
संधारणादत्यशनादजीर्णाध्यशनात्तथा[1] ।
वर्चोवाहीनि दुष्यन्ति दुर्बलाग्नेः कृशस्य च ॥ २७ ॥
व्यायामादतिसंतापाच्छीतोष्णाक्रमसेवनात् ।
स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा ॥ २८ ॥
आहारश्च विहारश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः ।
धातुभिर्विगुणश्चापि स्रोतसां स प्रदूषकः ॥ २९ ॥
अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।
विमार्गगमनं चापि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥ ३० ॥
स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।
स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥ ३१ ॥
प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया ।
कार्या तृष्णोपशमनी तथैवामप्रदोषिकी ॥ ३२ ॥
विविधाशितपीतीये रसादीनां यदौषधम् ।
रसादिस्रोतसां कुर्यात्तद्यथास्वमुपक्रमम् ॥ ३३ ॥
मूत्रविट्स्वेदवाहानां चिकित्सा मौत्रकृच्छ्रिकी ।
तथाऽतिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सिकी ॥ ३४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

त्रयोदशानां मूलानि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ।
सामान्यं नामपर्यायाः कोपनानि परस्परम् ॥ ३५ ॥
दोषहेतुः पृथक्त्वेन भेषजोद्देश एव च ।
स्रोतोविमाने निर्दिष्टस्तथा चादौ विनिश्चयः ॥ ३६ ॥
केवलं[2] विदितं यस्य शरीरं सर्वभावतः ।
शारीराः सर्वरोगाश्च स कर्मसु न मुह्यति ॥ ३७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते तृतीये विमानस्थाने स्रोतोविमानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

१ अध्यशनाद्भोजनोपरिभोजनात् । २ केवलं सर्वं विदितं ज्ञानविषयीभूतम् ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो रोगानीकं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

द्वे रोगानीके भवतः प्रभावभेदेन-साध्यमसाध्यं च, द्वे रोगानीके बलभेदेन-मृदु दारुणं च, द्वे रोगानीकेऽधिष्ठानभेदेन—मनोधिष्ठानं शरीराधिष्ठानं च, द्वे रोगानीके निमित्तभेदेन-स्वधातुवैषम्यनिमित्तमागन्तुनिमित्तं च, द्वे रोगानीके आशयभेदेन—आमाशयसमुत्थं पक्वाशयसमुत्थं च; एवमेतत् प्रभावबलाधिष्ठाननिमित्ताशयभेदाद्द्वैधं सद्भेदप्रकृत्यन्तरेण भिद्यमानमथवाऽपि सन्धीयमानं स्यादेकत्वं वा बहुत्वं वा । एकत्वं तावदेकमेव रोगानीकं दुःखसामान्यात्, बहुत्वं तु दश रोगानीकानि प्रभावभेदादिना भवन्ति; बहुत्वमपि संख्येयं स्यादसंख्येयं वा; तत्र संख्येयं तावद्यथोक्तमष्टोदरीये, अपरिसंख्येयं पुनर्यथा—महारोगाध्याये रुग्वर्णसमुत्थानादीनामपरिसंख्येयत्वात् ॥ ३ ॥

न[२] च संख्येयाग्रेषु भेदप्रकृत्यन्तरीयेषु विगीतिरित्यतो दोषवती स्यादत्र काचित् प्रतिज्ञा, न चाविगीतिरित्यतः स्याददोषवती, भेत्ता हि भेद्यमन्यथा भिनत्ति, अन्यथा पुरस्ताद्भिन्नं भेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्दन् भेदसंख्याविशेषमापादयत्यनेकधा, न च पूर्वं भेदाग्रमुपहन्ति; समानायामपि खलु भेदप्रकृतौ प्रकृतानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यं; सन्ति ह्यर्थान्तराणि समानशब्दाभिहितानि, सन्ति चानर्थान्तराणि पर्यायशब्दाभिहितानि; समानो हि रोगशब्दो दोषेषु च व्याधिषु च, दोषा ह्यपि रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दं च लभन्ते, व्याधयश्च रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दं च लभन्ते; तत्र दोषेषु च व्याधिषु च रोगशब्दः समानः, शेषेषु तु विशेषवान् ॥ ४ ॥

---

१ नाभिस्तनयोरन्तरमामाशयः ।

२ संख्येयत्वमसंख्येयत्वञ्च विरुद्धम्, एकत्वमनेकत्वञ्च विरुद्धम्, तत्कथमेकस्मिन् रोगे विरुद्धधर्मयोः समावेश इत्यत आह—न चेति । अग्रशब्दः परिमाणवाची । विगीतिर्विरुद्धभाषणम् ।

तत्र व्याधयोऽपरिसंख्येया भवन्ति; अतिबहुत्वात्; दोषास्तु खलु परिसंख्येयाः, अनतिबहुत्वात्; तस्माद्यथाचित्रं विकारानुदाहरणार्थमनवशेषेण च दोषान् यथावदनुव्याख्यास्यामः। रजस्तमश्च मानसौ दोषौ, तयोर्विकाराः—कामक्रोधलोभमोहेर्ष्यामानमदशोकचिन्तोद्वेगभयहर्षादयः। वातपित्तश्लेष्माणस्तु खलु शारीरा दोषाः; तेषामपि च विकारा—ज्वरातीसारशोथशोषश्वासमेहकुष्ठादयः। इति दोषा केवला व्याख्याताः, विकारैकदेशश्च ॥ ५ ॥

तत्र तु खल्वेषां द्वयानामपि दोषाणां त्रिविधं प्रकोपणं; तद्यथा—असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, परिणामश्चेति। प्रकुपितास्तु खलु ते प्रकोपणविशेषाद्दूष्यविशेषाच्च विकारविशेषानभिनिर्वर्तयन्त्यपरिसंख्येयान्। ते च विकाराः परस्परमनुवर्तमानाः कदाचिदनुबध्नन्ति कामादयो ज्वरादयश्च; नियतस्त्वनुबन्धो रजस्तमसोः परस्परं; न ह्यरजस्कं तमः प्रवर्तते ॥ ६ ॥

प्रायः शरीरदोषाणामेकाधिष्ठानीयानां सन्निपातः संसर्गो वा समानगुणत्वात्; दोषा हि दूषणैः समानाः ॥ ७ ॥

तत्रानुबन्ध्यानुबन्धकृतो विशेषः-स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गो यथोक्तसमुत्थानप्रशमो भवत्यनुबन्ध्यः, तद्विपरीतलक्षणस्त्वनुबन्धः। अनुबन्ध्यानुबन्धलक्षणसमन्वितास्तत्र यदि दोषा भवन्ति, तत्रिकं सन्निपातमाचक्षते, द्वयं च संसर्गम्। अनुबन्ध्यानुबन्धविशेषकृतस्तु बहुविधो दोषभेदः। एवमेष संज्ञाप्रकृतो भिषजां दोषेषु व्याधिषु च नानाप्रकृतिविशेषव्यूहः ॥ ८ ॥

अग्निषु तु शारीरेषु चतुर्विधो विशेषो बलभेदेन भवति; तद्यथा—तीक्ष्णो मन्दः समो विषमश्चेति। तत्र तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचारसहः; तद्विपरीतलक्षणस्तु मन्दः; समस्तु खल्वपचारतो विकृतिमापद्यतेऽनपचारतस्तु प्रकृतावबतिष्ठते, समलक्षणाविपरीतलक्षणस्तु विषम इति ॥ ९ ॥

एते चतुर्विधा भवन्त्यग्नयश्चतुर्विधानामेव पुरुषाणाम्। तत्र,

---

१ वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दोषसंग्रहः।
मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ॥ १। ५६ सूत्रम्।

समवातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयः, वातलानां तु वाताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने विषमा भवन्त्यग्नयः, पित्तलानां तु पित्ताभिभूतेऽग्न्याधिष्ठाने तीक्ष्णा भवन्त्यग्नयः, श्लेष्मलानां तु श्लेष्माभिभूते ह्यग्न्यधिष्ठाने मन्दा भवन्त्यग्नयः ॥ १० ॥

तत्र केचिदाहुः-न समवातपित्तश्लेष्माणो जन्तवः सन्ति, विषमाहारोपयोगित्वान्मनुष्याणां; तस्माच्च वातप्रकृतयः केचित् केचित्पित्तप्रकृतयः केचित्पुनः श्लेष्मप्रकृतयो भवन्तीति । तच्चानुपपन्नं; कस्मात् कारणात् ? समवातपित्तश्लेष्माणं ह्यरोगमिच्छन्ति भिषजः; यतः प्रकृतिश्चारोग्यम्, आरोग्यार्था च भेषजप्रवृत्तिः, सा चेष्टरूपा, तस्मात् सन्ति समवातपित्तश्लेष्माणः, न तु खलु सन्ति वातप्रकृतयः पित्तप्रकृतयः श्लेष्मप्रकृतयो वा; तस्य तस्य किल दोषस्याधिकभावात् सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणां; न च विकृतेषु दोषेषु प्रकृतिस्थत्वमुपपद्यते, तस्मान्नैताः प्रकृतयः सन्ति; सन्ति तु खलु वातलाः पित्तलाः श्लेष्मलाश्च; अप्रकृतिस्थास्तु ते ज्ञेयाः ॥ ११ ॥

तेषां तु खलु चतुर्विधानां पुरुषाणां चत्वार्यनुप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति; तत्र समसर्वधातूनां सर्वाकारसमम्, अधिकदोषाणां तु त्रयाणां यथास्वं दोषाधिक्यमभिसमीक्ष्य दोषप्रतिकूलयोगीनि त्रीण्यनुप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति यावदग्नेः समीभावात्, समे तु सममेव तु कार्यम्; एवं चेष्टा भेषजप्रयोगाश्चापरे । तान् विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ॥ १२ ॥

त्रयस्तु पुरुषा भवन्त्यातुरा[2]:, ते त्वनातुरास्तन्त्रान्तरीयाणां भिषजां; तद्यथा—वातलः पित्तलः श्लेष्मलश्चेति । तेषां विशेषविज्ञानं-

---

१वातलाः इत्यादावाधिक्ये लचप्रत्ययः। "भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । सम्बन्धेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥"

२ समधातुरनातुरः, विषमधातुरातुरः, वैषम्यञ्च एकस्याधिक्ये विकृते वा भवति, अतो 'वातलाद्याः सदाऽऽतुरा' इति स्वतन्त्रसिद्धान्तः । अत एव च 'धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्' इत्यपि सङ्गच्छते । अतस्तद्विपरीतवादिन आक्षिपति—तन्त्रान्तरीयाणामिति ।

वातलस्य वातनिमित्ताः, पित्तलस्य पित्तनिमित्ताः, श्लेष्मलस्य श्लेष्मनिमित्ता व्याधयः प्रायेण भवन्ति बलवन्तश्च ॥ १३ ॥

तत्र वातलस्य वातप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते, न तथेतरौ दोषौ; स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय; तस्यावजयनं—स्नेहस्वेदौ विधियुक्तौ, मृदूनि च संशोधनानि स्नेहोष्णमधुराम्ललवणयुक्तानि, तद्वदभ्यवहार्याण्यभ्यज्यान्युपनाहोपवेष्टनोन्मर्दनपरिषेकावगाहनसंवाहनावपीडनानि वित्रासनविस्मापनविस्मारणानि च, सुरासवविधानं, स्नेहाश्चानेकयोनयो दीपनीयपाचनीयवातहरविरेचनीयोपहितास्तथा शतपाकाः सहस्रपाकाः, सर्वशश्च प्रयोगार्थां बस्तयः, बस्तिनियमः, सुखशीलता चेति ॥ १४ ॥

पित्तलस्यापि पित्तप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते, न तथेतरौ दोषौ; तदस्य प्रकोपमापन्नं यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय; तस्यावजयनं—सर्पिष्पानं, सर्पिषा च स्नेहनम्, अधश्च दोषहरणं, मधुरतिक्तकषायशीतानां चौषधाभ्यवहार्याणामुपयोगः, मृदुमधुरसुरभिशीतहृद्यानां गन्धानां चोपसेवा, मुक्तामणिहारावलीनां च परमशिशिरवारिसंस्थितानां धारणमुरसा, क्षणे क्षणेऽग्र्यचन्दनप्रियङ्गुकालीयमृणालशीतवातवारिभिरुत्पलकुमुदकोकनदसौगन्धिकपद्मानुगतैश्च वारिभिरभिप्रोक्षणं, श्रुतिसुखमृदुमधुरमनोनुगानां च गीतवादित्राणां श्रवणं, श्रवणं चाभ्युदयानां, सुहृद्भिश्च संयोगः; संयोगश्चेष्टाभिः स्त्रीभिः शीतोपहितांशुकस्रग्दामहारधारिणीभिः, निशाकरांशुशीतलप्रवातहर्म्यवासः, शैलान्तरपुलिनशिशिरसदनवसनव्यजनपवनसेवा, रम्याणां चोपवनानां सुखशिशिरसुरभिमारुतोपहितानामुपसेवनं, सेवनं च नलिनोत्पलपद्मकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रहस्तानां[१], सौम्यानां च सर्वभावानामिति ॥ १५ ॥

श्लेष्मलस्यापि श्लेष्मप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं श्लेष्मा

---

१ हस्तशब्दः कलापवाची। तथा च—नलिनोत्पलादिगुच्छानामित्यर्थः। हृदानामिति पाठे स्पष्टम्, नलिनादयः शतपत्रान्ताः सर्वे सरोजभेदाः।

प्रकोपमापद्यते, न तथेतरौ दोषौ; स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय; तस्यावजयनं—विधियुक्तानि तीक्ष्णोष्णानि संशोधनानि, रूक्षप्रायाणि चाभ्यवहार्याणि कटुतिक्तकषायोपहितानि, तथैव धावनलङ्घनप्लवनपरिसरणजागरणनियुद्धव्यवायव्यायामोन्मर्दनस्नानोत्सादनानि, विशेषतस्तीक्ष्णानां दीर्घकालस्थितानां मद्यानामुपयोगः सधूमपानः, सर्वशश्चोपवासः, तथोष्णं वासः, सुखप्रतिषेधश्च सुखार्थमेवेति ॥ १६ ॥

भवति चात्र।

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वकार्यविशेषवित्।
सर्वभेषजतत्त्वज्ञो राज्ञः प्राणपतिर्भवेत्[1] ॥ १७ ॥

तत्र श्लोकाः।

प्रकृत्यन्तरभेदेन रोगानीकविकल्पनम्।
परस्पराविरोधश्च सामान्यं रोगदोषयोः ॥ १८ ॥
दोषसंख्या विकाराणामेकदेशः प्रकोपणम्।
जरणं प्रति चिन्ता च कायाग्नेर्धुक्षणानि च ॥ १९ ॥
नराणां वातलादीनां प्रकृतिस्थापनानि च।
रोगानीके विमानेऽस्मिन् व्याहृतानि महर्षिणा ॥ २० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते तृतीये विमानस्थाने रोगानीकविमानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः।

अथातो व्याधितरूपीयं[2] विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु द्वौ पुरुषौ व्याधितरूपौ भवतः—गुरुव्याधितो लघुव्याधितश्च। तत्र गुरुव्याधित एकः सत्त्वबलशरीरसम्पदुपेतत्वाल्लघु-

---

१ प्राणपतिः प्राणाभिसरः।

२ व्याधितरूपशब्दः व्याधितसदृशपरः। सादृश्यञ्च—भ्रमात्मकम्, भ्रमे हेतुर्बोद्धुरकौशलम्, सादृश्ये हेतुः सत्त्वादिसम्पत्तिराधिकव्याधिते। सत्वादि-हीनता स्वल्पव्याधिते।

व्याधित इव दृश्यते, लघुव्याधितोऽपरः सत्त्वादीनामधमत्वाद्गुरुव्याधित इव दृश्यते; तयोरकुशलाः केवलं चक्षुषैव रूपं दृष्ट्वाऽध्यवस्यन्तो व्याधिगुरुलाघवे विप्रतिपद्यन्ते। न हि ज्ञानावयवेन[1] कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुत्पद्यते[2]। विप्रतिपन्नास्तु खलु रोगज्ञाने, उपक्रमयुक्तिज्ञाने चापि विप्रतिपद्यन्ते। ते यदा गुरुव्याधितं लघुव्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तमल्पदोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै मृदु संशोधनं प्रयच्छन्तो भूय एवास्य दोषानुदीरयन्ति; यदा तु लघुव्याधितं गुरुव्याधितरूपमासादयन्ति, तं महादोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै तीक्ष्णं संशोधनं प्रयच्छन्तो दोषानतिनिर्हृत्यैव शरीरमस्य क्षिण्वन्ति। एवमवयवेन ज्ञानस्य कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमभिमन्यमानाः परिस्खलन्ति, विदितवेदितव्यास्तु भिषजः सर्वं सर्वथा यथासम्भवं परीक्ष्यं परीक्ष्याऽध्यवस्यन्तो न क्वचिदपि विप्रतिपद्यन्ते, यथेष्टमर्थमभिनिर्वर्तयन्ति च ॥ ३ ॥

भवन्ति चात्र।

सत्त्वादीनां विकल्पेन व्याधीनां रूपमातुरे।
दृष्ट्वा विपतिपद्यन्ते बाला व्याधिबलाबले ॥ ४ ॥
ते भेषजमयोगेन कुर्वन्त्यज्ञानमोहिताः।
व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ ५ ॥
प्राज्ञास्तु सर्वमाज्ञाय परीक्ष्यमिह सर्वथा।
न स्खलन्ति प्रयोगेषु भेषजानां कदाचन ॥ ६ ॥

इति व्याधितरूपाधिकारे व्याधितरूपसंख्याग्रसम्भवं[3] व्याधितरूपहेतुविप्रतिपत्तौ[4] कारणं सापवादं सम्प्रतिपत्तिकारणं[5] चानपवादं

---

१ अत्र ज्ञानशब्दः करणसाधनः ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं, दर्शनस्पर्शनप्रश्नादिसमूहः, केवलदर्शनमेकदेशः समूहस्य' ज्ञेये रोगे।

२ ज्ञानं बोधः, अत्र भावसाधनः।

३ रूपरसगन्धस्पर्शशब्देत्यादिगुणगणनायां संख्याऽनन्तरं परिमाणपाठः, अतः संख्याया अग्रं संख्याऽग्रं परिमाणम्।

४ विप्रतिपत्तिर्विरुद्धज्ञानम्। ५ संप्रतिपत्तिः सम्यग् ज्ञानम्।

निशम्य भगवन्तमात्रेयमग्निवेशोऽतः परं सर्वक्रमीणां पुरुषसंश्रयाणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकित्सितविशेषान् पप्रच्छोपसंगृह्य पादौ ॥ ७ ॥

अथास्मै प्रोवाच भगवानात्रेयः—इह खल्वग्निवेश ? विंशतिविधाः क्रमयः पूर्वमुद्दिष्टा नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः, ते पुनः प्रकृतिभिर्भिद्यमानाश्चतुर्विधा भवन्ति; तद्यथा--पुरीषजाः, श्लेष्मजाः शोणितजा, मलजाश्चेति ॥ ८ ॥

तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्ये मले जातान्मलजान् सञ्चक्ष्महे । तेषां समुत्थानं--मृजावर्जनं, स्थानं—केशश्मश्रुलोमपक्ष्मवासांसि, संस्थानम्--अणवास्तिलाकृतयो बहुपादाश्च, वर्णः—कृष्णः शुक्लश्च, नामानि-यूकाः पिपीलिकाश्च, प्रभावः—कण्डूजननं कोठपिडकाभिनिर्वर्तनं च, चिकित्सितं त्वेषाम्—अपकर्षणं मलोपघातो मलकराणां च भावानामनुपसेवनमिति ॥ ९ ॥

शोणितजानां तु खलु कुष्ठैः समानं समुत्थानं; स्थानं—रक्तवाहिन्यो धमन्यः; संस्थानम्-अणवो वृत्ताश्चापादाश्च, सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यदृश्याः; वर्णः-ताम्राः; नामानि-केशादा, लोमादा, लोमद्वीपाः, सौरसा, औदुम्बरा, जन्तुमारश्चेति; प्रभावः-केशश्मश्रुनखलोमपक्ष्मापध्वंसो, व्रणगतानां च हर्षकण्डूतोदसंसर्पणानि, अतिवृद्धानां च त्वक्सिरास्नायुमांसतरुणास्थिभक्षणमिति; चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः समानं, तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ १० ॥

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहाजीर्णपूतिक्लिन्नसंकीर्णविरुद्धासात्म्यभोजनसमुत्थानाः; तेषामामाशयः स्थानं; प्रभावस्तु—ते प्रवर्धमानास्तूर्ध्वमधो वा विसर्पन्त्युभयतो वा; संस्थानवर्णविशेषास्तु—श्वेताः पृथुब्रध्नसंस्थानाः केचित्, केचिद्वृत्तपरिणाहा गण्डूपदाकृतयः[१] श्वेतास्ताम्रावभासाः, केचिदणवो दीर्घास्तन्त्वाकृतयः श्वेताः, तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रमीणां नामानि—अन्त्रादाः, उदरादाः, हृदयादाः, चुरवः, दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महागुदाश्चेति; प्रभावो-हृल्लास आस्यसंस्रवण-

१ 'गण्डूपदः किञ्चुलकः' इत्यमरः ।

मरोचकाविपाकौ ज्वरो मूर्छा जृम्भा क्षवथुरानाहोऽङ्गमर्दश्छर्दिः कार्श्यं पारुष्यमिति ॥ ११ ॥

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैः तेषां स्थानं—पक्वाशयः, ते प्रवर्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति, यस्य पुनरामाशयोन्मुखाः स्युस्तस्योद्गारनिश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः; संस्थानवर्णविशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घा ऊर्णांशुकसंकाशाः केचित्, केचित्पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरितपीताः; तेषां नामानि-ककेरुका, मकेरुका, लेलिहाः, सशूलकाः, सौसुरादाश्चेति; प्रभावः-पुरीषभेदः कार्श्यं पारुष्यं लोमहर्षाभिनिर्वर्तनं च, त एव चास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डूं चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्यासते, त एव जातहर्षा गुदनिष्क्रमणमतिवेलं कुर्वन्ति; इत्येवमेष श्लेष्मजानां पुरीषजानां च कृमीणां समुत्थानादिविशेषः ॥ १२ ॥

चिकित्सितं तु खल्वेषां समासेनोपादिश्य पश्चाद्विस्तरेणापदेक्ष्यामः। तत्र सर्वकृमीणामकर्षणमेवादितः कार्यं, ततः प्रकृतिविघातः, अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति ॥ १३ ॥

तत्रापकर्षणं-हस्तेनाभिगृह्य विमृश्योपकरणवताऽपनयनमनुपकरणेन वा, स्थानगतानां तु कृमीणां भेषजेनापकर्षणं न्यायतः। तच्चतुर्विधं; तद्यथा—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनमास्थापनमित्यपकर्षणविधिः ॥ १४ ॥

प्रकृतिविघातस्त्वेषां,—कटुतिक्तकषायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगः, यच्चान्यदपि किञ्चिच्छ्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं[1] तत् स्यात्; इति प्रकृतिविघातः ॥ १५ ॥

"अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति" यदुक्तं निदानविधौ तस्य वर्जनं, तथाप्रायाणां चापरेषां द्रव्याणाम्। इति लक्षणतश्चिकित्सितमनुव्याख्यातम्, एतदेवं पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते ॥१६॥

अथैनं कृमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्रात्रं सप्तरात्रं वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वोभूत एनं संशोधनं पाययिताऽस्मीति क्षीरदधिगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहसम्प्रयुक्तैर्भोज्यैः, सायं प्रात-

१ प्रत्यनीकभूतं विपरीतम्।

Cash memo.

The Kashi Sahkari Chini Mills Ltd.
Orai.
Janpad Varanasi

Book No 144. R.No. 3576

dated 8.1.69

Sri Ram Raj Shukla S/o Sri Badri Narain Shukla Vill. Devdaspur P.O. Suriyawa Block – Suriyawa Janpad Varanasi

Rs. 211·00.

Member fee	11·00
1 Share	200·00
	211·00

Sd/-
A.D.O.C.
Azamgarh

Book No. 33884 Ref. No. 10

Amt. Rs 251/-

Dated 17.12.69

१ प्रत्यनीकभूतं विपरीतम् ।

श्चोपपादयेत् समुदीरणार्थं चैव क्रमीणां कोष्ठाभिसरणार्थं च भिषक्, अथ व्युष्टायां रात्रौ सुखोषितं सुप्रजीर्णभुक्तं च विज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तदहरेवोपपादयेदुपपादनीयश्चेत् स्यात् सर्वान् परीक्ष्यविशेषान् परीक्ष्य सम्यक् ॥ १७ ॥

अथाहरेति ब्रूयात्—मूलकसर्षपलशुनकरञ्जशिग्रुमधुशिग्रुखरपुष्पाभूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरककालमालकपर्णासक्षवकफाणिज्झकानि सर्वाण्यथवा यथालाभं, तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य खण्डशश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणार्धोदकेनाभ्यासिच्य साधयेत् सततमवघट्टयन् दर्व्या, उपयुक्तभूयिष्ठेऽम्भसि गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य, सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनफलपिप्पलीविडङ्गकल्कतैलोपहितं, स्वर्जिकालवणितमभ्यासिच्य बस्तौ विधिवदास्थापयेदेनं; तथाऽर्कालर्ककुटजाढकीकुष्ठकैटर्यकषायेण वा, तथा शिग्रुपीलुकुस्तुम्बुरुकटुकासर्षपकषायेण, तथाऽऽमलकशृङ्गवेरदारुहरिद्रापिचुमर्दकषायेण मदनफलादिसंयोगसंयोजितेन त्रिरात्रं सप्तरात्रं वाऽऽस्थापयेत् ॥ १८ ॥

प्रत्यागते च पश्चिमे[1] बस्तौ प्रत्याश्वस्तं तदहरेवोभयतोभागहरं संशोधनं पाययेद्युक्त्या; तस्य विधिरुपदेक्ष्यते-मदनफलपिप्पलीकषायस्यार्धाञ्जलिमात्रेण त्रिवृत्कल्काक्षमात्रमालोड्य पातुमस्मै प्रयच्छेत्, तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु; एवमेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि प्रतिसंसृज्य पाययेदेनं बुद्ध्या सर्वविशेषानवेक्षमाणो भिषक् ॥ १९ ॥

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराह्णे शैखरिक[2]कषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत्, तेनैव च कषायेण बाह्याभ्यन्तरान् सर्वोदकार्थान् कारयेच्छश्वत्; तदभावे वा कटुतिक्तकषायाणामौषधानां क्वाथैर्मूत्रक्षारैर्वा परिषेचयेत्। परिषिक्तं चैनं निवातमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपाचरेत्।

---

१ पश्चिमे तृतीयपुटके लक्ष्यते विस्तारोऽनेनेति। लक्षणं तत आद्यादेराकृतिगणत्वात्तासिस्तेन लक्षणतः संक्षेपतः।

२ विडङ्गकषायो हि वैद्यकव्यवहाराद् शैखरिककषाय इत्युच्यते इति दत्तः।

विलेप्याः क्रमागतं चैनमनुवासयेद्विडङ्गतैलेनैकान्तरं द्विस्त्रिर्वा ॥२०॥

यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धाञ्शीर्षादान् कृमीन्मन्येत शिरस्येवाभिसर्पतः कांश्चित्, ततः स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य विरेचयेदपामार्गतण्डुलादिना शिरोविरेचनेन ॥ २१ ॥

यस्त्वभ्याहार्यविधिः प्रकृतिविघातायोक्तः कृमीणां, तमनुव्याख्यास्यामः--मूषिकपर्णीं समूलाग्रप्रतानामाहृत्य खण्डशश्छेदयित्वोलूखले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा रसं गृह्णीयात्, तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोड्य पूपलिकां कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषु विपाच्य विडङ्गतैललवणोपहितां कृमिकोष्ठाय भक्षयितुं प्रयच्छेत्, अनन्तरं चाम्लकाञ्जिकमुदश्विद्वा पिप्पल्यादिपञ्चवर्गसंसृष्टं सलवणमनुपाययेत् ॥ २२ ॥

अनेन कल्पेन मार्कवार्कसहचरनीपनिर्गुण्डीसुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्जकबकुलकुटजसुवर्णक्षीरीस्वरसानामन्यतमस्मिन् कारयेत् पूपलिकाः, तथा किणिहीकिराततिक्तकसुवहामलकहरीतकीबिभीतकस्वरसेषु कारयेत् पूपलिकाः। स्वरसांश्चैतेषामेकैकशो द्वन्द्वशः सर्वशो वा मधुविलुलितान् प्रातरनन्नाय पातुं प्रयच्छेत् ॥ २३ ॥

अथाश्वशकृदाहृत्य महति किलिञ्जके[1] प्रस्तीर्यातपे शोषयित्वोदूखले[2] क्षोदयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकषायेण त्रिफलाकषायेण वाऽष्टकृत्वो दशकृत्वो वाऽऽतपे सुपरिभावितानि भावयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा नवे कलशे समावाप्यानुगुप्तं निधापयेत्; तेषां तु खलु चूर्णानां पाणितलं[3] चूर्णं यावद्वा साधु मन्येत, तत् क्षौद्रेण संसृज्य कृमिकोष्ठाय लेढुं यच्छेत् ॥ २४ ॥

तथा भल्लातकास्थीन्याहृत्य कलशप्रमाणेन संपोथ्य स्नेहभाविते दृढे कलशे सूक्ष्मानेकच्छिद्रबुध्ने शरीरमुपवेष्ट्य मृदावलिप्ते समावाप्योडुपेन[4] पिधाय भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्यैवान्यस्य

---

१ 'कटकिलिञ्जकौ समानौ' इत्यमरः। २ 'उदूखलमुलूखलम्' इत्यमरः।
३ पाणितलम् अक्षमात्रम्, अक्षः पिचुः पाणितलम्। ४ उडुपेन आच्छादनेन।

दृढस्य कुम्भस्योपरि समारोप्य समन्ताद्गोमयैरुपचित्य दाहयेत् ; स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि गलितस्नेहानि च भल्लातकास्थीनि, ततस्तं कुम्भमुद्धरेत् ; अथ तस्माद्द्वितीयात् कुम्भात्तं स्नेहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णैः स्नेहार्धमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय, तेन साधु विरिच्यते, विरिक्तस्य चानुपूर्वी यथोक्ता[1] ॥ २५ ॥

एवमेव भद्रदारुसरलकाष्ठस्नेहानुपकल्प्य पातुं प्रयच्छेत् , अनुवासयेच्चैनमनुवासनकाले ॥ २६ ॥

अथाहरेति ब्रूयात्—शारदान्नवांस्तिलान् सम्पदुपेतान् ; तानाहृत्य सुनिष्पूय शोधयित्वा विडङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य निर्वापयेदादोषगमनात् , गतदोषानभिसमीक्ष्य सुप्रलूनान् प्रलुच्य पुनरेव सुनिष्पूताञ् शोधयित्वा विडङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः सुपरिभावितानातपे शोषयित्वोदूखले संक्षुद्य दृषदि पुनः श्लक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा द्रोण्यामभ्यवधाय विडङ्गकषायेण मुहुर्मुहुरवसिञ्चन् पाणिमर्दमेव[2] मर्दयेत्; तस्मिन् खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुदियात्तत् पाणिभ्यां पर्यादाय शुचौ दृढे कलशे न्यस्यानुगुप्तं निधापयेत् । अथाहरेति ब्रूयात्-तिल्वकोद्दालकयोर्द्वौ बिल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विडङ्गकषायेण, ततोऽर्धमात्रौ श्यामात्रिवृतयोस्तदर्धमात्रौ[3] दन्तीद्रवन्त्योरतोऽर्धमात्रौ चव्यचित्रकयोरिति; एतं सम्भारं विडङ्गकषायस्याधार्ढकमात्रेण प्रतिसंसृज्य ततस्तैलप्रस्थमावाप्य सर्वमालोड्य महति पर्योगे समासिच्याग्नावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः स्नेहमवलोकयन्नजस्रं मृद्वग्निना साधयेद्दर्व्या सततमवघट्टयन्; स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः, प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते स्नेहो, यथास्वं गन्धवर्णरसोत्पत्तिः, सम्वर्तते च भैषजमङ्गुलिभ्यां मृद्यमानमतिमृद्वनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि चेति, स कालस्तस्यावतारणाय; ततस्तमवतीर्णं शीतीभूतमहतेन वाससा परिपूय शुचौ दृढे कलशे समासिच्य पिधानेन पिधाय शुक्लेनां वस्त्र-

---

१ अथैनं सम्यग्विरिक्तमित्यादिनोक्ता आनुपूर्वी=क्रमः ।

२ पाणिमर्दम् , णमुलन्तम् , कषादित्वाद् यथाविध्यनुप्रयोगः ।

३ 'सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् । त्रिभाण्डी रोचनी' इत्यमरः ।

पट्टेनावच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं सुनिगुप्तं निधापयेत्। ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय, तेन साधु विरिच्यते, सम्यगपहृतदोषस्य चानुपूर्वी यथोक्ता; ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले; एतेनैव च पाकविधिना सर्षपातसीकरञ्जकोशातकीस्नेहानुपकल्प्य पाययेत् सर्वविशेषानवेक्षमाणः; तेनागदो भवतीति ॥ २७ ॥

एवं द्वयानां श्लेष्मपुरीषसम्भवानां कृमीणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकित्सितविशेषा व्याख्याताः सामान्यतः ॥२८॥

विशेषतस्त्वल्पमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरणभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु पुरीषजानां कृमीणां चिकित्सितं कार्यं, मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु श्लेष्मजानां कृमीणां चिकित्सितं कार्यम् ॥ २९ ॥

इत्येष कृमिघ्नो भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति। तमनुतिष्ठता यथास्वं हेतुवर्जने प्रयतितव्यम् ॥ ३० ॥

यथोद्देशमेवमिदं कृमिकोष्ठचिकित्सितं यथावदनुव्याख्यातं भवति ॥ ३१ ॥

भवन्ति चात्र।

अपकर्षणमेवादौ[1] कृमीणां भेषजं स्मृतम्।
ततो विघातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्जनम् ॥ ३२ ॥
अयमेव विकाराणां सर्वेषामपि निग्रहे।
विधिर्दृष्टस्त्रिधा योऽयं कृमीनुद्दिश्य कीर्तितः ॥ ३३ ॥
संशोधनं संशमनं निदानस्य च वर्जनम्।
एतावद्भिषजा कार्यं रोगे रोगे यथाविधि ॥ ३४ ॥

तत्र श्लोकौ।

व्याधितौ पुरुषौ ज्ञाज्ञौ भिषजौ सप्रयोजनौ।
विंशतिः कृमयस्तेषां हेत्वादिः सप्तको गणः ॥ ३५ ॥
उक्तो व्याधितरूपीये विमाने परमर्षिणा।
शिष्यसम्बोधनार्थाय व्याधिप्रशमनाय च ॥ ३६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते तृतीये विमानस्थाने व्याधितरूपीयं विमानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

१ अपकर्षणं निष्कासनम्, वाह्यानां कङ्कतिकादिना, कोष्ठ्यानां कृमिघ्नौषधपानेन।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो रोगभिषग्जितीयं[1] विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

बुद्धिमानात्मनः कार्यगुरुलाघवं कर्मफलमनुबन्धं देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनाद्भिषग्बुभूषुः शास्त्रमेवादितः परीक्षेत । विविधानि हि शास्त्राणि भिषजां प्रचरन्ति लोके; तत्र यन्मन्येत सुमहद्यशस्विधीरपुरुषासेवितमर्थबहुलमाप्तजनपूजितं त्रिविधशिष्यबुद्धिहितमपगतपुनरुक्तदोषमार्षं सुप्रणीतसूत्रभाष्यसङ्ग्रहक्रमं स्वाधारम[2]नवपतितशब्दमकष्टशब्दं पुष्कलाभिधानं क्रमागतार्थमर्थतत्त्वविनिश्चयप्रधानं सङ्गतार्थमसङ्कुलप्रकरणमाशुप्रबोधकं लक्षणवच्चोदाहरणवच्च, तदभिप्रपद्येत शास्त्रम् । शास्त्रं ह्येवंविधममल इवादित्यस्तमो विधूय प्रकाशयति सर्वम् ॥ ३ ॥

ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षेत । तद्यथा—पर्यवदातश्रुतं परिदृष्टकर्माणं दक्षं दक्षिणं शुचिं जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिज्ञमुपस्कृतविद्यमनहङ्कृतमनसूयकमकोपनं क्लेशक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञापनसमर्थं चेति; एवंगुणो ह्याचार्यः सुक्षेत्रमार्तवो मेघ इव शस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः सम्पादयति ॥४॥

तमुपसृत्यारिराधयिषुरुपचरेदग्निवच्च देववच्च राजवच्च पितृवच्च भर्तृवच्चाप्रमत्तः; ततस्तत्प्रसादात् कृत्स्नं शास्त्रमधिगम्य, शास्त्रस्य दृढतायामभिधानस्य सौष्ठवेऽर्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयो भूयः प्रयतेत सम्यक् ॥ ५ ॥

तत्रोपाया व्याख्यास्यन्ते—अध्ययनमध्यापनं तद्विद्यसम्भाषा[3] चेत्युपायाः ॥ ६ ॥

तत्रायमध्ययनविधिः—कल्यः[4] कृतक्षणः प्रातरुत्थायोपव्यूषं वा

---

१ रोगभिषग्जित चिकित्सितमधिकृत्य कृतोऽध्यायो रोगभिषग्जितीयम् । तत्त्वञ्चास्य तदुपयोगित्वप्रतिपादनात् ।

२ स्वष्ठु आधारो विषयो यस्मिन्तत्, शोभनाभिधेयमित्यर्थः ।

३ सा विद्या यस्य सः—तद्विद्यः, समानविद्यस्तेन सह सम्भाषणं सम्भाषा ।

४ कल्यो नीरोगः; 'कल्यौ सज्जनिरामयौ' नानार्थेऽमरः । कृतक्षणः पठनार्थं गृहीतसमयः ।

कृत्वाऽऽवश्यकमुपस्पृश्योदकं देवर्षिगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्येभ्यो नमस्कृत्य समे शुचौ देशे सुखोपविष्टो मनः पुरःसराभिर्वाग्भिः सूत्रमनुपरिक्रामन् पुनः पुनरावर्तयेद्बुध्या सम्यगनुप्रविश्यार्थतत्त्वं स्वदोषपरिहारार्थं परदोषप्रमाणार्थं च; एवं मध्यन्दिनेऽपराह्णे रात्रौ च शश्वदपरिहापयन्नध्ययनमभ्यस्येत्; इत्यध्ययनविधिः ॥ ७ ॥

अथाध्यापनविधिः—अध्यापने कृतबुद्धिराचार्यः शिष्यमेवादितः परीक्षेत । तद्यथा—प्रशान्तमार्यप्रकृतिमक्षुद्रकर्माणमृजुचक्षुर्मुखनासावंशं तनुरक्तविशदजिह्वमविकृतदन्तौष्ठममिण्मिणं धृतिमन्तमनहङ्कृतं मेधाविनं वितर्कस्मृतिसम्पन्नमुदारसत्त्वं तद्विद्यकुलजमथवा तद्विद्यवृत्तं तत्त्वाभिनिवेशिनमव्यङ्गमव्यापन्नेन्द्रियं निभृतमनुद्धतवेशमव्यसनिनमर्थतत्त्वभावकमकोपनं शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्योपपन्नमध्ययनाभिकाममर्थविज्ञाने कर्मदर्शने चानन्यकार्यमलुब्धमनलसं सर्वभूतहितैषिणमाचार्यसर्वानुशिष्टिप्रतिपत्तिकरमनुरक्तम्, एवंगुणसमुदितमध्याप्यमाहुः ॥ ८ ॥

एवंविधमध्ययनार्थमुपस्थितमारिराधयिषुमाचार्योऽनुभाषेत[१]—उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽहनि तिष्यहस्तश्रवणाश्वयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवति शशिनि कल्याणे कल्याणे च करणे मैत्रे मुहूर्ते मुण्डः कृतोपवासः स्नातः काषायवस्त्रसम्वीतः सगन्धहस्तः समिधोऽग्निमाज्यमुपलेपनमुदकुम्भान् माल्यदामदीपहिरण्यहेमरजतमणिमुक्ताविद्रुमक्षौमपरिधीन्[२] कुशलाजसर्षपाक्षतांश्च शुक्लानि च सुमनांसि ग्रथिताग्रथितानि मेध्यांश्च भक्ष्यान् गन्धांश्च घृष्टानादायोपतिष्ठस्वेति । स तथा कुर्यात् ॥ ९ ॥

तमुपस्थितमाज्ञाय समे शुचौ देशे प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे वा चतुष्किष्कुमात्रं चतुरस्रं स्थण्डिलं गोमयोदकेनोपलिप्तं कुशास्तीर्णं सुपरिहितं परिधिभिश्चतुर्दिशं यथोक्तचन्दनोदककुम्भक्षौमहेमहिरण्यरजतमणिमुक्ताविद्रुमालङ्कृतं मेध्यभक्ष्यगन्धशुक्लपुष्पलाजसर्षपाक्षतोपशोभितं कृत्वा, तत्र पालाशीभिरैङ्गुदीभिरौदुम्बरीभिर्माधूकी-

१ इति—आचार्योऽनुभाषेत—इति पूर्वेणान्वयः ।
२ हेमाहिरण्ये सुवर्णभेदौ घटिताः घटिता वा ।

भिर्वा समिद्भिरग्निमुपसमाधाय प्राङ्मुखः शुचिरध्ययनविधिमनु-विधाय मधुसर्पिर्भ्यां त्रिस्त्रिर्जुहुयादग्निमाशीःसम्प्रयुक्तैर्मन्त्रैर्ब्रह्माण-मग्निं धन्वन्तरिं प्रजापतिमश्विनाविन्द्रमृषींश्च सूत्रकारानभिमन्त्र-यमाणः पूर्वं स्वाहेति, शिष्यश्चैनमन्वालभेत। हुत्वा च प्रदक्षिणम-ग्निमनुपरिक्रामेत्; ततोऽनुपरिक्रम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत्, भिषजश्चाभिपूजयेत् ॥ १० ॥

अथैनमग्निसकाशे ब्राह्मणसकाशे भिषक्सकाशे चानुशिष्यात्—ब्रह्मचारिणा श्मश्रुधारिणा सत्यवादिनाऽमांसादेन मेध्यसेविना निर्मत्सरेणाशस्त्रधारिणा च भवितव्यं, न च ते मद्वचनात् किञ्चिद-कार्यं स्यादन्यत्र राजद्विष्टात् प्राणहराद्विपुलादधर्म्यादनर्थसम्प्रयुक्ता-द्वाऽप्यर्थात्, मदर्पणेन मत्प्रधानेन मदधीनेन मत्प्रियहितानुवर्तिना च शश्वद्भवितव्यं, पुत्रवद्दासवदर्थिवच्चोपचरताऽनुसर्तव्योऽहम्, अनुत्सुकेनावहितेनानन्यमनसा विनीतेनावेक्ष्यकारिणाऽनसूयकेना-भ्यनुज्ञातेन प्रविचरितव्यं, अनुज्ञातेन प्रविचरता पूर्वं गुर्वर्थोपान्वा-हरणे[1] यथाशक्ति प्रयतितव्यं, कर्मसिद्धिमर्थसिद्धिं यशोलाभं प्रेत्य च स्वर्गमिच्छता त्वया गोब्राह्मणमादौ कृत्वा सर्वप्राणभृतां शर्माऽऽ-शासितव्यमहरहरुत्तिष्ठता चोपविशता च, सर्वात्मना चातुराणा-मारोग्ये प्रयतितव्यं, जीवितहेतोरपि चातुरेभ्यो नाभिद्रोग्धव्यं, मनसाऽपि च परस्त्रियो नाभिगमनीयास्तथा[2] सर्वमेव परस्वं, नि-भृतवेशपरिच्छेदेन भवितव्यमशौण्डेनापापेनापापसहायेन श्लक्ष्ण-शुक्लधर्म्यधन्यसत्यशर्म्यहितमितवचसा देशकालविचारिणा स्मृति-मता ज्ञानोत्थानोपकरणसम्पत्सु नित्यं यत्नवता च, न च कदाचि-द्राजद्विष्टानां[3] राजद्वेषिणां वा महाजनद्विष्टानां महाजनद्वेषिणां वाऽ-प्यौषधमनुविधातव्यं तथा सर्वेषामत्यर्थविकृतदुष्टदुःखशीलाचारो-पचाराणामनपवादप्रतीकाराणां मुमूर्षूणां च तथैवासन्निहितेश्वराणां स्त्रीणामनध्यक्षाणां वा, न च कदाचित् स्त्रीदत्तमामिषमादातव्यमन-

१ उपान्वाहरणे=सम्पादने ।

२ मनसापि नाभिगमनीयमिति विभक्तिलिङ्गवचनविपरिणामेनान्वयः ।

३ राजद्विष्टानां राजनिष्ठद्वेषविषयीभूतानाम्, राजद्वेषिणां राजकर्मद्वेष-कर्तॄणाम् । एवमग्रेऽपि ।

६

नुज्ञातं भर्त्राऽथवाऽध्यक्षेण, आतुरकुलं चानुप्रविशता त्वया विदितेनानुमतप्रवेशिना सार्धं पुरुषेण सुसंवीतेनावाक्शिरसा स्मृतिमता स्तिमितेनावेक्ष्यावेक्ष्य मनसा सर्वमाचरता बुद्ध्या सम्यगनुप्रवेष्टव्यम्. अनुप्रविश्य च वाङ्मनोबुद्धीन्द्रियाणि न क्वचित्प्रणिधातव्यान्यत्रातुरादातुरोपकारार्थाद्वाऽऽतुरगतेष्वन्येषु वा भावेषु, न चातुरकुलप्रवृत्तयो बहिर्निश्चारयितव्याः, ह्रसितं चायुषः प्रमाणमातुरस्य न वर्णयितव्यं जानताऽपि तत्र यत्रोच्यमानमातुरस्यान्यस्य वाऽप्युपघाताय सम्पद्यते, ज्ञानवताऽपि च नात्यर्थमात्मनो ज्ञाने विकत्थितव्यम्, आप्तादपि हि विकत्थमानादत्यर्थमुद्विजन्त्यनेके ॥ ११ ॥

न चैव ह्यस्ति सुतरमायुर्वेदस्य पारं, तस्मादप्रमत्तः शश्वदभियोगमस्मिन् गच्छेत्, एतच्च कार्यम्, एवंभूयश्च वृत्तसौष्ठवमनसूयता परेभ्योऽप्यागमयितव्यं, कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः शत्रुश्चाबुद्धिमताम्, अतश्चाभिसमीक्ष्य बुद्धिमताऽमित्रस्यापि धन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौक्यमभ्युपदिशतो वचः श्रोतव्यमनुविधातव्यं चेति ॥ १२ ॥

अतः परमिदं ब्रूयात्—देवताग्निद्विजातिगुरुवृद्धसिद्धाचार्येषु ते नित्यं सम्यग्वर्तितव्यं, तेषु ते सम्यग्वर्तमानस्यायमग्निः सर्वगन्धरसरत्नबीजानि यथेरिताश्च देवताः शिवाय स्युः, अतोऽन्यथा वर्तमानस्याशिवायेति। एवं ब्रुवति चाचार्ये शिष्यस्तथेति ब्रूयात्; यथोपदेशं च कुर्वन्नध्याप्यो ज्ञेयः, अतोऽन्यथा त्वनध्याप्यः; अध्याप्यमध्यापयन् ह्याचार्यो यथोक्तैश्चाध्यापनफलैर्योगमाप्नोति, अन्यैश्चानुक्तैः श्रेयस्करैर्गुणैः शिष्यमात्मानं च युनक्ति; इत्युक्तावध्ययनाध्यापनविधी यथावत् ॥ १३ ॥

संभाषाविधिमत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यामः-भिषक् भिषजा सह संभाषेत। तद्विद्यसंभाषा हि ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी भवति, वैशारद्यमपि चाभिनिर्वर्तयति, वचनशक्तिमपि चाधत्ते, यशश्चाभिदीपयति, पूर्वश्रुते च सन्देहवतः पुनः श्रवणाच्छ्रुतसंशयमपकर्षति, श्रुते चासन्देहवतो भूयोऽध्यवसायमभिनिर्वर्तयति, अश्रुतमपि च कञ्चिदर्थं श्रोत्रविषयमापादयति, यच्चाचार्यः शिष्याय शुश्रूषवे

प्रसन्नः क्रमेणोपदिशति गुह्याभिमतमर्थजातं तत् परस्परेण सह जल्पन् पिण्डेन[१] विजिगीपुराह संहर्षात्, तस्मात्तद्विद्यसंभाषामभिप्रशसन्ति कुशलाः ॥ १४ ॥

द्विविधा तु खलु तद्विद्यसंम्भाषा भवति-सन्धायसम्भाषा, विगृह्यसम्भाषा चेति ॥ १५ ॥

तत्र ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नेनाऽकोपनेनाऽनुपस्कृतविद्येनानसूयकेनानुनेयेनानुनयकोविदेन क्लेशक्षमेण प्रियसम्भाषणेन च सह सन्धायसम्भाषा विधीयते। तथाविधेन सह कथयन् विश्रब्धः कथयेत्, पृच्छेदपि च विश्रब्धः, पृच्छते चास्मै विश्रब्धाय विशदमर्थं ब्रयात्, न च निग्रहभयादुद्विजेत, निगृह्य चैनं न हृष्येत्, न च परेषु विकत्थेत, न च मोहादेकान्तग्राही स्यात्, न चाविदितमर्थमनुवर्णयेत्; सम्यक् चानुनयेनाऽनुनयेत्, तत्र चावहितः स्यात्। इत्यनुलोमसम्भाषाविधिः ॥ १६ ॥

अत ऊर्ध्वमितरेण सह विगृह्यसम्भाषायां जल्पेच्छ्रेयसा योगमात्मनः पश्यन्। प्रागेव च जल्पाज्जल्पान्तरं परावरान्तरं परिषद्विशेषांश्च सम्यक् परीक्षेत, सम्यक्परीक्षा हि बुद्धिमतां कार्यप्रवृत्तिप्रवृत्तिनिवृत्तिकालौ शंसति, तस्मात् परीक्षामभिप्रशसन्ति कुशलाः; परीक्षमाणस्तु खलु परावरान्तरमिमाञ्जल्पकगुणाञ् श्रेयस्करान् दोषवतश्च परीक्षेत सम्यक्। तद्यथा—श्रुतं विज्ञानं धारणं प्रतिभानं वचनशक्तिमिति; एतान् गुणाञ्श्रेयस्करानाहुः; इमान् पुनर्दोषवतः; तद्यथा—कोपनत्वमवैशारद्यं भीरुत्वमधारणत्वमनवहितत्वमिति। एतान् द्वयानपि गुणान् गुरुलाघवतः परस्य चैवात्मनश्च तोलयेत् ॥ १७ ॥

तत्र त्रिविधः परः सम्पद्यते-प्रवरः प्रत्यवरः समो वा गुणविनिक्षेपतः, नत्वेव कार्त्स्न्येन ॥ १८ ॥

परिषत्तु खलु द्विविधा-ज्ञानवती, मूढा च; सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारणविभागेन-सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्टपरिषच्चेति ॥ १९ ॥

---

१ पिण्डेन=पिण्डितार्थरूपेण, पिडि संघाते पिण्डनं संधीकरणं प्रकरणार्थस्येतिपिण्डः ।

तत्र प्रतिनिविष्टायां परिषदि ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नायामपि मूढायां वा न कथंचित् केनचित् सह जल्पो विधीयते; मूढायां तु सुहृत्परिषद्युदासीनायां वा ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचन शक्तिमन्तरेणाप्यदीप्तयशसा महाजनद्विष्टेन सह जल्पो विधीयते। तद्विधेन च सह कथयता त्वाविद्धदीर्घसूत्रसंकुलैर्वाक्यदण्डकैः कथयितव्यम्; अतिहृष्टं मुहुर्मुहुरुपहसता परं, निरूपयता च परिषदमाकारैः, ब्रुवतश्चास्य वाक्यावकाशो न देयः; कष्टशब्दं च ब्रुवता वक्तव्यो 'नोच्यते' इति, अथवा पुनः 'हीना ते प्रतिज्ञा' इति; पुनश्चाहूयमानः प्रतिवक्तव्यः-परिसम्वत्सरो भवाऽपि शिक्षस्व तावन्न त्वया गुरुरुपासितो नूनम्, अथवा पर्याप्तमेतावत्ते; सकृदपि हि परिक्षेपिकं निहतं निहतमाहुरिति नास्य योगः कर्तव्यः कथंचित्; अप्येवं श्रेयसा सह विगृह्य वक्तव्यमित्याहुरेके, न त्वेवं ज्यायसा सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ २० ॥

प्रत्यवरेण तु सह समानाभिमतेन वा विगृह्य जल्पता सुहृत्परिषदि कथयितव्यम्, अथवाऽप्युदासीनपर्षद्यवधानश्रवणज्ञानविज्ञानोपधारणवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नायां कथयता चावहितेन परस्य साद्गुण्यदोषबलमवेक्षितव्यं; समवेक्ष्य च यत्रैनं श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र जल्पं योजयेदनाविष्कृतमयोगं कुर्वन्; यत्र त्वेनमवरं मन्येत, तत्रैवैनमाशु निगृह्णीयात्। तत्र खल्विमे प्रत्यवराणामाशु निग्रहे भवन्त्युपायाः तद्यथा—श्रुतहीनं महता सूत्रपाठेनाभिभवेत्, विज्ञानहीनं पुनः कष्टशब्देन वाक्येन, वाक्यधारणाहीनमाविद्धदीर्घसूत्रसंकुलैर्वाक्यदण्डकैः, प्रतिभाहीनं पुनर्वचनेनैकविधेनानेकार्थवाचिना, वचनशक्तिहीनमर्धोक्तस्य वाक्यस्याक्षेपेण, अविशारदमपत्रपणेन, कोपनमायासनेन, भीरुं वित्रासनेन, अनवहितं नियमनेन; इत्येवमेतैरुपायैः परमवरमभिभवेत् ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकौ।

विगृह्य कथयेद्युक्त्या युक्तं च न निवारयेत्।
विगृह्यभाषा तीव्रं हि केषांचिद्द्रोहमावहेत् ॥ २२ ॥
नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यमपि विद्यते।
कुशला नाभिनन्दन्ति कलहं समितौ सताम् ॥ २३ ॥

एवं प्रवृत्ते वादे कुर्यात् ॥ २४ ॥

प्रागेव तावदिदं कर्तुं यतते—संधाय परिषदाऽयनभूतमात्मनः प्रकरणमादेशयितव्यं, यद्वा परस्य भृशदुर्गं स्यात्, पक्षमथवा परस्य भृशं विमुखमानयेत्, परिषदि चोपसंहितायामशक्यमस्माभिर्वक्तुम्, एषैव तें परिषद्यथेष्टं यथायोग्यं यथाभिप्रायं वादं वादमर्यादां च स्थापयिष्यतीत्युक्त्वा तूष्णीमासीत ॥ २५ ॥

तत्रेदं वादमर्यादालक्षणं भवति—इदं वाच्यमिदमवाच्यमेवं सति पराजिता भवतीति ॥ २६ ॥

इमानि खलु पदानि वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति; तद्यथा—वादो, द्रव्यं, गुणाः, कर्म, सामान्यं, विशेषः, समवायः, प्रतिज्ञा, स्थापना, प्रतिष्ठापना, हेतुः, दृष्टान्तः, उपनयः, निगमनम्, उत्तरं, सिद्धान्तः, शब्दः, प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, ऐतिह्यम्, औपम्यं, संशयः, प्रयोजनं, सव्यभिचार, जिज्ञासा, व्यवसायः, अर्थप्राप्तिः, सम्भवः, अनुयोज्यम्, अननुयोज्यम् अनुयोगः, प्रत्यनुयोगः वाक्यदोषः वाक्यप्रशंसा, छलम्, अहेतुः, अतीतकालम्, उपालम्भः, परिहारः; प्रतिज्ञाहानिः, अभ्यनुज्ञा, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरं, निग्रहस्थानमिति ॥ २७ ॥

तत्र वादो नाम—स यत् परः परेण सह शास्त्रपूर्वकं विगृह्य कथयति। स च द्विविधः संग्रहेण—जल्पो वितण्डा च। तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः, जल्पविपर्ययो वितण्डा। यथा—एकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति, नास्तीत्यपरस्य; तौ स्वस्वहेतुभिः स्वस्वपक्षं स्थापयतः परपक्षमुद्भावयतः, एष जल्पः; जल्पविपर्ययो वितण्डा, वितण्डा नाम-परपक्षे दोषवचनमात्रमेव ॥ २८ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः स्वलक्षणैः श्लोकस्थाने पूर्वमुक्ताः ॥ २९ ॥

अथ प्रतिज्ञा-प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनं; यथा—नित्यः पुरुष इति ॥ ३० ॥

अथ स्थापना—स्थापना नाम तस्या एव प्रतिज्ञाया हेतुदृष्टा-

---

१ वादेप्रवृत्ति सति एवम्='श्रुतहीन' मित्यादिनोक्तं कुर्य्यात्।

२ अधिगम्यानि बोध्यानि।

न्तोपनयनिगमैः स्थापना; पूर्वं हि प्रतिज्ञा, पश्चात् स्थापना, किं ह्यप्रतिज्ञातं स्थापयिष्यति; यथा-नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञा, हेतुः—अकृतकत्वादिति, दृष्टान्तः—यथाऽऽकाशमिति, उपनयो— यथा चाकृतकमाकाशं तथा पुरुष इति, निगमनं-तस्मान्नित्य इति ॥ ३१ ॥

अथ प्रतिष्ठापना—प्रतिष्ठापना नाम या तस्या एव परप्रतिज्ञायाः प्रति विपरीतार्थस्थापना, यथा--अनित्यः पुरुष इति विपरीतार्थ-प्रतिज्ञा, हेतुः-ऐन्द्रियकत्वादिति, दृष्टान्तः-यथा घट इति, उपनयो— यथा घट ऐन्द्रियकः-स चानित्यः-तथा चायमिति, निगमनं-तस्मादनित्य इति ॥ ३२ ॥

अथ हेतुः-हेतुर्नामोपलब्धिकारणं, तत् प्रत्यक्षमनुमानमैतिह्यमौपम्यमिति; एभिर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत् तत्त्वम् ॥ ३३ ॥

अथ दृष्टान्तः—दृष्टान्तो नाम यत्र मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यं, यो वर्ण्यं वर्णयति, यथा-अग्निरुष्णः, द्रवमुदकं, स्थिरा पृथिवी, आदित्यः प्रकाशक इति, यथा वाऽऽदित्यः प्रकाशकस्तथा सांख्यवचनं प्रकाशकमिति ॥ ३४ ॥

उपनयो निगमनं चोक्तं स्थापनाप्रतिष्ठापनाव्याख्यायाम् ॥ ३५ ॥

अथोत्तरम्-उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ वैधर्म्यवचनं, वैधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ साधर्म्यवचनं; यथा—हेतुसधर्माणो विकाराः, शीतकस्य हि व्याधेर्हेतुसाधर्म्यवचनं—हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति ब्रुवतः परो ब्रूयात्—हेतुविधर्माणो विकाराः, यथा शरीरावयवानां दाहौष्ण्यकोथप्रपचने हेतुवैधर्म्यं हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति; एतत् सविपर्ययमुत्तरम् ॥ ३६ ॥

अथ सिद्धान्तः—सिद्धान्तो नाम स यः परीक्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिश्च साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः। स चतुर्विधः—सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्त इति। तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम—सर्वतन्त्रेषु यत्प्रसिद्धं—यथा

---

१ हेतुशब्देनात्र हेतुमूलकानि प्रमाणानि, तेषामेव तत्त्वनिश्चायकत्वात्।

सन्ति निदानानि, सन्ति व्याधयः, सन्ति सिद्ध्युपायाः साध्यानां व्याधीनामिति; प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिंस्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं, यथा—अन्यत्राष्टौ रसाः षडत्र, पञ्चेन्द्रियाण्यत्र षडिन्द्रियाण्यन्यत्र तन्त्रे, वातादिकृताः सर्वविकारा यथाऽन्यत्र अत्र वातादिकृता भूतकृताश्च प्रसिद्धाः; अधिकरणसिद्धान्तो नाम यस्मिन्नधिकरणे प्रस्तूयमानने सिद्धान्यन्यान्यप्यधिकरणानि भवन्ति, यथा—न मुक्तः[1] कर्मानुबन्धिकं कुरुते निस्पृहत्वादिति प्रस्तुते सिद्धा कर्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावा भवन्ति, अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम—यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः, तद्यथा—द्रव्यं न प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्याम इत्येवमादिः । इति चर्विधः सिद्धान्तः ३७

अथ शब्दः—शब्दो नाम वर्णसमाम्नायः, सचतुर्विधः—दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चानृतश्चेति । तत्र दृष्टार्थो नाम–त्रिभिर्हेतुभिर्दोषाः प्रकुप्यन्ति षड्भिरुपक्रमैश्च प्रशाम्यन्ति, सति श्रोत्रादिसद्भावे शब्दादिग्रहणमिति:, अदृष्टार्थः पुनः—अस्ति प्रेत्याभावोऽस्ति मोक्ष इति, सत्यो नाम यथार्थभूतः—सन्त्यायुर्वेदोपदेशाः, सन्त्युपायाः साध्यानां व्याधीनां, सन्त्यारम्भफलानीतिः सत्यविपर्ययश्चानृतः ॥ ३८ ॥

अथ प्रत्यक्षं—प्रत्यक्षं नाम तद्यदात्मना[2] चेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते; तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखेच्छाद्वेषादयः, शब्दादयस्त्विन्द्रियप्रत्यक्षाः ३९

अथानुमानम् , अनुमानं नाम तर्को युक्त्यपेक्षः । यथोक्तम्–अग्निं जरणशक्त्या,बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रानीनि शब्दादिग्रहणेनेत्येवमादि ॥४०

अथैतिह्यम्—एतिह्यं[3] नामाप्तोपदेशो वेदादिः ॥ ४१ ॥

अथौपम्यम्—औपम्यं नाम यदन्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य प्रका-॥

---

१ मुक्तोत्र जीवन्मुक्तः शुकादिसदृशः, आनुबन्धिकं फलाभिसन्धिसहितं, कर्म न कुरुते, निस्पृहत्वात् ।

२ आत्माऽत्र मनस्तस्यैव सुखादिसाक्षात्कारहेतुत्वादत एव हेतौ तृतीया आत्मनेति ।

३ अत्र–एतिह्यशब्देन दार्शनिकव्यवहृतं शब्दप्रमाणं बोध्यम् , तत्राऽपि परमाप्तप्रणीतं वेद स्मृतिरूपम् ।

शनं; यथा—दण्डेन दण्डकस्य, धनुषा धनुःस्तम्भस्य, इष्वासिनाऽऽरोग्यदस्येति ॥ ४२ ॥

अथ संशयः—संशयो नाम संदेहलक्षणानुसंदिग्धेष्वर्थेष्वनिश्चयः। यथा—दृष्टाह्यायुष्मल्लक्षणैरुपेताश्चानुपेताश्च तथा सक्रियाश्चाक्रियाश्च पुरुषाः शीघ्रभङ्गाश्चिरजीविनश्च, एतदुभयदृष्टत्वात् संशयः-किन्नु खल्वस्त्यकालमृत्युरुत नास्तीति ॥ ४३ ॥

अथ प्रयोजनं—नाम यदर्थमारभ्यन्त आरम्भाः; यथा—यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमात्मानमायुष्यैरुपचरिष्यास्यनायुष्याणि च परिहरिष्यामि, कथं मामकालमृत्युः प्रसहेतेति ॥ ४४ ॥

अथ सव्यभिचारं—सव्यभिचारं नाम यद्व्यभिचारणं; यथा-भवेदिदमौषधमस्मिन् व्याधौ यौगिकमथवा नेति ॥ ४५ ॥

अथ जिज्ञासा—जिज्ञासानाम परीक्षा; यथा भेषजपरीक्षोत्ततरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ४६ ॥

अथ व्यवसायः—व्यवसायो नाम निश्चयः; यथा वातिक एवायं व्याधिः, इदमेवास्य भेषजमिति ॥ ४७ ॥

अथार्थप्राप्तिः—अर्थप्राप्तिर्नाम यत्रैकेनार्थेनोक्तेनापरस्यर्थस्यानुक्तस्यापि सिद्धिः; यथा—नायंसंतर्पणसाध्यो व्याधिरित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिः—अपतर्पणसाध्योऽयमिति, नानेन दिवा भोक्तव्ययित्युक्तेभवत्यर्थप्रप्तिः—निशि भोक्तव्यमिति ॥ ४१ ॥

अथ संभवः—संभवो नाम यो यतः संभवति स तस्य संभवः;यथा—षड्धातवो गर्भस्य, व्याधेरहितं, हितमारोग्यस्येति ॥ ४९ ॥

अथानुयोज्यं—अनुयोज्यं नाव यद्वक्यंवाक्यदोषयुक्तं तत्, सामान्यतो व्याहृतेष्वर्थेषु वा विशेषग्रहणार्थं यद्वाक्यं तदप्यनुयोज्यं; यथा संशोधनसाध्याऽयं व्याधिरित्युक्ते, किं वमनसाध्योऽयं ? किंवा विरेचनसाध्यः ? इत्यनुयुज्यते ॥ ५० ॥

अथाननुयोज्यम् अननुयोज्यं नासातो विपर्ययेण; यथा-अयमसाध्यः ५१

---

१ इष्वासिना बाणमोक्षकेण प्रसिद्धेन लक्ष्यवेधकेन आरोग्यदस्य रोगनाशकस्य वैद्यस्य सादृश्यमुपमानम् ।

२ अध्यवसायो निश्चयः ।

अथानुयोगः—अनुयोगो नाम स यत्तद्विद्यानां तद्विद्यैरेव सार्धं तन्त्रे तन्त्रैकदेशे वा प्रश्नः प्रश्नैकदेशो वा ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनपरीक्षार्थमादिश्यते; यथा-नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञाते, यत् परः को हेतुरित्याह—सोऽनुयोगः ॥ ५२ ॥

अथ प्रत्यनुयोगः—प्रत्यनुयोगो नामानुयोगस्यानुयोगः; यथा—अस्यानुयोगस्य पुनः को हेतुरिति ॥ ५३ ॥

अथ वाक्यदोषः-वाक्यदोषो नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे न्यूनमधिकमनर्थकमपार्थकं विरुद्धं चेति। एतानि ह्यन्तरेण न प्रकृतोऽर्थः प्रणश्येत्। तत्र न्यूनं-प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं भवति, यद्वा बहूपदिष्टहेतुकमेकेन हेतुना साध्यते तच्च न्यूनम्। अथाधिकम्—अधिकं नाम यन्न्यूनविपरीतं, यद्वाऽऽयुर्वेदे भाष्यमाणे बार्हस्पत्यमौशनसमन्यद्वा यत्किञ्चिदप्रतिसम्बद्धार्थमुच्यते, यद्वा सम्बद्धार्थमपि द्विरभिधीयते तत् पुनरुक्तत्वादधिकं; तच्च पुनरुक्तं द्विविधम्—अर्थपुनरुक्तं शब्दपुनरुक्तं च; तत्रार्थपुनरुक्तं यथा—भेषजमौषधं साधनमिति, शब्दपुनरुक्तं पुनर्भेषजं भेषजमिति। अथानर्थकम्-अनर्थकं नाम यद्वचनमक्षरग्राममात्रमेव स्यात् पञ्चवर्गवन्न चार्थतो गृह्यते। अथापार्थकम्—अपार्थकं नाम यदर्थवच्च परस्परेणासंयुज्यमानार्थकं, यथा-चक्रनक्रवंशवज्रनिशाकरा इति। अथ विरुद्धं-विरुद्धं नाम यद्दृष्टान्तसिद्धान्तसमयैर्विरुद्धं; तत्र पूर्वं दृष्टान्तसिद्धान्तावुक्तौ; समयः पुनस्त्रिधा भवति, यथा—आयुर्वैदिकसमयो याज्ञिकसमयो मोक्षशास्त्रिकसमयश्चेति; तत्रायुर्वैदिकसमयश्चतुष्पादं भेषजमिति, याज्ञिकसमय आलभ्याः पशव इति, मोक्षशास्त्रिकसमयः सर्वभूतेष्वहिंसेति; तत्र स्वसमयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धं भवति। इति वाक्यदोषाः ॥ ५४ ॥

अथ वाक्यप्रशंसा—वाक्यप्रशंसा नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे त्वन्यूनमनाधिकमर्थवदनपार्थकमविरुद्धमाधिगतपदार्थं चेति यत्तद्वाक्यमननुयोज्यमिति प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

अथ छलं—छलं नाम परिशठमर्थाभासमनर्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव। तद्द्विविधं वाक्छलं, सामान्यच्छलं च। तत्र वाक्छलं नाम यथा कश्चिद्ब्रूयात्-नवतन्त्रोऽयं भिषगिति, भिषग्ब्रूयात्-नाहं नव-

तन्त्र एकतन्त्रोऽहमिति, परो ब्रूयात्-नाहं ब्रवीमि नवतन्त्राणि तवेति, अपि तु नवाभ्यस्तं हि ते तन्त्रमिति, भिषग्ब्रूयात्—न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रमनेकधाऽभ्यस्तं मया तन्त्रमिति, एतद्वाक्छलं; सामान्यच्छलं नाम यथा—व्याधिप्रशमनायौषधमित्युक्ते परो ब्रूयात्-सत् सत्प्रशमनायेति किं नु भवानाह; सन् हि रोगः, सदौषधं, यदि च सत् सत्प्रशमनाय भवति, तत्र सन् हि कासः, सन् क्षयः, सत्सामान्यात् कासस्ते क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति; एतत् सामान्यच्छलम् ॥ ५६ ॥

अथाहेतुः-अहेतुर्नाम प्रकरणसमः संशयसमो वर्ण्यसमश्चेति। तत्र प्रकरणसमो नामाहेतुर्यथा-अन्यः शरीरादात्मा नित्य इति पक्षे परो ब्रूयात्—यस्मादन्यः शरीरादात्मा तस्मान्नित्यः, शरीरं ह्यनित्यमतो विधर्मिणा चात्मना भवितव्यमित्येष चाहेतुः, न हि य एव पक्षः[१] स एव हेतुरिति । संशयसमो नामाहेतुर्य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुः, यथा—अयमायुर्वेदैकदेशमाह किन्वयं चिकित्सकः स्यान्नवेति संशये परो ब्रूयात्-यस्मादयमायुर्वेदैकदेशमाह तस्माच्चिकित्सकोऽयमिति, न च संशयच्छेदहेतुं विशेषयति, एष चाहेतुः, न हि य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुर्भवति; वर्ण्यसमो नामाहेतुर्यो हेतुर्वर्ण्याविशिष्टः, यथा कश्चिद् ब्रूयात्—अस्पर्शत्वाद् बुद्धिरनित्या शब्दवदिति, अत्र वर्ण्यः शब्दो बुद्धिरपि वर्ण्या, तदुभयवर्ण्याविशिष्टत्वाद्वर्ण्यसमोऽप्यहेतुः ॥ ५७ ॥

अथातीतकालम्—अतीतकालं नाम यत् पूर्वं वाच्यं तत् पश्चादुच्यते, तत् कालातीतत्वादग्राह्यं भवति; पूर्वं वा निग्रहप्राप्तमनिगृह्य परिगृह्य पक्षान्तरितं पश्चान्निगृहीते तत्तस्यातीतकालत्वान्निग्रहवचनमसमर्थं भवतीति ॥ ५८ ॥

अथोपालम्भः—उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनं; यथा पूर्वमहेतवो हेत्वाभासा व्याख्याताः ॥ ५९ ॥

अथ परिहारः—परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं; यथा—नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते, तस्य चापगमान्नोपलभ्यन्ते, तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यश्चेति ॥ ६० ॥

---

१ सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः ।

अथ प्रतिज्ञाहानिः—प्रतिज्ञाहानिर्नाम सा पूर्वपरिगृहीतां प्रतिज्ञां पर्यनुयुक्तो यत् परित्यजति । यथा—प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा 'नित्यः पुरुष' इति, पर्यनुयुक्तस्त्वाह—अनित्य इति ॥ ६१ ॥

अथाभ्यनुज्ञा—अभ्यनुज्ञा नाम सा य इष्टानिष्टाभ्युपगमः॥६२॥

अथ हेत्वन्तरं—हेत्वन्तरं नाम प्रकृतहेतौ वाच्ये यद्विकृतहेतुमाह ॥ ६३ ॥

अथार्थान्तरम्—अर्थान्तरं नामैकस्मिन् वक्तव्येऽपरं यदाह; यथा—ज्वरलक्षणे वाच्ये प्रमेहलक्षणमाह ॥ ६४ ॥

अथ निग्रहस्थानं—निग्रहस्थानं नाम पराजयप्राप्तिः; तच्च त्रिरभिहितस्य वाक्यस्याविज्ञानं परिषदि विज्ञानवत्यां, यद्वा—अननुयोज्यस्यानुयोगोऽनुयोज्यस्य चाननुयोगः, प्रतिज्ञाहानिरभ्यनुज्ञा कालातीतवचनमहेतुर्न्यूनमतिरिक्तं व्यर्थमनर्थकं पुनरुक्तं विरुद्धं हेत्वन्तरमर्थान्तरं च निग्रहस्थानम् ॥ ६५ ॥

इति वादमार्गपदानि यथोद्देशमभिनिर्दिष्टानि भवन्ति ॥ ६६ ॥

वादस्तु खलु भिषजां प्रवर्तमानः प्रवर्तेतायुर्वेद एव, न त्वन्यत्र॥६७॥

तत्र हि वाक्यप्रतिवाक्यविस्तराः केवलाश्चोपपत्तयश्च सर्वाधिकरणेषु; ताः सर्वाः सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य सर्वं वाक्यं ब्रूयात्, नाप्रकृतकमशास्त्रमपरीक्षितमसाधकमाकुलमज्ञापकं वा, सर्वं च हेतुमद्ब्रूयात्, हेतुमन्तो ह्यकलुषाः सर्व एव वादविग्रहाश्चिकित्सिते कारणभूताः प्रशस्तबुद्धिवर्धकत्वात्, सर्वारम्भसिद्धिं ह्यावहत्यनुपहता बुद्धिः ॥ ६८ ॥

इमानि खलु तावदिह कानिचित् प्रकरणानि भिषजां ज्ञानार्थमुपदेक्ष्यामः, ज्ञानपूर्वकं हि कर्मणां समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः । ज्ञात्वा हि कारणकरणकार्ययोनिकार्यकार्यफलानुबन्धदेशकालप्रवृत्त्युपायान् सम्यगभिनिर्वर्तमानः कार्याभिनिर्वृत्ताविष्टफलानुबन्धं कार्यमभिनिर्वर्तयत्यनतिमहता प्रयत्नेन कर्ता ॥ ६९ ॥

तत्र कारणं नाम तद् यः करोति, स एव हेतुः, स कर्ता ॥ ७० ॥

करणं पुनस्तद् यदुपकरणायोपकल्पते कर्तुः कार्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य ॥ ७१ ॥

---

१ नाममात्रेण वस्तुकथनमुद्देशः ।

कार्ययोनिस्तु सा या विक्रियमाणा कार्यत्वमापद्यते ॥ ७२ ॥
कार्यं तु तद् यस्याभिनिर्वृत्तिमभिसन्धाय प्रवर्तते कर्ता ॥ ७३ ॥
कार्यफलं पुनस्तद् यत्प्रयोजना कार्याभिनिर्वृत्तिरिष्यते ॥ ७४ ॥

अनुबन्धस्तु खलु स यः कर्तारमवश्यमनुबध्नाति कार्यादुत्तरकालं कार्यनिमित्तः शुभो वाऽप्यशुभो वा भावः ॥ ७५ ॥

देशस्त्वधिष्ठानम् ॥ ७६ ॥

कालः पुनः परिणामः ॥ ७७ ॥

प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्यार्था, सैव क्रिया कर्म यत्नः कार्यसमारम्भश्च ॥ ७८ ॥

उपायः पुनस्त्रयाणां कारणादीनां सौष्ठवमभिविधानं च सम्यक्, कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां तेषां तद्धि कार्याणामभिनिर्वर्तकमिति, अतस्तूपायः; कृते नोपायार्थोऽस्ति, न च विद्यते तदात्वे, कृताच्चोत्तरकालं फलं, फलाच्चानुबन्ध इति ॥ ७९ ॥

एतद्दश[1]विधमग्रे परीक्ष्यं, ततोऽनन्तरं कार्यार्था प्रवृत्तिरिष्टा; तस्माद्भिषक् कार्यं चिकीर्षुः प्राक्कार्यसमारम्भात् परीक्षया केवलं परीक्ष्यं परीक्ष्य कर्म समारभेत कर्तुम् ॥ ८० ॥

तत्र चेद्भिषगभिषग्वा भिषजं कश्चिदेवं पृच्छेद्—वमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानि प्रयोक्तुकामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया कतिविधमेव परीक्ष्यं, कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः, कथं च परीक्षितव्यः, किं प्रयोजना च परीक्षा, क्व वमनादीनां प्रवृत्तिः, क्व च निवृत्तिः, प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे च किं नैष्ठिकं, कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्तीति ॥ ८१ ॥

स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत्, ब्रूयादेनं—बहुविधा हि परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः, कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षया केन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्य भेदाग्रं[2] भवान् पृच्छत्याख्यायमानं, नेदानीं भवतोऽन्येन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षयाऽन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षाविधिभे-

---

१ कारण[1]-करण[2]-कार्ययोनि[3]-कार्य[4]-कार्यफला-नुबन्ध[6]-देश[7]-काल-प्रवृत्त्यु-पायाः-दश।   २ भेदपरिमाणम्।

देनान्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भित्त्वाऽन्यथाऽऽचक्षाण इच्छां प्रपूरयेयमिति ॥ ८२ ॥

स यदुत्तरं ब्रूयात्तत् परीक्ष्योत्तरं वाच्यं स्याद्यथोक्तं च प्रतिवचनविधिमवेक्ष्य; सम्यग्यदि तु ब्रूयात्, न चैनं मोहयितुमिच्छेत्, प्राप्तं तु वचनकालं मन्येत, काममस्मै ब्रूयादाप्तमेव निखिलेन ॥ ८३ ॥

द्विविधा तु खलु परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानं च, एतद्धि द्वयमुपदेशश्च परीक्षा स्यात्; एवमेषा द्विविधा परीक्षा, त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥ ८४ ॥

दश[1]विधं तु परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे, तदिह भिषगादिषु संसार्य सन्दर्शयिष्यामः—इह कार्यप्राप्तेः कारणं भिषक्, करणं पुनर्भेषजं, कार्ययोनिर्धातुवैषम्यं, कार्यं धातुसाम्यं,कार्यफलं सुखावाप्तिः, अनुबन्धस्तु खल्वायुः, देशो भूमिरातुरश्च, कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च, प्रवृत्तिः प्रतिकर्मसमारम्भः, उपायस्तु भिषगादीनां सौष्ठवमभिविधानं च सम्यक्; इहाप्यस्योपायस्य विषयः पूर्वेणैवोपायविशेषेण व्याख्यातः; इति कारणादीनि दश दशसु भिषगादिषु संसार्य सन्दर्शितानि, तथैवानुपूर्व्यैतद्दशविधं परीक्ष्यमुक्तम् ॥८५॥

तस्य यो यो विशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः, स तथा तथा व्याख्यास्यते ॥ ८६ ॥

कारणं भिषगित्युक्तमग्रे, तस्य परीक्षा-भिषङ्नाम स यो भिषति, यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः, यस्य चायुः सर्वथा विदितं यथावत्। स च सर्वधातुसाम्यं चिकीर्षन्नात्मानमेवादितः परीक्षेत गुणिषु गुणतः कार्याभिनिर्वृत्तिं पश्यन्—कच्चिदहमस्य कार्यस्याभिनिर्वर्तने समर्थोऽस्मि न वेति; तत्रेमे भिषग्गुणा यैरुपपन्नो भिषग्धातुसाम्याभिनिर्वर्तने समर्थो भवति; तद्यथा—पर्यवदातश्रुतता, परिदृष्टकर्मता, दाक्ष्यं, शौचं, जितहस्तता, उपकरणवत्ता, सर्वेन्द्रियोपपन्नता, प्रकृतिज्ञता, प्रतिपत्तिज्ञता चेति ॥ ८७ ॥

करणं पुनर्भेषजं; भेषजं नाम तद्यदुपकरणायोपकल्प्यते भिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्यः। तद्धि

---

१ पूर्वोक्तानां दशविधानां प्रकरणानामुदाहरणान्याह—दशेति ।

विधं व्यपाश्रयभेदात्-दैवव्यपाश्रयं, युक्तिव्यपाश्रयं चेति। तत्र दैवव्यपाश्रयं-मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि, युक्तिव्यपाश्रयं—संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफलाः। एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं—द्रव्यभूतमद्रव्यभूतं चेति। तत्र यदद्रव्यभूतं तदुपायाभिप्लुतम्।

उपायो नाम भयदर्शनविस्मापनविस्मारणक्षोभणहर्षणभर्त्सनवधबन्धस्वप्नसंवाहनादिरमूर्तो भावविशेषो यथोक्ताः सिद्ध्युपायाश्चोपायाभिप्लुता इति। यत्तु द्रव्यभूतं तद्वमनादिषु योगमुपैति। तस्यापीयं परीक्षा—इदमेवंप्रकृत्येवंगुणमेवंप्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्नृतावेवं गृहीतमेवंनिहितमेवमुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन् व्याधावेवंविधस्य पुरुषस्यैतावन्तं दोषमपकर्षयत्युपशमयति वा, यदन्यदपि चैवंविधं भेषजं भवेत्तच्चानेन चान्येन वा विशेषणेन युक्तमिति॥ ८८॥

कार्ययोनिर्धातुवैषम्यं, तस्य लक्षणं-विकारागमः; परीक्षा त्वस्य विकारप्रकृतेश्चैवोनातिरिक्तलिङ्गविशेषावेक्षणं, विकारस्य च साध्यासाध्यमृदुदारुणलिङ्गविशेषावेक्षणमिति॥ ८९॥

कार्यं धातुसाम्यं[2]; तस्य लक्षणं विकारोपशमः; परीक्षा त्वस्य—रुगुपशमनं, स्वरवर्णयोगः, शरीरोपचयः, बलवृद्धिः, अभ्यवहार्याभिलाषो, रुचिराहारकाले, अभ्यवहृतस्य चाहारस्य काले सम्यग्जरणं, निद्रालाभो यथाकालं, वैकारिकाणां च स्वप्नानामदर्शनं, सुखेन च प्रबोधनं, वातमूत्रपुरीषरेतसां मुक्तिः, सर्वाकारैर्मनोबुद्धीन्द्रियाणां चाव्यापत्तिरिति॥ ९०॥

कार्यफलं सुखावाप्तिः; तस्य लक्षणं—मनोबुद्धीन्द्रियशरीरतुष्टिः॥ ९१॥

अनुबन्धस्तु खल्वायुः; तस्य लक्षणं-प्राणैः सह संयोगः॥ ९२॥

देशस्तु भूमिरातुरश्च। तत्र भूमिपरीक्षा आतुरपरिज्ञानहेतोर्वा स्यादौषधपरिज्ञानहेतोर्वा। तत्र तावदियमातुरपरिज्ञानहेतोः; त-

१ 'प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्वो दैवयुक्तिव्यपाश्रयैः' इति सूत्रम्। व्यपाश्रयैरधीनैः।

२ 'धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्' इति सूत्रम्।

यथा—अयं कस्मिन् भूमिदेशे जातः संवृद्धो व्याधितो वेति; तस्मिंश्च भूमिदेशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं विहारजातमेतावद्बलमेवंविधं सत्त्वमेवंविधं सात्म्यमेवंविधो दोषो भक्तिरियमिमे व्याधयो हितमिदमहितमिदमिति प्रायोग्रहणेन; औषधपरिज्ञानहेतोस्तु कल्पेषु भूमिपरीक्षा वक्ष्यते ॥ ९३ ॥

आतुरस्तु खलु कार्यदेशः; तस्य परीक्षा आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोर्वा स्याद्बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोर्वा । तत्र तावदियं बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः—दोषप्रमाणानुरूपो हि भेषजप्रमाणविशेषो बलप्रमाणविशेषापेक्षो भवति; सहसा ह्यतिबलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमल्पबलमातुरमतिपातयेत्, न ह्यतिबलान्याग्नेयसौम्यवायवीयान्यौषधान्यग्निक्षारशस्त्रकर्माणि वा शक्यन्तेऽल्पबलैः सोढुम्, असह्यातितीक्ष्णवेगत्वाद्धि तानि सद्यः प्राणहराणि स्युः; एतच्चैव कारणमपेक्षमाणा हीनबलमातुरमविषादकरैर्मृदुसुकुमारप्रायैरुत्तरोत्तरगुरुभिरविभ्रमैरनात्ययिकैश्चोपचरन्त्यौषधैः, विशेषतश्च नारीः[१]; ता ह्यनवस्थितमृदुवृत्तविक्लवहृदयाः प्रायः सुकुमार्योऽबलाः परसंस्तभ्याश्च । तथा बलवति बलवद्व्याधिपरिगते स्वल्पबलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमसाधकं भवति ।

तस्मादातुरं परीक्षेत—प्रकृतितश्च विकृतितश्च सारतश्च संहननतश्च प्रमाणतश्च सात्म्यतश्च सत्त्वतश्चाहारशक्तितश्च व्यायामशक्तितश्च वयस्तश्चेति बलप्रमाणविशेषग्रहणहेतोः ॥ ९४ ॥

तत्रेमे प्रकृत्यादयो भावाः । तद्यथा—शुक्रशोणितप्रकृतिं कालगर्भाशयप्रकृतिं मातुराहारविहारप्रकृतिं महाभूतविकारप्रकृतिं च गर्भशरीरमपेक्षते । एता हि येन येन दोषेणाधिकेनैकेनानेकेन वा समनुबध्यन्ते तेन तेन दोषेण गर्भोऽनुबध्यते, ततः सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणां गर्भादिप्रवृत्ता । तस्माच्छ्लेष्मलाः प्रकृत्या केचित्, पित्तलाः केचित्, वातलाः केचित्, संसृष्टाः केचित्, समधातवः प्रकृत्या केचिद्भवन्ति ॥ ९५ ॥

---

१ चशब्दो भिन्नक्रमस्तुशब्दार्थः । नारीस्तु स्त्रीजनान् तु विशेषतः पूर्वोक्तगुणविशिष्टैर्भेषजैरुपचरन्ति । तासां सावधानतया चिकित्सने हेतुमाह—ता हीत्यादिना ।

तेषां लक्षणानि व्याख्यास्यामः—श्लेष्मा हि स्निग्धश्लक्ष्णमृदुमधुरसारसान्द्रमन्दस्तिमितगुरुशीतपिच्छिलाच्छः; तस्य स्नेहाच्छ्लेष्मलाः स्निग्धाङ्गाः, श्लक्ष्णत्वाच्छ्लक्ष्णाङ्गाः, मृदुत्वाद् दृष्टिसुखसुकुमारावदातगात्राः, माधुर्यात् प्रभूतशुक्रव्यवायापत्याः, सारत्वात् सारसंहतस्थिरशरीराः, सान्द्रत्वादुपचितपरिपूर्णसर्वाङ्गाः मन्दत्वान्मन्दचेष्टाहारव्याहाराः, स्तैमित्यादशीघ्रारम्भक्षोभविकाराः, गुरुत्वात् साराधिष्ठितावस्थितगतयः, शैत्यादल्पक्षुत्तृष्णासन्तापस्वेददोषाः, पिच्छिलत्वात् सुश्लिष्टसारसन्धिबन्धनाः, तथाऽच्छत्वात् प्रसन्नदर्शनाननाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वराश्च भवन्ति; त एवंगुणयोगाच्छ्लेष्मला बलवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त ओजस्विनः शान्ता आयुष्मन्तश्च भवन्ति ॥ ९६ ॥

पित्तमुष्णं तीक्ष्णं द्रवं विस्रमम्लं कटुकं च । तस्यौष्ण्यात् पित्तला भवन्त्युष्णासहाः, उष्णमुखाः, सुकुमारावदातगात्राः, प्रभूतपिप्लुव्यङ्गतिलकपिडकाः, क्षुत्पिपासावन्तः, क्षिप्रवलीपलितखालित्यदोषाः, प्रायो मृद्वल्पकपिलश्मश्रुलोमकेशाः; तैक्ष्ण्यात्तीक्ष्णपराक्रमाः, तीक्ष्णाग्नयः, प्रभूताशनपानाः, क्लेशासहिष्णवो, दन्दशूकाः; द्रवत्वाच्छिथिलमृदुसन्धिबन्धमांसाः, प्रभूतसृष्टस्वेदमूत्रपुरीषाश्च; विस्रत्वात् प्रभूतपूतिकक्षास्यशिरःशरीरगन्धाः, कट्वम्लत्वादल्पशुक्रव्यवायापत्याः । त एवंगुणयोगात् पित्तला मध्यबला मध्यायुषो मध्यज्ञानविज्ञानवित्तोपकरणवन्तश्च भवन्ति ॥ ९७ ॥

वातस्तु रूक्षलघुचलबहुशीघ्रशीतपरुषविशदः । तस्य रौक्ष्याद्वातला रूक्षापचितालपशरीराः, प्रततरूक्षक्षामभिन्नमन्दसक्तजर्जरस्वराः, जागरूकाश्च; लघुत्वाल्लघुचपलगतिचेष्टाहाराः; चलत्वादनवस्थितसन्ध्यस्थिभ्रूहन्वोष्ठजिह्वाशिरःस्कन्धपाणिपादाः; बहुत्वाद्बहुप्रलापकण्डरासिराप्रतानाः; शीघ्रत्वाच्छीघ्रसमारम्भक्षोभविकाराः शीघ्रोत्रासरागविरागाः, श्रुतिग्राहिणोऽल्पस्मृतयश्च; शैत्याच्छीतासहिष्णवः, प्रततशीतकोद्वेपकस्तम्भाः; पारुष्यात् परुषकेशश्मश्रुरोमनखदशनवदनपाणिपादाङ्गाः; वैशद्यात स्फुटिताङ्गावयवाः, सततसन्धिशब्दगामिनश्च

१ वातादिगुणा दीर्घं जीवितीये ५८ । ५९ । ६० श्लोकेषु द्रष्टव्याः, येऽत्र विचार्यन्ते ।

भवन्ति, त एवंगुणयोगाद्वातलाः प्रायेणाल्पबलाश्चाल्पायुषश्चाल्पापत्याश्चाल्पसाधनाश्चाधनाश्च भवन्ति ॥ ९८ ॥

संसर्गात् संसृष्टलक्षणाः; सर्वगुणसमुदितास्तु समधातव इति। एवं प्रकृतितः परीक्षेत ॥ ९९ ॥

विकृतिश्चेति—विकृतिरुच्यते विकारः। तत्र विकारं हेतुदोषदूष्यप्रकृतिदेशकालबलविशेषैर्लिङ्गतश्च परीक्षेत, न ह्यन्तरेण हेत्वादीनां बलविशेषं व्याधिबलविशेषोपलब्धिः। यस्य हि व्याधेर्दोषदूष्यप्रकृतिदेशकालसाम्यं भवति महच्च हेतुलिङ्गबलं स व्याधिर्बलवान् भवति, तद्विपर्ययाच्चाल्पबलः मध्यबलस्तु दोषदूष्यादीनामन्यतमसामान्याद्धेतुलिङ्गमध्यबलत्वाच्चोपलभ्यते ॥ १०० ॥

सार[1]तश्चेति–साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलमानविशेषज्ञानार्थमुपदिश्यन्ते; तद्यथा-त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रसत्त्वानीति ॥ १०१ ॥

तत्र स्निग्धश्लक्ष्णमृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगम्भीरसुकुमारलोमा सप्रभेव च त्वक् त्वक्साराणां; सा सारता सुखसौभाग्यैश्वर्योपभोगबुद्धिविद्याऽऽरोग्यप्रहर्षणान्यायुश्चानित्वरमाचष्टे ॥ १०२ ॥

कर्णाक्षिमुखजिह्वानासौष्ठपाणिपादतलनखललाटमेहनं स्निग्धरक्तवर्णं श्रीमद् भ्राजिष्णु रक्तसाराणां; सा सारता सुखमुदग्रतां मेधां मनस्वित्वं सौकुमार्यमनातिबलमक्लेशसहिष्णुत्वमुष्णासहिष्णुत्वं चाचष्टे ॥ १०३ ॥

शङ्खललाटकृकाटिकाक्षिगण्डहनुग्रीवास्कन्धोदरकक्षवक्षःपाणिपादसन्धयः स्थिरमांसोपचिता मांससाराणां; सा सारता क्षमां धृतिमलौल्यं वित्तं विद्यां सुखमार्जवमारोग्यं बलमायुश्च दीर्घमाचष्टे ॥ १०४ ॥

वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहो मेदःसाराणां; सा सारता वित्तैश्वर्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्जवं सुकुमारोपचारतां चाचष्टे ॥ १०५ ॥

पार्ष्णिगुल्फजान्वरत्निजत्रुचिबुकशिरःपर्वस्थूलाः स्थूलास्थिनखदन्ताश्चास्थिसाराः; ते महोत्साहाः क्रियावन्तः क्लेशसहाः सारस्थिरशरीरा भवन्त्यायुष्मन्तश्च ॥ १०६ ॥

---

१ विशुद्धो धातुः सारः, 'सारो बले दृढांशे च' इत्यमरः।

तन्वङ्गा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसन्धयश्च मज्जसाराः; ते दीर्घायुषो बलवन्तः श्रुतविज्ञानवित्तापत्यसम्मानभाजश्च भवन्ति ॥ १०७ ॥

सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणः क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुलाः स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरिदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवः महास्फिचश्च शुक्रसाराः, ते स्त्रीप्रियाः प्रियोपभोगा बलवन्तः सुखैश्वर्यारोग्यवित्तसम्मानापत्यभाजश्च भवन्ति ॥ १०८ ॥

स्मृतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो महोत्साहा दक्षा धीराः समरविक्रान्तयोधिनस्त्यक्तविषादाः सुव्यवस्थितगतिगम्भीरबुद्धिचेष्टाः कल्याणाभिनिवेशिनश्च सत्त्वसाराः; तेषां स्वलक्षणैरेव गुणा व्याख्याताः ॥ १०९ ॥

तत्र सर्वैः सारैरुपेताः पुरुषा भवन्त्यतिबलाः परमगौरवयुक्ताः क्लेशसहाः सर्वारम्भेष्वात्मनि जातप्रत्ययाः कल्याणाभिनिवेशिनः स्थिरसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनादस्निग्धगम्भीरमहास्वराः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगसम्मानभाजो मन्दजरसो मन्दविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्याश्चिरजीविनश्च भवन्ति ॥ ११० ॥

अतो विपरीतास्त्वसाराः ॥ १११ ॥

मध्यानां मध्यैः सारविशेषैर्गुणविशेषा व्याख्याता भवन्ति ॥११२॥

इति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलप्रमाणविशेषज्ञानार्थान्युपदिष्टानि भवन्ति ॥ ११३ ॥

कथं नु शरीरमात्रदर्शनादेव भिषङ्मुह्येदयमुपचितत्वाद् बलवान्, अयमल्पबलः कृशत्वात्, महाबलोऽयं महाशरीरत्वात्, अयमल्पशरीरत्वादल्पबल इति; दृश्यन्ते ह्यल्पशरीराः कृशाश्चैके बलवन्तः, तत्र[१] पिपीलिकाभारहरणवत्सिद्धिः; अतश्च सारतः परीक्षेतेत्युक्तम् ॥ ११४ ॥

संहननतश्चेति—संहननं, संघातः, संयोजनमित्येकोऽर्थः। तत्र

---

१ अत्रायं प्रयोगः—कृशोऽपि यज्ञदत्तो बलवान् अशीतिसेटकपरिमितभारहारकत्वात्, पिपीलिकावत्, पिपीलिका हि स्वप्रमाणाधिकं भारं वहति—अतो बलवती। तथा चायं, तस्मात्तथा।

समसुविभक्तास्थि सुबद्धसन्धि सुनिविष्टमांसशोणितं सुसंहतं शरीरमित्युच्यते। तत्र सुसंहतशरीराः पुरुषा बलवन्तः, विपर्ययेणाल्पबलाः, प्रवरावरमध्यत्वात् संहननस्य मध्यबला भवन्ति ॥ ११५ ॥

प्रमाणतश्चेति शरीरप्रमाणं पुनर्यथास्वेनाङ्गुलिप्रमाणेनोपदिश्यते उत्सेधविस्तारायामैर्यथाक्रमम्[१]। तत्र पादौ चत्वारि षट् चतुर्दश चाङ्गुलानि; जङ्घे त्वष्टादशाङ्गुले षोडशाङ्गुलिपरिक्षेपे, जानुनी चतुरङ्गुले षोडशाङ्गुलिपरिक्षेपे, त्रिंशदङ्गुलपरिक्षेपावष्टादशाङ्गुलावूरू, षडङ्गुलदीर्घौ वृषणावष्टाङ्गुलपरिणाहौ, शेफः षडङ्गुलदीर्घं पञ्चाङ्गुलपरिणाहं, द्वादशाङ्गुलपरिणाहो भगः, षोडशाङ्गुलविस्तारा कटी, दशाङ्गुलं बस्तिशिरः, दशाङ्गुलविस्तारं द्वादशाङ्गुलमुदरं, दशाङ्गुलविस्तीर्णे द्वादशाङ्गुलायामे पार्श्वे, द्वादशाङ्गुलं स्तनान्तरं, द्व्यङ्गुलं स्तनपर्यन्तं, चतुर्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशाङ्गुलोत्सेधमुरः, द्व्यङ्गुलं हृदयम्, अष्टाङ्गुलौ स्कन्धौ, षडङ्गुलावंसौ, षोडशाङ्गुलौ प्रबाहू, पञ्चदशाङ्गुलौ प्रपाणी, हस्तौ दशाङ्गुलौ, कक्षावष्टाङ्गुलौ, त्रिकं द्वादशाङ्गुलोत्सेधम्, अष्टादशाङ्गुलोत्सेधं पृष्ठं, चतुरङ्गुलोत्सेधा द्वाविंशत्यङ्गुलपरिणाहा शिरोधरा, द्वादशाङ्गुलोत्सेधं चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिणाहमाननं, पञ्चाङ्गुलमास्यं, चिबुकौष्ठकर्णाक्षिमध्यनासिकाललाटं चतुरङ्गुलं, षोडशाङ्गुलोत्सेधं द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहं शिरः। इति पृथक्त्वेनाङ्गावयवानां मानमुक्तं; केवलं पुनः शरीरमङ्गुलिपर्वाणि चतुरशीतिः। तदायामविस्तारसमं समुच्यते। तत्रायुर्बलमोजः सुखमैश्वर्यं वित्तमिष्टाश्चापरे भावा भवन्त्यायत्ताः प्रमाणवति[२] शरीरे, विपर्ययस्त्वतो हीनेऽधिके वा ॥ ११६ ॥

सात्म्यतश्चेति—सात्म्यं नाम तद्यत् सातत्येनोपयुज्यमानमुपशेते। तत्र ये घृतक्षीरतैलमांसरससात्म्याः सर्वरससात्म्याश्च ते बलवन्तः क्लेशसहाश्चिरजीविनश्च भवन्ति; रूक्षसात्म्याः पुनरेकर-

---

१ यथाक्रममित्यनुवर्त्तते । पादौ-चत्वारि—अङ्गुलानि—उत्सेधवन्तौ षड्विस्तारवन्तौ चतुर्दशायामवन्तावित्यर्थः।

२ प्रशंसायां मतुप्। तथा च—प्रशस्तप्रमाणवतीत्यर्थः, तेन पूर्वोक्तानि प्रतीकप्रमाणानि न नियतानि अत आह-हीनेऽधिके वेति।

ससात्म्याश्च ये ते प्रायेणाल्पबलाश्चाक्लेशसहा अल्पायुषोऽल्पसाधनाश्च भवन्ति; व्यामिश्रसात्म्यास्तु ये ते मध्यबलाः सात्म्यनिमित्ततो भवन्ति ॥ ११७ ॥

सत्त्वतश्चेतिसत्त्वमुच्यते-मनः; तच्छरीरस्य तन्त्रकं[1]मात्मसंयोगात्। तत्त्रिविधं बलभेदेन-प्रवरं मध्यमवरं चेति; अतश्च प्रवरमध्यावरसत्त्वाः पुरुषा भवन्ति। तत्र प्रवरसत्त्वाः सत्त्वसाराः, ते सारेषूपदिष्टाः; स्वल्पशरीरा ह्यपि ते निजागन्तुनिमित्तासु महतीष्वपि पीडास्वव्यग्रा दृश्यन्ते, सत्त्वगुणवैशेष्यात्; मध्यसत्त्वास्त्वपरानात्मन्युपनिधाय संस्तम्भयन्त्यात्मनाऽऽमानं परैर्वाऽपि संस्तभ्यन्ते; हीनसत्त्वास्तु नात्मना न च परः सत्त्वबलं प्रति शक्यन्त उपस्तम्भयितुं, महाशरीरा ह्यपि ते स्वल्पानामपि वेदनानामसहा दृश्यन्ते, संनिहितभयशोकलोभमोहमाना रौद्रभैरवद्विष्टबीभत्सविकृतकथास्वपि च पशुपुरुषमांसशोणितानि चावेक्ष्य विषादवैवर्ण्यमूर्च्छोन्मादभ्रमप्रपतनानामन्यतममाप्नुवन्त्यथवा मरणमिति ॥ ११८ ॥

आहारशक्तितश्चेति-आहारशक्तिरभ्यवहरणशक्त्या जरणशक्त्या च परीक्ष्या, बलायुषी ह्याहारायत्ते ॥ ११९ ॥

व्यायामशक्तितश्चेति—व्यायामशक्तिरपि कर्मशक्त्या परीक्ष्या; कर्मशक्त्या ह्यनुमीयते बलत्रैविध्यम् ॥ १२० ॥

वयस्तश्चेति कालप्रमाणविशेषापेक्षिणी हि शरीरावस्था वयोऽभिधीयते। तद्वयो यथास्थूलभेदेन त्रिविधं—बालं, मध्यं, जीर्णमिति। तत्र बालमपरिपक्वधातुमजातव्यञ्जनं सुकुमारमक्लेशसहमसम्पूर्णबलं श्लेष्मधातुप्रायमाषोडशवर्षं विवर्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्वमात्रिंशद्वर्षमुपदिष्टं; मध्ये पुनः समत्वागतबलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानसर्वधातुगुणं बलस्थितमवस्थितसत्त्वमविशीर्यमाणधातुगुणं पित्तधातुप्रायमाषष्टिवर्षमुपदिष्टम्, अतः परं परिहीयमानधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुषपरा-

---

१ तन्त्रयति धारयति ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियप्रेरणेन स्वकुटुम्बमयं शरीरमिति तन्त्रकं मनः, आत्मा मनसा युज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियं विषयेण, ततः प्रत्यक्षादिकमिति ज्ञानप्रक्रिया मननीया ।

क्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानं भ्रश्यमानधातुगुणं वातधातुःप्रायं क्रमेण जीर्णमुच्यते आवर्षशतम् । वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले; सन्ति पुनरधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः । तेषां विकृतिवर्ज्यैः[1] प्रकृत्यादिबलविशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं विभजेत् ॥ १२१ ॥

एवं प्रकृत्यादीनां विकृतिवर्ज्यानां भावानां प्रवरमध्यावरविभागेन बलविशेषं विभजेत् । विकृतिबलत्रैविध्येन तु दोषबलं त्रिविधमनुमीयते । ततो भैषज्यस्य तीक्ष्णमृदुमध्यविभागेन त्रित्वं विभज्य यथादोषं भैषज्यमवचारयेदिति ॥ १२२ ॥

आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः पुनरिन्द्रियेषु जातिसूत्रीये च लक्षणान्युपदेक्ष्यन्ते ॥ १२३ ॥

कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च । तत्र संवत्सरो द्विधा त्रिधा षोढा द्वादशधा भूयश्चाप्यतः प्रविभज्यते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्य; तं तु खलु तावत् षोढा प्रविभज्य कार्यमुपदेक्ष्यते । हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रय ऋतवो भवन्ति, तेषामन्तरेष्वितरे साधारणलक्षणास्त्रय ऋतवः प्रावृट्शरद्वसन्ता इति; प्रावृडिति प्रथमः प्रवृष्टः[2] कालः, तस्यानुबन्धो हि वर्षाः । एवमेते संशोधनमधिकृत्य षड् विभज्यन्ते ऋतवः ॥ १२४ ॥

तत्र साधारणलक्षणेष्वृतुषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीयते, निवृत्तिरितरेषु । साधारणलक्षणा हि मन्दशीतोष्णवर्षत्वात् सुखतमाश्च भवन्त्यविकल्पकाश्च शरीरौषधानाम्, इतरे पुनरत्यर्थशीतोष्णवर्षत्वाद्दुःखतमाश्च भवन्ति विकल्पकाश्च शरीरौषधानाम् ॥ १२५ ॥

तत्र हेमन्ते ह्यतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरमसुखोपपन्नं भवत्यतिशीतवाताध्मातमतिदारुणीभूतमावद्धदोषं च, भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावं शीतोपहतत्वान्मन्दवीर्यत्वमापद्यते, तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमयोगायोपपद्यते, शरीरमपि च वातोपद्रवाय । ग्रीष्मे पुनर्भृशोष्णोपहतत्वाच्छरीरमसुखोपपन्नं भवत्युष्णवा-

---

१ विकृतिः वर्ज्या त्याज्या येषु ते इति बहुव्रीहिः, तैः । २ वर्षितुमारब्धः ।

तातपाध्मातमतिशिथिलमत्यर्थप्रविलीनदोषं, भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमत्युष्णानुगमनात्तीक्ष्णतरत्वमापद्यते, तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते, शरीरमपि पिपासोपद्रवाय। वर्षासु तु मेघजालावतते गूढार्कचन्द्रतारे धाराकुले वियति भूमौ पङ्कजलपटलसंवृतायामत्यर्थोपक्लिन्नशरीरेषु भूतेषु विहतस्वभावेषु च केवलेष्वौषधग्रामेषु तोयतोयदानुगतमारुतसंसर्गाद् गुरुप्रवृत्तीनि वमनादीनि भवन्ति, गुरुसमुत्थानानि च शरीराणि। तस्माद्वमनादीनां निवृत्तिर्विधीयते वर्षाऽन्तेष्वृतुषु न चेदात्ययिकं[1] कर्म; आत्ययिके पुनः कर्मणि काममृतुं विकल्प्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरीतेन भेषज्यं संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पेनोपपाद्य प्रमाणवीर्यसमं कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यत्नेनावहितः ॥ १२६ ॥

आतुरावस्थास्वपि तु कार्याकार्यं प्रति कालाकालसंज्ञा। तद्यथा-अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्य कालः, अकालः पुनरस्येति; एतदपि हि भवत्यवस्थाविशेषेण, तस्मादातुरावस्थास्वपि हि कालाकालसंज्ञा। तस्य परीक्षा-मुहुर्मुहुरातुरस्य सर्वावस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्भेषजप्रयोगार्थं, न ह्यतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्यमानं न यौगिकं भवति; कालो हि भैषज्यप्रयोगपर्याप्तिमभिनिर्वर्तयति ॥ १२७ ॥

प्रवृत्तिस्तु प्रतिकर्मसमारम्भः; तस्य लक्षणं-भिषगातुरौषधपरिचारकाणां क्रियासमायोगः ॥ १२८ ॥

उपायः पुनर्भिषगादीनां सौष्ठवमभिविधानं च सम्यक्। तस्य लक्षणं-भिषगादीनां यथोक्तगुणसंपद्भिर्देशकालप्रमाणसात्म्यक्रियाऽऽदिभिश्च सिद्धिकारणैः सम्यगुपपादितस्यौषधस्यावचारणमिति॥१२९॥

एवमेते दश परीक्ष्यविशेषाः पृथक्पृथक् परीक्षितव्या भवन्ति॥१३०

परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानं; प्रतिपत्तिर्नाम—यो विकारो यथा प्रतिपत्तव्यस्तस्य तथाऽनुष्ठान[2]ज्ञानम् ॥ १३१ ॥

---

१ अत्ययो ध्वंसः, तस्मिन् भवमात्ययिकम्, ध्वंसवारणार्थं सद्यः क्रियमाणं कर्म अत्यावश्यकमित्यर्थः।

२ इति कर्त्तव्यताज्ञानमित्यर्थः।

यत्र तु खलु वमनादीनां प्रवृत्तिर्यत्र च निवृत्तिस्तद्व्यासतः [1]सिद्धिपूत्तरकालमुपदेक्ष्यामः । प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु खलु गुरुलाघवं सम्प्रधार्य सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायाम् । सन्ति हि व्याधयः शास्त्रेपूत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्रति निर्दिष्टाः; तस्माद् गुरुलाघवं सम्प्रधार्य सम्यगध्यवस्येदित्युक्तम् ॥ १२२ ॥

यानि तु खलु वमनादिषु भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः, तद्यथा--फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजकृतवेधनफलानि, फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवपत्रपुष्पाणि; आरग्वधवृक्षकमदनस्वादुकण्टकपाठापाटलाशार्ङ्गेष्टामूर्वासप्तपर्णनक्तमालपिचुमर्दपटोलसुषवीगुडूचीसोमवल्कचित्रकद्वीपिशिग्रुमूलकषायैश्च, मधुकमधूककोविदारकर्बुदारनीपनिचुलबिम्बीशणपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्पुष्पीकषायैश्च, एलाहरेणुप्रियङ्गुपृथ्वीका-कुस्तुम्बुरुतगरनलदह्रीवेरतालीशगोपीकषायैश्च, इक्षुकाण्डेक्षिवक्षुवालिकादर्भपोटगलकालङ्कृतकषायैश्च, सुमनासौमनस्यायनीहरिद्रादारुहरिद्रावृश्चीरपुनर्नवामहासहाक्षुद्रसहाकषायैश्च, शाल्मलिशाल्मलिकभद्रपर्ण्येलापर्ण्युपोदिकोद्दालकधन्वनराजादनोपचित्रागोपीशृङ्गाटिकाकषायैश्च, पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसर्षपफाणितक्षीरक्षारलवणोदकैश्च, यथालाभं यथेष्टं वाऽप्युपसंस्कृत्य वर्तिक्रियाचूर्णावलेहस्नेहकषायमांसरसयवागूयूषकाम्बलिकक्षीरोपधेयान्मोदकानन्यांश्च योगान् विविधाननुविधाय यथार्हं वमनार्हाय दद्याद्विधिवद्वमनम् । इति कल्पसंग्रहो वमनद्रव्याणां; [2]कल्पस्तेषां विस्तरेणो[3]त्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ १२३ ॥

विरेचनद्रव्याणि तु-श्यामात्रिवृच्चतुरङ्गुलतिल्वकमहावृक्षसप्तलाशङ्खिनीदन्तीद्रवन्तीनां क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि यथायोगं तैस्तैः क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलैर्विकङ्कतविकङ्कतैरजगन्धाश्वगन्धाजशृङ्गीक्षीरिणीनीलिनीक्लीतककषायैश्च, प्रकीर्योदकीर्यामसूरविदलाकम्पिल्लकविडङ्गगवाक्षीकषायैश्च, पीलुप्रियालमृद्वीकाकाश्मर्यपरूपकबदरदाडिमामलकह-

---

१ सिद्धिषु-सिद्धिस्थाने । बहुवचनं वमनविरेचनादीनां सिद्धीनां बहुत्वेन व्यक्तयभिप्रायेण । एवं कल्पेषु ।

२ कल्पनं कल्पः प्रयोग विधिः । ३ उत्तरकालं कल्पस्थाने ।

रीतकीबिभीतकवृश्चीरपुनर्नवाविदारिगन्धादिकषायैश्च, शीधुसुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकमदिरामधुमधूलकधान्याम्लकुवलबदरखर्जूरकर्कन्धुभिश्च, दधिदधिमण्डोदश्विद्भिश्च, गोमहिष्यजावीनां च क्षीरमूत्रैर्यथालाभं यथेष्टं वाऽप्युपसंस्कृत्य वर्तिक्रियाचूर्णासवलेहस्नेहकषायमांसरसयूषकाम्बलिकयवागूक्षीरोपधेयान्मोदकानन्यांश्च भक्ष्यप्रकारान् विविधांश्च योगाननुविधाय यथार्हं विरेचनार्हाय दद्याद्विरेचनम् । इति कल्पसंग्रहो विरेचनद्रव्याणां; कल्पस्त्वेषां विस्तरेण यथावदुत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ १३४ ॥

आस्थापनेषु तु भूयिष्ठकल्पानि द्रव्याणि यानि योगमुपयान्ति तेषु तेष्ववस्थान्तरेष्वातुराणां तानि द्रव्याणि नामतो विस्तरेणोपदिश्यमानान्यपरिसंख्येयानि भवन्त्यतिबहुत्वात्, इष्टश्चानतिसङ्क्षेपविस्तरोपदेशस्तन्त्रे, इष्टं च केवलं ज्ञानं, तस्माद्रसत[१] एव तान्यत्र व्याख्यास्यामः ॥ १३५ ॥

रससंसर्गविकल्पविस्तरो ह्येषामपरिसङ्ख्येयः, समवेतानां रसानामंशांशबलविकल्पातिबहुत्वात् । तस्माद् द्रव्याणां चैकदेशमुदाहरणार्थं रसेष्वनुविभज्य रसैकैकश्येन च नामलक्षणार्थं षडास्थापनस्कन्धाः रसतोऽनुविभज्य व्याख्यास्यन्ते । यत्तु षड्विधमास्थापनमेकरसमित्याचक्षते भिषजस्तद्दुर्लभतमं, संसृष्टरसभूयिष्ठत्वाद् द्रव्याणाम् । तस्मान्मधुराणि च मधुरप्रायाणि च मधुरविपाकानि च मधुरप्रभावाणि च मधुरस्कन्धे मधुराण्येव कृत्वोपदेक्ष्यन्ते, तथेतराणि द्रव्याण्यपि । तद्यथा—जीवकर्षभकौ जीवन्ती वीरा तामलकी काकोली क्षीरकाकोल्यभीरुर्मुद्गपर्णी माषपर्णी शालपर्णी पृश्निपर्ण्यसनपर्णी मेदा महामेदा कर्कटश्रृङ्गी श्रृङ्गाटिका च्छिन्नरुहा च्छत्राऽतिच्छत्रा श्रावणी महाश्रावण्यलम्बुषा सहदेवा विश्वदेवा शुक्ला क्षीरशुक्ला बलाऽतिबला विदारी क्षीरविदारी क्षुद्रसहा महासहर्ष्यगन्धाऽश्वगन्धा पयस्या वृश्चीरः पुनर्नवा बृहती कण्टकारिकैरण्डो मोरटः श्वदंष्ट्रा संहर्षा शतावरी शतपुष्पा मधूकपुष्पी यष्टिमधु मधूलिका मृद्वीका खर्जूरं परूपकमात्मगुप्ता पुष्करबीजं कशेरुकं राजकशेरुकं राजादनं कतकं काश्मर्यं शीतपाक्योदनपाकी ताल-खर्जूर-

१ रसतः मधुरादिरसवत्तया भिन्नानि, तानि द्रव्याणि विमाने कथयाम इत्यर्थः ।

यस्य वै भाषमाणस्य रुजत्यूर्ध्वमुरो भृशम्
अन्नं च च्यवतेऽपक्वं स्थितं चापि न जीर्यति ॥ ५ ॥
बलं च हीयते यस्य तृष्णा चातिप्रवर्धते ।
जायते हृदि शूलं च तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥
हिक्का गम्भीरजा यस्य शोणितं चातिसार्यते ।
न तस्मै भेषजं दद्यात् स्मरन्नात्रेयशासनम् ॥ ७ ॥
आनाहश्चातिसारश्च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
व्याधितं विशतो रोगौ दुर्बलं तस्य जीवितम् ॥ ८ ॥
आनाहश्चातितृष्णा च कर्शितं यमुभौ भृशम् ।
विशतो विजहत्येनं प्राणा नातिचिरान्नरम् ॥ ९ ॥
ज्वरः पौर्वाह्णिको यस्य शुष्ककासश्च दारुणः ।
बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ १० ॥
ज्वरो यस्यापराह्णे तु श्लेष्मकासश्च दारुणः ।
बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ११ ॥
यस्य मूत्रं पुरीषं च ग्रथितं संप्रवर्तते ।
निरुष्मणो जठरिणः श्वसतो न स जीवति ॥ १२ ॥
श्वयथुर्यस्य कुक्षिस्थो हस्तपादं विसर्पति ।
ज्ञातिसङ्घं स संक्लेश्य तेन रोगेण हन्यते ॥ १३ ॥
श्वयथुर्यस्य पादस्थस्तथा स्रस्ते च पिण्डिके[१] ।
सीदतश्चाप्युभे जङ्घे तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥
शूनहस्तं शूनपादं शूनगुह्योदरं नरम् ।
हीनवर्णबलाहारमौषधैर्नोपपादयेत् ॥ १५ ॥
उरोयुक्तो बहुः श्लेष्मा नीलः पीतः सलोहितः ।
सततं च्यवते यस्य दूरात्तं परिवर्जयेत् ॥ १६ ॥
हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शूनः[२] कासज्वरार्दितः ।
क्षीणमांसो नरो दूराद्वर्ज्यो वैद्येन जानता ॥ १७ ॥
त्रयः प्रकुपिता यस्य दोषाः कोष्ठेऽभिलक्षिताः ।
कृशस्य बलहीनस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ १८ ॥
ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ।

१ पिण्डिके=जङ्घामांसपिण्डे । २ शूनः श्वयथुयुक्तः ।

दुर्बलस्य विशेषेण नरस्यान्ताय जायते ॥ १९ ॥
पाण्डुरश्च कृशोऽत्यर्थं तृष्णयाऽतिपरिप्लुतः ।
डम्बरी[1] कुपितोच्छ्वासः प्रत्याख्येयो विजानता ॥ २० ॥
हनुमन्याग्रहस्तृष्णा बलह्रासोऽतिमात्रया ।
प्राणाश्चोरसि वर्तन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २१ ॥
ताम्यत्यायच्छते शर्म न किंचिदपि विन्दति ।
क्षीणमांसबलाहारो मुमूर्षुरचिरान्नरः ॥ २२ ॥
विरुद्धयोनयो यस्य विरुद्धोपक्रमा भृशम् ।
वर्धन्ते दारुणा रोगाः शीघ्रं शीघ्रं स हन्यते ॥ २३ ॥
बलं विज्ञानमारोग्यं ग्रहणी मांसशोणितम् ।
एतानि यस्य क्षीयन्ते क्षिप्रं क्षिप्रं स हन्यते ॥ २४ ॥
विकारा यस्य वर्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ।
सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकः ।

इत्येतानि शरीराणि व्याधिमन्ति विवर्जयेत् ।
न ह्येषु धीराः पश्यन्ति सिद्धिं काञ्चिदुपक्रमात् ॥ २६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने कतमानि-
शरीरीयमिन्द्रियं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः पन्नरूपीयमिन्द्रियं[2] व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

दृष्टयां यस्य विजानीयात् पन्नरूपां कुमारिकाम्[3] ।
प्रतिच्छायामयीमक्ष्णोर्नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥ ३ ॥
ज्योत्स्नायामातपे दीपे सशिलादर्शयोरपि ।

---

१ डम्बरी स्तब्धनेत्रदर्शी, क्रोधी च ।
२ पन्नं स्रस्तं रूपं पन्नरूपं तमधिकृत्य कृतमिन्द्रियमिन्द्रेणाऽऽत्मना सृष्टमिन्द्रियमरिष्टम् । ३ कनीनिकाम् ।

अङ्गेषु विकृता यस्य च्छाया प्रेतस्तथैव सः ॥ ४ ॥
छिन्ना भिन्नाऽऽकुला छाया हीना वाऽप्यधिकाऽपि वा ।
नष्टा तन्वी द्विधा छिन्ना विशिरा विकृता च या ॥ ५ ॥
एताश्चान्याश्च याः काश्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिताः ।
सर्वा मुमूर्षतां ज्ञेया न चेल्लक्ष्यनिमित्तजाः ॥ ६ ॥
संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
छाया विवर्तते यस्य स्वस्थोऽपि प्रेत एव सः ॥ ७ ॥
संस्थानमाकृतिर्ज्ञेया सुषमा विषमा च या ।
मध्यमल्पं महच्चोक्तं प्रमाणं त्रिविधं नृणाम् ॥ ८ ॥
प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादर्शातपादिषु ।
छाया या सा प्रतिच्छाया च्छाया वर्णप्रभाश्रया ॥ ९ ॥
खादीनां[1] पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
नाभसी निर्मला नीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥ १० ॥
रूक्षा श्यावाऽरुणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ११ ॥
शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा स्निग्धा घना श्लक्ष्णा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥ १२ ॥
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः शुभोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ १३ ॥
स्यात्तैजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुराऽसिता ॥ १४ ॥
तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विमलाश्च याः ।
ताः शुभा रूक्षमलिनाः संक्लिष्टाश्चाशुभोदयाः ॥ १५ ॥
वर्णमाक्रामति च्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते छाया विकृष्टा[2] भाः प्रकाशते ॥ १६ ॥
नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्, विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ।

---

१ खादीनां पञ्चानां विविधलक्षणाः पञ्चच्छाया इत्यर्थः । ज्यौतिषेऽपि 'छायां महाभूतकृताञ्च सर्वे निर्व्यञ्जयन्ति स्वदशामवाप्य' इति महाभूतचाछयाविचारः । २ विकृष्टा=विप्रकृष्टा ।

नृणां[1] शुभाशुभोत्पत्तिं काले छाया-प्रभाश्रयाः ॥ १७ ॥
कामलाऽक्ष्णोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांसता ।
संत्रासश्चोष्णता गात्रे यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १८ ॥
उत्थाप्यमानः शयनात् प्रमोहं याति यो नरः ।
मुहुर्मुहुर्न सप्ताहं स जीवति कथंचन ॥ १९ ॥
संसृष्टा व्याधयो यस्य प्रतिलोमानुलोमगाः ।
व्यापन्ना ग्रहणी प्रायः सोऽर्धमासं न जीवति ॥ २० ॥
उपरुद्धस्य रोगेण कर्शितस्याल्पमश्नतः ।
बहु मूत्रपुरीषं स्याद्यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २१ ॥
दुर्बलो बहु भुङ्क्ते यः प्राग्भुक्तादन्न[2]मातुरः ।
अल्पमूत्रपुरीषश्च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २२ ॥
वर्धिष्णुगुणसंपन्नमन्नमश्नाति यो नरः ।
शश्वच्च बलवर्णाभ्यां हीयते न स जीवति ॥ २३ ॥
प्रकूजति प्रश्वसिति शिथिलं चातिसार्यते ।
बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २४ ॥
ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते च यः ।
मृतमेव तमात्रेयो व्याचचक्षे पुनर्वसुः ॥ २५ ॥
ऊर्ध्वं च यः प्रश्वसिति श्लेष्मणा चाभिभूयते ।
हीनवर्णबलाहारो नरो वै न स जीवति ॥ २६ ॥
ऊर्ध्वाग्रे नयने यस्य मन्ये चानतकम्पने ।
बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २७ ॥
यस्य गण्डावुपचितौ ज्वरकासौ च दारुणौ ।
शूली प्रद्वेष्टि चाप्यन्नं तस्मिन् कर्म न सिध्यति ॥ २८ ॥
व्यावृत्तमुखजिह्वस्य भ्रुवौ यस्य च विच्युते ।
कण्टकैश्चाचिता जिह्वा यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २९ ॥
शेफश्चात्यर्थमुत्सिक्तं निःसृतौ वृषणौ भृशम् ।

---

१ काश्चित्-अच्छायः प्रतिविम्बरहितः-न, अप्रभः=प्रभा (वर्ण) रहितश्च न, छाया-प्रभयोराश्रयाः विशेषाः भेदास्तु-नृणां दशापरिपाककाले शुभा शुभोत्पत्तिं चिह्नयन्ति=सूचयन्ति-इत्यन्वयः ।

२ दुर्बलः सन्-अन्नं बहु भुङ्क्ते, भोजनात् प्रागातुर इति सम्बन्धः ।

अतश्चैव विपर्यासो विकृत्या प्रेतलक्षणम् ॥ ३० ॥
निचितं यस्य मांसं स्यात्त्वगस्थिष्वेव दृश्यते ।
क्षीणस्यानश्नतस्तस्य मासमायुः परं भवेत् ॥ ३१ ॥

तत्र श्लोकः ।

इदं लिङ्गमरिष्टाख्यमनेकमभिजज्ञिवान् ।
आयुर्वेदविदित्याख्यां लभते कुशलो जनः ॥ ३२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने पन्नरूपीयमिन्द्रियं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽवाक्शिरसीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अवाक्शिरा वा जिह्मा वा यस्य वा विशिरा भवेत् ।
जन्तो रूपप्रतिच्छाया नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥ ३ ॥
जटीभूतानि पक्ष्माणि दृष्टिश्चापि न गृह्यते ।
यस्य जन्तोर्न तं धीरो भेषजेनोपपादयेत् ॥ ४ ॥
यस्य शूनानि वर्त्मानि न समायान्ति शुष्यतः ।
चक्षुषी चोपदह्येते यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ५ ॥
भ्रुवोर्वा यदि वा मूर्ध्नि सीमन्तावर्तकान् बहून् ।
अपूर्वानकृतान् व्यक्तान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ ६ ॥
त्र्यहमेतेन जीवन्ति लक्षणेनातुरा नराः ।
अरोगाणां पुनस्त्वेतत् षडात्रं परमुच्यते ॥ ७ ॥
आयम्योत्पाटितान् केशान् यो नरो नावबुध्यते ।
अनातुरो वा रोगी वा षड्रात्रं नातिवर्तते ॥ ८ ॥
यस्य केशा निरभ्यङ्गा दृश्यन्तेऽभ्यक्तसन्निभाः ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥

---

१ यस्य जन्तो रूपप्रतिच्छाया प्रतिबिम्बः, घृततैलजलादिषु, अवाक्शिराः ऊर्ध्वपादा जिह्मा कुटिला विशिरा वा भवेत् । एनं चिकित्सितुं नेच्छेदिति संबन्धः । अस्मिन्नध्याये सन्निहितानि रिष्टानि ।

ग्लायतो नासिकावंशः पृथुत्वं यस्य गच्छति ।
अशूनः शूनसंकाशः प्रत्याख्येयः स जानता ॥ १० ॥
अत्यर्थविवृता यस्य यस्य चात्यर्थसंवृता ।
जिह्वा वा परिशुष्का वा नासिका न स जीवति ॥ ११ ॥
मुखशब्दश्रवावोष्ठौ शुक्लश्यावातिलोहितौ ।
विकृत्या यस्य वा नीलौ न स रोगाद्विमुच्यते ॥ १२ ॥
अस्थिश्वेता द्विजा यस्य पुष्पिताः पङ्कसंवृताः ।
विकृत्या न स रोगं तं विहायारोग्यमश्नुते ॥ १३ ॥
स्तब्धा निश्चेतना गुर्वी कण्टकोपचिता भृशम् ।
श्यावा शुष्काऽथवा शूना प्रेतजिह्वा विसर्पिणी ॥ १४ ॥
दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं नरो निश्वस्य ताम्यति ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
हस्तौ पादौ च मन्ये च तालु चैवातिशीतलम् ।
भवत्यायुःक्षये क्रूरमथवाऽति भवेन्मृदु ॥ १६ ॥
घट्टयञ्जानुना जानु पादावुद्यम्य पातयन् ।
योऽपास्यति मुहुर्वक्त्रमातुरो न स जीवति ॥ १७ ॥
दन्तैश्छिन्दन्नखाग्राणि नखैश्छिन्दञ्छिरोरुहान् ।
काष्ठेन भूमिं विलिखन्न रोगात् परिमुच्यते ॥ १८ ॥
दन्तान् खादति यो जाग्रदसाम्ना विरुदन् हसन् ।
विजानाति न चेद्दुःखं न स रोगाद्विमुच्यते ॥ १९ ॥
मुहुर्हसन्मुहुः क्ष्वेडञ्छय्यां पादेन हन्ति यः ।
मुहुश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ॥ २० ॥
यैर्विन्दति पुरा भावैः समेतैः परमां रतिम् ।
तैरेवारममाणस्य ग्लास्नोर्[2]मरणमादिशेत् ॥ २१ ॥
न बिभर्ति शिरो ग्रीवा पृष्ठं वा भारमात्मना ।
न हनू पिण्डमास्यस्थमातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २२ ॥
सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः ।
विश्लेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ २३ ॥

---

१ योऽन्तरा दीर्घमुच्छ्वासं नीत्वा बहिश्च ह्रस्वं निःश्वासं नीत्वा, ग्लानिं प्राप्नोतीति सम्बन्धः । २ ग्लानग्लास्नू आमयावीत्यमरः ।

गोसर्गे[1] वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् ।
लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥
नोपैति कण्ठमाहारो जिह्वा कण्ठमुपैति च ।
आयुष्यन्तं गते जन्तोर्बलं च परिहीयते ॥ २५ ॥
शिरो विक्षिपते कृच्छ्रान्मुञ्चयित्वा प्रपाणिकौ ।
ललाटप्रस्रुतस्वेदो मुमूर्षुश्च्युतबन्धनः ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकः ।

इमानि[2] लिङ्गानि नरेषु बुद्धिमान् विभावयेताऽवहितो मुहुर्मुहुः ।
क्षणेन भूत्वा ह्यपयान्ति कानिचिन्न चाफलं लिङ्गमिहास्ति किंचन ॥२७॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने अवाक्शिरीयमिन्द्रियं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो यस्यश्यावनिमित्तीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

यस्य श्यावे[3] परिध्वस्ते हरिते चापि दर्शने ।
आपन्नो व्याधिरन्ताय ज्ञेयस्तस्य विजानता ॥ ३ ॥
निःसंज्ञः परिशुष्कास्यः संविद्धो व्याधिभिश्च यः ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥
हरिताश्च सिरा यस्य लोमकूपाश्च संवृताः ।
सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमृच्छति ॥ ५ ॥
शरीरान्ताश्च शोभन्ते शरीरं चोपशुष्यति ।
बलं च हीयते यस्य राजयक्ष्मा हिनस्ति तम् ॥ ६ ॥
अंसाभितापो हिक्का च छर्दनं शोणितस्य च ।
आनाहः पार्श्वशूलं च भवत्यन्ताय शोषिणः ॥ ७ ॥
वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी शोफी तथोदरी ।

---

१ गोसर्गे प्रभाते, 'व्युष्टं विभातं द्वे क्लीबे पुंसि गोसर्ग इष्यते' ।

२ वंशस्थं वृत्तम्—'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति वृत्तरत्नाकरे लक्षणम् ।

३ श्यावः स्यात्कापिश इत्यमरः ।

गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः ॥ ८ ॥
अचिकित्स्या भवन्त्येते बलमांसक्षये सति ।
अल्पेष्वपि विकारेषु तान् भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥
विरेचनहृतानाहो यस्तृष्णाऽनुगतो नरः ।
विरिक्तः पुनराध्माति यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ १० ॥
पेयं पातुं न शक्नोति कण्ठस्य च मुखस्य च ।
उरसश्च विशुष्कत्वाद्यो नरो न स जीवति ॥ ११ ॥
स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिं च बलवर्णयोः ।
रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ १२ ॥
ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवङ्क्षणम् ।
शर्म चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ।
श्रोतारं चाप्यशब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥
यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।
संशय[१]प्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १५ ॥
अथ[२] चेज्ज्ञातयस्तस्य याचेरन् प्रणिपाततः ।
रसेनाद्यादिति ब्रूयान्नास्मै दद्याद्विशोधनम् ॥ १६ ॥
मासेन चेन्न दृश्येत विशेषस्तस्य शोभनः ।
रसैश्चान्यैर्बहुविधैर्दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १७ ॥
नि[३]ष्ठ्यूतं च पुरीषं च रेतश्चाम्भसि मज्जति ।
यस्य तस्यायुषः प्राप्तमन्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १८ ॥
निष्ठ्यूते यस्य दृश्यन्ते वर्णा बहुविधाः पृथक् ।
तच्च सीदत्यपः[४] प्राप्य न स जीवितुमर्हति ॥ १९ ॥
पित्तमूष्मानुगं यस्य शङ्खौ प्राप्य विमूर्च्छति ।
स रोगः शङ्खको नाम्ना त्रिरात्राद्धन्ति जीवितम् ॥ २० ॥

---

१ अनियत-रिष्टत्वात्संशयः । २ सर्वज्ञस्याऽऽत्रेयस्य कथं सन्दिग्धारिष्टप्रतिपादनमिति चेत्, सन्देहाविषयीभूतान्यरिष्टानि परीक्षया निश्चेतव्यानीत्याह-अथ चेदिति । ३ निष्ठ्यूतं निष्ठीवनं श्लेष्मादि ।
४ अपः प्राप्य जलं लब्ध्वा सीदति=मज्जति ।

सफेनं रुधिरं यस्य मुहुरास्यात् प्रसिच्यते ।
शूलैश्च तुद्यते कुक्षिः प्रत्याख्येयः स तादृशः ॥ २१ ॥
बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ।
यस्यातुरस्य दृश्यन्ते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ॥ २२ ॥
तत्र श्लोकौ ।
विज्ञानानि मनुष्याणां मरणे प्रत्युपस्थिते ।
भवन्त्येतानि सम्पश्येदन्यान्येवंविधानि च ॥ २३ ॥
तानि सर्वाणि लक्ष्यन्ते न तु सर्वाणि मानवम् ।
विशन्ति विनशिष्यन्तं तस्माद्बोध्यानि सर्वतः[१] ॥ २४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने यस्यश्यावनिमित्तीयमिन्द्रियं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः सद्योमरणीयमिन्द्रियं[२] व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
सद्यास्तित्यक्षतः[३] प्राणांल्लक्षणानि पृथक् पृथक् ।
अग्निवेश प्रवक्ष्यामि संस्पृष्टो यैर्न जीवति ॥ ३ ॥
वाताष्ठीला सुसंवृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ।
तृष्णयाऽभिपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ४ ॥
पिण्डिके शिथिलीकृत्य जिह्मीकृत्य च नासिकाम् ।
वायुः शरीरे विचरन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ५ ॥

---

१ यावन्त्यरिष्टानि लक्षितानि सर्वाणि—एकं पुरुषं न विशन्ति, किन्तु पुरुषभेदेन भिन्नानि; तस्मात् सर्वतः=सर्वेभ्यो रोगिभ्यो बोध्यानि भिषजा—इत्यर्थः । २ सद्यः सप्ताहाऽऽभ्यन्तरे ।

३ त्यक्तुमाशङ्कते तित्यक्षति, 'आशङ्कायां सन् वक्तव्य' इति सन् तित्यक्ष इत्यस्मात् शतृप्रत्यये तित्यक्षन् तस्य तित्यक्षतः, प्राणत्यागशङ्कावत इत्यर्थः । अतः कथं प्राणान् त्यक्तुमिच्छतीति शङ्कैव नोत्पद्यते । तितिक्षतइति पाठस्तु न साधुः । तिजेः क्षमायाम्, सन् विधानात्, आत्मनेपदित्वाच्च ।

अवौ यस्य च्युते स्थानादन्तर्दाहश्च दारुणः ।
तस्य हिक्काकरो रोगः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ६ ॥
क्षीणशोणितमांसस्य वायुरूर्ध्वंगतिश्चरन् ।
उभे मन्ये समे यस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ७ ॥
अन्तरेण[1] गुदं गच्छन्नाभिं च सहसाऽनिलः ।
कृशस्य वङ्क्षणौ गृह्णन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ८ ॥
वितत्य पर्शुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ।
स्तिमितस्यायताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ९ ॥
हृदयं च गुदं चोभे गृहीत्वा मारुतो बली ।
दुर्बलस्य विशेषेण सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ १० ॥
वङ्क्षणं[2] च गुदं चोभे गृहीत्वा मारुतो बली ।
श्वासं सञ्जनयञ्जन्तोः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ११ ॥
नाभिं मूत्रं बस्तिशीर्षं पुरीषं चापि मारुतः ।
विवध्य जनयञ्छूलं सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ १२ ॥
भिद्येते वङ्क्षणौ यस्य वातशूलैः समन्ततः ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाञ्जहाति सः ॥ १३ ॥
आप्लुतं मारुतेनेह शरीरं यस्य केवलम् ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाञ्जहाति सः ॥ १४ ॥
शरीरं शोफितं[3] यस्य वातशोफेन देहिनः ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥ १५ ॥
आमाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्तिका[4] ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाञ्जहाति सः ॥ १६ ॥
पक्वाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्तिका ।
तृष्णा गुदग्रहश्चोग्रः सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥ १७ ॥
आमाशयमधिष्ठाय हत्वा संज्ञां च मारुतः ।

---

१ गुदनाभ्योर्मध्ये सहसा विचरन्पवन इत्यर्थः ।

२ वङ्क्षणः ऊरुसन्धिः, ३ सञ्जातशोफम् ।

४ परिकर्त्तनं परिकर्त्तिका संज्ञायामिति भावे ण्वुल् स्त्रियां क्तिन्नित्यधिकारे, कृती छेदने इत्यस्मात् ।

कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा सद्यो हरति जीवितम् ॥ १८ ॥
पक्वाशयमधिष्ठाय हत्वा संज्ञां च मारुतः ।
कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा सद्यो हरति जीवितम् ॥ १९ ॥
दन्ताः कर्दमदिग्धाभा मुखं चूर्णकसन्निभम् ।
सिप्रायन्ते[2] च गात्राणि लिङ्गं सद्यो मरिष्यतः ॥ २० ॥
तृष्णाश्वासशिरोरोगमोहदौर्बल्यकूजनैः ।
स्पृष्टः प्राणाञ्जहात्याशु शकृद्भेदेन चातुरः ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकः ।

एतानि खलु लिङ्गानि यः सम्यगवबुध्यते ।
स जीवितं च मर्त्यानां मरणं चावबुध्यते ॥ २२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने सद्योमरणीयमिन्द्रियं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातोऽणुज्योतीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
अणुज्योतिरनेकाग्रो[3] दुश्छायो दुर्मनाः सदा ।
रतिं न लभते याति परलोकं समान्तरे ॥ ३ ॥
बलिं बलिभुजो[4] यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।
लोकान्तरगतः पिण्डं भुङ्क्ते संवत्सरेण सः ॥ ४ ॥
सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।

---

१ अनुकरणाद्-घुरघुर शब्दात्स्वार्थे कः, घुरघुर इत्याकारकः शब्दः सकफेन श्वासेन जायते ।

२ सिप्रा इवाचरन्ति सिप्रायन्ते स्वेदधारावत्त्वं गात्राणां सूच्यते, तदेव नदीगात्रयोः साधर्म्यम् । अनेन सिप्रानदीदृष्टान्तेन ज्ञायतेऽयं पाठः पुनर्वसुना ऊज्जयिन्यामग्निवेशादिभ्य उक्त-इति तत्रैव सिप्रायाः सत्त्वात् ।

३ अणुज्योतिर्मन्दतमाग्निः, अनेकाग्रो व्यग्रचित्तः, दुर्मना मनोदौर्बल्ययुक्तः । ४ बलिभुजः श्वकाकादयः ।

संवत्सरान्ते जन्तुः स संपश्यति महत्तमः ॥ ५ ॥
विकृत्या विनिमित्तं यः शोभामुपचयं धनम् ।
प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं समां तां न स जीवति ॥ ६ ॥
भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ।
षडेतानि निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ ७ ॥
धमनीनामपूर्वाणां जालमत्यर्थशोभनम् ।
ललाटे दृश्यते यस्य षण्मासान्न स जीवति ॥ ८ ॥
लेखाभिश्चन्द्रवक्राभिर्ललाटमुपचीयते ।
यस्य तस्यायुषः षड्भिर्मासैरन्तं समादिशेत् ॥ ९ ॥
शरीरकम्पः संमोहो गतिर्वचनमेव च ।
मत्तस्येवोपलक्ष्यन्ते यस्य मासं न जीवति ॥ १० ॥
रेतोमूत्रपुरीषाणि यस्य मज्जन्ति चाम्भसि ।
स मासात् स्वजनद्वेष्टा मृत्युवारिणि मज्जति ॥ ११ ॥
हस्तपादं मुखं चोभे विशेषाद्यस्य शुष्यतः ।
शूयेते वा विना देहात् स च मासं न जीवति ॥ १२ ॥
ललाटे मूर्ध्नि बस्तौ वा नीला यस्य प्रकाशते।
राजी बालेन्दुकुटिला न स जीवितुमर्हति ॥ १३ ॥
प्रवालगुटिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ।
उत्पद्याशु विनश्यन्ति नचिरात् स विनश्यति ॥ १४ ॥
ग्रीवाऽवमर्दो बलवाञ्जिह्वाश्वयथुरेव च ।
ब्रध्नास्यगलपाकश्च यस्य पक्षं तमादिशेत् ॥ १५ ॥
संभ्रमोऽतिप्रलापोऽतिभेदोऽस्थ्नामतिदारुणः ।
कालपाशपरीतस्य त्रयमेतत् प्रवर्तते ॥ १६ ॥
प्रमुंह्य लुञ्चयेत् केशान् परिगृह्णात्यतीव च ।
नरः स्वस्थवदाहारमबलः कालचोदितः ॥ १७ ॥
समीपे चक्षुषोः कृत्वा मृगयेताऽङ्गुलीकरम् ।
स्मयतेऽपि च कालान्ध ऊर्ध्वाक्षोऽनिमिषेक्षणः ॥ १८ ॥
शयनादासनादङ्गात् काष्ठात् कुड्यादथापि वा ।

---

१ अतिसंभ्रमः, अतिप्रलापः, अस्थ्नामतिदारुणो भेदः—एतत्त्रयम् ।

असन्मृगयते किञ्चित् स मुह्यन् कालचोदितः ॥ १९ ॥
अहास्यहासी संमुह्यन् प्रलेढि दशनच्छदौ ।
शीतपादकरोच्छ्वासो यो नरो न स जीवति ॥ २० ॥
आह्वयन्तं समीपस्थं स्वजनं जनमेव वा ।
महामोहावृतमनाः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ २१ ॥
अयोगमतियोगं वा शरीरे मतिमान् भिषक् ।
खादीनां युगपद्दृष्ट्वा भेषजं नावचारयेत् ॥ २२ ॥
अतिप्रवृद्ध्या रोगाणां मनसश्च बलक्षयात् ।
वासमुत्सृजति क्षिप्रं शरीरी[१] देहसंज्ञकम् ॥ २३ ॥
वर्णस्वरावग्निबलं वागिन्द्रियमनोबलम् ।
हीयतेऽसुक्षये निद्रा नित्या भवति वा न वा ॥ २४ ॥
भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ।
वशगाः सर्व एवैते बोद्धव्याः समवर्तिनः ॥ २५ ॥
एतेषु रोगः क्रमते भेषजं प्रतिहन्यते ।
नैषामन्नानि भुञ्जीत न चोदकमपि स्पृशेत् ॥ २६ ॥
पादाः समेताश्चत्वारः संपन्नाः साधकैर्गुणैः ।
व्यर्था गतायुषो द्रव्यं विना नास्ति गुणोदयः[२] ॥ २७ ॥
परीक्ष्यमायुर्भिषजा नीरुजस्यातुरस्य च ।
आयुर्वेदफलं कृत्स्नमायुर्ज्ञे ह्यनुवर्तते ॥ २८ ॥

तत्र श्लोकः ।

क्रियापथमतिक्रान्ताः[३] केवलं देहमाप्लुताः ।
चिह्नं कुर्वन्ति यद्दोषास्तदरिष्टं निरुच्यते ॥ २९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थानेऽणुज्योतीयमिन्द्रियं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो गोमयचूर्णीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्धनि जायते ।

---

१ शरीरी=जीवः, २ गुणोदय-आरोग्यरूपः, ३ रिष्टलक्षणमिदम् ।

सस्नेहं भ्रश्यते चैव मासान्तं तस्य जीवितम् ॥ ३ ॥
निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिधावति ।
विकृत्या न स लोकेऽस्मिंश्चिरं वसति मानवः ॥ ४ ॥
यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् ।
आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ॥ ५ ॥
यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संवर्तयितुमौषधम्[1] ।
यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥
विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावचारितम् ।
न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ७ ॥
आहारमुपयुञ्जानो भिषजा सूपकल्पितम् ।
यः फलं तस्य नाप्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ८ ॥
दूताधिकारे वक्ष्यन्ते लक्षणानि मुमूर्षताम्[2] ।
यानि दृष्ट्वा भिषक् प्राज्ञः प्रत्याख्यायादसंशयम् ॥ ९ ॥
मुक्तकेशोऽथवा नग्नो रुदत्यप्रयतेऽथवा ।
भिषगभ्यागतं दृष्ट्वा दूतं मरणमादिशेत् ॥ १० ॥
सुप्ते भिषजि ये दूताश्छिन्दत्यपि च भिन्दति ।
आगच्छन्ति भिषक् तेषां न भर्तारमनुव्रजेत्[3] ॥ ११ ॥
जुह्वत्यग्निं तथा पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि[4] ।
वैद्ये दूता य आयान्ति ते घ्नन्ति प्रजिघांसवः[5] ॥ १२ ॥
कथयत्यप्रशस्तानि चिन्तयत्यथवा पुनः ।
वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति मुमूर्षताम् ॥ १३ ॥
मृतदग्धविनष्टानि भजति व्याहरत्यपि ।
अप्रशस्तानि चान्यानि वैद्ये दूता मुमूर्षताम् ॥ १४ ॥
विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ।
दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १५ ॥
दीनभीतद्रुतत्रस्तमलिनामसतीं स्त्रियम् ।

---

१ संवर्तयितुं-संपादयितुम् । २ मरणाऽऽशङ्किनाम् ।
३ आतुरम् । ४ जुह्वति निर्वपति, सप्तम्यन्ते पदे ।
५ अपशकुनसमये तेषामागमनेनाऽऽतुरस्य हननमाशङ्क्यत इति भावः ।

त्रीन्[1] व्याकृतींश्च[2] षण्डांश्च दूतान् विद्यान्मुमूर्षताम् ॥ १६ ॥
अङ्गव्यसनिनं दूतं लिङ्गिनं व्याधितं तथा।
सम्प्रेक्ष्य चोग्रकर्माणं न वैद्यो गन्तुमर्हति ॥ १७ ॥
आतुरार्थमनुप्राप्तं खरोष्ट्ररथवाहनम्।
दूतं दृष्ट्वा भिषग्विद्यादातुरस्य पराभवम् ॥ १८ ॥
पलालबुसमांसास्थिकेशलोमनखद्विजान्।
मार्जनीं मुसलं सूर्पमुपानच्चर्म विच्युतम् ॥ १९ ॥
तृणकाष्ठतुषाङ्गारं स्पृशन्तो लोष्टमश्म च।
तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरन्ति मुमूर्षताम् ॥ २० ॥
यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम्।
पश्येन्निमित्तमशुभं तं च नानुव्रजेद्भिषक् ॥ २१ ॥
तथा व्यसनिनं प्रेतं प्रेतालङ्कारमेव वा।
भिन्नं दग्धं विनिष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा ॥ २२ ॥
रसो वा कटुकस्तीव्रो गन्धो वा कौणपो महान्।
स्पर्शो वा विपुलः क्रूरो यद्वाऽन्यदशुभं भवेत् ॥ २३ ॥
तत्पूर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः।
दूतानां व्याहृतं श्रुत्वा धीरो मरणमादिशेत् ॥ २४ ॥
इति दूताधिकारोऽयमुक्तः कृत्स्नो मुमूर्षताम्।
पथ्यातुरकुलानां च वक्ष्याम्यौत्पातिकं पुनः ॥ २५ ॥
अवक्षुतमथोत्क्रुष्टं[3] स्खलनं पतनं तथा।
आक्रोशः सम्प्रहारो वा प्रतिषेधो विगर्हणम् ॥ २६ ॥
वस्त्रोष्णीषोत्तरासङ्गश्छत्रोपानद्युगाश्रयम्।
व्यसनं दर्शनं चापि मृतव्यसनिनां तथा ॥ २७ ॥
चैत्यध्वजपताकानां पूर्णानां पतनानि च।
हतानिष्टप्रवादाश्च दूषणं भस्मपांसुभिः ॥ २८ ॥
पथश्छेदो बिडालेन शुना सर्पेण वा पुनः।
मृगाद्विजानां क्रूराणां गिरो दीप्तां[4] दिश प्रति ॥ २९ ॥

---

१ त्रीन् त्रिसंख्याकान्, २ विरुद्धा आकृतिर्येषान्ते तान्।
३ अवक्षुतं=छिक्का, ४ सूर्याधिष्ठिता दिक्, दीप्ता अत एव-भास्करश्च दिशमध्युवासयामिति कालिदासः।

शयनासनयानानामुत्तानानां[1] च दर्शनम् ।
इत्येतान्यप्रशस्तानि सर्वाण्याहुर्मनीषिणः ॥ ३० ॥
एतानि पथि वैद्येन पश्यताऽऽतुरवेश्मनि ।
श्रृण्वता च न गन्तव्यं तदगारं विपश्चिता ॥ ३१ ॥
इत्यौत्पातिकमाख्यातं पथि वैद्यविगर्हितम् ।
इमामपि च बुध्येत गृहावस्थां मुमूर्षताम् ॥ ३२ ॥
प्रवेशे पूर्णकुम्भाग्निमृद्बीजफलसर्पिषाम् ।
वृषब्राह्मणरत्नान्नदेवतानां विनिर्गतिम् ॥ ३३ ॥
अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि[2] च ।
भिषङ्मुमूर्षतां वेश्म प्रविशन्नेव पश्यति ॥ ३४ ॥
छिन्नभिन्नानि दग्धानि भग्नानि मृदितानि च ।
दुर्बलानि च सेवन्ते मुमूर्षोर्वैश्मिका जनाः ॥ ३५ ॥
शयनं वसनं यानं गमनं भोजनं रुतम् ।
श्रूयतेऽमङ्गलं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ३६ ॥
शयनं वसनं यानमन्यद्वाऽपि परिच्छदम् ।
प्रेतवद्यस्य कुर्वन्ति सुहृदः प्रेत एव सः ॥ ३७ ॥
अन्नं व्यापद्यतेऽत्यर्थं ज्योतिश्चैवोपशाम्यति ।
निवाते सेन्धनं यस्य तस्य नास्ति चिकित्सितम् ॥ ३८ ॥
आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।
अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ३९ ॥

भवन्ति चात्र ।

यद्द्वादशभिरध्यायैर्व्यासतः परिकीर्तितम् ।
मुमूर्षतां मनुष्याणां लक्षणं जीवितान्तकृत् ॥ ४० ॥
तत् समासेन वक्ष्यामः पर्यायान्तरमाश्रितम् ।
पर्यायवचनं ह्यर्थविज्ञानायोपपद्यते ॥ ४१ ॥
इत्यर्थं पुनरेवेयं विवक्षा नो विधीयते ।
तस्मिन्नेवाधिकरणे यत् पूर्वमभिदर्शितम् ॥ ४२ ॥
वसतां चरमे काले शरीरेषु शरीरिणाम् ।

---

१ परिवृत्तानाम्, २ अग्रभागरहितानि,

अभ्युग्राणां[1] विनाशाय देहेभ्यः प्रविवत्सताम्[2] ॥ ४३ ॥
इष्टांस्त्यक्षतां[3] प्राणान् कान्तं वासं जिहासताम् ।
तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्त्यं प्रविविक्षताम् ॥ ४४ ॥
विनाशायेह रूपाणि यान्यवस्थान्तराणि च ।
भवन्ति तानि वक्ष्यामि यथोद्देशं यथागमम् ॥ ४५ ॥
प्राणाः समुपतप्यन्ते विज्ञानमुपरुध्यते ।
वमन्ति बलमङ्गानि चेष्टा व्युपरमान्ति च ॥ ४६ ॥
इन्द्रियाणि विनश्यन्ति खिलीभवति चेतना ।
औत्सुक्यं भजते सत्त्वं चेतो भीरा[4]विशत्यपि ॥ ४७ ॥
स्मृतिस्त्यजति मेधा च ह्रीश्रियौ चाऽपसर्पतः ।
उपप्लवन्ते पाप्मान ओजस्तेजश्च नश्यति ॥ ४८ ॥
शीलं व्यावर्ततेऽत्यर्थं भक्तिश्च परिवर्तते ।
विक्रियन्ते प्रतिच्छायाश्छायाश्च विकृतिं गताः ॥ ४९ ॥
शुक्रं प्रच्यवते स्थानादुन्मार्गं भजतेऽनिलः ।
क्षयं मांसानि गच्छन्ति गच्छत्यसृगुपक्षयम् ॥ ५० ॥
ऊष्माणः प्रलयं यान्ति विश्लेषं यान्ति सन्धयः ।
गन्धा विकृतिमायान्ति भेदं वर्णस्वरौ तथा ॥ ५१ ॥
वैवर्ण्यं भजते कायः कायच्छिद्रं विशुष्यति ।
धूमः संजायते मूर्ध्नि दारुणाख्यश्च चूर्णकः ॥ ५२ ॥
सततस्पन्दना देशाः शरीरे येऽभिलक्षिताः ।
ते स्तम्भानुगताः सर्वे न चलन्ति कथञ्चन ॥ ५३ ॥
गुणाः शरीरदेशानां शीतोष्णमृदुदारुणाः ।
विपर्यासेन वर्तन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्विधाः ॥ ५४ ॥
नखेषु जायते पुष्पं पङ्को दन्तेषु जायते ।
जटाः पक्ष्मसु जायन्ते सीमन्ताश्चापि मूर्धनि ॥ ५५ ॥
भेषजानि न संवृत्तिं प्राप्नुवन्ति यथारुचि ।

---

१ अभ्युद्गतानाम्,　　२ निर्गन्तुमुद्यतानाम् ।
३ अस्मिन् स्थाने सर्वत्र आशङ्कायां सन् ।
४ चेतः कर्मभूतं भीः कर्त्रीराविशति प्रविशति ।

यानि चाप्युपपद्यन्ते तेषां वीर्यं न सिध्यति ॥ ५६ ॥
नानाप्रकृतयः क्रूरा विकाश विविधौषधाः ।
क्षिप्रं समभिवर्तन्ते प्रतिहत्य बलौजसी ॥ ५७ ॥
शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धश्चेष्टा विचिन्तितम् ।
उत्पद्यन्तेऽशुभान्येव प्रतिकर्मप्रवृत्तिषु ॥ ५८ ॥
दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना दौरात्म्यमुपजायते ।
प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥ ५९ ॥
प्रकृतिर्हीयतेऽत्यर्थं विकृतिश्चाभिवर्धते ।
कृत्स्नमौत्पातिकं घोरमरिष्टमुपलक्ष्यते ॥ ६० ॥
इत्येतानि मनुष्याणां भवन्ति विनशिष्यताम् ।
लक्षणानि यथोद्देशं यान्युक्तानि यथागमम् ॥ ६१ ॥
मरणायेह रूपाणि पश्यताऽपि भिषग्विदा ।
अपृष्टेन न वक्तव्यं मरणं प्रत्युपस्थितम् ॥ ६२ ॥
पृष्टेनापि न वक्तव्यं तत्र यत्रोपघातकम् ।
आतुरस्य भवेद् दुःखमथवाऽन्यस्य कस्यचित् ॥ ६३ ॥
अब्रुवन् मरणं तस्य नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ।
यस्य पश्येद्विनाशाय लिङ्गानि कुशलो भिषक् ॥ ६४ ॥
लिङ्गेभ्यो मरणाख्येभ्यो विपरीतानि पश्यता ।
लिङ्गान्यारोग्यमागन्तु वक्तव्यं भिषजा ध्रुवम् ॥ ६५ ॥
दूतैरौत्पातिकैर्भावैः पथ्यातुरकुलाश्रयैः ।
आतुराचारशीलेष्टद्रव्यसम्पत्तिलक्षणैः ॥ ६६ ॥
स्वाचारं हृष्टमव्यङ्गं यशस्यं शुक्लवाससम् ।
अमुण्डमजटं दूतं जाति-वेश-क्रियासमम् ॥ ६७ ॥
अनुष्ट्रखरयानस्थमसन्ध्यास्वग्रहेषु च ।
अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुग्रेषु ध्रुवेषु च ॥ ६८ ॥
विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्दशीम् ।
मध्याह्नमर्धरात्रं च भूकम्पं राहुदर्शनम् ॥ ६९ ॥
विना देशमशस्तं चाशस्तौत्पातिकलक्षणम् ।
दूतं प्रशस्तमव्यग्रं निर्दिशेदागतं भिषक् ॥ ७० ॥
दध्यक्षताद्विजातीनां वृषभाणां नृपस्य च ।

रत्नानां पूर्णकुम्भानां सितस्य तुरगस्य च ॥ ७१ ॥
सुरध्वजपताकानां फलानां यावकस्य च ।
कन्या[1]पुंवर्धमानानां बद्धस्यैकपशोस्तथा ॥ ७२ ॥
पृथिव्या उद्धृतायाश्च वह्नेः प्रज्वालितस्य च ।
मोदकानां सुमनसां शुक्लानां चन्दनस्य च ॥ ७३ ॥
मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
नृभिर्धेन्वाः सवत्साया वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥ ७४ ॥
जीवञ्जीवकसिद्धार्थसारसप्रियवादिनाम् ।
हंसानां शतपत्राणां चाषाणां शिखिनां तथा ॥ ७५ ॥
मत्स्याजद्विजशङ्खानां प्रियङ्गूनां घृतस्य च ।
रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च दर्शनम् ॥ ७६ ॥
गन्धः सुसुरभिर्वर्णः सुशुक्लो मधुरो रसः ।
मृगपक्षिमनुष्याणां प्रशस्ताश्च गिरः शुभाः ॥ ७७ ॥
छत्रध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ।
भेरीमृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुण्याहनिस्वनाः ॥ ७८ ॥
वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ।
पथि वेश्मप्रवेशे च विद्यादारोग्यलक्षणम् ॥ ७९ ॥
मङ्गलाचारसंपन्नः सातुरो वैश्मिको जनः ।
श्रद्दधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥ ८० ॥
धनैश्वर्यसुखावाप्तिरिष्टलाभः सुखेन च ।
द्रव्याणां तत्र योग्यानां योजना सिद्धिरेव च ॥ ८१ ॥
गृहप्रासादशैलानां नागानां वृषभस्य च ।
हयानां पुरुषाणां च स्वप्ने समाधिरोहणम् ॥ ८२ ॥
अर्णवानां प्रतरणं वृद्धिः संबाधनिस्तृतिः ।
स्वप्ने देवैः सपितृभिः प्रसन्नैश्चाभिभाषणम् ॥ ८३ ॥
सोमार्काग्निद्विजातीनां गवां नृणां यशस्विनाम् ।
दर्शनं शुक्लवस्त्राणां ह्रदस्य विमलस्य च ॥ ८४ ॥
मांसमत्स्यविषामेध्यच्छत्रादर्शपरिग्रहः ।

---

१ कन्याश्च पुमांसः कुमाराश्च ते वर्द्धमाना अङ्कारोपिताः, तेषां दर्शनं शुभम्, एवं सर्वेषां षष्ठ्यन्तानां दर्शनं शुभमित्यनेनान्वयः ।

स्वप्ने सुमनसां चैव शुक्लानां दर्शनं शुभम् ॥ ८५ ॥
अश्वगोरथयानं च यानं पूर्वोत्तरेण च ।
रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनम् ॥ ८६ ॥
सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्ये द्विजातिषु ।
साध्यत्वं न च निर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥ ८७ ॥
आरोग्याद्बलमायुश्च सुखं च लभते महत् ।
इष्टांश्चाप्यपरान् भावान् पुरुषः शुभलक्षणः ॥ ८८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

[1]उक्तं गोमयचूर्णीये मरणाऽऽरोग्यलक्षणम् ।
दूतस्वप्नातुरोत्पातयुक्तिसिद्धिव्यपाश्रयम् ॥ ८९ ॥
[2]इतीदमुक्तं प्रकृतं यथातथं
तदन्ववेक्ष्यं सततं भिषग्विदा ।
तथा हि सिद्धिं च यशश्च शाश्वतं
स सिद्धकर्मा लभते धनानि च ॥ ९० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने गोमयचूर्णीयमिन्द्रियं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इन्द्रियस्थानं संपूर्णम् ।

---

१ उक्तमिति-अध्यायार्थमुपसंहरति ।

२ जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जराविति लक्षणलक्षितेन वंशस्थवृत्तेनेन्द्रियस्थानमुपसंहरन् सूचयति-वंशस्थवृत्त एव भिषग जानाति प्रकृतस्थानार्थमिति।

इति श्रीतारादत्तपन्तकृता समासेयमिन्द्रियस्थानभागीरथी ।